

Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ:
дослідження, документи, свідчення

2023

Українські остарбайтери: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2023. – 496 с.

У науково-документальному виданні опубліковано егоджерела українських остарбайтерів періоду Другої світової війни: щоденникові записи Євдокії Пахар та Антоніни Улановської, епістолу-заповіт Віри Третьак. До уваги читача також історії життя колишніх примусових робітників, написані/розказані через десятиліття.

Видання буде корисним для науковців, дослідників, викладачів, студентів та всіх, хто небайдужий до минулого, нинішнього й майбутнього України.

Редакційна колегія

В. Смолій, Ю. Савчук, Л. Легасова (керівник проекту),
І. Патриляк, О. Лисенко, В. Сімперович

Рецензенти

М. Михайлуца, доктор історичних наук, професор
Л. Левченко, докторка історичних наук, професорка

Упорядники

О. Білоус, В. Горобець, Г. Рафальська, В. Смірнова

Редагування, коректура: Ю. Бедрик, І. Шумахер

Дизайн: О. Собкович

Верстка: С. Нікітіна

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 2 від 11 серпня 2022 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 30 червня 2022 р.

ISBN

© Національний музей історії
України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I. НАУКОВІ СТУДІЇ

Валерій Смолій ВСТУПНЕ СЛОВО	6
ВІД УПОРЯДНИКІВ	8
Олександр Білоус УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ	14
Олександр Лисенко ПРОБЛЕМА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ: ПРОЄКЦІЯ ЧЕРЕЗ ОСОБИСТІ ДОЛІ ОСТАРБАЙТЕРІВ З УКРАЇНИ	42
Віталій Горобець «ЛИСТИ З НЕВОЛІ» УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ	60
Світлана Даценко УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ КРИЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ. МУЗЕЙНО-ДЖЕРЕЛЬНИЙ ЗРІЗ	84
Ольга Мармілова СТРАТЕГІЇ САМОВИПРАВДАННЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ДОНЕЧЧИНИ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФІЛЬТРАЦІЙНИХ СПРАВ	102

Сергій Гальчак ОСОБЛИВОСТІ РЕПАТРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ (на матеріалах Волині та Поділля)	116
Тетяна Пастушенко ГУМАНІТАРНІ ВИПЛАТИ УРЯДУ ФРН КОЛИШНІМ УКРАЇНСЬКИМ ОСТАРБАЙТЕРАМ	138
Гелінада ГРІНЧЕНКО* ЦАРСТВО ГОЛОДУ ТА ВТОМИ (уривки зі щоденника харків'янина Олександра Луценка про примусову працю в Саарбрюкені)	162

ЧАСТИНА II. ДОКУМЕНТИ

ЕГОДОКУМЕНТАЛІСТИКА З ВІЙНИ	
Щоденник Євдокії Пахар. 1942–1943 рр.	190
Щоденник Антоніни Улановської. 1942–1944 рр.	224
Лист-спогади Віри Третяк. 1945 р.	274
ВІЙНА У СПОГАДАХ	
Спогади Олександра Бичка. 2009 р.	282
Інтерв'ю з Андрієм Буренком. 2005 р.	294
Інтерв'ю з Галиною Буренко (Угрюмовою). 2005 р.	314
Спогади Володимира Галяпи. 2005–2007 рр.	326
Спогади Бориса Гвозданного. 2006 р.	342
Інтерв'ю з Олександром Горевою (Дворниченко). 2005 р.	346
Інтерв'ю з Галиною Грушко (Терещенко). 2005 р.	362
Спогади Валерії Комендантової (Вітвицької). 1989–1997 рр.	388
Лист Ксенії Довгої до Музею війни. 1998 р.	442

ЧАСТИНА III. СВІДЧЕННЯ

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

БІОГРАФІЧНІ ЕТЮДИ (остарбайтерів чиї матеріали використанні у II чи у III частині видання)	484
Список умовних скорочень	494

ВСТУПНЕ СЛОВО

На пам'яттєвій мапі Другої світової війни існує кілька рельєфно окреслених «височин», із якими пов'язані долі мільйонів учасників та сучасників цього апокаліптичного протистояння. Тоталітарні режими за будь-яких умов застосовували примус і насильство як найдієвіший соціально-економічний інструмент, оскільки це є невід'ємною іманентною рисою їхньої природи.

Примусова праця стала однією з ознак «табірної економіки» ГУЛАГу в передвоєнному СРСР та німецьких концтаборах. Але масштаби примусового працевикористання вивезених за межі батьківщини в період Другої світової війни не йдуть у жодне порівняння з подібними ранішими практиками. І річ, очевидно, не тільки в кількісному вимірі цього явища, а і в його внутрішній сутності. По-перше, завдяки комбінації оманливих обіцянок для потенційних працівників і прямого насильства відомство Ф. Заукеля зуміло доправити на територію Третього райху багатомільйонну масу робочої сили в той час, як багатомільйонна німецька армія продовжувала «похід на Схід». Ця нерівноцінна «ротація», крім забезпечення економіки Німеччини робочими руками (хай і низькокваліфікованими в основній своїй частині), дала змогу, з одного боку, до певної міри компенсувати брак трудових ресурсів, а з іншого – порівняно «безболісно» звільнити майбутній «життєвий простір для арійців» від «зайвих

ідців». На питання про те, чи вдалося Берліну досягнути бажаного балансу, власну відповідь дала історія. А нам належить прискіпливо й уважно вивчати її уроки. По-друге, способи залучення, транспортування, утримання і працевикористання остарбайтерів та вкрай мізерне відшкодування їхньої праці в екстремальних умовах війни, ставлення до них як «унтерменшів» фактично перетворювали цих людей на рабів ХХ ст., а також на специфічну категорію жертв. По-третє, у випадку примусових робітників зі Сходу дослідники мають справу з одним із сегментів гуманітарної катастрофи воєнної доби, а також особливою формою колективної травми, що на практиці розщеплюється на мільйони індивідуальних травм, кожна з яких водночас у чомусь схожа на інші, а в чомусь залишається неповторною. Усе перелічене дає підстави трактувати проблему примусової праці наших співвітчизників у Третьому райху як феномен із глибокими власними сенсами й траекторіями пам'яті.

Задля справедливості все-таки варто зазначити, що остарбайтери після довгих десятиліть забуття, вже в наш час, посіли належне їм місце в комеморативних заходах і науковому дискурсі. Значною мірою цей процес стимулювали одноразові виплати тим, хто працював у Німеччині, організовані та здійснені урядом ФРН за посередництва українського фонду «Взаєморозуміння і примирення».

Наукове співтовариство відреагувало на цей акт історичної справедливості активними пошуковими зусиллями. Без перебільшення можна стверджувати, що процес ідентифікації колишніх остарбайтерів став одним із помітних стимулів для документування дослідниками свідчень тих, хто під час війни став жертвами примусового працевикористання на чужині. Із власної ініціативи та за грантової підтримки вітчизняних і зарубіжних фондів вдалося реалізувати десятки наукових програм, завдяки чому було акумульовано солідні бази даних із цієї тематики. Саме в цей час в Україні оформилась як повноцінний науковий напрям усна історія, були апробовані та вдосконалені відповідні пошукові інструменти й аналітичні та інтерпретаційні процедури. Емпіричний і концептуальний доробок вітчизняних учених, безсумнівно, став вагомим внеском у справу дисциплінарного осмислення згаданої проблематики та й у світовий науковий процес загалом. Важко переоцінити і його суспільну вагу. Упосліджені в радянську добу категорії жертв Другої світової війни, серед яких були й остарбайтери, нарешті отримали власну історію та пам'ять, а суспільство й держава змогли віддати їм належне. Ще одним результатом названих процесів стало те, що «забутий соціум» був морально реабілітований, бо впродовж кількох десятиліть носив невидиме тавро «ненадійного», такого, що не вписувався у глорифіковану версію переможної війни.

З огляду на сказане варто наголосити, що в цьому випадку історики виконали не тільки складне наукове завдання, а й важливу суспільну та гуманістичну місію.

Віriamo, що надзвичайно цікава синтетична праця, яку читач тримає в руках, виявиться не останньою в низці досліджень однієї із драматичних сторінок Другої світової війни.

Валерій СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Друга світова стала еталонним проявом тотальної війни, оскільки майже всі її учасники цинічно відкидали закони й правила ведення бойових дій, не відрізняючи озброєного противника від цивільного населення. Під час тієї війни були апробовані такі жахливі «ноу-хау», як масові вбивства за расовою (етнічною) ознакою, знищення військовополонених, депопуляція та руйнування цілих міст і сіл, використання ядерної зброї. Крім того, за влучним спостереженням Ульріха Герберта, впродовж 1939–1945 рр., уперше з часів застосування рабської праці, відбулося найбільше використання іноземців у економіці окремої держави.

Унаслідок окупаційної політики держав «осі» на авансцені світової історії з'явилась окрема категорія цивільних жертв – примусові робітники. Але в юридичному та публічному полі Третього райху оформилась ексклюзивна відокремлена група, що була відмінною в соціально-правовому сенсі від решти іноземців. Цих людей об'єднано безликою назвою «остарбайтери». Термін запровадили й використовували нацистські чиновники стосовно багатонаціональної когорти цивільних робітників (за винятком німців), вивезених із окупованих територій, що на початок Другої світової війни входили до складу Радянського Союзу.

Остарбайтери – самостійний і внутрішньо структурований історичний феномен. Їхні персональні життєві траєкторії та колективна життєва драма бачаться наочним посібником із тиранії нацистського й комуністичного режимів. Перебуваючи на примусових роботах, ці люди зазвичай мали найгірші умови праці, найнижчі норми харчування та спеціальні відмітки про походження – нагрудні нашивки зі знаком «OST». А пізніше, відмічені вічним тавром страху та вини й водночас дезорієнтовані нерозумінням, у чому ж їхня вина, – після повернення на батьківщину ставали громадянами другого гатунку, до яких немає довіри, особами з назавжди зіпсутими анкетами.

Український контекст історії примусової праці донині залишається маловивченим, попри те що постачання робочої сили для економіки німецького Райху виявилось найбільш масовим заходом окупаційної влади, який торкнувся кожної родини, кожного десятого жителя України, незалежно від віку. Річ не лише в політичній та ідеологічній кон'юктурі радянської візії війни, а й у тому, що об'єктивно українців було дуже складно розгледіти серед багатомільйонних жертв нацизму. У німецьких документах національні ознаки були невидимими серед таких категорій, як «цивільні росіяни», «радянські росіяни», «громадяни колишньої Польщі».

За кілька років до того, як 18 січня 1942 р. із м. Харків до м. Кельн вирушив перший транспорт із 1117 майбутніми остарбайтерами, тисячі інших українців уже перебували в статусі примусових робітників Райху. Улітку 1939 р. жителів Закарпаття почали вивозити до Австрії. Після вторгнення німецької армії в Польщу їхню долю розділили галичани та волиняни – військовослужбовці польської армії, які опинились у німецькому полоні, а згодом були переведені у стан цивільних робітників. Іще через рік – від вересня 1940 р. – до Німеччини почали прибувати українці з Франції (французька Третя республіка була центром міжвоєнної трудової імміграції, і туди в пошуках роботи приїздили переселенці із Західної України). З початком німецько-радянської війни жителі областей, що ввійшли до складу дистрикту «Галичина», поповнили український рахунок невілних робочих рук.

У центрі уваги цього видання – історія українських остарбайтерів, однієї з найчисленніших етнічних груп, які, за цинічним формулюванням німецької преси, взяли участь у «промисловій мандрівці народів». Упорядники мали на меті з допомогою провідних вітчизняних фахівців з історії України періоду Другої світової війни – дослідників праці примусових робітників у Третньому райху, науковців-музейників, а також на платформі фондового зібрання Музею війни, здійснити спробу комплексного, калейдоскопічного погляду на проблематику «східних робітників».

Музей доклав багато зусиль до того, щоб тематика депортації та використання праці українських робітників стала широковідомою, а колишні остарбайтери змогли вийти з категорії «забутих жертв». Нині музейна фондова колекція налічує понад 1650 музейних предметів, що розповідають про «східних робітників» і містить близько 130 комплексів персоналій.

Це зібрання стало результатом процесу, який уже пройшов кілька етапів і триває дотепер. У його основу лягли матеріали з фондів колишньої Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (функціонувала в 1946–1950 рр.), що перебували на зберіганні у фондах Державного історичного музею УРСР (нині – Національний музей історії України). У 1974 р. ці експозити було передано до Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (нині – Національний музей історії України у Другій світовій війні), який саме створювався. Це документальні матеріали: посвідчення особи, трудові книжки, довідки,

проїзні документи оголошення, агітплакати окупаційних органів влади із закликами записуватися на роботу до Німеччини, листи українських остарбайтерів; радянські пропагандистські листівки; речові пам'ятки; фотосвідчення, примірники української преси окупаційного періоду. Ці експонати були зібрані під час війни та в перші повоєнні роки. Вони мали засвідчити сам факт злочинів окупантів, тому, за винятком біографій Катерини Барабаш, Кілі Величко та Олени Мудрук, життєписи їхніх власників практично відсутні.

Після 1991 р. демократизація суспільного життя незалежної України підштовхнула суспільство до переосмислення історії життя примусових робітників у Німеччині. Результатом стала низка виставкових проєктів: «Про них ще не все сказано...» (1998 р.), «Фашистський окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів» (1999 р.), «Українські остарбайтери – невільники ХХ ст.» (2010 р.).

До творення Музейної фондової колекції за тематикою остарбайтерів долучились, окрім колишніх остарбайтерів, запорізький журналіст Віктор Педак, філателіст Віктор Могильний, колекціонери Георгій Вербицький та Дмитро Піркл.

Віктор Педак знайшов десятки родин у Німеччині, у яких під час війни працювали примусово вивезені до Райху наші співвітчизники. Скажімо, в 1996 р. розшукав сім'ю Йоганнеса Бренделя, де нянею була Ганна Комар (Коломієць) із Полтавщини. Наймолодший із Бренделів – Тео, який добре запам'ятав свою «няню Анну», – через пів століття після війни привіз їй подарунок – близько 200 листів, написаних односельцями. Увесь цей час епістоли зберігалися в його родині. Частина цієї колекції поповнила фондозбірню Музею.

У 2002 р. американський колекціонер українського походження Георгій Вербицький передав Музею частину свого зібрання документів остарбайтерів. Це трудові й робочі картки для іноземців, листи до рідних.

Унікальні артефакти надійшли до фондової колекції Музею за тематикою примусової праці в Третьюму райху в результаті тісної співпраці з колекціонером-меценатом Дмитром Пірклом, для якого історія остарбайтерів у нацистській Німеччині має особистий вимір. У роки німецько-радянської війни його бабуса Світлана Коваленко на собі відчула гіркий смак життя примусового робітника.

Архітектоніка видання – традиційна для музейної науково-документальної серії, що була започаткована 11 років тому й налічує нині 11 бібліографічних позицій. Узвичаєна тріада внутрішньої побудови книжки включає наукові дослідження, документальну частину та музейно-джерельний контент.

Наукові студії першої частини видання присвячені вузловим питанням історії українських остарбайтерів, а саме: історіографії, феноменології нацистського працевикористання, розглянутої крізь призму особистого досвіду жертв, особливостям репатріації, практикам побудови індивідуальних та колективних стратегій спростування власної провини, гуманітарним виплатам уряду ФРН за примусову працю та джерелознавчому аналізу музейних зібрань.

Основу документальної частини становлять егодокументи – щоденники, епістолярій воєнного періоду та усні свідчення колишніх примусових робітників. Загальновідомо, що ці види історичних джерел репрезентують бачення авторів, розкривають їхній світогляд, а виклад інформації наскрізь пройнятий індивідуальними почуттями та емоціями. Водночас притаманний колишнім остарбайтерам суб'єктивізм упорядники розглядали як самостійну гносеологічну цінність, а не як бар'єр на шляху

до об'єктивного знання. Щоденник Євдокії Пахар публікується вперше, а поденні записи Антоніни Улановської вперше побачать світ без купюр, пізніших компіляцій та вставок.

Значний обсяг фактичних знань, важливих деталей і нюансів, які не було відображено в офіційних документах, можна знайти в усних свідченнях, зібраних наприкінці 1990-х – у 2000-х рр., у період дослідницького буму довкола теми історії примусової праці. Опубліковані спогади та інтерв'ю колишніх оstarбайтерів дають змогу простежити, яким чином формувалася, трансформувалася й репрезентувалася індивідуальна історична пам'ять.

Під час археографічної підготовки матеріалів для документального блоку, зокрема при діалектичному розшифруванні текстів і транскрибуванні медіаконтенту, було збережено стиль, оригінальну мову й манеру розмови. Кожен еґодокумент забезпечено науковими коментарями.

Заключна частина видання містить унікальні артефакти з фондозбірні Музею. Серед презентованих понад 35 комплексів персоналій – матеріали представників із різних регіонів України. На особливу увагу заслуговують речові пам'ятки Інеси Мірчевської, Віри Вишневської, Ольги Вербицької; документальні джерела Антоніни Полетаєвої, Олександра Носаря, Тамари Кудрі; фотосвідчення Галини Касіч, Івана Висоцького. Своєрідним рефреном через увесь блок проходять окупаційні листівки з переліком переваг роботи в Третьому райху; послання примусових робітників до рідних в Україну; світлини, що розкривають різні моменти перебування оstarбайтерів у Німеччині упродовж 1942–1945 рр.

Науково-довідковий апарат видання становлять біоноти персоналій, а також список умовних скорочень.

Сподіваємося, що видання стане у пригоді не лише історикам-науковцям, а й усім, хто небайдужий до минулого, сучасного та майбутнього України.

ЧАСТИНА I

НАУКОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

ОЛЕКСАНДР БІЛОУС*

Важливим сегментом сучасного вітчизняного історіографічного дискурсу в царині студіювання різних граней Другої світової війни є наукове рефлексування проблеми остарбайтерів з України. Нині дослідники нагромадили суттєвий доробок із цього темарію, який іще фактично не був об'єктом прискіпливого історіографічного аналізу. У зв'язку із цим розгляд історії українських примусових робітників крізь призму здобутків вітчизняного історієписання має неабияку актуальність. І річ тут не лише у значному відставанні історіографічних студій від постмодерних потреб історичної науки, а й у відсутності комплексного підходу до осмислення процесу примноження знань про українське остарбайтерство. Усе це стимулює історіографічні рефлексії з метою виявлення та визначення нових напрямів наративування теми, формулювання актуальних завдань та оптимальних способів їх вирішення.

* **Олександр Білоус** – завідувач науково-експозиційного відділу історії рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні, кандидат історичних наук.

Аналіз історіографії порушеної проблеми обмежується загальниками, які знайшли відображення в окремих монографіях, дисертаціях і статтях, присвячених різноманітним аспектам примусової праці в нацистській Німеччині. Зрозуміло, що ці дослідження не мали на меті всебічно з'ясувати становлення й особливості розвитку сучасного вітчизняного історієписання проблеми оstarбайтерів з України. Вони акцентують лише на оцінці історіографічних надбань у розрізі тих завдань, що стояли перед науковцями. Згадані подієво-нарративні та історіографічні розвідки, використовуючи почасти тотожний джерельний комплекс, торкаються проблемного діапазону сучасної вітчизняної історіографії з теми вибірково й тому дають про неї досить фрагментарне уявлення. Утім, зазначені й подібні їм дослідження можна розглядати як підготовчі до історіографічного вивчення цього темарію.

З огляду на недостатню розробленість проблеми в історіографічному сенсі ця стаття має на меті охарактеризувати найвагоміші праці з історії українського оstarбайтерства, з'ясувати ступінь вивчення його вузлових аспектів; підбити основні підсумки наукового студіювання історії примусових робітників з України.

Безумовно, після відновлення державної незалежності України історіографічний процес, пов'язаний із науковими зусиллями в цьому напрямі, набув нових розвиткових імпульсів: значно розширився діапазон досліджень із різноманітних аспектів згаданої проблематики; помітно збільшився обсяг удокументованого нарративу, успішно апробованого в наукових працях; було знято різноманітні політично-ідеологічні табу й нашарування комуністичного періоду; зріс якісний компонент історіографічного продукту, оновилися методологічні засади й методичний інструментарій тощо. Водночас слід зазначити, що базові контури історіографії проблеми формувалися за своєрідною допомогою набутків радянської історіографічної спадщини, зрештою, певного її модифікування. І все-таки, попри цю обставину, пізнавальний арсенал історичної науки збагатився різноплановими розвідками, науково-документальними виданнями, що містять об'єктивну всебічну характеристику українського оstarбайтерства.

Оскільки сучасне вітчизняне історієписання, як було зазначено, багато чого абсорбувало з радянської історіографічної спадщини, вважаємо за необхідне подати короткий екскурс історіографічним процесом СРСР, що був спрямований на наукове опрацювання проблеми.

Публікації цієї тематики широко почали з'являтися ще в заключний період Другої світової війни у вигляді публіцистичних статей у періодиці [160, 1]. Націлені на радянського громадянина, який перебував на вільних від нацистів землях, вони мали завдання виробити у співвітчизників іще більшу ненависть до ворога, який знущається з дівчини, нареченої, дружини, матері.

У період німецько-радянської війни в комуністичній пропаганді збірний образ оstarбайтера вмістила в собі дівчина Галя. «Листи» цієї Галі широко експлуатував у своїй ідеологічній роботі заступник редактора газети «Радянська Україна» Микола Шеремет. Спочатку він у

своєму фронтовому щоденнику відтворив повний текст «Листа Галі з Німеччини», в якому вона розповідає про свою депортацію до німецького міста й умови побуту у фабричному баракі, про подруг і сум за рідною домівкою [173, 148–149]. Через 20 років після подій, описуваних у щоденнику, М. Шеремет опублікував документальну повість «Ми відходили останніми». У цьому його творі з'явилася місце й «Листу Галі з Німеччини», але вже під назвою «Лист Галі з Мекленбурга» [257, 119]. Відповідно до викликів часу він змінив не тільки назву, а й зміст «Листа». Якщо раніше було: «...Дорогая мамаша, у мене чоботи з дому цілі, я їх не ношу, і тухлі підладила, то цілі, а я зараз на роботу ходжу боса...», то тепер із тих-таки фактів поставав абсолютно протилежний зміст: «...Чоботи мої давно подерлись, і на роботу ходжу боса...» [173, 148–149; 257, 119].

У радянський повоєнний період, коли вже не потрібно було нікого визволяти, вивчення перебування українця/радянського громадянина на примусових роботах у Німеччині віталася лише у висвітленні рабського буття робітників зі Сходу, при чому повністю ігнорувалася соціальна складова. Проблема оstarбайтерів змінила ідеологічне забарвлення і з часом була маргіналізована.

У колективному монографічному дослідженні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.», яке довгий час залишалася орієнтиром того, як потрібно писати й говорити про Україну в Другій світовій, про оstarбайтерів читаємо таке: «В Німеччині радянські юнаки й дівчата потрапляли на невольницькі ринки – арбайтцамти. Як худобу, щупаючи м'язи, оглядаючи зуби, купували їх на цьому ринку за копійки підприємці й куркулі. В таборах при заводах і шахтах, у куркулів – скрізь радянські люди були приречені на рабську працю, голодне животіння, нескінченні приниження, побої, муки, хвороби й мученицьку смерть» [243, 148]. Отже, навіть із цієї короткої цитати видно, що автори, пишучи про «фашистську каторгу», донесли читачеві сувору критику всіх суспільних ладів, відмінних від свого. Тобто використали трагедію мільйонів осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини, для пропаганди радянського устрою життя. Цю проблему, як і решту, було забарвлено тільки в чорно-біле.

Починаючи від 1980-х рр. і впродовж років незалежності тема оstarбайтерів утвердилася як одна з провідних у соціогуманітарному складнику війни. За цей період українська історична наука накопичила значний масив різноманітної наукової, мемуарної, публіцистичної літератури, що повною мірою розкриває історію примусових робітників у Третньому райху в роки Другої світової війни.

Важливість обговорюваної проблеми підкреслюється й сьогоденним значним інтересом українських учених до теми східних робітників у Третньому райху. На сьогодні з проблематики оstarбайтерів захищено низку дисертаційних досліджень. Переважна більшість – це комплексні регіональні зрізи означених процесів, а не висвітлення проблеми

всеукраїнського масштабу. Місцеві особливості вербування, депортаційних акцій, вивезення, праці, репатріації показані у кваліфікаційних наукових роботах на здобуття наукового ступеня кандидата / доктора історичних наук, монографіях, статтях: Сергія Гальчака (Поділля), Гелінади Грінченко (Харківщина), Тетяни Лапан (Галичина), Валерія Чернявського (Південь України), Тетяни Пастушенко (Київщина), Ольги Мармілової (Донеччина), Антона Мелякова (Харківщина) [27–42; 50–59; 107–113; 247–250; 174–191; 130–141; 148–154]. Вивчення та аналіз питання українських примусових робітників у форматі мікроісторичного рівня повною мірою розкривають спільне й відмінне німецької окупаційної політики на території України стосовно місцевого трудового ресурсу, придатного до депортації в Третій райх.

Мову про висвітлення теми українських оstarбайтерів крізь призму наукових студій доби незалежності, мабуть, варто почати з дослідження Сергія Гальчака, Тетяни Пастушенко та Марини Шевченко [32, 44–91]. У своїй праці автори всебічно проаналізували основні етапи життя українських оstarбайтерів: вербування/депортація, примусова праця та репатріація. Висвітлили їхні умови проживання, харчування, оплати, охорону праці та здоров'я; проаналізували різні форми активного й пасивного спротиву. Учені доводять, що мільйони колишніх невільників у Радянському Союзі були витіснені з колективної пам'яті про Другу світову, перебували у статусі «шлаку»/«узбіччя» війни; демонструють читачеві, що лише завдяки ухваленню Верховною Радою в 2000 р. Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» щодо цієї категорії громадян було визначено правові та економічні засади державної політики, а також гарантовано їй захист і збереження пам'яті про неї [32, 85].

С. Гальчак іще у 2004 р. презентував широкому загалу своє монографічне дослідження ««Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху», де проаналізував політику нацистського окупаційного режиму щодо примусової мобілізації, дискримінаційні умови життя й роботи оstarбайтерів із Поділля, спротив місцевого населення депортаційним акціям [41].

Поважним є науковий доробок і київської дослідниці Т. Пастушенко. Авторка, розглядаючи долі жителів Київщини на основі архівних документів та спогадів очевидців, у своїх працях велику увагу приділила не тільки примусовій праці в Німеччині, а й історії повернення цих людей на батьківщину та їхньому повоєнному життю [179; 182].

Видана у 1995 р. монографія Михайла Коваля «Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії» спричинила справжній переворот в українській історичній науці, відірвавши вітчизняну історіографію від радянської [92]. Але незважаючи на відкриття табуєваних раніше тем, проблему оstarбайтерів автор висвітлює лише як скупку статистику: «...депортували до Німеччини на тяжкі роботи [...] 2,4 млн молодих людей (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму “за зраду”, так і не повернулися додому після завершення війни)» [92, 95].

У 1999 р. М. Коваль у науково-популярному 15-томнику «Україна крізь віки» опублікував іншу свою роботу, присвячену подіям середини ХХ ст.: «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)» [91]. На відміну від попереднього дослідження, в цій версії примусовим робітникам присвячено вже цілий розділ, у якому вчений висвітлює всі складові життя українського оstarбайтера. Практично без змін текст цього розділу він видрукував і в колективній монографії «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» [12, 212–219].

А роком раніше в часописі «Політика і час» з'явилося його дослідження «“Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна» [89, 74–82; 90, 68–75]. Ця робота, на думку Т. Пастушенко, зруйнувала усталений радянський шаблон стосовно українських примусових робітників: «Відповіддю на виклики сьогодення стали подальші студії проблеми примусової праці М. Ковалю, який доповнив традиційний погляд на трактування оstarбайтерів як рабів Гітлера (що було притаманне радянській історіографії) новою концепцією як “ізгої Сталіна”» [186, 23].

На неабияку увагу заслуговує доробок журналіста Віктора Педака, який став одним із перших в Україні дослідників примусової праці її жителів на теренах нацистської Німеччини (від депортації до репатріації) [192–194]. Тривалий час свого життя він присвятив пошуковій колишніх оstarбайтерів, вивчив і записав їхні історії, які й поклав у основу своїх видань.

«Як висловився Віктор Петрович Педак: “Сумно, що в роки СРСР це була тема “табу”, а зараз це тема “vorbei” [яка проминула], – констатує у своїй передмові до одного з видань цього автора колишній оstarбайтер Роман Ференцевич. – А правди, гіркої правди, так і не сказано”. Ні, автор цієї книги розкажує нам правду, і за це йому честь і високе признание» [192, 17].

Увійшов В. Педак і до авторського колективу книжки «По той бік війни», яка, розповідаючи про жертв нацизму, акцентує увагу й на проблематиці оstarбайтерів [208]. У своїй вступній статті до видання автори, звертаючись до українських примусових робітників у Німеччині, зазначають: «Це історія покоління, народженого у 1920-х роках минулого століття, розказана ними самими. Голодомор, що прокотився Україною у 1930-х роках, позбавив їх дитинства. Війна 1941–1945 рр. лишила їх юності. З ранніх літ, побачивши життя навиворіт, з того боку, куди нормальні люди по своїй волі не заходять, вони не стали черствими, не втратили віру в людяність, а можливо, гостріше стали відчувати саме життя» [208, 3].

Володимир Кучер і Олександр Потильчак у своїй монографії «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» розглядають актуальні й суперечливі питання вітчизняної історії періоду Другої світової [106]. Аналізуючи непопулярні та замовчувані в радянській історіографії проблеми, автори висвітлюють, зокрема, й використання в Третьюму райху оstarбайтерів. Вони звертають увагу читача на умови перебування цих людей у Німеччині: «Незадовільні умови праці та утримання призводили до масової смертності, а в

середовищі українських остарбайтерів звичним явищем була втрата працездатності через каліцтво чи хвороби, спричинені відсутністю елементарної техніки безпеки» [106, 253].

Цікавою для дослідника примусової праці в роки Другої світової війни повинна стати монографія Валентини Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни» [253]. У своїй праці авторка комплексно вивчає різні форми колаборації українського населення з нацистською окупаційною владою в роки німецько-радянської війни й окреслює проблему остарбайтерів як один із видів економічної співпраці [253, 291–299].

У 2005 р. письменник Сергій Батурин та історикиня Алла Кравченко за підтримки Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» видали публіцистичну хроніку «Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність)» [98]. Автори системно висвітлюють всі етапи життя остарбайтера: організація масової депортації, витоки та способи дискримінації, умови життя й праці в Німеччині, життя після повернення на батьківщину. Не обійшли вони увагою і роботу УНФ «Взаєморозуміння і примирення» – організації, яка опікувалася в Україні колишніми примусовими робітниками.

Г. Грінченко, професорка Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, свого часу впорядкувала й опублікувала низку видань спогадів, усних інтерв'ю, сучасних листів та коротких автобіографій колишніх примусових працівників у гітлерівській Німеччині [163; 209; 229]. Пізніше «принципам нарративного аналізу, які було використано під час роботи з “усними історіями примусу до праці”», авторка присвятила своє дослідження, що власне так і називалося: «Усна історія примусу до праці» [54, 2].

Велика зацікавленість дослідників проблемою остарбайтерів у роки Другої світової війни простежується і в широкому представленні теми на шпальтах провідних вітчизняних наукових часописів, зокрема «Українського історичного журналу», «Сторінок воєнної історії», «Архівів України».

Незважаючи на актуальність у вітчизняній історіографії теми примусового вивезення, в «Українському історичному журналі», головному науковому часописі Інституту історії України НАНУ, перша в добу незалежності згадка про остарбайтерів з'явилася лише в 1994 р. в історіографічному дослідженні Дітера Поля «Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених» [203]. Розглядаючи різні аспекти нацистської окупаційної політики в Україні, німецький науковець лише побіжно зауважує: «Молоді українці становили основну частину так званих остарбайтерів (східних робітників), депортованих до Німеччини» [203, 131].

Першою в «УІЖ» публікацією, повністю присвяченою примусовому вивезенню українського населення до Німеччини, стала стаття Маркуса Айкеля «“Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей

України 1941–1944 рр.», перший варіант якої було опубліковано того самого року в *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* [4]. Автор, використовуючи німецькі та радянські архівні джерела доходить висновку: «...сама Україна стала головною базою набору робочої сили серед окупованих територій СРСР» [4, 153].

Одночасно з розвідкою М. Айкеля була видрукувана й стаття української дослідниці Т. Пастушенко, в якій авторка, використовуючи особисто зібрані інтерв'ю та спогади колишніх примусових робітників, проаналізувала ті сторони життя людини, яким в офіційних документах не було приділено уваги: складні стосунки в середовищі оstarбайтерів, їхні різноманітні способи виживання в екстремальних умовах, мрії, думки, турботи [174]. Не менш актуальною стала й інша її стаття – «Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві» [181]. На прикладі повернутих до СРСР киян дослідниця продемонструвала читачеві функціонування радянської системи нагляду й політичного контролю та шляхи пристосування до неї через вивчення процедури отримання дозволів на проживання в м. Київ, а також пошук інших способів легалізації колишніх оstarбайтерів у столиці УРСР.

Цікавою для дослідника Другої світової війни є стаття Олександра Лисенка [120]. Знаний український історик, розглядаючи основні тенденції історіографічного розвитку вказаної теми на сторінках часопису, звернув увагу читача на різні процеси, що спонукали науковців до висвітлення проблеми вивезення українців на примусові роботи, й підсумував роль наукових вислідів М. Айкеля та Т. Пастушенко в дальшому розвитку студій теми.

Ширше висвітлена тема примусової праці робітників зі Сходу на сторінках збірника наукових статей «Сторінки воєнної історії України». Так, Ольга Буцько, розглядає у своїх статтях проблеми репатріації та компенсаційних виплат невільникам Третього райху. Здебільшого вона звертається до проблеми військовополонених червоноармійців, але окремі тези в дослідженнях стосуються примусових робітників [15–18].

До «фінансової» теми відносимо і статтю Марини Дубик [78]. Утім, на відміну від О. Буцько, ця дослідниця звертається не до сучасних компенсаційних виплат, а до грошових винагород періоду війни, зокрема до співвідношення заробітної плати оstarбайтера й вільнонайманого місцевого майстра. В інших своїх дослідженнях проблематики примусових робітників авторка окреслила основні тенденції використання праці оstarбайтерів з України в сучасній зарубіжній історіографії [76, 77].

На сторінках часопису вийшла ціла низка статей, присвячених визначеній темі, авторства Т. Пастушенко. У своїх дослідженнях історикиня показала соціопобутовий бік життя українців у Німеччині, зокрема їхню комунікацію між собою та з адресатами в Україні: спілкувалися оstarбайтери про різноманітні речі – про релігійні, родинні, регіональні свята, але «у жодному листі немає спогадів про радянські свята»; «про нещодавнє минуле

на тлі реалій життя на чужині»; про стосунки між чоловіками й жінками; про проблеми, з якими зіткнулися після повернення на батьківщину. Через свої наукові висліди авторка оприлюднила унікальну епістолярну колекцію остарбайтерів, що зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні [183; 187].

Проаналізувала Т. Пастушенко й проблеми депортації та репатріації [184; 188]. Говорячи про повернення радянських громадян із Німеччини, авторка зауважує, що «...за радянськими законами після прибуття на батьківщину їм гарантувалася робота за спеціальністю і допомога в облаштуванні особистого господарства... інваліди мали право на пенсію, багатодітні репатріантки – право на допомогу тощо» [188, 133]. Та насправді «“права” репатріантів практично нічого не значили і на кожному кроці порушувалися» [188, 133].

На основі листів колишніх остарбайтерів із Харківщини вибудувала одне зі своїх досліджень Г. Грінченко [51]. Формування джерельної бази власної праці вона коментує так: «Вибір саме цієї групи документів обумовлений їх головною особливістю, а саме часом написання – в момент безпосереднього перебування на примусових роботах в нацистській Німеччині, коли увага авторів була сконцентрована на спробі оцінки пролонгованої реальної для них ситуації в усій її екстраординарності: невідомістю перед майбутнім, необхідністю самовизначення і виживання в незвичних соціальних, економічних, побутових і культурних умовах, а також насильницьким характером факторів, що супроводжують вироблення поведінки в ситуації, що склалася» [51, 221].

Доволі потужно представлена тема українських примусових робітників на шпальтах науково-практичного журналу «Архіви України». Лише в № 1–3 за 2005 р., приуроченому до 60-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, цьому питанню присвячено відразу кілька статей [86; 97; 127; 142; 144; 170; 201; 215]. Переважно це роботи джерелознавчого характеру, що містять аналіз архівних регіональних фондів колекцій. Для дослідника вони є цінними насамперед своєю джерелознавчою базою.

Упродовж останніх 30 років з'явилося багато збірок спогадів колишніх примусових робітників: про перебування в Німеччині, повернення до Радянського Союзу, повоєнне життя з тавром учорашнього остарбайтера.

Серед них і «З надією в очах...» [235]. Книжка, впорядкована Оленою Тітовою та Ольгою Рамською, містить 34 спогади колишніх остарбайтерів, де йдеться про перебування в Німеччині. Прикметно, що велику увагу в спогадах приділено й повоєнному життю з «тавром “пособника ворога”». У 2010 р. в межах відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни Юрій Авраменко та Віра Каплюк упорядкували усноісторичні розповіді колишніх «східних робітників» із Переяславщини [1]. У форматі проекту «Збереження історичної пам'яті про жертв окупаційного режиму періоду Другої світової війни. Маловідомі сторінки історії примусової праці під час окупації регіонів України» з'явилося науково-популярне ви-

дання «В ярмі окупації. Маловідомі сторінки примусової праці на Київщині» [26]. Схожими до нього є літературно-документальна збірка «Вони вижили в пеклі. Житомирщина», «Між життям і смертю. Невільницькі спомини» (розповіді про депортованих до Третього райху закарпатців), «Истерзанная юность: сборник воспоминаний» (спогади жителів м. Миколаїв та Миколаївської області про своє перебування на примусових роботах у Німеччині в 1942–1945 рр.), «Гірка правда остарбайтерів» (свідчення колишніх депортованих до Німеччини мешканців Черкащини) [25; 157; 83; 45]. Усі ці видання з різних регіонів України об'єднують схожість у зображенні умов вивезення та примусової праці. Крім того, практично жоден остарбайтер не обходить увагою складні моменти повернення до нормального життя завдовжки в пів століття.

Корисними для дослідника повинні стати також спогади колишніх остарбайтерів, підготовлені безпосередніми учасниками й свідками подій періоду Другої світової та повоеення. Звісно, вони просякнуті суб'єктивізмом, їм притаманне висвітлення подій у вигідному насамперед їхнім авторам ракурсі; але разом із тим вони дають змогу охарактеризувати й відтворити цілісне тло життя українського примусового робітника на території Третього райху. Серед такого штибу видань – повість Інеси Мірчевської «...И он подарил мне маму» та сповідь Петра Мальованого й Івана Подолинного «Страдницька дорога додому» [55; 129].

У 1943 р. до Німеччини був вивезений Григорій Жулинський, батько нинішнього очільника Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України. По закінченні війни він не повернувся на батьківщину, а емігрував до США й утратив зв'язок зі своєю сім'єю. Уже на початку XXI ст. Микола Жулинський у книжці «То твій, сину, батько» зробив спробу відповісти на найболючіше для себе запитання: «Який Ви, батьку?» [79].

Не повернулася додому після остарбайтерського життя й Анастасія Павлюк (Надя Сайц). Боячись бути вивезеною до Сибіру, вона залишилась у Німеччині, на початку 1950-х рр. одружилася з німцем Вальтером Сайцом. Довгий час була головою Управи Організації українських жінок, організувала фольклорну групу «Київ», із якою виступала, подорожуючи Німеччиною. Про свою долю написала в книжці «На перехрестях долі» [213].

У 2004 р. УНФ «Взаєморозуміння і примирення» провів Всеукраїнський конкурс на найкращий реферат серед учнів старших класів на тему «Доля постраждалих від нацистських переслідувань». Поміж різноманіття поданих робіт було й багато історій про українців, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Вони увійшли до збірки «Цей біль у серці не вщухає» [246].

Цікавим є й інший конкурс Фонду – «Повсякденне життя мого населеного пункту під час окупаційного періоду Другої світової війни». У роботах, надісланих організаційному комітету, можна простежити й моменти, пов'язані з депортацією місцевої молоді до Німеччини [68].

У наступні роки було проведено низку подібних регіональних конкурсів, серед яких «Жертви націонал-соціалізму Другої світової війни в творах школярів». Упорядники книжки «Пам'ять із присмаком сліз», яку було видано за результатами цього заходу, зауважили: «Метою конкурсів є пропаганда ідей гуманізму та пріоритету прав людини, вшанування історичної пам'яті про наших співгромадян, що зазнали терору з боку нацистської Німеччини в роки Другої світової війни, відновлення історичної справедливості» [172, 3].

Тема українських оstarбайтерів цікава не лише історикам. У монографії нідерландського вченого Карела Беркгофа питанню примусової праці в Третьому райху присвячено окремий розділ [14]. Автор системно дослідив процес різних форм вивезення (від добровільного виїзду до облав) і дійшов висновку: «З погляду народних настроїв у Райхс-комісаріяті Україна, облави та депортації були найгрубішою помилкою нацистів. І вкупі з дедалі більшою певністю, що Німеччина зрештою програє війну, вони, по суті, дали початок партизанським рухам» [14, 277].

Розглядаючи тему українських примусових робітників, відзначимо й наукові здобутки фахівців Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Насамперед потрібно вказати на видання Музею війни, підготовлене спільно з Інститутом історії України «"...То була неволя". Спогади та листи оstarбайтерів». Дослідження стало першим спільним синтетичним видавничим проектом двох інституцій [236]. Воно вмістило наукові статті провідних українських учених із проблематики примусової праці робітників з України; спогади та усні історії оstarбайтерів; епістолярну колекцію з музейної фондозбірні.

Для тих, хто цікавиться дослідженням становлення й утвердження теми примусової праці на території Третього райху в експозиції та фондозбірні Музею, корисною буде наукова розвідка М. Шевченко «Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських "оstarбайтерів" (за матеріалами колекції Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років)» [256]. Авторка статті знайомить читача з початковими кроками в опрацюванні цієї проблеми й визначає нижню хронологічну межу дальшого комплексного та системного вивчення теми в Музеї: «Важливим етапом у цій роботі стала виставка "Про них ще не все сказано..." (Доля українських "оstarбайтерів")», створена в 1998 р. ... Вперше в Україні в музейній експозиції тему використання українських підневільних робітників нацистською Німеччиною було виділено окремо й розкрито з широким залученням оригінальних експонатів (понад 400 одиниць)» [256, 284].

27 вересня 2012 р. відбулася Всеукраїнська наукова конференція присвячена 70-м роковинам початку вивезення мирного населення з території України на примусові роботи. На ній співробітники Музею виголосили доповідь «Оstarбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу», яка згодом увійшла до збірника матеріалів Конференції [255]. Наступного року

науковці-музейники на шпальтах збірника наукових праць «Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять» поділилися досвідом Національного музею історії України у Другій світовій війні з наукового дослідження теми насильницької депортації та використання примусової праці українських робітників і вшанування жертв трудових депортацій та збереження пам'яті про них [254].

Нині співробітники Музею війни продовжують комплексне дослідження теми українських примусових робітників у Третьому райху. Проміжкові підсумки їхньої роботи можна побачити в музейному часописі та на сайті [259].

Короткий історіографічно-археографічний огляд дає підстави стверджувати, що історична наука нагромадила значний пласт як наукових досліджень, так і опублікованих інтерв'ю, спогадів та мемуарів колишніх примусових робітників. На сьогодні українські дослідники проблеми примусової праці доволі чітко схарактеризували різні напрями із життя остарбайтерів, проаналізували й визначили спільне та відмінне в нацистській депортаційній політиці на прикладі різних українських регіонів, висвітили антигуманне ставлення до представників цього пласту населення після їхнього повернення в СРСР.

Зіставляючи тексти, складені вчорашніми остарбайтерами, можна реконструювати епізоди життя українців у Німеччині, відобразити погляд місцевого німецького населення на робітників зі Сходу, відчуті ставлення радянських органів влади та людей до осіб із тавром «OST», простежити стиль та настрої написання спогадів у 1980-х, 1990-х та 2000-х рр. про своє перебування у Третьому райху.

Джерела та література:

1. Авраменко Ю.В. Вони були остарбайтерами... *Sie waren Ostarbeiter...* Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславицини про їхнє перебування у Третьому рейху: [До 65-тої річниці закінчення Другої світової війни] / Юрій Авраменко, Віра Каплюк. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2010. – 254 с.
2. Адамовський В.І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 17 с.
3. Азарх І.С. Українці в німецькій неволі / І.С. Азарх // Сумська старовина. – 2009. – № 28–29. – С. 72–87.
4. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–160.
5. Андрійів Е.П. Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудової депортації у Галичині в роки німецької окупації (1941–1944) / Е.П. Андрійів // Питання історії України. – Т. 11. – Чернівці, 2008. – С. 239–243.

6. Андріїв Е.П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – 16 с.
7. Андріїв Е.П. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території Третього Райху / Е.П. Андріїв // Україна і Ватикан. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 355–361.
8. Андріїв Е.П. Протидія ОУН(м) політиці трудових депортацій із Галичини під час німецької окупації / Е.П. Андріїв // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 227–233.
9. Андріїв Е.П. Протидія УГКЦ трудовим депортаціям із Галичини в роки Другої світової війни / Е.П. Андріїв // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 150–156.
10. Бака М.В. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М.В. Бака // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.; НАН України та ін. – К., Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 185–190.
11. Баров В.В. Ніжинські остарбайтери у світлі документів фонду Ніжинської біржі праці / В.В. Баров // Ніжинська старовина. – 2017. – Вип. 23. – С. 86–94.
12. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 212–219.
13. Бенедесюк Л.В. Українські примусові робітники в Німеччині / Л.В. Бенедесюк, Н.М. Кузовова // Проблеми регіональної історії України: Зб. матеріалів XIV (III) Всеукр. наук. конф. молодих вчених та аспірантів. – Херсон, 2019. – С. 6–9.
14. Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 456 с.
15. Буцко О.В. Архипелаг УПВИ: організація и деятельность Управления по делам военнопленных и интернированных в годы Великой Отечественной войны / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 102–112.
16. Буцко О.В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 90–95.
17. Буцко О.В. «С возвращением»: Судьба укр. граждан, репатриированных на Родину / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 148–162.
18. Буцько О. Створення і діяльність радянських органів репатріації, 1944–1946 рр. / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.
19. Бушин М.І. Соціально-правове становище українських остарбайтерів у нацистській Німеччині (1941–1945 рр.) / М.І. Бушин // Вісн. Черкас. ун-ту. Іст. науки. – 2011. – Вип. 202. – Ч. 2. – С. 41–46.
20. Васильчук В.М. Особливості відображення вербування цивільного населення на примусову працю до Німеччини під час Другої світової війни у споминах селян Півдня України / В.М. Васильчук, М.І. Павленко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 79–83.
21. Величко О.Г. Молодь України про воєнне лихоліття: листівки та спогади остарбайтерів, учнівські твори про окупацію (добрка документів Державного архіву Запорізької області) / О.Г. Величко, І.В. Козлова // Архіви України. – 2015. – Вип. 1. – С. 59–66.

22. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні, 1941–1944 рр. / І. Ветров. – К., 2000. – 232 с.
23. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 22 с.
24. Волович О. Спомини про «світле минуле» / О. Волович. – Кіровоград, 2003. – 78 с.
25. Вони вижили в печі. Житомиричина: історичний альманах / Упоряд. Л.М. Галліна. – Житомир: Котвицький В.Б., 2012. – 184 с.
26. В ярмі окупації. Маловідомі сторінки історії примусової праці на Київщині. – К.: Фенікс, 2013. – 148 с.
27. Гальчак С. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни / С. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти.: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.; НАН України та ін. – К., Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 23–34.
28. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
29. Гальчак С. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР / С. Гальчак // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 316–327.
30. Гальчак С. Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі / С. Гальчак // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / НАН України, Ін-т історії України та ін.; редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 477–482.
31. Гальчак С. Пропагандистські зусилля гітлерівських окупантів на початковому етапі вивезення цивільного населення Поділля на нацистську каторгу / С. Гальчак // Матеріали І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 222–228.
32. Гальчак С. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Книга друга. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 44–91.
33. Гальчак С.Д. Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху / С.Д. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін.; Ін-т історії України та ін. – К., 2004. – Вип. 30. – С. 225–248.
34. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.
35. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини / С.Д. Гальчак // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – 2005. – Т. 1. – С. 420–464.
36. Гальчак С.Д. Подільські «остарбайтери» у нацистському рейху: умови праці та побуту / С.Д. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.) / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 20–21. – С. 142–156.
37. Гальчак С.Д. Протидія подолян заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину (1942–1944 рр.) / С.Д. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти.: (Зб. ст.) /

- Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.; НАН України та ін. – К., Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 126–136.
38. Гальчак С.Д. Репатріанти як важливе джерело трудових ресурсів Поділля / С.Д. Гальчак // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* – 2016. – Вип. XXIV. – С. 143–147.
 39. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 40 с.
 40. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти: (на матеріалах Волині та Поділля) / С.Д. Гальчак; Міжнар. громад. орг. «Міжнар. фонд "Взаєморозуміння і толерантність"», Ін-т історії України НАН України, Вінниц, філ. центру дослідж. історії Поділля, Держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця: Балюк І.Б., 2012. – 511 с.
 41. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.
 42. Гальчак С.Д. Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Балюк І.Б., 2009. – 543 с.
 43. Гандрабура Н.Я. Село генеральної округи «Дніпропетровськ» (1941–1944 рр.): визиск, виснаження та наслідки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаїв. нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського, Криворіз. держ. пед. ун-т. – Миколаїв, 2017. – 20 с.
 44. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.) / Н.Я. Гандрабура // *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту.* – 2014. – Вип. 38. – С. 338–342.
 45. Гірка правда остарбайтерів / Упоряд. Т.М. Горідько. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2015. – 136 с.
 46. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
 47. Глушенко Н.М. Насильницька депортація селянства України на роботи до Німеччини (1941–1944) / Н.М. Глушенко // *Вісн. «Історія» / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.* – 2003. – Вип. 68–70. – С. 27–30.
 48. Голиш Г.М. Примусове вивезення юних українців до Німеччини як складова нацистської політики антиукраїнського етноциду / Г.М. Голиш // *Вісн. Черкас. ун-ту. Іст. науки.* – 2011. – Вип. 202. – Ч. 2. – С. 50–55.
 49. Горобець Віталій. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці / Віталій Горобець // *Військово-історичний меридіан.* – 2020. – № 1 (27). – С. 84–106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-84-106.pdf. – Назва з екрана.
 50. Гринченко Г.Г. Особености реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2003. – Вип. 8. – С. 52–59.
 51. Гринченко Г.Г. «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания / Г.Г. Гринченко // *Сторінки воєнної історії України.* – 2003. – Вип. 7. – С. 219–226.

52. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії самопрезентації в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65–72.
53. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.
54. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2012. – 304 с.
55. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г. Грінченко // *Україна модерна*. – 2007. – Чис. 11. – С. 111–126.
56. Грінченко Г.Г. (Від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства / Г.Г. Грінченко // *Київська старовина*. – 2011. – № 6. – С. 69–94.
57. Грінченко Г.Г. Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів / Г.Г. Грінченко // *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. – 2009. – № 871. – Вип. 12. – С. 52–74.
58. Грінченко Г.Г. Текстуальний аналіз усної історичної свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Харківської області) / Г.Г. Грінченко // *Схід – Захід: Іст.-культуролог. зб.* – Х.; К., 2004. – Вип. 6. – С. 151–171.
59. Грінченко Г.Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього рейху: проблеми іст. пам'яті: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2011. – 40 с.
60. Груба М.Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М.Е. Груба // *Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний*. – Донецьк: Донбас, 1994. – С. 162–166.
61. Данильчук В. Остарбайтери з України: історіографічний огляд проблем вивезення та репатріації / В. Данильчук // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – 2016. – Вип. 28. – С. 439–457.
62. Данильчук В.Р. Документи державного архіву Рівненської області як джерело вивчення досвіду примусової праці остарбайтерів / В.Р. Данильчук // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр.* – Рівне, 2019. – Вип. 31. – Кн. 1. – С. 178–185.
63. Данильчук В.Р. Остарбайтери з Рівненщини: джерельна база дослідження / В.Р. Данильчук // *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*. – 2013. – Вип. 37. – С. 265–270.
64. Данильчук В.Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині: монографія / В.Р. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 282 с.
65. Данильчук В.Р. Репрезентація пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України / В.Р. Данильчук, А.І. Левдер // *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія: Зб. наук. пр.* – 2020. – № 4/46. – С. 245–261.
66. Данильчук В.Р. Українські остарбайтери, 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, [Рівнен. держ. гуманіт. ун-т]. – Луцьк, 2011. – 20 с.

67. Двойнікова В.Ю. *Остарбайтери: українська історіографія* / В.Ю. Двойнікова // *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політичні аспекти: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* – Херсон, 2014. – С. 11–17.
68. «Де народ мій брав сили, щоб вижити?» Збірка історико-публіцистичних нарисів учасників Всеукраїнського конкурсу серед учнів 10–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів і студентів вищих навчальних закладів I–II рівня акредитації на тему «Повсякденне життя мого населеного пункту під час окупаційного періоду Другої світової війни» / Міжнародна громадська організація «Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"». – К., 2013. – 132 с.
69. Демчина А. *Зі Сходу на Захід* / Пер. з англ. Б. Мельник. – К.: Юніверс, 2000. – 296 с.
70. *Депортація до м. Лібенау і Штайєрберга. Червень 1942.* – Шостка; Глухів: РВВ ГДПУ ім. О. Довженка, 2009. – 88 с.
71. Диптан Л.С. *Організаційне забезпечення медико-санітарного обслуговування репатріантів на території Української РСР у 1944–1947 рр.* / Л.С. Диптан // *Гілея.* – 2018. – Вип. 130. – С. 64–68.
72. Диптан Любов. *Медико-санітарне забезпечення репатріантів на прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС СРСР в Україні в 1944–1945 рр.* / Любов Диптан // *Військово-історичний меридіан.* – 2018. – 1 (19). – С. 36–46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vit.gov.ua/pages/_journal_files/09.04.2018/pdf/VIM_19_2018-36-46.pdf. – Назва з екрана.
73. Діденко Л.М. *Листи остарбайтерів як джерело дослідження трагедії українців, яких відірвали від Батьківщини та перетворили на невільників* / Л.М. Діденко // *Юр'ївський літопис.* – 2017. – № 16. – С. 37–49.
74. Довгополий Я. *Українці на примусових роботах у Третьому райху* / Я. Довгополий // *Всесвіт.* – 2001. – № 3/4. – С. 127–129.
75. Дробот А. *Окупаційний режим гітлерівської Німеччини на території України в роки Великої Вітчизняної війни у світлі сучасних історичних досліджень* / А. Дробот // *Історія в школі.* – 2009. – № 5–6. – С. 1–3.
76. Дубик М. *Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях* / М. Дубик // «...То була неволя». *Спогади та листи остарбайтерів* / Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 43–49.
77. Дубик М.Г. *Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії* / М.Г. Дудик // *Сторінки воєнної історії України.* – 2004. – Вип. 8. – Част. I. – С. 47–52.
78. Дубик М.Г. *Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців* / М.Г. Дудик // *Сторінки воєнної історії України.* – 2003. – Вип. 7. – С. 215–219.
79. Жулинський Г. «То твій, сину, батько»: *Українська душа – на Голгофі ХХ ст.* / Г. Жулинський, М. Жулинський. – 2-ге вид., допов. – К.: Ярославів Вал, 2005. – 192 с.
80. Зиль В. *Використання примусової праці та примусової міграції тоталітарними режимами (на матеріалах Волині)* / В. Зиль // *Сторінки воєн. історії України.* – 2012. – Вип. 15. – С. 201–208.
81. *Зруйновані долі: [спогади остарбайтерів]* / Уклад.: О.А. Воронкіна, О.Ю. Кожура, Н.В. Мартюшева. – Черкаси: Вертикаль, 2012. – 180 с.

82. ...И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / Сост.: С.М. Сикварова, Е.А. Радченко, Н.А. Жукова. – Артемовск, 2011. – 124 с.
83. Истерзанная юность: сборник воспоминаний. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2006. – 148 с., илл.
84. Іваненко В.А. Остарбайтери – невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині / В.А. Іваненко // Історичні етюди – для сучасності. 2020. – Дніпро, 2020. – С. 79–96.
85. Іванченко М.Г. Остарбайтерський вир: Роман-спогад / М.Г. Іванченко. – Дрогобич: Відродження, 2010. – 410 с.
86. Карпова А. Документи з фільтраційних справ оstarбайтерів Херсонщини / А. Карпова, Л. Виноградова // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 431–437.
87. Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. Коваль. – К., 1979. – 134 с.
88. Коваль М. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М. Коваль. – К., 1965. – 112 с.
89. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74–82.
90. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 68–75.
91. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
92. Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
93. Ковальський М. Полинний присмак чужини: Документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. Ковальський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68.
94. Ковальський М. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів / М. Ковальський, В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.
95. Константинова В.М. «Альбоми пісень» оstarбайтерів / В.М. Константинова, І.І. Лиман // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2014. – Вип. 41. – С. 188–196.
96. Коциур М. До питання про статус іноземних робітників у Третньому рейху / М. Коциур // Історична пам'ять: Наук. журнал. – 2020. – № 1 (42). – С. 110–116.
97. Король О. Фільтраційні справи та листи примусових робітників Третього рейху у Держархіві Київської області: коротка довідка / О. Король // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 401–402.
98. Кравченко А. Українські невільники Третього рейху = Ukrainische Opfer des Dritten Reiches: Минуле і сучасність: Публіцист. хроніка / А. Кравченко, С. Батурич; [ред. рада: І.М. Лушніков (голова) та ін.; пер. на нім. Л. Сочка та ін.]. – Л.: Кальварія, 2005. – 234 с.
99. Кравченко Д.Ю. Репатріація українських громадян в роки Другої світової війни та повоєнний період: господарсько-побутове облаштування на етапі прийому та розподілу / Д.Ю. Кравченко // Вісник аграрної історії. – 2018. – Вип. 23–24. – С. 118–128.
100. Кумачова Е.О. Далеко від Батьківщини: Нариси / Е.О. Кумачова. – Донецьк: Донбасс, 2006. – 72 с.
101. Куницький М. Особливості репатріації радянських громадян в СРСР після Другої світової війни: (укр. вектор) / М. Куницький // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2008. – Вип. 380–381. – С. 82–87.

102. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький; наук. ред. Л. Стрільчук. – Луцьк, 2007. – 248 с.
103. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян після Другої світової війни / М. Куницький // Історико-політологічні проблеми сучасного світу. – Т. 12–13. – Чернівці, 2006. – С. 206–210.
104. Куницький М.П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) / М.П. Куницький // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 292–302.
105. Кучер В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В. Кучер, П. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
106. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.; Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
107. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.
108. Лапан Т. Інтерв'ю з А.П. Поміренко / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 190–270.
109. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т. Лапан // Сторінки воєнної історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 73–86.
110. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. – Львів, 2004–2005. – Вип. 6–7. – С. 146–152.
111. Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з огляду на Галичину) / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. – Львів, 2004. – Вип. 5. – С. 164–171.
112. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третньому Рейху / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 127–138.
113. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід – Захід. – Х., 2008. – Вип. 11–12. – С. 180–198.
114. Лахно В. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах Третього Райху / В. Лахно // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ, 2010. – Вип. 20. – С. 43–46.
115. Лахно В. Повсякденні духовні практики українських примусових робітників Третього Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів / В. Лахно // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – 2012. – Вип. 111. – С. 33–35.
116. Лахно В. Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього Рейху (1942–1943 роки) / В. Лахно // Укр. іст. зб. – 2011. – Вип. 14. – С. 152–163.
117. Лахно В.І. Українські остарбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2013. – 18 с.

118. Легасова Л. Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» / Л. Легасова, М. Шевченко // «...То була неволя». – К., 2006. – С. 15–24.
119. Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Лисенко // «...То була неволя». – К., 2006. – С. 7–14.
120. Лисенко О.Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119–142.
121. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.
122. Ліньов А. Політичні репресії радянської влади щодо репатріантів Південно-Західного регіону України / А. Ліньов // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2008. – Вип. 378–379. – С. 64–67.
123. Лук'яненко О.В. Вікові особливості студентів-остарбайтерів повоєнних випусків Полтавського педінституту / О.В. Лук'яненко // Гілея. – 2018. – Вип. 130. – С. 75–77.
124. Лук'яненко О.В. Географія депортації студентів Полтавського педінституту на примусові роботи до Третього Рейху / О.В. Лук'яненко // Молодий вчений. – 2018. – № 2 (54). – С. 662–665.
125. Лучаківська І.Л. Депортація українського населення на роботу в Німеччину (1941–1944 рр.) / І.Л. Лучаківська // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 244–249.
126. Мазурок О. Жінка-жертва в умовах примусового вивезення на роботи до Німеччини / О. Мазурок // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2016. – Вип. 27. – С. 54–58.
127. Максимчук Т. Огляд фонду Держархіву Донецької області «Листи радянських громадян, вивезених у Німеччину зі Сталінської області у період тимчасової німецько-фашистської окупації. 1942–1943 рр.» / Т. Максимчук // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 390–400.
128. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів і в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно, відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.
129. Мальований П.Ф., Подолінний І.С. Страдницька дорога додому / П.Ф. Мальований, І.С. Подолінний. – К.: Україна, 2002. – 144 с.
130. Мармілова О.С. Військові журнали економічної інспекції «Південь» як джерело до вивчення остарбайтерів Донеччини: загальний огляд / О.С. Мармілова // Іст. і політол. дослідж. – 2014. – № 1–2. – С. 58–64.
131. Мармілова О.С. Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Донец. нац. ун-т ім. Василя Стуса. – Старобільськ, 2018. – 19 с.
132. Мармілова О.С. «Донецький вісник» як джерело вивчення історії остарбайтерів Донеччини / О.С. Мармілова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Рівне, 2010. – Вип. 20. – С. 312–315.
133. Мармілова О.С. Зарубіжна історіографія проблеми остарбайтерів / О.С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 3/4 (33/34). – Донецьк, 2007. – 68–70.

134. Мармілова О.С. Історіографія теми оstarбайтерів Донеччини / О.С. Мармілова // Південно-Східна Україна (зі стародавності у ХХІ століття): Матеріали та тези доповідей. – Донецьк, 2005. – С. 107–109.
135. Мармілова О.С. «Колективний портрет» оstarбайтера з Донеччини (на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ) / О.С. Мармілова // Друга світова війна (1939–1945): сучасні погляди та інтерпретації: Зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. Драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 28 квітня 2011 р. / Відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 258–265.
136. Мармілова О.С. Листи оstarбайтерів з Донеччини як історичне джерело / О.С. Мармілова // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових статей / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Гілея, 2017. – Вип. 118 (3). – С. 86–90.
137. Мармілова О.С. Механізм транспортування донецьких оstarбайтерів до нацистської Німеччини (1941–1943 рр.) / О.С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, ДонНУ, 2009. – № 1. – С. 52–56.
138. Мармілова О.С. Періодизація вітчизняної історіографії історії оstarбайтерів України / О.С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – № 1–2. – С. 41–46.
139. Мармілова О.С. Примус як переважаючий спосіб мобілізації робітників з Донеччини до Третього рейху / О.С. Мармілова // Іст. етюди. – 2010. – Вип. 2. – С. 104–107.
140. Мармілова О.С. Сучасна українська історіографія проблеми оstarбайтерів / О.С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 220–221.
141. Мармілова О.С. Фільтраційні справи як джерело до вивчення проблеми оstarбайтерів Донеччини / О.С. Мармілова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – Кн. 19. – С. 253–261.
142. Марченко В. Колекція документів громадян Сумщини, вивезених до Німеччини, та військовополонених / В. Марченко // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 426–430.
143. Маршицька В.В. Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.) / В.В. Маршицька, І.Ю. Болтаєвський // Література та культура Полісся. – 2014. – Вип. 76: Іст. науки. – С. 170–179.
144. Медчук М. З листів та спогадів примусових робітників Третього рейху (за фондами Держархіву Миколаївської області) / М. Медчук // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 418–425.
145. Мелешко Н.Б. Організація і початок діяльності Відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень – жовтень 1944 р.) / Н.Б. Мелешко // Гілея. – 2013. – Вип. 78. – С. 78–81.
146. Мелешко Н.Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944–1953): організація, структура, функціонування: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історичної освіти Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 20 с.
147. Мельников Д. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии, 1933–1945 / Д. Мельников, Л. Черная. – М., 1988. – 414 с.

148. Меляков А. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. Меляков // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.
149. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази історії українців-остарбайтерів / А. Меляков // *Україна модерна*. – 2007. – Число 11. – С. 139–155.
150. Меляков А.В. Газета «Нова Україна» как источник по изучению депортации жителей г. Харькова в Германию в период 1941–1943 гг. / А.В. Меляков // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / М-во освіти України, Харк. держ. ун-т, Харк. унів. від-ня Міжнар. асоціації студентів-істориків; редкол.: С.І. Посохов (відп.ред.) та ін.* – Х., 1997. – С. 104–105.
151. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
152. Меляков А.В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації / А.В. Меляков // *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія*. – 2000. – Вип. № 32. – С. 232–239.
153. Меляков А.В. Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: Взгляд потенциальных «остарбайтеров» / А.В. Меляков // *Эпоха. Культура. Люди*. – Х., 2004. – С. 182–192.
154. Меляков А.В. Фильтрационные дела Государственного архива Харьковской области как массовый источник / А.В. Меляков // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 124–127.
155. Мирчевская И.Б. ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К.: *Поэзия*, 2005. – 200 с.
156. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 12. – К., 2009. – С. 139–147.
157. Між життям і смертю. Невільницькі спомини. – Ужгород: *Карпати*, 2005. – 256 с., іл.
158. Могильний В. Пошта «остарбайтерів» («робітників зі сходу») / В. Могильний // *Український філателістичний вісник*. – 1994. – № 2 (29). – С. 17–20.
159. Морозова А.В. «...Здесь вы узнаете всю правду...» (Листи вивезених на роботи до Німеччини) / А.В. Морозова // *Ніжинська старовина*. – 2014. – Вип. 18. – С. 70–82.
160. Мишение и смерть фашистским рабовладельцам. – *Большевистское знамя*. – 1944. – № 174. – 24 декабря. – С. 1.
161. Нагайко Т.Ю. Джерела з вивчення долі українських остарбайтерів в історичній перспективі (огляд сучасних наукових та публіцистичних видань) / Т.Ю. Нагайко // *Вісн. Черкас. ун-ту. Іст. науки*. – 2011. – Вип. 202. – Ч. 1. – С. 120–126.
162. Науменко В.М. Політика Економічного Штабу «Ост» у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.», [Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна]. – К., 2009. – 20 с.
163. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: *Райдер*, 2004. – 236 с.
164. Нестеренко Л.О. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) / Л.О. Нестеренко // *Сіверян. літопис*. – 2016. – № 4. – С. 116–136.

165. Нестеренко Л.О. *Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення* / Л.О. Нестеренко // *Наукові праці істор. факультету Запорізького нац. ун-ту.* – 2015. – Вип. 42. – С. 153–161.
166. Нестеренко Л.О. «...Сейчас мне лучше жить, чем тебе, мамо, на Украине...»: епістолярій остарбайтера Б. про життя в Німеччині у 1942–1943 рр. / Л.О. Нестеренко // *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту.* – 2017. – Вип. 49. – С. 228–232.
167. *Остарбайтери Білоцерківщини: документи, спогади, коментарі (1942–1945 рр.)* / Авт.-упоряд.: С.І. Бурлака, Л.М. Діденко. – Біла Церква: Білоцерківдрук, 2019. – 239 с.
168. *Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини* / Упор. О.Г. Царек; ред. В. Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.
169. *OST – тавро неволі: [Розповіді колишніх остарбайтерів Кіровоградщини]* / Упоряд. В. Бондар. – Кіровоград: ПВД «Мавік», 2000. – 194 с.
170. *Офіцинський Р., Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ* / Р. Офіцинський, В. Задорожний // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 444–449.
171. Павловська Н. *До питання про методіку збирання усних свідчень учасників подій періоду нацистської окупації території України в роки Другої світової війни* / Н. Павловська // *Архіви України.* – 2005. – № 1/3. – С. 470–473.
172. *Пам'ять із присмаком сліз.* – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г. – 2012. – 160 с., іл.
173. *Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К.: Аеростат, 2015. – 304 с.
174. Пастушенко Т. *Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників)* / Т. Пастушенко // *Український історичний журнал.* – 2005. – № 6. – С. 160–176.
175. Пастушенко Т. *До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини* / Т. Пастушенко // *Друга світова війна і доля народів України.* – К., 2005. – С. 84–92.
176. Пастушенко Т. *Доля українських остарбайтерів у документах фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»* / Т. Пастушенко, М. Шевченко // *Студії з архівної справи та документознавства.* – 1997. – Т. 2. – С. 100–103.
177. Пастушенко Т. *Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР* / Т. Пастушенко // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – К., 2008. – Вип. 14. – С. 66–77.
178. Пастушенко Т. *Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини* / Т. Пастушенко // *Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції.* – К., 2006. – С. 35–45.
179. Пастушенко Т. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)* / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України; наук. ред. О.Є. Лисенко. – К., 2009. – 282 с.

180. Пастушенко Т. Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // *Історія в школах України*. – 2004. – № 9–10. – С. 55–58.
181. Пастушенко Т. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. Пастушенко // *Український історичний журнал*. – 2010. – № 3. – С. 110–127.
182. Пастушенко Т.В. «Вїзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. остарбайтерів та військовополонених в Україні / Тетяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.
183. Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / Т.В. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України*. – 2002. – Вип. 6. – С. 70–77.
184. Пастушенко Т.В. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942–1944 рр. / Т.В. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії*. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 2. – С. 310–325.
185. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціологічний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2007. – 20 с.
186. Пастушенко Т.В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз / Т.В. Пастушенко // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін.; Ін-т історії України НАН України*. – К., 2004. – Вип. 28. – С. 99–117.
187. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни / Т.В. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України*. – 2003. – Вип. 7. – С. 227–233.
188. Пастушенко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. / Т.В. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123–136.
189. Пастушенко Т.В. Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну / Т.В. Пастушенко // «...То була неволя». – К., 2006. – С. 63–81.
190. Пастушенко Т.В. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т.В. Пастушенко // *Схід – Захід*. – Х., 2008. – Вип. 11–12. – С. 161–179.
191. Пастушенко Т.В. Ульріх Герберт про політику і практику «використання іноземців у військовій економіці Третього рейху» / Т. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 59–64.
192. Педак В. Гірке слово – остарбайтер. – Львів: НВФ «Українські технології», 2009. – 318 с.
193. Педак В.П. Дякуємо і мертвим, і живим: Документальний нарис / Передм. Ю.-Б. Ланге-Квассовські. – Дніпропетровськ: Січ, 2007. – 278 с.
194. Педак В.П. Сердце заставляет меня сказать правду (Пер. с нем., изд. с изм. и доп.). – Запорожье: РИП «Видавець», 2000. – 176 с.
195. Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини і протидія їм / О.Г. Перехрест // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 441–451.

196. Писцьо В. Агітаційно-пропагандистський вплив як метод діяльності німецької влади по вербуванню жителів Рівненщини на примусові роботи (1941–1944 рр.) / В. Писцьо // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Рівне, 2009. – Вип 17. – С. 87–92.
197. Писцьо В.Р. Українські остарбайтери Рівненщини: вербування та умови життя / В.Р. Писцьо // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2009. – № 13. – С. 206–211.
198. Погорелов А.А. Від примусової до рабської праці: остарбайтери Південної України та їх «Танго зі смертю» у концтаборах Третього рейху / А.А. Погорелов // *Zaporizhzhia Historical Review*. – 2019. – Т. 1 (53). – С. 159–169.
199. Погорелов А.А. «Віднесіть на Україну моїй мамочці листа...» Дослідницький потенціал колекції приватних листів та світлин «остарбайтерів» у Державному архіві Миколаївської області / А.А. Погорелов // *Краєзнавство*. – 2019. – № 2. – С. 136–160.
200. Погорелов Анатолій. Від саботажу до збройної боротьби: опір остарбайтерів Південної України на території Третього райху в 1942–1945 рр. / Анатолій Погорелов // *Військово-історичний меридіан*. – 2019. – Вип. 3 (25). – С. 82–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-82-99.pdf. – Назва з екрана.
201. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: документальний начерк / Н. Полетун // *Архіви України*. – 2005. – № 1–3. – С. 438–441.
202. Полетун Н. Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни, як історичне джерело / Н. Полетун // *Скарбниця української культури: Зб. наук. пр.* – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 58–61.
203. Поль Дітер. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених / Дітер Поль // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 5. – С. 127–136.
204. Полянський Ф. Вербування робочої сили, збір контингенту і боротьба з рухом Опору в німецькій окупаційній політиці 1941–1944 рр. (за матеріалами Тернопільської області) // *Схід*. – 2007. – № 5. – С. 62–66.
205. Потильчак О.В. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних рад Української РСР (1945–1953 рр.): організація, функції, діяльність / О.В. Потильчак, Н.Б. Мелешко // *Вісн. Черкас. ун-ту. Іст. науки*. – 2013. – № 9 (262). – С. 114–122.
206. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 20 с.
207. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 49 с.
208. По ту сторону війни / Н. Михайлов, Н. Кузьменко и др. – Запорожжє: РА «Тандем-У», 2005. – 374 с., 170 ил.
209. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х.: Право, 2009. – 208 с.
210. Радченко Ю. Національна та расова політика націонал-соціалізму Німеччини щодо України у 1941–1945 рр. (на прикладі військовополонених і східних робітників) / Ю. Радченко // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. – К., 2006. – С. 46–57.

211. Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949) / І. Реброва // *Сторінки воєн. історії України*. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 45–64.
212. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 20 с.
213. Сайц Надя. На перехресті долі. – Львів, 2002. – 166 с.
214. Святун О. Остарбайтери / О. Святун // *Політика і час*. – 2001. – № 4. – С. 49–60.
215. Серединський О. Документи примусових робітників Третього рейху в Держархіві Миколаївської області / О. Серединський // *Архіви України*. – 2005. – № 1–3. – С. 403–417.
216. Сидоренко О. «Російсько-радянська» каральна система проти полтавців-остарбайтерів та колишніх військовополонених-червоармійців у 40-ві – початок 50-х років / О. Сидоренко // *Треті Череванівські читання [матеріали Всеукр. наук. конф.]*. – Полтава, 2016. – С. 148–158.
217. Скрипниченко Ю. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів / Ю. Скрипниченко // *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. – 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 125–130.
218. Скрипниченко Ю.Ф. Відомості про остарбайтерів з Близнюківщини як усне джерело дослідження теми «Діяльність нацистської окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941–1943 рр.» / Ю.Ф. Скрипниченко // *Молодий вчений*. – 2019. – № 7. – С. 14–17.
219. Скрипниченко Ю.Ф. Діяльність нацистської окупаційної влади щодо набору трудових ресурсів до Третього району на Харківщині в 1941–1943 рр. / Ю.Ф. Скрипниченко // *Історичні студії суспільного прогресу*. – 2019. – Вип. 7. – С. 219–223.
220. Скрипниченко Ю.Ф. Жінки-остарбайтери з Харківщини на примусових роботах в Третьому районі / Ю.Ф. Скрипниченко // *Молодий вчений*. – 2019. – № 8. – С. 163–166.
221. Скрипниченко Ю.Ф. Медичний огляд – обов'язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини / Ю.Ф. Скрипниченко // *Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. – 2016. – Вип. XXIV. – С. 91–94.
222. Скрипниченко Ю.Ф. Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини / Ю.Ф. Скрипниченко // *Зб. наук. пр. Серія: Історія та географія*. – 2016. – Вип. 53. – С. 79–91.
223. Скрипниченко Ю.Ф. Східні робітники: харківський вимір / Ю.Ф. Скрипниченко // *Молодий вчений*. – 2019. – № 10. – С. 458–460.
224. Скрипниченко Ю.Ф. Чоловіки-остарбайтери з Харківщини в роки Другої світової війни / Ю.Ф. Скрипниченко // *Молодий вчений*. – 2019. – № 9. – С. 261–264.
225. Скрипниченко Юрій. Біографічні відомості про «східних робітників» як джерело у вивченні історії остарбайтерства з Харківщини в роки Другої світової війни / Юрій Скрипниченко // *Військово-історичний меридіан*. – 2019. – Вип. 2 (24). – С. 5–15. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-5-15.pdf. – Назва з екрана.
226. Скрипниченко Юрій. До проблеми примусових робітників у нацистській Німеччині / Юрій Скрипниченко // *Військово-історичний меридіан*. – 2016. – № 3 (13). – С. 56–65 [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.10.2016/pdf/VIM_13_2016_56-65.pdf. – Назва з екрана.
227. Соловійова Т. Робітники зі Сходу в роки Другої світової війни: свідчення очевидців / Т. Соловійова // *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. – 2005. – № 7. – С. 15–17.
 228. Сорока Ю. Примусова депортація і насильницька система праці на західноукраїнських землях в роки німецького окупаційного режиму / Ю. Сорока // *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* – К., 2005. – Вип. 19. – С. 21–24.
 229. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.
 230. Стецкевич В.В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В.В. Стецкевич // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Редкол.: О.Є. Лисенко та ін.; Ін-т історії України НАН України*. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 172–194.
 231. Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення / Л. Стрільчук // *Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. – 1998. – № 1. – С. 94–98.
 232. Стрільчук Л. Еміграція з України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти / Л. Стрільчук // *Друга світова війна і доля народів України*. – К., 2007. – С. 211–216.
 233. Тарнавський І.С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941–1943 роках / І.С. Тарнавський // *Придніпровський науковий вісник*. – 1998. – № 111 (178). – С. 86–94.
 234. Титаренко Д.М. Спогади остарбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) / Д.М. Титаренко // *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. – Кн. 13–14. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52–61.
 235. Тітова О.О., Рамська О.А. З надією в очах... / О.О. Тітова, О.А. Рамська. – Тернопіль: Астон, 2012. – 348 с.
 236. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Ін-т історії України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії Великої вітчизн. війни 1941–1945 років»; Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; голов. ред. В.А. Смолій. – К., 2006. – 542 с.
 237. Турчин Т.Р. Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941–1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Черкаси, 2017. – 20 с.
 238. Турчин Т.Р. Сучасна українська історіографія про умови праці та побуту українських «остарбайтерів» у Німеччині в роки Другої світової війни / Т.Р. Турчин // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць*. – Рівне, 2010. – Вип. 20. – С. 309–312.
 239. Турчин Т. Українська легальна преса Станіславщини як джерело до вивчення примусової праці населення Прикарпаття під час нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) / Т. Турчин // *Вісн. Прикарпат. ун-ту. Історія*. – 2012. – Вип. 21. – С. 200–205.

240. *У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., комент.: О. Грицак; Р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013. – 164 с.*
241. *У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: В. Воробей, Н. Лобанова, І. Рябчук. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 464 с.*
242. *Убийвовк Л.Г. Раби ХХ століття. Хто вони? Патріоти чи зрадники?: [про долю остарбайтерів Полтавщини] / Л.Г. Убийвовк. – Полтава: Форміка, 2006. – 80 с.*
243. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. – Т. 2 / Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1968. – 520 с.*
244. *Холодницький В. Репатріація радянських громадян (1944–1953 рр.) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ – Чернівці, 1997. – Вип. 7. – С. 161–170.*
245. *Холодницький В.Ф. Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944–1953 рр. / В.Ф. Холодницький // Вісник центру Буковинознавства. Серія: історія. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 172–183.*
246. *«Цей біль у серці не вищує...»: Збірка учнівських рефератів. – Львів: Кальварія, 2005. – 256 с.*
247. *Чернявський В.В. Особливості відображення досвіду примусової праці у щоденниках східних робітників 1942–1945 рр. / В.В. Чернявський // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 113–121.*
248. *Чернявський В. Качественный и количественный состав населения, вывезенного на принудительные работы в Третий рейх в 1941–1944 годах (на материалах Николаевской области) / В. Чернявський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне. – 2010. – Вип. 20. – С. 225–229.*
249. *Чернявський В.В. Остарбайтери в системі сільського господарства Третього рейху / В.В. Чернявський // Гілея. – 2009. – Вип. 24. – С. 106–114.*
250. *Чернявський В.В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2013. – 20 с.*
251. *Чиркова Л.Н. Зажгите свечи памяти / Л.Н. Чиркова // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 81–84.*
252. *Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153–158.*
253. *Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.*
254. *Шевченко М.Ю. Меморіалізація жертв нацистських переслідувань у дослідницькій та експозиційній діяльності співробітників меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» / М.Ю. Шевченко, В.А. Гедз // Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять: Зб. наук. праць. – Випуск 9. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 76–85.*

255. Шевченко М.Ю. Остарбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу / М.Ю. Шевченко, О.П. Білоус // *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р.* / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 147–158.
256. Шевченко М.Ю. Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських «остарбайтерів» (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / М.Ю. Шевченко // *Сторінки воєнної історії.* – 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 283–293.
257. Шеремет М.С. Ми відходили останніми. Документальна повість / М.С. Шеремет. – К.: Радянський письменник, 1964. – 178 с.
258. Ширінова Л.О. Остарбайтери міста Єнакієво у Плеттенберзі / Л.О. Ширінова // *Літопис Донбасу.* – № 13. – 2005. – С. 172–176.
259. Янковенко О.О. Робітники зі Сходу / О.О. Янковенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://collections.warmuseum.kiev.ua/theme/Warmus/pages/dolya/>. – Назва з екрана.
260. Янковська О.В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О.В. Янковська // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Відп. ред. В.А. Смолій; редкол.: О.Є. Лисенко та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 319–324.
261. Яшан О.О. Українські остарбайтери: життя в неволі / О.О. Яшан // *Гуманіт. вісн.* – Черкаси, 2014. – Чис. 20: Іст. науки. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 112–122.

ПРОБЛЕМА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ: ПРОЄКЦІЯ ЧЕРЕЗ ОСОБИСТІ ДОЛІ ОСТАРБАЙТЕРІВ З УКРАЇНИ

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО*

Доле моя, доле, чом несправедлива,
Наче ти не мати – мачуха сварлива?
Доле моя, доле, чом така жорстока,
Мов вода студена з гірського потоку?
 В далечінь високу полинув лелека,
 Мамо моя рідна, чом ти так далеко?
 І сестра, і братик, і рідна домівка,
 Рушники на стінах і тепла долівка.
Тут сумно та важко, і горлиця плаче
Та крає сердечко, ножами неначе.
Лик місяця видно, і ночі без краю,
Я ж хочу вернути до рідного гаю.

* **Олександр Лисенко** – завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Вклонитись дубочкам, попестити трави
І сіно сушити з тієї отави.
Робити віночки та пісню співати
І зілля занести до рідної хати.
І за що, не знаю, молюся і каюсь,
Невже не загину, невже дочекаюсь?
Полину додому, вклонюся родині:
«Ви в мене кохані, ви в мене єдині!».

Ці рядки, записані зі слів моєї матері Фросини Ковальчук (в заміжжі – Лисенко) на початку 2000-х рр., могли б слугувати епіграфом до багатьох історій жертв примусової праці. Мотиви туги за близькими та рідним краєм, відчаю та сподівання пронизують їх наскрізь і передають настрої більшості наших земляків, вивезених на роботи до Німеччини під час Другої світової війни. Лише тоді, коли я почув розгорнуту історію маминого перебування на чужині під час великого інтерв'ю, прийшло усвідомлення того, що вона носила глибоко в собі понад 60 років і розповіла тільки на схилі життя [5, 211–216].

Попри кілька спільних рис (примусове вербування, спосіб транспортування, характер працевикористання, умови праці та побуту, процедура репатріації тощо), життєві траєкторії оstarбайтерів склалися по-різному. Це залежало від віку, освіти, професії, особистих якостей людини, деяких об'єктивних та суб'єктивних чинників. На жаль, багато жертв нацистської політики і практики працевикористання знайшли останній спочинок на чужині. Але й ті, кому пощастило повернутися додому живими та неушкодженими, на все життя втаємничили в собі тліючу травму приниження особистої гідності тими, хто присвоїв собі право розпоряджатися долями мільйонів людей і ставився до них як до безголових рабів, а також тими, хто формував довкола українських невільників Третього райху таку незаслужену і тривалу фігуру замовчування на їхній батьківщині.

Сучасним людям складно уявити, що таке окупаційний режим, коли йдеться про його нацистський варіант. Навіть для громадян СРСР, які пройшли горнило економічного й особистого закріпачення та «соціалістичного способу експлуатації», Голодомор 1932–1933 рр., війна та німецька окупація стали найбільшими випробуваннями в житті. Саме з характеристики воєнних і окупаційних реалій слід розпочинати, коли йдеться про долі українських жертв примусової праці.

Задовго до завершення Другої світової, 11 травня 1943 р., радянське керівництво підготувало документ про злочинну нацистську політику і практику працевикористання, що призначався для оприлюднення серед країн антигітлерівської коаліції і мав стати частиною доказової бази для покарання військово-політичного керівництва Третього райху після війни.

Про це свідчать стиль і риторика авторів документа, в якому наголошено: «Радянський уряд вважає неспростовно встановленим, що гітлерівський уряд Німеччини, порушуючи елементарні права народів і права людини, здійснював і здійснює надалі такі нечувані злочини:

- завдяки обману, погрозам і насильству виганяються в рабство до Німеччини багато тисяч мирних радянських громадян, включно з дітьми, підлітками та жінками;
- для вигнаних мирних громадян встановлюється режим безправних невільників і непосильної праці;
- радянські громадяни передаються в рабство підприємствам і приватним особам у Німеччині, зазнають усіляких принижень та знущань, прирікаються на голод і повільну мученицьку смерть [2, 378].

У першому розділі цього документа наведено уривки з німецьких директив та вказівок лідерів Третього райху щодо працевикористання населення завойованих територій. Так, Г. Герінг указував на те, що «східних робітників» слід залучати до роботи в гірничій справі, прокладанні шляхів, військовій промисловості, сільському господарстві, будівництві, великих майстернях, спеціальних командах для термінових непередбачених робіт. При цьому ставлення до них мало бути практично таким самим, як до військовополонених. «Під час застосування заходів із підтримання порядку вирішальними міркуваннями є швидкість і суворість. Повинні застосовуватися лише такі різновиди покарання: позбавлення харчування і смертна кара за рішенням військово-польового суду» [2, 378]. Умови утримання примусових працівників також регулювалися спеціальними настановами та нормативно-правовими актами. У Загальних положеннях про вербування та використання робочої сили зі Сходу від 20 лютого 1942 р. за підписом шефа РСХА Р. Гайдріха було наголошено, що привезені з території СРСР працівники мають бути «суворо ізольовані від німецького населення, іноземних громадян та всіх військовополонених [...], розміщені в [...] таборах із відповідною огорожею, по можливості з колючого дроту [...], здебільшого покидати місця свого розташування тільки для роботи на підприємствах [...], весь свій вільний час проводити в таборі» [1, 54–55].

На початковому етапі окупації українських земель частина молодих людей, особливо із західних регіонів, пристала на щедрі обіцянки німців і добровільно вирушила на роботу до Райху. Валентина Н. із Донбасу стосовно цього в спогадах зазначала: «Багато виїжджали добровольцями... Тому що тут їсти нічого, одягнутися ні у що, жити ніде. Ось вони збиралися та їхали, вербувалися, як кажуть. А потім стали надходити листи, люди стали писати, що дуже погано, і голодно, і ставлення (погане. – Авт.), і працювати дуже багато. [...] І дізнавалися, тоді не стали їхати, тоді стали примусово забирати до Німеччини» [10, 305].

Та коли потік добровольців зійшов нанівець (цьому не останньою чергою сприяли звістки з чужини про жахливе становище остарбайтерів), німецькі органи вдалися до примусового

залучення робочих рук, що фактично перетворилося на людоловство. З доповіді начальника політичної поліції та служби безпеки при керівництві СС у м. Харків «Про становище в м. Харків від 23 липня до 9 вересня 1942 р.» дізнаємося: «Вербування робочої сили викликає у відповідних установ стурбованість, оскільки серед населення спостерігається вкрай негативне ставлення до відправлення на роботу до Німеччини. Становище в цей час таке, що кожен усіма засобами намагається уникнути вербування (прикидаються хворими, втікають у ліси, підкуповують чиновників тощо). Про добровільне відправлення до Німеччини вже давно не може бути й мови» [10, 364]. Люди намагались у будь-який спосіб убезпечити себе від вивезення на чужину: діставали лікарські довідки про непридатний стан здоров'я, хворобу та немічність батьків, які потребують догляду, завдавали собі різних ушкоджень тощо. Лілія К. (Донбас) у своїх спогадах писала: «А у нас у Клави (сестри. – Авт.) робили на ногах рани. Щоб до Німеччини не забрали. Прийдуть німці, а мама показує, що у неї рани тут, – і йдуть. [...] Тифом удома хворіли. Якщо тифом хто занедужав, вони одразу на дверях вішали папірець – вони вже ніколи в цю квартиру не зайдуть. Навіть коли облаву робили на молодь, дехто примудрявся повісити цього папірця» [10, 313]. О. Галкіна, яку примусово вивезли до Райху, розповідала в інтерв'ю: «Те, що було з продуктів у будинку: цукор, борошно, поросся, кури, – німці забрали. Сестра їздила на мінку, тим і жили. Її весь час викликали повістками на біржу. Весь час вона ховалася на горищі. Травила себе. Натирала ноги часником, від чого утворювалися рани. А востаннє була мобілізація, так вона закип'ятила каструлю води й обварила себе від грудей до п'ят. А я прихопила з собою подругу Поліну, і понесли ми повістку на біржу, сказати, що трапилося з сестрою. Нам сказала жінка, яка працювала на біржі: “Пройдіть у ту кімнату!”. Ми пішли, а там було багато жінок і дівчат. Коротше, нас звідти вже не випустили. Відправили на вокзал» [8, 53–54].

У багатьох спогадах колишніх оstarбайтерів ідеться про виконавців німецьких наказів – старост, поліцаїв, які допомагали окупантам у виявленні й транспортуванні українських робітників до Райху, чинили насильство над своїми співвітчизниками. У фільтраційній справі О. Бабійчук (с. Безіменне Комсомольського району, Вінницька область) зафіксоване таке зізнання: «Навесні 1942 року молодь почали забирати до Німеччини. У травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г.С. наказав мені принести відро горілки, в іншому разі першим же потягом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій надіслав двох поліцаїв. Вони мене арештували й відправили у Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена до Німеччини». І. Коваль із с. Сербинівці Жмеринського району розповів: «На роботу до Німеччини мене мобілізували 23 липня 1942 року, але я втік. Наступної ночі до нашого будинку увірвалися сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик та німець. Вони впіймали мене на горищі й сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Скривавленого, вони доправили мене у Вінницю, звідки відправили до Німеччини» [4, 111].

Гітлерівці широко практикували облави в людних місцях, прочісували населені пункти у пошуках придатних до працевикористання. У фільтраційній справі Ю. Солоніної (с. Підлісівка Михалпільського району, Вінницька область) міститься таке зізнання: «4 жовтня 1942 р. з району до нашого села прибула поліція. Вона влаштувала облаву. Мене знайшли у погребі, де я сподівалася переховатися, й відправили до Німеччини» [4, 120].

Ставлення до працівників з «окупованих східних територій» виявлялося вже під час транспортування до Райху. Одна з депортованих, Раїса Давиденко, розповідала, що «у вагонах не було як повернутися. У кожному вагоні їхав наглядач, який на будь-яке прохання відповідав ударом палиці, всю дорогу нас морили голодом...» [2, 368]. Подолянка О. Крицька також скаржилася на умови транспортування: «Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Увесь цей час зовсім не годували» [3, 174]. З. Коваленко згадувала: «Зупинявся поїзд десь у полі. Німці ставали з собаками по краях, і ми заходили всі разом. Хлопці й дівчата. Усі. Всі разом, уже нікуди було соромитися. Робили свою потребу і їхали далі» [8, 59].

Незважаючи на військову охорону ешелонів із робочою силою, багато відчайдухів наважувалося втікати з маршрутів, хоча це було пов'язано з ризиком для здоров'я і життя. В. Багацька (с. Вуйна Комсомольського району, Вінницька область) поділилася власним драматичним досвідом спроби втечі: «Думка про втечу підтримувала мене. Дорогою довгий час неможливо було втекти чи вистрибнути з поїзда, оскільки у задніх вагонах були поліція і німці. Так приїхали ми в Західну Україну. Неповдалік Тарнополя почали ми стрибати з поїзда. Багато встигло зіскочити і втекти, але коли стрибнула, то і не помітила, як німці мене важко поранили в руку. Коли німці побачили, що дівчата втікають, вони почали стріляти по них, повернули поїзд назад і стали ловити нас. Я не могла бігти, адже втратила багато крові, й вони мене схопили: понад усе їх цікавило, скільки дівчат втекло, а на мою рану вони не звертали жодної уваги і не зробили мені ніякої перев'язки. Коли ми приїхали, німці, певно, вирішили, що ніж лікувати і перев'язувати мене, краще відрізати мені руку. Так і зробили» [8, 150]. Німецька охорона вдавалася до покарань за спроби втечі з ешелонів. Саме так трапилося на ст. Цвітоха (Кам'янець-Подільська область), коли з одного потяга втекло кілька молодих людей. Після прибуття на ст. Славута німці відібрали 33 юнаків і розстріляли їх разом із трьома спійманими втікачами [11, 102].

Багатьох упійманих утікачів нацисти кидали до концтаборів, вважаючи, що схильних до девіантної поведінки невірників марно перевиховувати. Саме так вони вчинили з М. Петренко, яку після втечі з поїзда ув'язнили спочатку в м. Катовиці, а незабаром перевели до табору Аушвіц-Біркенау, Г. Праведнюком, якого після аналогічної спроби затримали одразу ще біля м. Шепетівка й відправили в Дахау, а потім у табір Аллах, та з багатьма тисячами інших українців [4, 151].

На маршрутах транспортування робочої сили зі «східних окупованих територій» до Райху авіація союзників по антигітлерівській коаліції здійснювала авіанальоти на ешелони й залізничні станції, внаслідок чого жертвами бомбардувань стало багато юнаків та дівчат з України. А. Душник (с. Дубини Комсомольського району, Вінницька область) згадувала: «Їхали ми довго. Двічі ешелон з молоддю бомбили. Перед Віднем від нього залишилося тільки кілька вагонів» [4, 151].

Одразу після прибуття на місце призначення примусові робітники потрапляли у спеціальні місця утримання із суворим режимом. Він регулювався як загальноімперськими нормативно-правовими актами, так і відомчими приписами чи розпорядженнями керівництва окремих господарських об'єктів. Зразком такого документа може слугувати циркулярний лист дирекції концерну «ІГ Фарбеніндустрі» 1942 р. для керівників усіх його виробничих ланок, у якому містилися такі пояснення і вказівки: «Східними робітниками вважаються ті, хто не належить до німецької етнічної групи і захоплені в Україні та Білорусії чи в районах на східних рубежах цих територій, а також на кордонах колишніх вільних держав Латвії, Естонії і привезені до Німеччини після їх окупації Вермахтом.

Східні робітники, відіслані на заводи, можуть бути використані тільки групами. [...] У випадку, коли використання східних робітників групами неможливе, необхідно кожного разу просити дозволу на інше їх використання в агента контррозвідки.

Завод стежитиме за тим, щоб східні робітники не спілкувалися з робітниками інших національностей. Слід відокремлювати їх також в умивальнях і туалетах. Східних робітників до особливого розпорядження можна використовувати тільки в денний час, а не в нічні зміни.

На роботу – від бараків до заводських воріт – їх повинна супроводжувати охорона» [9, 717].

За повідомленням часопису «Франкфуртер цайтунг» від 17 квітня 1942 р., «робітники окупованих радянських областей стоять у таборі, огороженому колючим дротом. Цих людей, привезених із Харківського регіону до Німеччини, необхідно, зрозуміло, тримати в суворості, наглядати за ними, адже немає жодної гарантії, що між ними не перебувають більшовики, здатні до актів саботажу. Їхній найближчий начальник [...] підтримував авторитет за допомогою батога» [2, 370]. Дуже промовистим свідченням того, якого статусу набували прибулі зі Сходу невільники, є процедура їх знеособлення на чужині. Згідно зі свідченнями Д. Галузинського (м. Гайсин Вінницької області), після прибуття в товарних вагонах до м. Перемишль «нам уперше дали пити і по буханцеві хліба. Через перекладача повідомили, що цей хліб нам даний на всю дорогу до Німеччини. По приїзду до м. Ватенштедт нас направили на біржу праці, де зняли відбитки пальців, сфотографували, присвоїли номер і розмістили в таборі за колючим дротом з посиленою охороною. Поселили в бараках, де ми стали жити» [4, 156]. Примусово вивезеним робітникам з окупованої території

УРСР та БРСР присвоювали номери замість прізвищ і прикріплювали на одяг нашивку з написом «OST». Позбавлення українських працівників власних прізвища й імені на повне нівелювання особистості, приниження, зведення до функцій знаряддя праці, паралізації волі до спротиву.

Німецьким підприємцям, бауерам і домогосподаркам за певну плату привезених з України працівників продавали як рабів. У листі, виявленому в убитого німецького солдата В. Бока (221-ша піхотна дивізія), його мати писала: «Багато російських жінок та дівчат працюють на фабриках “Астра верке”. Їх примушують працювати по 14 годин на день. Зарплати вони, звичайно, ніякої не отримують. На роботу і з роботи вони ходять під конвоєм. Росіяни настільки перевтомлені, що буквально валяться з ніг. Їм часто дістається від охорони нагайками. Поскаржитися на побої і погану їжу вони не мають права. Моя сусідка на днях придбала собі робітницю. Вона внесла до каси гроші, і їй надали можливість обрати на свій смак будь-яку зі щойно прибулих сюди жінок» [2, 375]. Марія Віккерт із с. Франквайлер писала своєму чоловіку унтерофіцерові Йозефу Віккерт: «Я тобі ще не повідомляла про отримання надісланих тобою 100 марок. Я одразу ж віддала їх твоїй матері, аби вона могла купити полонених. Тепер це не так дорого» [2, 375–376].

Учениця 9-го класу Надія С. (Ворошиловградська (нині – Луганська) область) так описувала власний досвід: «На вокзалі під час від'їзду стояв стогін і плач. Плакали від'їжджаючі і проводжаючі. Мене і ще 16 дівчат відправили до м. Швац. Тут відбувалася справжня торгівля нашими людьми. Німці й німкені повертали нас у всі сторони, міряли й обмацували. Мене купив булочник Карл В. Він примушував мене працювати від 6 години ранку до пізнього вечора. Хоча я мешкала у булочника, хліб їла зрідка. Кожного дня я мила підлогу, прала вранці і вдень, бавила дітей, одягала їх. Фрау була дуже зла – штовхне чи по голові ударить, але не дуже боляче. Тільки ображало те, коли згадаєш, що я навчалася у восьмому класі, вивчала французьку мову, історію – і тут сама стала рабинею, як у період римського панування. Від непосильної праці голоду і побоїв я захворіла. Поправившись трохи, я втекла на батьківщину. У Брест-Литовську мене затримали і посадили у концтабір. У цьому таборі, у напівзруйнованих сараях, страждали тисячі радянських громадян. Щоденно з табору вносили 10–15 трупів» [2, 376–377].

Побутові умови більшості остарбайтерів були важкими. Часто вони мешкали в погано утеплених, неопалюваних приміщеннях, де бракувало місця, свіжого повітря, мінімальних зручностей. Лише перестороги перед поширенням інфекційних недуг змушували адміністрацію забезпечувати критичний мінімум санітарії. Є. Климов писав рідним: «Квартира у нас така, як курятники, і то ті були прошиті соломною, а ці під дошками, і стелі немає. Куди задує, туди й видує». А син Ю. Котик ділився такими враженнями про житлові умови: «Спимо під

4 ковдрами, бо коли Костянтин працює вночі, то я вдень, а коли вночі працюю я, то Костянтин вдень. І так ми кидаємо один одному чим вкритися, але в бараках холодно» [4, 170].

Здебільшого табори примусових робітників розташовувалися неподалік виробничих об'єктів, на яких вони працювали. Але чимало великих підприємств були віддалені від місця проживання оstarбайтерів, тому їм доводилося долати значні відстані за будь-яких погодних умов. «Я працював у м. Кіль на суднобудівному заводі, – ділився своїм важким досвідом А. Рудюк. – Гнали нас обезсилених і голодних з табору за 7 кілометрів поліцаї з вівчарками». Таку саму відстань долав із товаришами А. Свірчевський, який працював на одному із заводів у м. Магдебург [4, 171].

Та найскладнішим випробуванням була праця, що за умов хронічного недоїдання й перевтоми перетворювалася на виснажливе знуцання. Зазвичай оstarбайтерів ставили на найважчі види робіт, які потребували не кваліфікації а фізичної сили та витривалості. І. Головатюк розповідав: «Робота у мене – дуже важка. Кидаю перед собою 100-кілограмові мотки дроту. На верстаті працюю 10 годин. Один тиждень – вдень, інший – вночі». При цьому до жінок не було особливої поbлажливості. Є. Сименцова свідчила: «Кожного ранку нас о 6 годині по 10 осіб під конвоем гнали на фабрику, де ми працювали по 12–14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки з калійною сіллю у вагони. Робота була надзвичайно важкою. Люди падали, а поліцай, який стояв поруч, жорстоко їх бив. Хто не міг піднятися, того відправляли в карцер на 10–15 діб» [4, 172]. Наглядачі, охорона, виробничі майстри поводитися з оstarбайтерами особливо суворо: цього вимагали керівники Третього райху, та й багато німців дуже упереджено ставилися до «унтерменшів», оскільки були обізнані за втрати рідних і близьких, які загинули на Східному фронті. А. Поліщук зазначала, що «працювати примушували багато. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Тих, хто погано працював, німці били». За спогадами Д. Галузинського, йому доводилося «працювати на заводі по 12 годин у надзвичайно складних умовах. Німецькі майстри були дуже злими і не давали жодного послаблення. Єдиним відпочинком у нас було, коли оголошувалася тривога. З нами на заводі працювали люди різних національностей. До нас найкраще ставилися французи, які навіть ставали на наш захист. Наведу такий приклад. Я працював на пилах з розпилювання металу. Поки пила розпилювала, я непомітно для себе задрімав. Тут же підбіг майстер і почав мене бити. А поруч працював старший за нас француз. Він підійшов до німця і став його лаяти, мовляв, що ти робиш, він же ще дитина» [4, 172].

Індустріальні робітники в завершальний період війни отримували заробітну плату, хоча в умовах карткової системи за гроші можна було щось купити тільки з рук. Найбільший попит існував на харчові продукти, взуття й одяг. Більшість працівників одержувала мізерні кошти, але деяким – на технологічно важливих і складних виробничих операціях – платили

більше. За спогадами В. Сулими з Київщини, який працював у «гарячому цеху» на заводі в м. Швандорф, він отримував порівняно велику заробітну плату – 240 марок на місяць. Юнак купив у німців костюм, який йому привіз бригадир. «І ботінки купив. А то нам же давали спецівку, і ботінки такі, що підошва дерев'яна, а брезентом обкрита. Та не холодно було, по тій зимі можна було ходити» [12, 463]. Уродженець м. Донецьк В. Чернобаєв наголошував, що «гроші нам німці платили. Ті, які кажуть, що їм не платили, по-моєму, брешуть. 5–7 марок я одержував. Щотижня. Ось така смужечка міліметрів 350, на тій смужечці – загальний заробіток такий, як у німців, 45–50 марок. Але там багато відрахувань – за те, що я росіянин, вираховували, за те, що я відпрацьовую, за те, що я проживаю, за те, що я харчуюся, за те, що я запізнився [...], вираховували, і хоп! – 4, бувало, і 3 марки. А коли працював у фірмі “Herster und Wipperfuhr Schreder”, не пам'ятаю, щоб отримував гроші» [8, 39].

Праця в аграрній галузі також не була легкою, але зайняті у ній працівники мали змогу харчуватися дещо краще. Надія Коваль (с. Анастасіївка Миколаївської області) так описувала своє перебування в Німеччині: «Нам видали сині спідниці і байкові кофти. Привезли нас у село Кадінен¹. Ми називали його господарським двором. Господар був поляком. Ми жили в будиночку, в якому була велика кімната, спали на двоярусних ліжках. Поляк у нашому домі зачиняв двері на ключ. Господар водив нас на господарський двір працювати. Там розташовувався довгий корівник, корів доїли хлопці. Нас відправили на поле збирати картоплю. Проїжджав трактор, поляк ділив на кожного з нас ділянки по 30 метрів, а потім ми вибирали картоплю. Він забирав нас десь о 5–6 годині вечора, йшли додому пішки близько кілометра. Полячка варила нам їсти, обід привозили на поле, в основному суп (з брукви, бобів, картоплі). Ввечері годували картоплею, шматком хліба з тирсою й кофе. Інколи за нашу роботу нам платили, вистачало тільки на лимонад. Голодними ми не були. Взувалися у взуття на дерев'яній підошві 3–4 см висотою. Саме взуття не було дерев'яним, з теплою матеріалу. Це взуття називалося “крюмпи”. Бувало, в неділю нас відправляли допомагати вибирати картоплю до інших людей. То вони нас так гарно годували, пригощали картоплею з м'ясом, пудингом [...]. Крім того, нам доводилося розкидати гній, взимку молотили на молотарці» [6, 173–174].

Нелегко було й тим, хто працював у домашньому господарстві. Вивезена до Райху з Луганщини Марія Н. писала своїй матері: «Здрастуй, дорога моя матусю! Пишу тобі четвертого листа, але відповіді немає ніякої. Мамо, живу я у господаря. Родина маленька: їх двоє і одна дитина, але роботи мені вистачає. Загалом вісім кімнат і один коридор. Встаю о 5 ранку і лягаю о 10 ночі. Мамо, кожного дня я перу вранці і ввечері. Господар завжди кричить, тому я його боюсь і кричу уві сні. За весь час один раз пустили мене до наших у табір. Я повернулася

¹ Нині – с. Кадіни Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща.

і запізнилася на пів години. Мамо, як мене господар бив по обличчю, рвав за волосся, я на все життя не забуду. Мамо, заплатили мені за місяць 7 марок і 50 пфен. Своє я останнє протираю, немає у мене нічого їхнього. Мамо, нам казали, аби ми написали додому листи, щоби з дому вислали пальто, валянки. Прошу тебе, золота матусю, будуть тиснути – нічого сюди не шли, все одно не отримаю. Що мені робити? Додому мене не відпускають, а більше терпіти немає сил. Кожного дня плачу і, напевно, один вихід – покінчити своє життя. Мамо рідненька, якщо хочеш бачити мене живою, виручи мене звідси з неволі. Далі я не можу жити і все терпіти. Мамо, спробуй це зробити. Я тобі віддячу, якщо лише буду жива» [2, 372].

Головною проблемою більшості українських остарбайтерів упродовж усього періоду їх експлуатації залишалося систематичне недоїдання, яке в багатьох випадках перетворювалося на справжній голод. Фросину Ковальчук одразу з прибуттям до табору одного з військових заводів у м. Берлін, на якому вона мала працювати, вразила значна кількість опухлих (як вона згодом дізналася, від голоду) співвітчизників, давно зайнятих на цьому виробництві. Їй допомогли вижити у важких умовах подруги та німецький майстер, які підгодовували наймолодшу в цеху робітницю [5, 215–216]. Чернівчанка В. Іванова згадувала: «Через недоїдання ми падали з ніг, дехто на очах помирав. Я теж була на межі». А подолянин І. Осаулко фіксував у своїх спогадах: «З горем навпіл яюсь дотягнув до вечора. Це ж не жарти – весь день бути голодному. На вечерю дали шістсот грамів хліба і по двадцять п'ять грамів ковбаси, маргарину і пів літри бруквеного супу – смердючу рідину – воду і брукву без всякої приправи. Але голод – не свій брат. Потрібно їсти що дають. І я з'їв усе, що дали, завтра ще дадуть. Але я помилився. Вранці отримав усього-на-всього пів літра бурої рідини, котру називали кавою. Вчора була середа, і ті шістсот грамів хліба мені видали до кінця тижня. Випив я ту бурду, і ще більше їсти захотілося. Добре, почекаю обіду. Але надії мої на обід не справдилися, отримав пів літри супу пісного, ще гіршого, чим із брукви. Довелось їсти без хліба – і на завод – до дванадцятої ночі. Я вже зараз голодний, а попереду 10 годин роботи без їжі. До неділі, вихідного дня, я жив тільки бруквою і шпинатом. У неділю отримав тижневий пайок: кілограм і двісті грамів хліба, по п'ятдесят грамів ковбаси, мармеладу і маргарину, що за день і спожив. На понеділок і на весь тиждень нічого не залишилося» [3, 273].

А. Найдъонов, якого із земляками привезли на завод у м. Герборн, так згадував свій перший день на підприємстві. Коли робітників ввели через ворота на територію об'єкта, їх спочатку відвели до їдальні: «Вишикували в чергу і підвели до віконця, де дають хліб. Хліба давали кожному по буханцеві на тиждень і по 75 гр. маргарину. На обід у неділю завжди була картопля, це як закон. Підхожу до віконця, мені дають майже пусту миску, на дні якої штук п'ять картоплин. Не більше. Бачу, що у кожного стільки ж картоплин, роблю що й усі. Ми почистили картоплю, а ті, які раніше приїхали, прямо нечищену їдять, не чекаючи

підливки. Стаємо за підливкою, що складалася з одного салату, як ми і передбачали, – сокирою порубана зелена капуста. Яким би ти не був голодним, а вперше таке побачиш – їсти не станеш. Ми віддали салат Сашку і Павлу, старшому чоловікові, який прибув сюди раніше, разом з Сашком. Вони з жадібністю все з’їли. На питання, як ви це їсте, вони нам відповіли: побудете місяць на заводському харчуванні – теж так навчитеся. Після обіду під конвоем поліція ми пішли в барак. Там отримали хліб (буханець 2 кг, порція на тиждень). Кожен розділив її на сім частин, на день по одній частині. Розрізавши хліб на сім частин, ми отримали тоненькі скибочки. Просто не вірилося, що цим можна прохарчуватися, що, з’ївши цей шматочок, можна було проіснувати день, не рахуючи вже ночі. Як не ділили хліб на тиждень, а до вечора половину довелося з’їсти» [6, 69–70].

Неповнолітню киянку В. Комендантову «придбала» для роботи обслугою власниця готелю в м. Бад-Нойштадт. Там уже працювала Марія з Рівненщини, яка допомагала дівчині адаптуватися до нових умов. Суворо контролюючи працівниць, фрау Ольга скупо харчувала персонал, тож доводилося йти на хитрощі, аби мати сили цілий день працювати. У своїх цікавих і детальних спогадах Валерія згадувала, що на тумбочці фрау стояла велика коробка з уже відрізними талонами продуктових карток. «Вона нікому її не довіряла й одразу відносила з кухні після обіду або вечері. Спочатку я уважно вивчила все в кімнаті, розпорядок роботи Ольги і "старого", а потім, порадившись із Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю в панчошу. Потім віддаю їх Марії. Вона ходила до магазину і звітувала перед Ольгою. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока і все це ховала у старих будовах у дворі. Звідти ми забирали їх рано-вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми чудово знали, що крадемо, і якщо попадемося, то це концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити» [12, 450].

Задіяні в сільському господарстві робітники часто мали краще харчування й більше можливостей для урізноманітнення раціону. А. Покидько з Київщини розповідала своїй інтерв’юерці Т. Пастушенко: «А вранці оце... Їдять без кінця у їх. Уранці оце кофе, кожен ранок кофе. Подоїла корови, на поле йду, оце або бери сітро, або бери пива бутилку, або копчене сало з м’ясом ото, або ковбаса, або з маслом помазаний хліб – це підобідок. А тоді у дванадцять я прихожу, дак скільки ж ми там побули, і знов – обід. Обід – або борщ, або суп – отаке все. А тоді тільки їдеш на поле – і знов дають підвечерок. А тоді ввечері знов... Їли добре. Добре годували» [12, 450].

Деякі партії остарбайтерів долучалися до різних видів робіт одночасно, що робило їхнє становище дещо кращим порівняно з тим, у якому перебували робітники великих індустріальних об’єктів із табірною системою утримання. А. Мацюта з Миколаївщини згадував, що його з товаришами привезли у с. Геннікендорф. «Цілий тиждень, поки не побудували

собі бараки для табору, жили у печах, де раніше випалювали черепицю та цеглу. Потім виконували різні будівельні роботи... Неділя була вихідним днем. Щотижня до арбайтскартки видавався відпускний талон, за допомогою якого можна було цілий тиждень (скільки діяв талон) їздити вільно по Германії. Після видачі робочої картки мені, як і іншим остарбайтерам, виплачували по одній райхсмарці. За два пфеніги можна було купити лимонаду по 250 грамів. Нам продавали пиво. Коли бував у Берліні, то в одному ресторанчику купував тарілку супу за 25 пфенігів.

Весною дозволили щонеділі ходити до села на роботу до бауерів. Працювали за їжу. Одного разу я з братом і ще одним робітником пішли на таку роботу. За день бауеру та його сім'ї зробили невелике бомбосховище. Вирили яму 2 м x 2 м x 2 м, забетонували та зробили люк 0,6 м x 0,6 м. За це отримали по три картоплини у кожусі величиною з кулака, невелику тарілочку салату та каву. Після такого заробітку я більше не ходив на недільні роботи. Хоча інші знайомі, бувало, добрий отримували харч» [6, 163–164].

Більшість остарбайтерів потерпала від дефіциту одягу і взуття. Лише на окремих підприємствах та у приватних господарствах їм видавали робочий одяг. Г. Комар у листі до сестри (березень 1943 р.) писала: «З одяжі-то Луцькові дав господар костюм, але великий, потрібно перешити... Мені вона (дружина господаря. – Авт.) дала плаття до роботи, сорочку, чулки і Луцькові – дві сорочки. Більш нічого не дали. А так вже маємо дякувати Богу, сорочки перемінитись маємо, бо достаєм по людях» [12, 500]. Г. Коломієць у листі до сестри Галини повідомляв: «Заробляю за місяць по 50–60 марок, а за них нічого і не маю. Лимонад – пиво, ну сюди, туди – і нема. [...] Купив хороші ботінки і сорочку, штани, ну, і все» [12, 507]. А. Осадчук оповідала в інтерв'ю про те, як промислові робітниці власноруч шили собі одяг: «Нічого зимового нам не давали. Отам, що самі з дому взяли, так і лазили. А там привозили ганчірки, ешеломом привозили тряпки витирати ці машини. То ми там, як позалазимо в ті тряпки! Вибираємо, потім шиємо, перемо. Шиємо блузки, спідниці. [...] Я, пам'ятаю, знайшла шматок на хустку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. Потім нам уже дали форму. Таке зелене якесь. [...] Юпку і піджачок. І тут написано (показує на рукаві) «остарбайтер». І потім на ноги шути – такі дерев'яні ботінки. Вони отут такі дерев'яні, ото, знаєте, внизу, да такі важкі!» [12, 415].

Однією із серйозних проблем, з якими стикалися майже всі примусові робітники в Німеччині, стали санітарно-гігієнічні умови. Практично в усіх місцях утримання «східних робітників» спостерігалася завошивленість. Навіть у таборах, які розміщувалися в самому м. Берлін, іноді фіксували спалахи інфекційних недуг, насамперед тифу, спричинені незадовільними умовами проживання, внаслідок яких помирало багато бранців. В. Кошміла з Миколаївщини визнавала: «Багато існувало проблем з гігієною. Купалися в лазні два рази на рік, тоді нас возили в інше місто на дезінфекцію. Вранішні процедури – цівка води і корито.

У школі в підвалі був вимуруваний басейн. У нього наливали 0,5 м води і заганяли митися по 30 осіб. Одяг прожарювали» [6, 171].

У концентраційних і штрафних таборах процедура дезінфекції набувала підкреслено знущального характеру. Л. Новохатько (Дніпропетровщина) оповів про таке «очищення», що відбулося взимку 1944 р. в Бухенвальді: «Нас, “новобранців”, роздягнули догола і тримали на тріскучому морозі невимовно довго. Потім завели в холодне приміщення дезінфекційного блоку, де були великі бетонні ями, наповнені дезрозчином, а далі – душові. Побачивши перед собою велику яму, наповнену гідкою на вигляд рідиною, кожного охоплювало почуття страху. Беззахисних людей заставляли входити до ями і пірнати “з головою” в цю рідину. Один запах валив з ніг і викликав блювоту. Багато боялися входити в ці ями, зупинялися перед ними в нерішучості. Тоді їх просто кидали в них і заставляли там сидіти подовше, завдаючи при цьому гумовими палицями ударів по голові. Хто належно здійснював занурення, тому видавали порцію рідкого мила і направляли в холодний душ, де крижана вода забивала подих, сковувала руки і ноги, але ж потрібно було змити з голови, обличчя, тіла цю неприємну рідину. Вийти з-під душу раніше часу теж не можна (“банщики” суворо стежили за порядком)» [3, 291]. І. Осаулко з Поділля пригадує, як його привезли до штрафтабору Кройц: «Після переодягання і тривалого стояння на холоді повели в лазню. Пустили теплу воду. Всі зігрілися, розпарились і раптом подача теплої води припинилась і пішла крижана, і немає куди від неї заховатися. Піднявся крик, кинулися до дверей, а вони зачинені. Декілька хвилин полоскали нас, і ми [...] перетворилися з червоних на синіх. На ранок декілька чоловік не піднялись» [3, 291].

Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося вкрай незадовільно, внаслідок чого вони масово хворіли, ставали інвалідами й помирали. М. Дейнека згадував своє перебування в лікарняному закладі: «У палаті, де я лежав, лікувалося вісімнадцять молодих хлопців. Десять на п'ятий день, вночі, я проснувся і побачив, що в палаті дуже багато лікарів і сестер, щось роблять біля ліжок моїх товаришів. виявилось, що їм усім дали вечерю і в суп насипали снодійне, і всі спали мертвим сном. У них брали кров і зливали в склотару і вливали в них якийсь розчин через крапельниці. Через 20 діб вмерли всі, в кого брали кров...» [3, 293].

Зважаючи на інтенсивність експлуатації, важливе значення для примусових працівників мав відпочинок. У суворих табірних умовах, в аграрному секторі, сфері обслуговування умови для організації дозвілля були різними. Там, де виробничий цикл давав таку змогу, робітники мали вихідний день, зазвичай неділю, а також кілька святкових днів на рік. М. Кобзиста, зайнята в особистому господарстві бауерів, зазначала: «Наш вільний час був у неділю, як попораємось, то вже ми вільні, до обіду і після обіду, ну на Новий рік, на Паску...» [12, 102]. Є. Босяк із сумом ділилася враженнями про дозвілля: «Вільний час проводили не весело. Збиралися ми в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину,

про рідних, про нездійсненні наші мрії, співали українські пісні. Все це було під наглядом жандармів» [12, 87]. А. Кармазін із Черкащини, який жив у таборі і працював на нафтопереробному заводі в м. Франкенталь, свідчив: «Дозвілля не було – в таборі в основному грали в карти. Коли голодний, то не до дозвілля» [12, 97]. Траплялося, що деяким остарбайтерам щастило долучитися до культурних програм. Ф. Заярнюк писала рідним: «Нас водили 19 квітня [1943 р.] на концерт. Дуже всі плакали. Артисти, київські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, то і вони дуже плакали, а ми усі завивали...» [3, 307]. З. Карпенко згадувала, що їй двічі чи тричі випало потрапити в кіно-театр: «Значить там перше, що я побачила, звичайно, була вражена, – це “Дівчина моєї мрії”. Маріка Рек. Це був, звичайно, шедевральный фільм [...]. Потім за її ж участі я подивилася фільм про Шумана і Клару Вік, його дружину і знамениту піаністку, вона прославилася на весь час і навіть на марках, якихось купюрах, точно не пам’ятаю, її портрет є. Дуже гарний фільм» [8, 65].

Ставлення німців до остарбайтерів було різним. Траплялося, що громадяни Райху виявляли терпимість, повагу до людської особистості і співчуття. За спостереженнями В. Кошмیلی, «місцеві жителі були різними – і добрими, і поганими. Інколи вони, поки не бачив наглядч, підкидали брукву бранцям на дорогу, якою ті ходили на роботу» [12, 171]. М. Кобзиста в інтерв’ю сказала: «Місцеве населення до нас ставилося непогано, охоронці, бувало, перевіряли нас уночі, чи ніхто з нами не спілкується, збиратися купами не дозволяли» [12, 103]. І. Вовк, який працював зчеплювальником на залізниці, не впоравшись із гальмами вагона, ледве устиг його зупинити, підкладаючи камінці на рейки, незадовго до того, як він мав викотитися на швидкісну магістраль. Майстер, перевіривши гальма, виявив, що вони цілком справні. Але не сказав про це начальникам, які з’ясовували причину інциденту, що врятувало Івана від неминучого ув’язнення в концтаборі [12, 93]. Г. Таран на питання інтерв’юера, як до східних робітників ставилися бригадири та майстри, відповіла: «Майстриня оця, мати... Була майстерша, Анна Сік її звали. [...] Як рідна мати вона була. Вона старалася нам [...]. Кожний день оце обідає хто по скільки [...], нас було п’ять красилівських і ще дві з Миколаївської області, і всім по отакому шматочку, хоч потрошку, а всім дати. А на Різдво вона забрала нас пригостити, п’ять дівчат красилівських. На саме Різдво приїхала до нас у лагер, забрала нас, і ми обідали у неї» [12, 475].

Однак здебільшого остарбайтерам не доводилося розраховувати на поблажливість. Особливо незвичною для них була жорстокість німецьких жінок. Фріда Пюц із містечка Гюльце (окрут Деммін) у квітні 1942 р. писала солдату 4-го полку 32-ї піхотної дивізії Отто Теску: «Тут у середу знову поховали двох росіян. Їх тепер тут поховано на кладовищі вже п’ятеро, і двоє вже знову при смерті. Та й навіщо їм жити? Слід було б їх усіх перебити» [2, 375]. А Сузі Крамер (Судетська область) у липні 1942 р. повідомляла на фронт лейтенанту

187-го полку Гергардові Шплету: «Нам мають надіслати десять росіян у пивоварню. От я вже змушу працювати цю банду! Охочіше за все я би перебила всіх росіян» [2, 377].

За найменші порушення на невірників чекали покарання: від лайки та легких стусанів до важкого побиття, арешту й запроторення до концтабору. М. Кобзиста свідчила: «Методи покарання були у нас. О! Як багато описувать. Сиділи ми у комендатурі двоє суток, і били нас. Ми посварилися з хазяйкою і думали втікати у Гляйсдорф – там був арбайтскамп. Там переводили до других хазяїв, але ми не встигли втекти, і нас забрав поліцей у місцеву комендатуру [...]. І так ми посиділи двоє суток у страшних умовах, а потім хазяйка прийшла і забрала нас, бо треба було косити пшеницю» [12, 102]. Є. Босяк із Харківщини, яка працювала на заводі Кука в м. Аугсбург, пригадувала: «Одного разу нам на сніданок дали тільки суп із брукви без хліба. Ми вирішили не йти на роботу. Через кілька хвилин прибігли три жандарми з різками і почали нас бити, а потім привели нас під конвоєм на завод. Тоді на завод привезли нам картоплю в мундирах і квашену капусту. Загрожували відправити нас у концтабір. Довго шукали зачинщиків, але всі дружно відповідали: “Всі ми були голодні і не пішли на роботу”. За тиждень з нас вивернули й ту мізерну платню» [12, 87]. Побиття і приниження мали посіяти страх у свідомості невірників, позбавити їх людської гідності й волі до спротиву, перетворити на покірну, сіру масу, знеособлену робочу силу. Черкашанка І. Клименко (Крутова) спочатку працювала на заводі “Анкерверке” в м. Білефельд. Після невдалої спроби втечі в березні 1943 р. її кинули до в’язниці, а потім – до табору № 21 у м. Брауншвайг. Оповідь жінки про розпорядок дня в цьому таборі нагадає страхітливі часи раннього Середньовіччя: «Був випадок. Молода гарна дівчина добре володіла українською, польською, німецькою мовами. Її примушували під час страт перекладати, вона не могла, втрачала свідомість. У нашому таборі середина двору була засипана гравієм, стояв поміст дерев’яний для наглядачів і оркестру. Тут же стояв асфальтовий каток. У нього запрягли приблизно сотню людей, напівживу цю дівчину вдарили кийком і кинули під каток, під оркестр погнали запряжених людей, решту примусили дивитися. Перекладачка повідомила поганою російською, польською і французькою: це буде з кожним, хто насмілиться не працювати та не підкоряться Німеччині» [7, 23–24].

У багатьох егоджерелах згадуються випадки смерті співвітчизників-остарбайтерів. Люди гинули від виробничих травм, нещасних випадків, хвороб, спричинених систематичним недоїданням (серед найпоширеніших був туберкульоз), незадовільними умовами побуту, важкою працею. В одному з листів до рідних В. Третяк пише: «Рідні мої, золоті, незабутні таточку, мамочко і Ваня. Як почула, що відправлятимуть мене в другий город, то, здається, сама собі смерть заподіяла б. За що? За яку кару? Умирати з голоду, з холоду. Ніхто не відідає, ніхто води не подасть. Там страдає до 1000 чоловік. Як одна дівчина пише своїй подрузі: “Чим маєш приїхати сюди, то краще там накинь петлю на шию”. Дають два рази в день

їсти, і то сама трава. Потім ганяють у ліс за дровами. Вже б лучше тут бути, що Бог дасть. Наприклад, Померла одна дівчина сьогодні. Їй дівчатка оділи платтячко, пов'язали, чулочки оділи. Та й не голою забрали хотя в гроб. А друга померла, то не встигли одіти, забрали в одіялі. Але сестра рідна оплакала» [12, 522–523]. Виснажлива робота, незадовільні умови утримання, хронічне недоїдання, brutальне ставлення і приниження людської гідності з боку адміністрації підприємств, охорони та господарів часто провокували протестні форми поведінки оstarбайтерів. Одні працівники демонстративно відмовлялися їсти непридатні для вживання продукти, інші – працювати, іноді вступали в суперечки й навіть сутички з німцями, а дехто, доведений до відчаю, вкорочував собі віку.

М. Коробенко з Київщини, який працював у бауера, вилив у помийне відро «пійло» з брукви. Наступного дня господар викликав поліцейського. Той побив Михайла і відправив до штрафного табору в с. Бірштайн.

Однією з поширених форм спротиву рабству стали втечі. О. Головатенко з Полтавщини вчинив кілька таких спроб, і всі вони закінчилися невдало. Після першої втечі – провів три місяці під слідством у Дрезденській в'язниці, після чого потрапив у Бухенвальд. Згодом його перевели на азбестовий завод у тому-таки м. Дрезден, звідки він знову втік. Цього разу йому видали судовий лист червоного кольору, що таврувало його як невиправного «рецидивіста» і прирікало на табори. Так до кінця війни він і поневірявся в Равенсбрюку, знову Бухенвальді й Барті [12, 387].

Зафіксовано й успішні спроби втеч із нацистського рабства. М. Коробенко у спогадах написав про земляків із с. Бурти Кагарлицького району М. Бордюга й І. Савченка, які вислизнувши з табору, дісталися Чехословаччини й там вступили до лав учасників руху Опору, а згодом до Червоної армії [12, 393].

Особисті історії деяких невірників насичені не лише виснажливими випробуваннями та стражданнями, а й ризикованими пригодами та неймовірними випадками. Одісея харків'янина Б. Зіоменка може слугувати основою сценарію авантюрного фільму – стільки в ній складних епізодів і відчайдушних учинків. Схильний до девіації бранець швидко зорієнтувався в ситуації (він працював на заводі «Грюневальд» у м. Берлін) і з кількома товаришами ходив у «самоволки», під час яких «вилучав» у магазинах карточки та харчові продукти. Попавшись на крадіжці, потрапив у слідчу в'язницю на Александерплац і був засуджений до тримісячного ув'язнення в тюрмі Тегель. Після відбуття покарання повернувся до свого табору, але працювати не бажав, тому вдавався до хитрощів (роз'ятрював шкіру мастиками тощо) і знову вибирався в місто, де «промишляв» у магазинах, обідав у ресторанах, катався кільцевою електричкою довкола м. Берлін. Знову «засипався» й потрапив на Александерплац, звідки його направили працювати до колишнього кордону з Чехословаччиною. Після повернення за Борисом уже пильно наглядали. Однак після чергового інциденту він

потрапив у карцер, звідки разом зі співкамерниками втік і кілька тижнів провів у розташуваних учасників Опору, які переховувалися в розбомблених кварталах м. Берлін. Під час виконання одного із завдань був затриманий і втретє доправлений на Александерплац. Суд виніс вирок: етапувати у штрафний табір Вульгайде. Але й тут схильний до пригод остарбайтер надовго не затримався. Подолавши огорожу з колючого дроту, він зі співниками вирвався на свободу й мешкав на покинутих німцями дачах, іноді «обчищаючи» продовольчі магазини. Так і дочекався закінчення війни. Але й на цьому інтригуючий «сценарій» харківського шибайголови не скінчився. Смершівцям його зізнання не сподобалися, і йому присудили п'ять років таборів, у яких також довелося виживати. Звільнився тільки в 1949 р. А до рідного міста повернувся у 1952 р., через 10 років після вивезення на підневільні роботи [8, 45–52].

Підсумовуючи викладене, варто наголосити на кількох найважливіших аспектах. Примусове працевикористання іноземців практикувалось і в мирний час, і під час збройних конфліктів віддавна. Але в умовах тотальної війни воно набуло кількох специфічних рис. Насамперед слід наголосити на поєднанні економічного та ідеологічного складників, адже, крім суто прагматичних міркувань, нацистська верхівка керувалася ідеологічними імперативами: вивезення на роботи до Райху мільйонів працівників з України мало, з одного боку, «звільнити» цю територію для «германського життєвого простору», а з іншого – знищити «ворогів Райху» та «неповноцінні» народи, до яких належали й українці. Переконливим свідченням цього є засоби вилучення робочої сили, способи транспортування, умови утримання і практичного використання у всіх галузях економіки Німеччини.

Особистий досвід українських остарбайтерів лише на перший погляд може здатися простою ілюстрацією нацистської політики у сфері експлуатації трудових ресурсів України в роки Другої світової війни. Насправді вже в першому наближенні, артикульовані та зафіксовані дослідниками, історії жертв трудових депортацій дають змогу досягнути глибини і складності проблеми в різних її сутнісних виявах. По-перше, йдеться про те, що юристи кваліфікують як «злочини проти людяності», а також загальноприйнятих і зафіксованих у відповідних міжнародно-правових актах правил ведення війни. По-друге, феноменологію нацистського працевикористання на «кривавих землях» (за Т. Снайдером) слід розглядати крізь призму гуманітарної катастрофи мільйонів людей, яких насильно відривали від родин (часто неповнолітніми), нещадно експлуатували, принижували і «вбивали працею». По-третє, крізь призму егоджерел, у яких відображено тогочасні реалії, рельєфно проступають особливості ментальності радянських людей та німців, що дає змогу «діагностувати» глибину моральної ерозії німецького суспільства, з одного боку, й живучість людяності та співчуття окремих громадян Райху – з іншого. По-четверте, політика і практика експлуатації робітників зі Сходу безпосередньо пов'язані з демографічними й матеріальними втратами України під час війни. По-п'яте, вказана проблема має складну власну «історію пам'яті»,

адже в радянську епоху остарбайтери набули невітшного статусу «забутого соціуму» – і лише в 1990-ті рр. повернулися до мнемонічного простору завдяки зусиллям уряду ФРН (програми виплат колишнім примусовим робітникам, підтримка дослідницьких програм тощо), а також науковців.

Джерела та література:

1. *Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944): документы и материалы: в 2 кн. – Кн. 1: Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1942) / Сост. Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – 304 с.*
2. *Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны: документы и материалы: в 3 т. / Москва: Государственное издание политической литературы, 1946–1947. – Т. 1: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. – 1946. – 699 с.*
3. *Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с.*
4. *Гальчак С.Д. Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С.Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.*
5. *Друга світова. Родинна пам'ять / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2021. – 266 с.*
6. *За гранью человечности: судьбы остарбайтеров в дневниках и воспоминаниях / предисл. В.О. Ентина; сост.: В.В. Чернявский, В.В. Животовская. – Николаев: Илион, 2017. – 220 с.*
7. *Кравченко А., Батулин С. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.*
8. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.*
9. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов: в 3-х т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. – Москва: Юридическая литература, 1965–1966. – Т. 3: Преступления против человечности, 1966. – 799 с.*
10. *Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер; Донецкий юридический институт МВД Украины; Университет им. Г. Шмидта. – Донецк: Світ книги, 2013. – 465 с.*
11. *Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944 / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.*
12. *«...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії Великої Вітчизн. війни 1941–1945 років»; Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; Голов. ред. В.А. Смолій. – К., 2006. – 542 с.*

«ЛИСТИ З НЕВОЛИ» УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ: ДжЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ

ВІТАЛІЙ ГОРОБЕЦЬ*

У сучасних дослідженнях з історичного джерелознавства зберігається тенденція підвищеної уваги до джерел особового походження, або еґодокументів. Суб'єктивність, психологізм, присутність емоційного компонента розглядаються вже як окремі ґносеологічні цінності, а не як перешкоди на шляху здобування об'єктивного знання про минуле.

Під час окупації Європи цивільні робітники, які були вивезені на примусові роботи із захоплених Німеччиною та її союзниками територій СРСР, залишили по собі величезний пласт особливого виду джерел – приватне листування. Найбільші зібрання кореспонденції робітників зі Сходу після Другої світової війни «осіли» в центральних та регіональних державних архівах. Якась частина потрапила до приватних колекцій. Музеї у процесі своєї діяльності теж акумулювали певну частку цих еґодокументів.

* **Віталій Горобець** – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Предметом дослідження є колекція епістолярію українців, вивезених на примусові роботи до Німеччини, яка зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ, Музей війни, Музей).

Музейні збірки нечасто потрапляють у поле уваги дослідників. Але залучення листів оstarбайтерів у наукових роботах регіонального спрямування стало майже правилом. Це підтверджують монографічні, дисертаційні та археографічні проекти О. Алтухова, С. Гальчака, В. Данильчук, Т. Лаптан, В. Лахно, О. Мармілової, А. Мелякова, Т. Пастушенко, М. Слободян та ін. [6; 5; 7; 11; 12; 70; 71; 77; 88].

До епістолярної колекції Музею війни, що стосується теми примусових робітників, зверталися Л. Легасова, О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Педак, М. Шевченко, проте у вузькому джерелознавчому ключі проблема не вивчалася [87; 13; 76; 78].

У межах цього дослідження спробуємо розглянути процес формування наявної колекції, проаналізувати основні елементи формуляра епістолярію оstarбайтерів, розглянувши традиційні (філателія, хронологія, географія, рух пошти) та специфічні (пропаганда, фотографічні вкладення) поштові дані. Окрему увагу буде приділено деконструкції цензурних заходів німецької влади та з'ясуванню прийомів і методів, удаючись до яких примусові робітники їх обходили, а також репрезентації приватного листування в експозиційній роботі й видавничій діяльності Музею.

Формування колекції

Формування музейної колекції епістолярію примусових робітників з України – це тривалий та перманентний процес. Розпочався він майже одночасно зі створенням Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., який відкрили 17 жовтня 1974 р. в будівлі київського бароко, відомій як Кловський палац. Останні надходження датуються 2021 р. і станом на IV квартал налічують 543 од. зберігання.

Якщо говорити про джерела надходження матеріалів, то в історії формування колекції чітко виділяються два етапи.

Перший етап пов'язаний із передачею до фондів новоствореного Музею війни значного масиву реліквій «партизанської виставки». Упродовж 1946–1950 рр. у м. Київ діяла виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Ідея її створення зародилася ще в 1943 р. у середовищі вищих партійних органів влади України, а в 1944 р. розпочався процес організаційного оформлення. «З метою широкого показу і ознайомлення трудящих з видатною боротьбою українського народу в тилу ворога» Політбюро ЦК КП(б)У окремою постановою від 19 травня 1944 р. затвердило створення Республіканської виставки. Для її розміщення був виділений будинок із подвір'ям на вул. Кірова (нині – Михайла Грушевського), 19. Урочисте відкриття експозиції відбулося 30 квітня 1946 р. Того самого року «партизанська виставка» з компетенції ЦК КП(б)У перейшла в перепідпорядкування

Раді міністрів УРСР і була прирівняна до музеїв першої категорії республіканського значення [81, 122–123].

15 січня 1951 р. діяльність Республіканської виставки було припинено, а всі її фонди та обладнання передано Київському державному історичному музею (нині – Національний музей історії України). Хоча закриття виставки позиціонувалося як тимчасовий захід, ужитий задля проведення реекспозиції та створення нових фондосховищ, вона більше ніколи не відновила роботи [81, 131].

Після приходу до влади Л. Брежнєва в офіційній політиці пам'яті СРСР відбулася кардинальна зміна парадигми. Створюється культ «Великої Вітчизняної війни», який повинен був поступово девальвувати роль ленінського міфу про «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» і забезпечити ідеологічними аргументами формування нової радянської ідентичності. Заснування в м. Київ спеціалізованого музею «Україна у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (проектна назва станом на 1967 р.) теж було підпорядковано цій меті [75, 54].

У концепції радянської візії війни не було місця історії про примусових робітників, утім, коли розпочався процес передачі фондів колишньої «партизанської виставки» з Державного історичного музею Української РСР до Музею війни, разом із понад 13 тис. унікальних експонатів на постійне державне зберігання було взято велику кількість листів остарбайтерів.

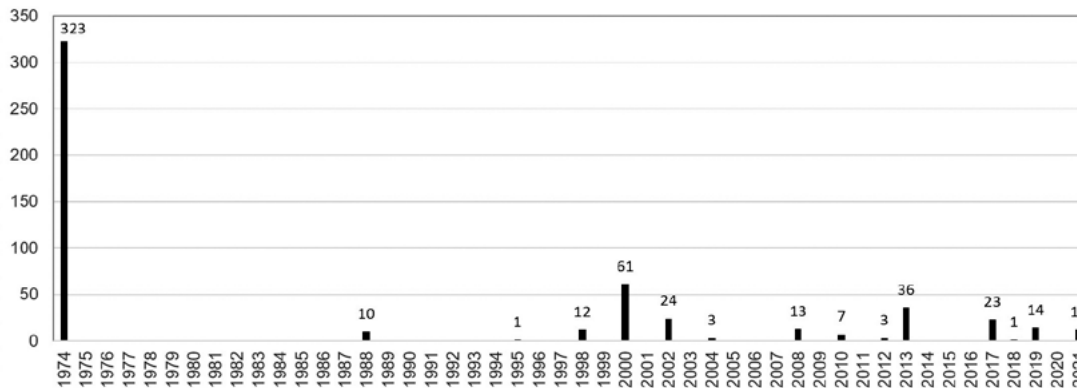

Рис. 1. Динаміка формування колекції епістолярію остарбайтерів.

На Рис. 1 представлена хронологічна шкала надходжень епістолярію примусових робітників до фондозбірні Музею. Після одноразового трансферу із 322 од. листів з історичного музею в м. Київ та одного листа з Ровенського краєзнавчого музею (нині – Рівненський обласний краєзнавчий музей) у 1974 р. змін не було майже 15 років – до пізньої «перебудови». За цей період листування пройшло первинне атрибутування, але його ретельно не досліджували. Наприклад, на велику групу листів (у кількості 110 од.) було заведено лише одну (!)

інвентарну картку, в якій опис предметів формулювався загальними тезами: «Листи з Німеччини від осіб, які були вигнані до фашистської неволі із Житомирської області під час тимчасової окупації України 1941–1943 рр. Листи відкриті. 1942–1943 рр.». Понад те, запис нових інвентарних номерів відбувався на бланках карток Державного історичного музею УРСР, які передавали разом із матеріалами, при цьому старі інвентарні номери закреслювали.

Щодо питання про джерела надходження листів до «партизанської виставки» збереглися лише загальні відомості. В умовах воєнного часу та дефіциту паперу облікова документація при зборі матеріалу музейниками просто не велася. О. Родіонова, досліджуючи історію створення й функціонування виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», наводить дані про те, що за сім місяців 1944 р. музейні співробітники здійснили низку науково-пошукових експедицій, які охоплювали територію сучасних Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької і навіть прифронтової Львівської областей. У збиранні предметів музейного значення за вказівками партійних органів брали участь і представники радянського руху Опору. Наприклад, 23 червня 1944 р. до районів м. Новоград-Волинський, Житомир, Ровно було відряджено заступника командира Тернопільського партизанського з'єднання ім. М. Хрущова Г. Козлова [81, 124].

Єдиний приклад конкретної інформації про джерело надходження матеріалів до «партизанської колекції» – це запис співробітниці Державного історичного музею Оковитої (ім'я не зазначено) в інвентарній картці від 15 грудня 1958 р. на чотири листи до Леоніда Панасюка. У рубриці «Опис речі» зазначено: «Листівки взяті у забитого партизанами німця у лютому 1944 р.». Хронологічні межі поштових повідомлень не суперечать цьому факту [10].

Ймовірно, що й інші листи з «партизанської виставки» мають «партизанське» походження. Про те, що у штабах радянських партизанських частин і з'єднань зберігались егодокументи примусових робітників зі Сходу, свідчать щоденникові записи письменників, які в 1943 р. за розпорядженням УШПР були відправлені в тил ворога, – Я. Башмака (Житомирське партизанське з'єднання під командуванням О. Сабурова) та М. Шеремета (Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова).

Микола Шеремет на перших сторінках свого щоденника відтворив повний текст «Листа Галі з Німеччини» з позначкою «взято з архівів Корюківської поліції 1.ІІІ.1943 партизанами». А Яків Башмак, який обіймав посаду помічника начальника розвідувального відділу УШПР, робив короткі нотатки під рубрикою «З Німеччини пишуть», де вибірково переписував уривки з листів українських оstarбайтерів, попутно їх коментуючи (йому було цікаво навести приклади застосування ними езопівської мови) [90; 91].

Уся наявна інвентарна документація на 323 листи, що надійшли у фонди Музею війни в 1974 р., ідентифікує їхнє походження з Республіканської виставки «Партизани України...».

В інвентарних картках це зафіксовано короткою фразою: «Одержано з фондів бувшої виставки ЦК ЛКСМУ». На 230 листах та поштових листівках зазначено інвентарний номер, що зроблений червоним або (дуже рідко) простим олівцем, із назвою групи зберігання на букву «В». За даними О. Родіонової, 24 жовтня 1947 р. відповідно до інструкції Комітету в справах Культпросвітзакладів УРСР, якому підпорядковувалася Республіканська виставка, було проведено переінвентаризацію музейних матеріалів і затверджено шифр музею – «М.П.У.» (Музей партизанів України). Нині у фондовій колекції НМІУДСВ зберігається 48 епістол остарбайтерів, що марковані відбитком шестикутного штемпеля з абрєвіатурою «М. П. У.» [81; 130].

Утім, існують підтвердження, що деякі епістолярії були зібрані Державним історичним музеєм і не мали стосунку до інших музейних установ. На двох поштових картках, адресованих до України в 1943 р., зроблено пізніший напис іншим чорнилом: «Київ, Державному республіканському історичному музею передає Іван Семенович Юречко. 23.09.1945». Листи не пов'язані між собою ні за відправником, ні за одержувачем. Не виявлено збігів також у географії та хронології [35; 39].

Загалом навіть через 47 років після конституювання Музею війни епістолярій українських остарбайтерів із «партизанської виставки» становить 60 % усіх еґодокументів цього виду.

Другий етап формування колекції розпочався із середини 1990-х рр. і триває донині. У його основі – планове комплектування матеріалів, пов'язаних із темою примусової трудової мобілізації. Від 1995 р. кожні два роки, а іноді й частіше фондозбірня поповнювалася новими матеріалами кореспонденції примусових робітників. Донаторами цього виду документів стали колишні остарбайтери, члени їхніх родин, колекціонери, письменники, журналісти й представники громадських організацій.

Своєрідним винятком у хронології комплектування бачиться надходження в 1988 р. 10 листів Ганни Кулик – примусової робітниці на залізничній станції в польському м. Писковиці (Пайскречам, Нижня Сілезія; пол. Pyskowice, нім. Peiskretschan), написаних до батьків у с. Стівп'яги Бориспільського району Київської області впродовж лютого – серпня 1943 р. Утім, попри задовільний опис та складання інвентарної документації, довідкову картку на Г. Кулик не було створено, а її матеріали не використовувалися в музейній роботі.

Важливою подією, що мала неабиякий вплив на дослідницьку і збиральницьку роботу науковців НМІУДСВ в освоєнні табуйованої в минулому теми історії трудових мобілізацій до німецького Райху стала передача в 1998–2000 рр. великого масиву приватного листування Ганни Комар (Коломієць).

Вона народилася в с. Короваї Лубенського району на Полтавщині. У лютому 1942 р. вивезена на захід Німеччини, працювала хатньою робітницею в сім'ї Йоганнеса Бренделя в м. Іггельгайм (від 1957 р. – Бель-Іггельгайм, нім. Böhl-Iggelheim). Німецька родина

приятно поставилася до 18-річної дівчини зі «Сходу», а четверо дітей, яких доглядала українка, називали її «нянею Анною». Найбільш довірчі стосунки в Ганни склалися з Тео Бренделем. Хлопчик усе життя пам'ятав про свою виховательку, і після падіння «залізної завіси» з допомогою запорізького журналіста й дослідника Віктора Педака розшукав її. У 1996 р. Т. Брендель відвідав Г. Комар (Коломієць) і привіз у подарунок понад 100 листів, які Ганна отримувала від рідних та односельців, перебуваючи в Німеччині [8].

Нині в персональному комплексі Г. Комар (Коломієць) – 52 листи, і це кількісно найбільший масив кореспонденції остарбайтерів, об'єднаної за єдиним власником – приватною особою.

У 2000 р. до фондозбірні Музею надійшли 122 документи (головним чином – списки й опитувальні листи репатрійованих остарбайтерів) із реєстру матеріалів радянських репатріаційних органів Київщини та Черкащини. Серед масиву був також 21 лист. Кореспонденція адресувалася до семи областей та Криму. Колекцію цінних матеріалів на постійне зберігання передав син Ніни Буриченко, яка від листопада 1943 р. працювала відповідальним секретарем Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Прикметно, що в тексті майже кожної листівки є пізніші втручання – підкреслення негативних висловлювань, думок примусових робітників, опис їхнього важкого становища.

У 2002 р. американський колекціонер Георгій Вербицький передав Музеєві частину свого зібрання у вигляді 52 од. матеріалів колишніх українських остарбайтерів. Це були, зокрема, трудові книжки (Arbeitsbuch für Ausländer), робочі картки (Arbeitskarte), світлини та 24 листи, адресовані переважно на Київщину.

Цікаво, що колекціонування остарбайтерських документів для цього інженера-винахідника компанії ІВМ переросло звичайне захоплення: Г. Вербицький почав збирати й записувати спогади учасників. На зламі 1990-х і 2000-х рр. були опубліковані його документальні видання, які стали помітною подією в історіографії із цієї теми [3; 2].

У результаті багаторічної співпраці з Українською організацією борців антифашистського опору в 2019 р. було отримано 14 листів колишніх примусових робітників. Їхня цінність у тому, що на багатьох адресантів вдалося встановити додаткові біографічні відомості.

Упродовж останніх п'яти років музейна колекція регулярно поповнювалася автентичними листами українських остарбайтерів завдяки колекціонерові, медальєру та благодійнику Дмитрові Пірклу. Станом на 2021 р. це 35 поштових повідомлень, що стали частиною Музейного фонду України.

Із погляду музейної роботи найціннішими є персональні комплекси матеріалів, зібрані музейниками випадково чи під час цілеспрямованих пошуків. За підрахунками Валентини Смірної, таких налічується 72. Персональне листування присутнє в комплексах Ганни

Тимошенко, Явдохи Коваленко, Ганни Перчук, Ганни Отрох (Гром), Антоніни Улановської, Віри Бахмач, Василя Руденка [82, 2–4].

Власникам цих листів вдалося зберегти їх, перебуваючи в трудовій неволі, пересильних таборах, у дорозі під час репатріації в Україну, а головне – десятиліттями переховувати такий матеріал удома, на батьківщині, де колишній статус остарбайтера стояв у одному синонімічному ряду з поняттям «зрадник». Хорошою ілюстрацією сказаного є доля Ганни Гром із Київщини. У червні 1942 р. вона була вивезена до Німеччини й працювала на військовому заводі поблизу м. Кельн. Під час одного з бомбардувань авіацією союзників на підприємстві сталася пожежа. Частина листів і фотографій від подруг-односільчанок, які так дбайливо зберігала Ганна, згоріла. Невелику частину жінка все-таки врятувала [9].

Батьки Ольги Вербицької, які в 1942–1943 рр. регулярно отримували від доньки листи з невеличкого с. Дерригзен (нім. Dörrigsen) у Нижній Саксонії, зуміли зберегти всю переписку, попри те, що їхній будинок повністю згорів у 1943 р. через провадження гітлерівцями «тактики випаленої землі». Наразі епістолярний архів учительської династії Вербицьких налічує 35 од. і є одним із найбільших у музейній колекції серед приватного листування остарбайтерів.

Формуляр та зовнішня критика

Із джерелознавчого погляду німецькі поштові картки – доволі складні об'єкти для дослідження, бо вони мають кілька інформаційних пластів: власне поштовий, текстологічний, художній, філателістичний, пропагандистський та ін. Розгляньмо зовнішні ознаки листів примусових працівників як джерела одного виду.

Масштабне вивезення робітників із України розпочалося в 1942 р. Уже 18 січня із м. Харків до м. Кельн вирушив перший ешелон із 1117 людьми. Певний час жодного листування з рідними та близькими не існувало. На окупованій території Радянського Союзу цивільну поштову систему було ліквідовано, натомість 22 червня 1942 р. указом ОКВ формально дозволено поштове сполучення, що забезпечувалося німецькою службовою поштою (Dienstpost). Г. Вербицький слушно зауважує, що офіційне надання можливості остарбайтерам писати листи додому було продиктоване не бажанням створити їм комфортні умови, а холодним розрахунком – наміром полегшити проведення трудових мобілізаційних кампаній [2, 5–6].

Епістоли весни – літа 1942 р. – це переважно листи «звичайного» вигляду, написані на аркушах паперу різного розміру – із зошитів або записників у клітинку, лінійку, на чистих бланках господарських документів, польової пошти (Feldpost); трапляється навіть тонкий обгортковий папір. Загалом у музейній колекції зберігається 102 од. такої форми листів, або 19 % загальної кількості. За рідкісним винятком – це поштові повідомлення без конвертів. Брак останніх часто стає на заваді визначенню імен відправника, одержувача, їхніх адрес, точного датування.

Абсолютна більшість листів написана на поштових картках, одну з яких зображено на Рис. 2.

Рис. 2. Зовнішній вигляд типового листа остарбайтера на поштової картці.

Станом на кінець 2021 р. на державному зберіганні у фондозбірні Музею війни перебуває 435 листів на поштових картках, що становить 80 % усієї колекції епістолярію остарбайтерів.

25 листопада 1942 р. німецька службова пошта визначила стандартні правила для «східних робітників»: кожному з них було дозволено надсилати дві листівки з оплаченою відповіддю. Тариф на відправлення в один кінець становив 6 пфенігів, що було стандартом для листівок у межах самої Німеччини [2; 6].

Поштова листівка (нім. Postkarte) – це друкарський бланк із цупкого паперу розміром близько 10,5 x 14,8 см із роздільною вертикальною лінією по центру та надрукованою маркою (1) у правому верхньому куті. У лівій верхній зоні записувалися поштові дані відправника (2), у правій – отримувача (3). Зона для тексту (4) починалася на лицьовій стороні, але основне місце для повідомлення було відведене на звороті. На практиці остарбайтери дуже часто не дотримувалися логіки формуляра й писали лист на свій розсуд: починали на звороті, текст записували у вертикальній орієнтації.

Більшість поштівки остарбайтерів (58 %), що зберігаються у фондах Музею війни, – це німецькомовні бланки з фіолетовим, зеленим або звичайним (чорним) друком. Існували ситуації, коли примусовим працівникам вдавалося надіслати поштою саморобні листівки.

Так, наприклад, зробили Оріся Храпко 15 серпня 1943 р. та Аврам Яценко 9 травня 1943 р. На цупкому папері олівцем та фіолетовим чорнилом відповідно вони доволі точно відтворили розмітку формуляра й наклеїли марку номіналом у 6 пфенігів [68; 64].

Найбільша частка примусових робітників, які були задіяні в економіці німецького Райху, походила з окупованих територій СРСР. Імовірно, тому, задля ефективнішого контролю, наприкінці 1942 р. було запроваджено спеціальні тримовні поштові картки, використання яких від 15 березня 1943 р. стало виключним і обов'язковим. Саме такого формуляра листівку представлено на Рис. 2.

Німецькою, українською і російською мовами позначалося місце для запису поштових даних адресанта (Absender / надавець / отправитель) та адресата (куди (тобто населений пункт), вулиця, повіт, область, уряд праці). Окремо пояснювалися правила заповнення: «Назву області, повіту і уряду праці писати латинськими буквами», «Пиши виразно і тільки на лініях». Але й від цих приписів автори листів часто відступали.

Привертають увагу граматичні помилки в українських та російських словах («вулаця» замість «вулиця», «латынскими» замість «латинскими»), які так і не були виправлені чи передруковані. Друкарські помилки були допущені також в інших різновидах формуляра тримовної листівки: «Листіька до Німеччини» (курсив автора. – Упоряд.) [52].

Тримовні листівки використовувалися близько року, допоки частини Червоної армії в березні 1944 р. не зайняли майже повністю територію райхскомісаріату «Україна» (на території дистрикту «Галичина», що перебував у складі Генерального губернаторства, під час окупації не було спеціальних обмежень на кореспонденцію). Кількість уфондованих документів цього типу становить 148 од., або 34 %.

Адміністрація окремих таборів замовляла власні поштові картки спеціального формуляра. Особливістю останніх було те, що на них друкувалися назва фірми й табору, адреса. Сестрам Вірі та Лідії Воробей, щоб відправити листа батькам у с. Іванків на Житомирщині, залишалося тільки вказати своє ім'я та внутрішній персональний номер («220» і «221» відповідно). Ліва частина бланка була з надрукованою назвою підприємства «Firma Ostarbeiter-Lager "Melior"», що діяло в м. Білефельд (нім. Bielefeld), земля Північний Рейн-Вестфалія [21; 20].

П'ять листів, що походять із «партизанської колекції», представлені як машинописні копії. Але, судячи з маргіналії російською мовою «...на листівці», оригінали були класичними рукописними повідомленнями на поштовій картці. Кожна копія завізована підписом інструктора ЦК КП(б)У (прізвище прочитати не вдалося). Машинопис був потрібен для підготовки якоїсь публікації, про що теж зазначено на бланку [57; 33; 65; 45; 25].

У 1943 р. Великдень за юліанським та григоріанським календарями збігся й припав на 25 квітня. Спеціально до цієї події було випущено кольорові вітальні листівки. Вони були

двомовні – німецько-українські та німецько-російські. У лівому нижньому куті на стороні для адреси й тексту стояла відповідна літера – для розрізнення мови німцями: «R» (російська) і «U» (українська). На лицьовому боці зображувалися весняні сюжети з текстом «Великодний привіт з Німеччини». Г. Вербицький зазначає, що через малий тираж такі «національні» листівки є неабиякою колекційною рідкістю [2, 203].

У музейній колекції зберігаються дві великодні листівки – Володимира Попика та Івана Юрченка. Цікаво, що вони написані аж через місяць після свята. За даними філателіста В. Могильного, найпізніші поштові штемпелювання, містять дату навіть 21 вересня [50; 67; 72, 26].

Оскільки внутрішнє листування між примусовими робітниками в межах самої Німеччини не підлягало спеціальній регламентації, дехто з остарбайтерів (зазвичай молоді жінки) намагався обирати для обміну поштовими повідомленнями красиві художні листівки. Більшість сюжетів – романтичного змісту. До того ж такі листівки були зразками досконалої поліграфії: кольорові зображення, бездоганний матовий друк, студійні зйомки акторів, пишні одяг та аксесуари. Вочевидь, радянському молодому поколінню, народженому наприкінці 1920-х рр., такі предмети бачилися неймовірно цікавими.

Листи на художніх листівках збереглися виключно в персональних комплексах. Так, Ганна Перчук, Галина Отрох (Гром), Антоніна Улановська й Ганна Вербицька привезли їх із собою. Загальна кількість у колекції становить 21 од.

Марки

Важливою частиною формуляра є марка. Як уже зазначалося, тариф на відправлення в один кінець становив 6 пфенігів. Марки саме з таким номіналом у більшості випадків надруковані на бланках поштових листівок і погашені штемпелем перед надсиланням адресатові (див. № 5 і 6 на Рис. 2). Є рідкісні випадки, коли на поштівку з надрукованою маркою вартістю 5 пфенігів примусовий робітник додатково клеїв марку номіналом в один пфеніг для здійснення успішного відправлення [43; 29; 34].

Оснoву зображення на марках становив профіль А. Гітлера (серія на 23 номінали була запроваджена 1 серпня 1941 р.). Подекуди це змушувало людей, які в повоєнний час зберігали в себе таке листування, зривати знаки поштової оплати з нацистським вождем, а у випадку, коли марка була надрукована, вирізати її [23; 42; 40; 41].

Листи, які йшли з окупованої України до німецького Райху, відправлялися з маркою, що мала надштемпелювання «Ukraine».

Пропаганда та соціальні акції

Під час безпрецедентної примусової трудової міграції в роки Другої світової війни «східні робітники» використовували не лише спеціальні поштівки для іноземців, а й формуляри, які від початку були зорієнтовані на німецького користувача поштових послуг.

Низка німецькомовних листівок містила рекламні оголошення, спеціальні застереження або заклики брати участь у соціальних акціях. Поширені були формуляри, на лицьовому боці яких друкували зображення карикатурного персонажа з мішечком на плечі – Вуглекрада (Kohlenklau). Написи на різний манер закликали: «Схопи Вуглекрада! Зіпсуй Вуглекрадові настрій, економлячи вугілля, електроенергію і газ». Або ще: «Схопи Вуглекрада! Він краде газ і світло, електрику й вугілля. Годі терпіти!». 23 червня 1942 р. в Німеччині розпочалася загальнонаціональна кампанія, в межах якої громадян закликали економити вугілля й не марнувати електрику. Образ Вуглекрада став візуальним утіленням марнотратного й несвідомого німця. Із використанням цього персонажа були створені настільні ігри, випущені марки, а також друкувалися гасла на поштових картках [27].

До ощадливості закликали й через спеціальні штемпельні відбитки, текст яких був, по суті, пропагандистським гаслом, що закликала збирати макулатуру: «Використаний матеріал є сировиною. Збирай макулатуру». Кампанія набула поширення після того, як у 1938 р. кіностудія Umlauf Films на замовлення НСДАП зняла щонайменше 32 короткі пропагандистські фільми, зокрема й «практичного» характеру. Один із них називався «Використаний матеріал – сировина» («Altstoff-Rohstoff»). У Гітлер'югенді підхопили це гасло з метою організації молоді для заготівлі вторинної сировини. Періодично організовувалися кампанії збирання макулатури. Одна з найбільших – відбувалася впродовж 4–20 квітня 1943 р. Її завершення приурочили до дня народження А. Гітлера [53; 63; 54].

На інших поштових листівках друкували інструкцію для населення про порядок використання телефонного зв'язку під час повітряних нальотів: «Не здійснюйте особистих телефонних дзвінків під час авіанальоту. Цим ви ставите під загрозу важливі телефонні переговори засобів протиповітряної оборони» [56].

Німецька військово-польова пошта не обслуговувала поштових відправлень оstarбайтерів. Її абсолютним пріоритетом була своєчасна доставка кореспонденції з фронту в тил та у зворотному напрямі. У реальній практиці, втім, виявилось, що підневільні робітники зі східних окупованих територій користувалися бланками польової пошти для відправлення листів додому. У музейній колекції таких налічується 6 од. Кожна друга із цих поштівок «оснащена» політичною пропагандою. Наприклад, на листівці, яку отримала Олександра Пономар від подруги, була надрукована цитата з промови А. Гітлера в Райхстазі 1 вересня 1939 р. після вторгнення німецької армії до Польщі: «Якщо наша воля настільки сильна, що ніякі труднощі і страждання не зможуть зламати її, то наша воля і наша Німеччина будуть понад усе!» [48].

Географія колекції

Науково-фондова робота Національного музею зорієнтована на український аспект Другої світової війни. Історія примусової праці також не стала винятком і корелюється з географічним аспектом листування оstarбайтерів.

За напрямом комунікації чітко виділяються три групи.

Перша – листи з німецького Райху в окуповану Україну. Їхня кількість становить 452 од. (83 %). До цієї численної групи потрапили також чотири епістоли, адресовані в м. Столин (нині – районний центр Брестської області, Республіка Білорусь). Цікаво, що вхідна адреса вказана як «Україна» або «Західна Україна» (West Ukraine). Утім, це цілком уписується в контекст нового адміністративно-територіального поділу, за яким м. Столин було центром однойменного гебіту генеральної округи Волині і Поділля райхскомісаріату «Україна» [59; 32; 30; 31].

Відповідно до регіонального розподілу статистика має такий вигляд. У Київську область було відправлено 192 листи, Житомирську – 135, Вінницьку – 29, Черкаську – 13 (оскільки її як одиницю територіально-адміністративного поділу було створено в 1954 р., у відповідній графі поштової листівки вказували Київську або Полтавську область), Полтавську – 9, Донецьку, Миколаївську, Харківську та Херсонську (створена в 1944 р.) – по 6, Луганську й Чернігівську – по 5, Дніпропетровську й Кіровоградську – по 3, Запорізьку, Сумську і Крим – по 2, у Хмельницьку область адресовано 1 лист.

Друга група – листи з окупованих територій до Німеччини – 21 (майже 4 %). 11 листів адресовано з Полтавської області, 5 – із Київської, 3 – з Дніпропетровської і по 1 – з Житомирської та Вінницької. Майже всі вони походять із зібраних науковцями Музею впродовж останніх 20 років персональних комплексів примусових робітників.

Третя група – переписка, що велася між оstarбайтерами під час їхнього перебування у трудовій неволі поза межами України. Це 70 епістол, або 13 % загальної кількості.

23 листи не вдалось ідентифікувати за географічним принципом. Це листи «звичайного» вигляду (не на поштових картках), конверти яких не збереглись, а напрям адресації за внутрішнім змістом не підлягав установленню.

Хронологія колекції

Хронологічні межі епістолярію оstarбайтерів, що зберігається у НМІУДСВ, доволі широкі й дають змогу репрезентативно простежити основні етапи та еволюцію листування. Найраніший датований лист колекції було відправлено 20 квітня 1942 р. Марією Попик із польського м. Гливиці (пол. Gliwice, нім. Gleiwitz). Вона пише, що працює там «уже три місяці, а здаєця – три годі», повідомляє, що за цей час уже отримала п'ять листів [49].

Найпізніший факт спілкування через пошту зафіксовано 14 січня 1945 р. Він стосується переписки примусових робітників між собою на території Австрії. У короткому повідомленні на кілька речень та римованих рядків Тетяна Єзерська, яка перебувала в м. Відень, вітає свою подругу Антоніну (у тексті – Тоня) Улановську з 18-літтям. Остання від осені 1942 р. працювала на авіаційному заводі Messerschmitt у м. Вінер-Нойштадт (нім. Wiener Neustadt), що за кілька кілометрів від столиці Австрії [60].

Найпізніший відправлений в Україну лист написано 8 грудня 1943 р. до с. Кононівка Сквирського району Київської області: Ганна Нашко вітає батьків і пояснює відсутність своїх листів тим, що багато з них не доходять [46].

Кількісні показники створення й відправлення листів такі: у 1942 р. написано 118 од. (22 %), у 1943 р. – 398 од. (74 %), у 1944 р. – 19 од. (3,5 %), у 1945 р. – 1 од. (0,2 %). Навряд чи ця статистика є повністю репрезентативною для аналізу всієї хронології переписки між німецьким Райхом та Україною, і все-таки можна спостерігати значний кількісний стрибок листування у 1943 р. Разом із тим за липень, серпень і вересень було написано майже половину всіх листів 1943 р. (48 %).

Гендерний аспект

У розподілі за статтю серед авторів епістол домінують жінки. Їхні листи становлять 70 % колекції (383 од.). У 28 % випадків (158 од.) писали чоловіки. У двох листах не вдалося з'ясувати стать автора, через фізичний стан документа й нечіткість тексту.

Під час роботи з матеріалами колекції з'ясувалося, що звичайного аналізу зовнішніх поштових даних на листівках не достатньо, щоб установити справжнього автора чи авторку. Наприклад, в одній із епістол, адресованій із Нижньої Сілезії до с. Уляники Кагарлицького району Київської області на ім'я Андрія Хондича, відправником зазначений Іван Шапошник. Однак із тексту випливає, що справжнім автором є донька А. Хондича (її ім'я встановити не вдалося). Зокрема, вона пише: «Дорогі рідні – тато, мамочко і ти, сестричко Ліда, пишемо ми сійчас листи удвох з Ваньєю. Ваня дає отвiт додому на открытку від мами, а я, дорогі рідні наші, пишу вам уже 4-ту открытку, котору більш облила сльозами, чiм написала. Що ви ни напишите ні одного словечка?». Можна припустити, що донька Хондичів вичерпала свій місячний ліміт на два листи додому й попросила додатковий бланк поштової листівки у знайомого І. Шапошника [62].

Фото

Подвійна поштова картка (з оплаченою відповіддю) давала примусовим робітникам змогу надіслати додому фотографію, хоча це не було санкціоновано правилами листування остарбайтерів. У музейній колекції таке явище відбулося доволі помітно: 40 од. листів містять 42 фото.

Фотографія прикріплювалася до однієї з листівок, а складені навпіл аркуші приховували світліну всередині. Подекуди до таких конспіративних заходів не вдавалися, прикріплюючи фотографію просто на лицьову сторону листівки. Для кріплення фотознімка використовувалися клей, металеві скоби або дріт. Але найчастіше – нитки. Анна Грищенко обшила своє фото по краях таким чином, що якби, скажімо, представник поштової служби або цензурного відділу спробував вилучити його, то це гарантовано пошкодило б листівку [22].

Можна погодитися з думкою колекціонера й дослідника «остівської» кореспонденції Г. Вербицького, що німецька цензура без особливої застороги пропускала такі послання, оскільки автори одягалися якомога краще, інколи позичали у знайомих певні речі. Понад те, деякі світлини було зроблено у студії комерційного фотографа. Анна Дмитрієва була ви везена до м. Майнерцгаген (нім. Meinerzhagen) на заході Німеччини разом із сином-підлітком Миколою. 23 липня 1943 р. в листі батькам до м. Сталіно (нині – Донецьк) вона нарікає на умови життя, мріє знову скуштувати українського житнього хліба. Однак на фото жінка та хлопчик одягнені бездоганно: хороші зачіски, прикраси, ошатна блузка, сарафан, а також біла сорочка й піджак із краваткою. Фото й текст ніби вступають у контрпозицію [24].

У своєму есе «Тортури та етика фотографії» американська філософіня Джудіт Батлер, аналізуючи візуальні образи під час війни, зауважує, що фотографіям бракує наративної послідовності, вони завжди атомарні, моментальні й дискретні. Схоже, її висновок про те, що в інструментальному сенсі «оповідь більш ефективна, ніж образ», придатний і до нашого випадку. Хороший одяг та взуття остарбайтерів, квіти в кадрі або античний сюжет шпалер як тла не повинні відвертати увагу дослідника від максимально об'єктивного опису дійсності, накидати «рамковість» і «селективність» в інтерпретації, якими, безумовно, володіє фотографічне джерело [1].

Швидкість руху поштових відправлень

Наразі немає спеціальних досліджень, які висвітлювали б питання темпів руху остарбайтерської пошти. Складність у тому, що для такого обрахунку й виведення тенденцій були відсутні формальні дані. В. Могильний зауважує, що як на теренах німецького Райху, так і в окупованій Україні поштову кореспонденцію не відмічали вхідними календарними штемпелями [73, 20].

Іноді дату отримання зазначали на поштових листівках самі адресати. Порівнявши різницю в часі між написанням листа або датою погашення марки й власне отримання, можна бодай у локальному випадку дати відповідь на поставлене запитання.

Серед музейних матеріалів знайдено шість листів з обома відомими поштовими датами. 9 жовтня 1943 р. Наталя Продіус відправила лист із м. Гноен (нім. Gnoien) у Верхній Померанії, що за 40 км від узбережжя Балтійського моря (дата написання та поштового

відправлення збігаються). Напис «получили 26.XII.1943 р.» свідчить, що поштівка до с. Юзефівка на Вінниччині дійшла за 47 днів [51].

У 1942 р. із центрального регіону Німеччини (м. Ешwege (нім. Eschwege), земля Гессен) у с. Нові Вороб'ї на Житомирщину лист невідомого автора службова пошта (Dienstpost) доставила за 30 днів [14].

Навесні 1943 р. Ганна Вербицька, вчителька Вороньківської середньої школи Бориспільського району Київської області, вела активну переписку зі своїм колишнім учнем Василем Ільченком. Його в 1942 р. вивезли на примусові роботи до м. Целла-Меліс (нім. Zella-Mehlis) у Тюрингії. Три листи Ільченка перебували в дорозі 20, 32 і 20 днів [18; 19; 17].

Із певною обережністю, зважаючи на обмежені дані, можна говорити про те, що період доставки кореспонденції поштою з Німеччини в Україну міг займати від 20 до 30 днів. Водночас виявилось, що крім пошти українці знаходили інші канали передачі письмових повідомлень додому. У фондovій колекції Музею зберігається епістола Валентини Залозної, яку та передала через німця. У довгому, на чотири аркуші, листі вона зазначала: «Я написала откритку, вона теж вернулась, що не там обратний адрес написала. Вложу тобі знову сюди її. Яка є гарантія на одержання цього листа, я поки що не знаю. Пересилаю через німецького солдата, який живе в цьому селі. Зараз йому відпуск, а 5.1.43 р. він їде на Україну і при чому дуже добре знає Київ і всю область навколо». Вкрай сумнівно, що це була поширена практика, але такий факт усе-таки порушує усталені уявлення про «листи з неволі» [28].

Цензура

Поштова комунікація була дозволена остарбайтерам, головним чином, для того, щоб послабити дедалі більше невдоволення жорстким режимом та опір набирання нових партій примусових працівників. Звісно, що під забороною опинилися найголовніші теми: жорстокість табірної охорони, хвороби, голод, антисанітарія, бомбардування, відомості й чутки з фронту, ставлення місцевого населення, тобто власне те, що становило головні «новини» табірної життя. Промовистим у цьому сенсі є повідомлення Павлини П. родині в с. Янівка на Київщині від 24 вересня 1942 р.: «Ми всякими способами придумуємо, щоб сповістити щось про себе, бо ті листи, що нам дозволяють писати, не доходять. Як їх почнуть перевіряти, то більшість із них не пройде. У цих листах, що нам дозволяють писати, не можна нічого писати про своє життя погане, а треба вихвалити, а мені як так писати, то краще зовсім не писати» [69, 29].

Німецько-український поштовий потік обов'язково проходив транзитом через своєрідне цензурне сито – Центр перевірки іноземного листування (нім. Auslandsbriefprüfstelle, далі – Центр), що діяв у м. Берлін. В. Анголенко та В. Могильний зазначають, що ця установа мала близько 4 тис. співробітників, працювала практично цілодобово, здійснювала перевірку пошти в кілька етапів, але не могла впоратися із величезним навантаженням.

За підрахунками дослідників, більш-менш прискіпливій перевірці в Центрі підлягало не більше ніж 20–25 % усього потоку. Решту поштових пересилань переглядали побіжно й ставили на них круглу штемпельну відмітку з літерами «Ab» (b – значить берлінський) [74, 89].

Більшість уфондованих листів на поштових картках мають або одиничний ручний відбиток «Ab», або подвійний – зроблений штемпелювальною машиною. На поверхні епістол «звичайного» вигляду немає жодного такого штемпеля, оскільки їх ставили тільки на конверти (як уже зазначалося, майже всі конверти до листів у епістолярній колекції відсутні).

Серед поштових документів зі штемпелями первинної перевірки не знайдено жодного із втручанням цензури в текст. Очевидно, це впливало із приписів, що регламентували «побіжний огляд».

Формальною ознакою цензурної перевірки є наявність ручних або машинних штемпелів червоного кольору з текстом «Верховне головнокомандування Вермахту. Перевірено» (Oberkommando der Wehrmacht. Geprüft). На Рис. 2 під номером 6 проілюстровано типовий приклад такої відмітки машинного походження.

Можна зауважити, що вгорі на лицьовій стороні друкарського бланка (див. Рис. 2) під номером 7 простим олівцем один під одним написані чотиризначні числа: «2618» і «2501». Українські філателісти В. Анголенко і В. Могильний стверджують, що це особові номери цензорів, які перевіряли поштові відправлення, вичитуючи тексти на предмет наявності небажаної інформації. У джерельній базі нашого дослідження виявлено 55 листівок із одним або двома номерами штатних контролерів Центру [74; 92].

Заборонені сюжети цензор брав у дужки або підкреслював хімічним чи кольоровим олівцем, а потім замазував густою чорною фарбою (див. № 8 на Рис. 2). Серед опрацьованої кореспонденції відомі 25 од. із цензурними втручаннями. Є приклади, коли затушовували половину всього тексту, як це було зроблено з поштовими повідомленнями Ганни Носенко та Макара Космача [47; 36].

Під час підготовки цієї статті справжньою несподіванкою для автора стало те, що в одному випадку все-таки вдалося прочитати фрагмент цензурованого тексту. У листі Любові Медіни шар туші, що не був особливо густим, з часом вигорів, і після сканування з високим розширенням та комп'ютерною обробкою зображення проступив такий текст: «Мамо, мені дають 200 грам хліба вранці і чай або щі з капусти, а ввечері – суп з брукви, і це все, а з одежі мені нічого нема, тільки штані і пижак, а своє пока є». Як бачимо, слова про незадовільний стан із базовими життєвими потребами підлягали видаленню [44].

Крім верифікації контенту повідомлень у Центрі проводили хімічну перевірку на тайнопис. Цю операцію засвідчували штемпелюванням римської цифри «VII», у рідкісних випадках – написаною від руки арабською «7» у нижній частині картки. У листі до тітки Моті Вакуленко в м. Маріуполь племінниця (ім'я невідоме) записала промовисту фразу: «Мое

життя дуже і дуже...» – і продовжила її крапками на пів рядка. Цензор виділив речення квадратними дужками й, очевидно, використав якийсь розчин для виявлення тайнопису, оскільки текст повідомлення розмитий, а штемпелі цензурної та хімічної перевірки чіткі [15].

Не варто думати, ніби молоді жителі українських сіл, яких відправили до Райху, нічого не знали про тайнопис або не були здатні вигадати ефективні способи обходу цензури. Наведемо фрагмент листа Леоніда Р-ка, який 3 жовтня 1942 р. пише матері в Розважівський район Київської області мудровану інструкцію для дальшого спілкування: «Мамо, передаю вам знаки, по яких ви пишете мені листи і обов'язково розписуйтесь. Мамо: якщо дома буде все в порядку, то пишете листа фіолетовим (синім) чорнилом, якщо забрали корову – то пишете чорним, зеленим, красним, якимсь іншим. Якщо забрали коня – хімічним олівцем, якщо хліб – простим олівцем (якщо багато, то не указуйте кількості). Якщо картоплю – число кольоровим олівцем. Якщо одержите від мене листа й буде написано: “Ваш син Леонід” – то це погано. Якщо просто – “Леонід Р-ко” – добре. ...Я буду тікати, іншого виходу нема...» [69, 34].

Своєю чергою німецька таємна поліція теж володіла даними про шифрувальні прийоми примусових робітників. Автори праці «Подолання рабства», яка розповідає про фрайбурзьку колекцію листів остарбайтерів, наводять цитату з донесення німецьких спецслужб у м. Вінниця, датоване серединою 1942 р.: «Багато остарбайтерів намагаються проскочити крізь цензуру за допомогою умовної кодової системи. Про це надходили офіційні повідомлення уже в червні 1942 р. Якщо українці писали: “У мене все добре”, це дійсно могло бути “добре”; якщо писали “дуже добре”, то це значить “дуже погано”» [79, 27].

По суті, в авторів було лише два виходи: постаратися написати хоч щось суттєве про себе та своє становище, ігноруючи цензуру, або розповісти про себе натяками чи евфемізмами. Таким чином, «листи з неволі» породили цілу систему метафоричних інакомовлень.

У багатьох випадках відправники листів попереджують своїх близьких, щоб вони не очікували правдивого опису їхнього життя. Характерний віршований стереотип, що зустрічається найчастіше: «...писала б я і про рай, так паперу край» (Тетяна Журавель) [26].

Можна виділити кілька магістральних тем, до яких звертались остарбайтери, використовуючи езопівську мову:

- важка робота: «...по роботі миритися можна – робота легка, тільки день малий» (Валентина Коба), «...живу я добре, так як на Донбасі у 34 годі» (Марія Куліш) [35; 38];

- побої: «...часто гуляє Ціпка Іван по спинній рощі» (Анна Тимошенко) [58];

- авіабомбардування: «...тут часто прилітають солов'ї і “співають”, але на нашій станції незавидне дерево, то вони тут не “співають”, то це дуже добре» (Анна Кулик), «...у нас летать ночью кумарі и кусают, пока ще нас не вкусив, як укусить, то буде біда, то не надіюс бачити вас» (Анастасія Фіщинська) [37; 61];

- харчування: «...живем на большой, а живіт – полупустой; кохве от пуза, так що не знаєш, як далі буде» (Варвара Шупик) [66];

- стосунки з начальством чи господарями: «...життя моє сучасне дуже добре – похоже на Лисавети Заїчиної життя. Нам так добре жить, як Лисаветі. В нас хазяйка, ми її звемо матір'ю, так у нас така мати, як у Лисавети» (Маня (прізвище невідоме)), «...подавали дерев'яні черевики, так що ходити легко» (Варвара Шупик) [16; 66];

- попередження щодо цензури: «...писать нам интересного не мона» (ім'я невідоме) [55].

Наостанок зазначимо, що поширена в кореспонденції остарбайтерів система евфемізмів не була новаторством. Значна частина радянських громадян, які опинилися під окупацією і яких потім вивезли до Райху, ще раніше ознайомила з практикою цензурного контролю. Населення Наддніпрянської України 20 років жило в умовах тоталітарної держави з добре організованим контролем над поштовою перепискою. Період Великого терору та репресій привчив багатьох до обережності й уміння обходити письмову цензуру.

Приватне листування в експозиційній та видавничій роботі

Експозиційне втілення теми історії примусової праці під час Другої світової війни в Національному музеї розпочалося не одночасно з проголошенням незалежності України. Певний час у публічному й науковому дискурсі стосовно остарбайтерів, військовополонених, примусових переселенців, жертв Голокосту та інших неконвенційних учасників війни зберігалася інерція радянської візії. Проблема розглядали в контексті «всенародної боротьби в тилу ворога, зриву колонізаторських планів нацистських окупантів».

Відлік музейної репрезентації «остівської» теми розпочався в 1998 р., коли в експозиційному просторі Меморіального комплексу було відкрито виставку «Про них ще все не сказано...». У співпраці з журналістом Віктором Педаком, який передав велику частину матеріалів (результат своїх багаторічних пошуків, пов'язаних із темою), вдалося вперше ознайомити широку аудиторію з еґодокументами «східних робітників» [85].

Відтоді висвітлення різних аспектів історії українців, які перебували на примусових роботах, не зникало з порядку денного роботи Музею війни.

У 1999 р. науковці Музею підготували виїзний варіант виставки «Фашистський окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів», який було широко презентовано в Україні й за кордоном. Зокрема, впродовж липня 2001 р. – вересня 2002 р. виставковий проєкт представили в Посольстві України у Федеративній Республіці Німеччина, музеї «Берлін-Карлсгорст» і краєзнавчих музеях столичних районів Вільмерсдорф, Райнікендорф, Тіргартен. За сприяння мистецького об'єднання землі Саксонія-Ангальт «Гала» виставку також розгорнули в приміщенні кафедрального собору м. Магдебург. Таким чином, апробація музейної роботи з приватними листами жертв трудової мобілізації відбулася на міжнародному рівні.

Значний інтерес у фахівців викликала відкрита в стінах Музею війни у 2003 р. реліквійна виставка «Пошта українців-невільників Третього рейху». Близько 200 реліквій із колекції В. Могильного та фондів Музею об'ємно відтворили різноманітні обставини листування українських робітників у гітлерівській Німеччині.

На зламі тисячоліть наукові та фондові підрозділи НМІУДСВ обрали стратегію нарощування документальної (в широкому сенсі) бази задля освоєння та ефективної репрезентації теми. Значна частина матеріалів та персональних комплексів виставки 1998 р. була інтегрована до головної експозиції.

Вдалося також установити партнерські відносини з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення», що опікувався питаннями компенсаційних виплат і надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань, з Українською спілкою в'язнів-жертв нацизму, Міжнародною спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашизму та іншими організаціями.

У 2010 р. підготовлено оновлену пересувну виставку «Українські оstarбайтери – невольники ХХ ст.». Інформаційним приводом для чергового звернення до цієї проблематики було відзначення 65-ї річниці перемоги над нацизмом та завершення Другої світової війни [84].

Через два роки, в 2012 р., в межах масштабного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну» була створена тимчасова виставка «Хата моя, біла хата...». В її основі – родинна історія сім'ї Вербицьких із Київщини, показана, зокрема, й крізь призму листування [80].

2012 р. особливий тим, що вперше на державному рівні тоді було проведено низку заходів із метою вшанування жертв трудових мобілізацій та збереження пам'яті про них. Відповідно до Указу Президента України № 206/2012 від 22 березня 2012 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення цивільного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни» Меморіальний комплекс підготував цикл тематичних уроків, вікторин, конкурсів, історико-документальних репортажів, зустрічей із волонтерами громадських організацій гуманітарного спрямування. Своєрідним апогеєм цих заходів стала виставка «Гірке слово – оstarбайтер», відкрита 22 червня 2013 р. в головній експозиції Музею. Розділ «Люди і долі» насамперед базувався на епістолярних джерелах [89; 83].

У січні 2017 р. у стінах Національного музею історії України у Другій світовій війні презентовано нову виставку під назвою «Ostarбайтери. До 75-річчя злочинної акції». У її наративній частині головний акцент було зроблено на нових надходженнях епістол примусових робітників [86].

Приватне листування з фондової колекції знайшло своє місце в науково-документальних та науково-популярних виданнях Меморіального комплексу. У 2006 р. Музей війни спільно з Інститутом історії України НАН України видав збірник «...То була неволя». Спогади та

листи остарбайтерів». Серед іншого в документальний блок увійшли 30 епістол із персонального комплексу Ганни Комар (Коломієць) та окремі листи з «партизанської колекції». Під час археографічної роботи було збережено без редагування оригінальний стиль листів, у яких відбилися місцева говірка, рівень освіти, світоглядні настанови авторів, стилістичні конструкції, зумовлені поспіхом писання [87, 495–536].

Непересічною подією в науковому житті Музею можна вважати вихід у світ ілюстрованого науково-популярного видання «Війна. Грані». У спробі показати складні та болючі реалії світового протистояння соціогуманітарні теми (грані) були поставлені на перший план. З огляду на жанр у книжці використано лише два листи на поштових картках (Анастасії Зубрій та Галини Прасол), але вони демонструють різні досвіди виживання в часи екстремального насильства [4, 102].

Отже, комплексний аналіз епістолярію остарбайтерів, який зберігається в основному фонді Національного музею історії України у Другій світовій війні, показав, що сформована за останні пів століття колекція вже не є простою сумою окремих документів, а перетворилася на інформативну, репрезентативну й багатоманітну «енциклопедію» з історії примусової праці українців. Її дослідження відкриває потенціал введення в науковий обіг нових джерел особового походження. Це дасть змогу проникнути в доволі своєрідний світ остарбайтерів, або, за вдалим висловом У. Герберта, «табірний космос» Другої світової війни.

У джерелознавчому розрізі листи на поштових картках у вигляді, в якому вони дійшли до сьогодні, – це складний і водночас неперевершений матеріал для спеціальних історичних та інтердисциплінарних досліджень. «Багатошаровість» кожної поштівки акумулює в собі значну кількість даних. Текст повідомлення, формуляр, поштові відмітки та формальні поштові дані, цензурні втручання, хімічна верифікація на тайнопис, табірні позначення, пришиті фото, повоєнні маргіналії, видалення марок із зображенням Гітлера, музейні маркування – ось аж ніяк не повний перелік джерелознавчої «стратиграфії» колекції.

Експозиційна та видавнича робота науковців Музею війни є спробою наблизитися до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. Тут чи не вперше в Україні в музейній експозиції тему використання українських підневільних робітників було виокремлено й репрезентовано через залучення оригінальних експонатів, зокрема й листування.

Джерела та література:

1. Батлер Д. Фрейми війни. Чий життя оплакують? / Д. Батлер / Пер. з англ. Ю. Кравчук. – К.: Медуза, 2016. – 278 с.
2. Вербицкий Г.Г. Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война). Документы и воспоминания / Г.Г. Вербицкий. – Вестал: Б. и., 2002. – 294 с.

3. Вербицкий Г.Г. Почта остарбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка / Г.Г. Вербицкий. – Тенефлай: Hermitage, 1996. – 232 с.
4. Війна. Грані / Ред. кол.: І. Ковальчук, Л. Легасова (кер. проекту), О. Лисенко (наук. конс.), В. Сімперович, О. Стяжкіна (наук. ред.), О. Янковенко (відп. секр.); Авт. та упоряд.: Л. Легасова, О. Лисенко, І. Єрмолаєва, Т. Погоріла, Н. Смолярчук, О. Стяжкіна, О. Янковенко. – К.: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. – 220 с.
5. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
6. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак / Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення» та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 343 с.
7. Данильчук В.Р. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області) / В.Р. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 280 с.
8. Довідкова картка Комар (Коломієць) Ганни Йосипівни // Генеральний каталог. – Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).
9. Довідкова картка Отрох (Гром) Ганни Павлівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
10. Інвентарна картка. Листи з Німеччини на Україну в м. Сталіно від осіб, які були вигнані до гітлерівської неволі. 15.12.1958 р. // Фонди НМІУДСВ.
11. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 235 с.
12. Лахно В.І. Українські остарбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2013. – 18 с.
13. Лисенко О., Пастушенко Т. Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / О. Лисенко, Т. Пастушенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2003. – 10. – С. 6–31.
14. Лист (ім'я невідоме) – батькам. 30.10.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/47. – Л-545/47.
15. Лист (ім'я невідоме) до тітки Вакуленко Моті. 27.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-214700. – Д-35393.
16. Лист (прізвище невідоме) Мані до рідних. 24.08.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/32. – Л-545/32.
17. Лист Вербицькій Ганні Іванівні від Льчєнка Василя. 15.04.1943 р. // КН-256581. – Д-61569.
18. Лист Вербицькій Ганні Іванівні від Льчєнка Василя. 21.03.1943 р. // КН-256579. – Д-61567.
19. Лист Вербицькій Ганні Іванівні від Льчєнка Василя. 26.03.1943 р. // КН-256580. – Д-61568.
20. Лист Воробей Віри – Воробей Анні Михайлівні. 18.02.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/26. – Л-537/26.
21. Лист Воробей Ліди – Заціпасу Леонтію Артемовичу. 14.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/4. – Л-537/4.
22. Лист Грищенко Анни – батькам. 18.02.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/88. – Л-537/88.
23. Лист Дем'ян Анни до батьків 07.02.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/16. – Л-537/16.
24. Лист Дмитрієвої Анни – батькам. 23.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-214694. – Д-35387.

25. Лист Єрохіна Івана до матері Єрохіної Параски. 20.10.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19420/5. – Л-1974/5.
26. Лист Журавель Тетяни Данилівни – батькам. 22.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19424/1. – Л-1979/1.
27. Лист Заболотного Івана товаришеві Ковалю Дем'яну Федоровичу. 24.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-280001. – Д-72626.
28. Лист Залозної Валентини – подрузі. 28.12.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-20726/37. – Л-545/37.
29. Лист Іванчук Степи до Кубар Марфи. 26.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/50. – Л-537/50.
30. Лист Ігоря (прізвище невідоме) до Панасюка Лева. 02.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10721/3. – Л-535/3.
31. Лист Ігоря (прізвище невідоме) до Панасюка Лева. 14.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10721/4. – Л-535/4.
32. Лист Ігоря (прізвище невідоме) до Панасюка Лева. 22.09.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10721/2. – Л-535/2.
33. Лист Карасьова Миколи до рідних. 23.12.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19420/2. – Л-1974/2.
34. Лист Карпенко Ольги до Карпенко Марфи Яремівни. 16.02.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/85. – Л-537/85.
35. Лист Коби Валентини – Кобі Одарці. 22.03.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/13. – Л-544/13.
36. Лист Космача Макара до рідних. 25.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/3. – Л-544/3.
37. Лист Кулик Анни Овдіївни до рідних. 26.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-161757. – Д-22676.
38. Лист Куліш Марії – батькам. 27.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-214691. – Д-35384.
39. Лист Литовки Пріськи до матері Литовки Мотрі. 24.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/46. – Л-544/46.
40. Лист Максимчук Анни до рідних. 02.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10724/19. – Л-543/19.
41. Лист Максимчук Анни до рідних. 11.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10724/22. – Л-543/22.
42. Лист Максимчук Анни до рідних. 17.10.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10724/2. – Л-543/2.
43. Лист Марченка Олександра до рідних. 02.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/44. – Л-537/44.
44. Лист Медіни Любові Кирилівни до рідних. 20.07.1943 р. // КН-10723/84. – Л-537/84.
45. Лист Меніної Надії до матері Меніної Єфросинії Василівни. 30.12.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19420/4. – Л-1974/4.
46. Лист Нашко Ганни до батьків. 08.12.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268891. – Д-68370.
47. Лист Носенко Ганни – батькам. 13.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/94. – Л-537/94.
48. Лист Пономар Олександрі від подруги. 15.09.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268906. – Д-68385.
49. Лист Попик Марії батькам. 20.04.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/6. – Л-545/6.
50. Лист Попика Володимира до матері Попик Марії. 02.06.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/83. – Л-537/83.
51. Лист Продіус Наталі до рідних. 09.10.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10724/8. – Л-543/8.
52. Лист Продоуса Сави до Попик Марії. 09.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/36. – Л-537/36.
53. Лист Рибак Віри до рідних. 23.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268888. – Д-68367.
54. Лист Сидоренко Катерини Кіндратівни до рідних. 30.06.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268902. – Д-68381.

55. Лист сина (ім'я невідоме) до батьків. 29.06.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/18. – Л-545/18.
56. Лист Сохи Параски (Паши) до матері. 29.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268905. – Д-68384.
57. Лист Сухоніної Марії до рідних. 13.12.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19420/1. – Л-1974/1.
58. Лист Тимошенко Анни до сестри Шпорти Марфи. 02.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-206243. – Д-32972.
59. Лист Треде Н. до Панасюка Лева. 28.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10721/1. – Л-535/1.
60. Лист Улановській Антоніні Омелянівні від подруги Єзерської Тетяни. 14.01.1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-250250. – Д-57627.
61. Лист Фіщинської Анастасії Антонівни – батькам. 20.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/13. – Л-537/13.
62. Лист Хондич (ім'я невідоме) рідним. 02.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268897. – Д-68376.
63. Лист Хондич (ім'я невідоме) рідним. 02.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268897. – Д-68376.
64. Лист Храпко Орісі – доньці Храпко Анні. 15.08.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19424/4. – Л-1979/4.
65. Лист Чумаченка Олександра – Дорошевій Феодосії. 20.12.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19420/3. – Л-1974/3.
66. Лист Шупник Варвари Саківни до батьків. 13.04.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/46. – Л-544/46.
67. Лист Юрченка Івана Григоровича – батькам. 24.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/37. – Л-537/37.
68. Лист Яценка Аврама – сестрі Ользі Яценко. 09.05.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/43. – Л-537/43.
69. Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Упоряд. Т. Золотарьова. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри., 1947. – 157 с.
70. Мармілова О.С. Джерела до вивчення історії остарбайтерів Донеччини / Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та історичні дисципліни / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса. – Вінниця, 2017. – 297 с.
71. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–43 рр. / Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та історичні дисципліни. – Дніпропетровськ, 2002. – 205 с.
72. Мозильний В. Великодні листівки для остарбайтерів // Український філателістичний вісник. – К., 1997. – Ч. 2 (42). – С. 25–27.
73. Мозильний В. Пошта остарбайтерів (робітників зі Сходу) // Український філателістичний вісник. – К., 1994. – Ч. 2 (29). – С. 17–20.
74. Мозильний В. Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів // Український філателістичний вісник. – К., 1998. – Ч. 5 (50). – С. 89–98.
75. Музей війни народної. Зб. наук. статей / Під заг. ред. О.С. Артёмова. – К., 1999. – 60 с.
76. Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70–77.

77. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В. Пастушенко / Інститут історії України НАН України. – К: Ін-т іст. України, 2009. – 284 с.
78. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 227–233.
79. Преодоление рабства. Фольклор и язык остарбайтеров, 1942–1944 гг. / Сост. и текстология Б.Е. Чистовой и К.В. Чистова. – М.: Звенья, 1998. – 200 с.
80. Родина пам'ять про війну. «Хата моя, біла хата...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wartmuseum.kiev.ua/_ua/projects/memory/2.php. – Назва з екрана.
81. Родіонова О. Історія створення і функціонування виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» / О. Родіонова // Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів: зб. наук. праць, присвячений 80-річчю з Дня народження М.В. Ковалю. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 121–133.
82. Смірнова В.І. Інформаційно-довідковий покажчик «Остарбайтери з України»: з фондів колекції Меморіалу (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ. – К., 2013. – 131 арк.
83. Тематико-експозиційний план виставки «Гірке слово – остарбайтер» (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ. – К., 2013. – 29 арк.
84. Тематико-експозиційний план виставки «Українські остарбайтери – невольники ХХ ст.». Виїзний варіант (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ. – К., 2010. – 28 арк.
85. Тематико-експозиційний план реліквійної виставки «Про них ще не все сказано... (Доля українських остарбайтерів)» (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ. – К., 1998. – 32 арк.
86. «То була неволя»: 75-та річниця примусового вивезення українців до Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Ko80K0d8d_g. – Назва з екрана.
87. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Нац. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; Голов. ред. В.А. Смолій. – К., 2006. – 542 с.
88. Україна сниться... Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1944 рр. / Упоряд.: О. Алтухова, Н. Ільїна, М. Слободянюк. – Хмельницький, 1995. – 131 с.
89. Шевченко М.Ю., Гедз В.А. Меморіалізація жертв нацистських переслідувань у дослідницькій та експозиційній діяльності співробітників Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» // Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять: зб. наук. праць. – К.: Пріоритети, 2013. – С. 76–85.
90. Щоденник М.С. Шеремета. 06.03–01.04.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-54991. – Д-11808.
91. Щоденник Я.В. Башмака. 13.06–05.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-210988. – Д-34201.

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ. МУЗЕЙНО-ДЖЕРЕЛЬНИЙ ЗРІЗ

СВІТЛАНА ДАЦЕНКО*

Історія Другої світової війни є однією з тем, які постійно привертають увагу науковців. Останніми роками значно активізувалися дослідження, пов'язані з періодом нацистської окупації, зокрема й такі, що висвітлюють особливості працевикористання та залучення трудових ресурсів у Третьюому райху. Водночас у фокус дослідницького інтересу виходять гуманітарний складник війни, повсякденний досвід її проживання звичайними людьми, соціальні аспекти функціонування українського суспільства, адаптація до викликів війни, пошук стратегій виживання у ворожому середовищі. У цьому сенсі єгодокументи: мемуари, щоденникові записи, особиста кореспонденція, а також джерела усної історії – становлять важливе джерело інформації.

Аналізуючи історії, розказані учасниками та очевидцями, можемо не лише знайти багато нового фактичного матеріалу, зауважити деталі, які не були відображені в офіційних

* **Світлана Даценко** – завідувачка науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

документах, а й простежити, як формується, трансформується та репрезентується історична пам'ять про ті чи інші події.

Вивчення проблеми примусових робітників українські історики розпочали в другій половині 1990-х рр. Одними з перших до її аналізу звернулися відомі дослідники Михайло Коваль, Олександр Потильчак [20–22; 28]. У своїх дослідженнях М. Коваль доповнив традиційний розгляд злочинної політики нацистської Німеччини стосовно оstarбайтерів постановкою проблеми та першими спробами доведення не менш антилюдської політики сталінського режиму. Саме ці значеннєві рамки, в які було вміщено долі українських примусових робітників, надалі стали головним вектором формування історичної пам'яті про них як у науковому дискурсі, так і в загальному суспільному просторі пострадянської України [21]. Роботи М. Ковалю цього періоду можна характеризувати як такі, що пропонували певні наукові правила висвітлення історії українських оstarбайтерів з погляду як пріоритетних тем та джерельної бази, так і загальної методології дослідження. Крім того, він уперше порушив проблему повоєнної політики радянської держави щодо цієї категорії громадян. У своїх працях автор розставив нові наголоси на таких темах, як мобілізація та вивезення саме цивільного населення України до нацистської Німеччини, опір цій практиці й загальне ставлення до неї різних організацій та формувань, умови перебування на примусових роботах тощо [22].

Від початку 2000-х рр. дедалі помітнішою стає тенденція до вивчення регіональної специфіки вивезення населення на примусові роботи до Німеччини. У цьому ракурсі варто відзначити розвідки Михайла Баки, Сергія Гальчака, Тетяни Лапан, Тетяни Пастушенко [5; 14; 15; 24–26; 31 та ін.].

Повноцінне дослідження повсякденного, часто травматичного, досвіду безпосередніх жертв вивезення на примусову працю до Німеччини неможливе без залучення еґодокументів та усної історичної матеріалів. Саме тому окремий корпус робіт сучасної вітчизняної історіографії примусової праці в нацистській Німеччині становлять дослідження джерел особового походження – листів, спогадів, усних історій колишніх оstarбайтерів [16; 23; 27; 29–32 та ін.].

У 2006 р. вийшло друком науково-документальне видання «...То була неволя». Спогади та листи оstarбайтерів», ініційоване Інститутом історії України НАН України та Меморіальним комплексом. У ньому вміщено листи, документи, фотографії з фондів Музею, письмові спогади, усні історії, зібрані на прохання упорядників, а також відповіді на запитання анкети з приватних дослідницьких колекцій науковців. У виданні представлено результати багаторічної роботи вчених Музею з дослідження теми та її презентації в експозиційному просторі. У першій частині збірника бачимо наукові статті як історичного, так і джерелознавчого та історіографічного характеру, які не лише окреслюють межі наукового осмислення

феномена примусової праці, а й метафорами власних назв, акцентами вступів та висновків долучаються до формування політики пам'яті про українських оstarбайтерів [33].

Антропологічна спрямованість досліджень у сучасній вітчизняній історіографії свідчить про незамінність цього підходу під час вивчення низки історичних процесів у розвитку українського суспільства, таких як примусові трудові й політичні міграції, депортації, етноциди та ін. При цьому відкривається можливість пізнання на суспільному, індивідуальному та повсякденному рівнях їх розгортання. Серед доволі розлогого переліку документальних джерел, у яких відображено історію примусового вивезення українців до Райху, значний інтерес становлять усні історії, тобто аудіо- чи відеозаписи розповідей учасників тих подій і явищ. Варто зазначити, що усноісторичні джерела позначені певним суб'єктивним сприйманням тодішніх реалій. Існують деякі труднощі й особливості досліджень методом усної історії в тоталітарних та посттоталітарних суспільствах, коли держава позбавляє людину її індивідуальної пам'яті – й мовчання створює враження уніфікованої колективної пам'яті: досвід кожного видається схожим на інші. Як стверджує Оксана Кісь, радянський режим десятиріччями привчав своїх громадян сприймати лише офіційну версію історії – одну на всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері недовіри й підозр, люди звикли тримати в собі власні спогади, які часто були травматичними й суперечили офіційній версії минулого. Вони були навчені мовчати, тому коли з'явилася можливість говорити відкрито і про все, виявилось, що людям украй важко осмислювати минуле і промовляти його. Спогади часто мають болісний характер, тож носіям не хочеться до них повертатися. Особливо це стосується замовчуваних у радянські часи тем [19,18]. Але усноісторичні джерела суттєво доповнюють офіційну документалістику, рельєфно характеризують окремі події, факти, епізоди з історії у складних умовах тоталітарної дійсності. На сьогодні до наукового обігу залучено значний пласт усноісторичних матеріалів із порушеної проблематики. Утім, існує чимало подібних джерел, що потребують студіювання. До таких належать і усні історії колишніх примусових працівників, зосереджені у фондovій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Акумуляцію усноісторичних джерел науковці Музею розпочали ще наприкінці 1970-х рр., коли музейні фонди почали комплектувати фоно- та відеозаписами учасників Другої світової війни – військовослужбовців Червоної армії. Нині у фондозбірні зберігається близько 1200 фоно- та відеозаписів, оповідачами яких є не лише радянські комбатанти, а й учасники українського руху Опору, жертви радянських депортаційних акцій, цивільні жителі окупованих нацистами територій та колишні оstarбайтери.

Під час наукових відряджень співробітники Музею особливу увагу звертали на створення усного історичного джерела, враховуючи ступінь причетності респондента до подій. Із зібраних усних історій найціннішими є свідчення, записані їх безпосередніми учасниками

та очевидцями. Акумуляція усних історичних записів та досліджень життєвих історій старших поколінь дає змогу дізнатися про мотивацію людської поведінки в умовах нацистської окупації та перебування на примусових роботах у Німеччині. Зауважимо, що з часом залишається дедалі менше безпосередніх свідків та учасників найбільш значущих подій ХХ ст., спогади яких становлять основний інтерес для дослідників. Це спонукає музейників частіше звертатися до розповідей їхніх нащадків, маючи справу із вторинними спогадами.

Мета цієї розвідки – проаналізувати музейну колекцію історій колишніх остарбайтерів, з'ясувати інформаційний та джерелознавчий потенціал усних свідчень, підтвердити їхню важливість для наукових студій та експозитарних репрезентацій.

Попри наявність значної кількості публікацій як українських, так і закордонних учених, на сучасному етапі в історичній науці триває процес залучення нарративної інформації з метою всебічного дослідження мікроісторії мільйонів українців, які були вивезені на примусову працю до Райху та його сателітів у роки Другої світової війни.

До основних джерел, якими нині активно оперують дослідники, належать спогади колишніх примусових працівників, збір яких розпочався ще наприкінці 1980-х рр. і особливо активізувався на початку ХХІ ст. Поштовхом до формування цього виду історичних джерел стала поступова антропологізація історичних досліджень, діяльність міжнародних спеціалізованих фондів із виплат компенсацій потерпілим особам та відповідний суспільний і науковий інтерес, що виник у зв'язку із цим. Саме тому в 2003 р. в Музеї почав реалізовуватися проєкт «Усна історія остарбайтерів», основним завданням якого є збір усних і письмових свідчень українських примусових працівників. Під час наукових експедицій музейники накопичували історії людей, які розповідали про пережите в листах-спогадах та усних інтерв'ю. За час роботи проєкту зібрано понад 100 рукописних та усних джерел. Музейна колекція усноісторичних історій примусових робітників містить 27 аудіо- та відеозаписів. Із них 11 зберігаються в основному фонді та 16 – у науково-допоміжному. Одними з перших у 1987 р. записано спогади Віри Вишневської з Житомирщини. Це коротка, мало деталізована розповідь, яка бачиться дещо книжною. Попри відчуття впливу часу та політики пам'яті, яка була притаманна тому періодові, своїй розповіді оповідачка акцентує увагу на важких умовах праці на промислових підприємствах Німеччини [37]. Переважна більшість бесід із колишніми примусовими працівниками проведена й записана науковцями Музею на початку ХХІ ст.

Частина інтерв'ю музейної колекції зроблена історикинею Тетяною Пастушенко під час роботи над міжнародними проєктом «Збір документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху» та Книгою пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау. Записи зроблені переважно на аудіоплівку, після опрацювання передані до фондозбірні Музею.

Окрему групу музейних усноісторичних джерел становлять відеоспогади жителів с. Єрківці на Київщині, записані краєзнавцем Михайлом Гичем у 2013 р. під час роботи над фільмом «Єрківчани на примусових роботах в Німеччині 1942–1945 рр.». За роки німецької окупації 120 місцевих жителів стали жертвами примусового вивезення. До фільму ввійшли спогади 10 учасників цих подій.

Розповіді колишніх оstarбайтерів записані переважно як відкриті інтерв'ю тривалістю від 45 хв до 9 год. 19 із них зафіксовано на відео-, 8 – на аудіоплівці.

Що стосується просопографічного портрета респондентів, то з-поміж записаних спогадів 18 інтерв'ю належать жінкам, 9 – чоловікам, вік опитаних на момент запису становив 78–98 років, найстаршому співрозмовникові на той час виповнився 91 рік, наймолодшому – 70. Спогади Віри Вишневської записано через 40 років після завершення подій, на той момент жінці було 62 роки. Із 27 опитаних колишніх примусових робітників 5 осіб мають вищу освіту, 12 – середню спеціальну, решта – повну чи неповну середню, тобто закінчили 7, 8 чи 10 класів. Проте варто зазначити, що ці дані не відображають реальної ситуації з рівнем освіти колишніх оstarбайтерів. За даними Української спілки в'язнів-жертв нацизму, 3 % членів цієї організації мають вищу освіту [16, 135]. Щодо мови спілкування колишніх оstarбайтерів, то в шести записах звучить російська мова, у решті – українська.

Щодо соціального походження, то переважна частина респондентів народилися й вросли в селі, семеро були вихідцями з родин робітників та службовців. Варто зауважити, що майже всі опитані зазнали утисків від влади чи втратили рідних у дитячому або підлітковому віці, тобто ще до початку німецько-радянської війни. Це смерті під час Голодомору 1932–1933 рр., репресій 1930-х рр. У багатьох оstarбайтерів хтось із членів сім'ї був вивезений на примусові роботи, брав участь у бойових діях, не повернувся з фронту або загинув на окупованій території.

Що ж до географічної вибірки усноісторичних джерел примусових працівників, акумульованих у фондозбірні Музею, то троє респондентів народились і проживали в м. Київ, 16 – у Київській області, є також записані інтерв'ю мешканців Житомирської, Полтавської, Луганської, Дніпропетровської та Запорізької областей, тобто представлено історії тих, хто на момент вивезення проживав на території райхскомісаріату «Україна».

Усні історії колишніх оstarбайтерів із фондозбірні Музею не обмежуються лише розповіддю про трагічний для своїх оповідачів досвід перебування в нацистській неволі. Спілкуючись із респондентами, науковці ставили за мету зібрати максимально широкі біографічні розповіді, які охоплювали б увесь життєвий шлях людини – від народження й дотепер. Для частини колишніх примусових робітників зручнішою формою розмови виявилися відповіді на орієнтовні запитання. І хоча анкетування значно формалізує розповідь, не дає простору викласти різні деталі та біографічні обставини, воно полегшує історика сам процес опра-

цювання отриманого матеріалу. Розроблений питальник складався переважно з відкритих запитань, на які люди давали достатньо широкі розповіді. Орієнтація на біографічні спогади допомогла отримати значний комплекс інформації про характер відображення в пам'яті звичайного громадянина найбільш значущих подій ХХ ст. в Україні. У спогадах про своє дитинство та близьких родичів респонденти порушують теми Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій, трагедії радянських військовополонених, деякі спогади містять досить детальні свідчення про повоєнні переслідування й утиски колишніх оstarбайтерів, а також їхнє сучасне життя.

Події Голодомору в розповідях багатьох респондентів постають як перші й найбільш трагічні спогади дитинства, незалежно від того, був оповідач жителем міста чи села. Свої розповіді починають із реалій 1932–1933 рр. Олександр Бичок, Ганна Думан, Марія Кобзиста, Станіслав Кригін та ін. [35, 11, 12, 8]. У 1932 р. Михайло Коробенко та його брат навчалися в сільській школі на Київщині. Школярам один раз на день давали їсти, можливо, це і врятувало їх від голодної смерті: «...Але потім уже, як настигло... Листя із вишень їли, потім, ото, є такий бур'ян – калачики... На вишнях отой клей, шо виділявся, здирали і їли. Горобців ловили, обпатрювали їх і варили... Ходила мама в колгосп... Але ми з братом так. Получили сьогодні по сто грам хліба. Одні сто грам ми поїдали, а одні зберігали. А потім, днів через чотири, несли або я, або брат мамі додому. І так ми її спасали, і самі спасалися от голоду. Ну, а потім уже у тридцять четвертому році уродило харашо... У тридцять третьому році на полях така личинка, як озима совка, озимину з'їла, одні бур'яни були. А у тридцять четвертому році уродило і жито, й пшениця, всьо. На городі ж тоже сіяли. То мама колоски намне, ще у восковій стиглості, і варила такий суп. А він захолоне, як холодець. Мама багато не давала їсти, бо були такі випадки, шо як наївсь, заворот кишок, помирали люди... Мій дід, материн батько, умер з голоду. Сусід, і в його був син, такий, як я... Я вранці встав, думаю, піду до Грицька, погуляю... Приходжу – батько лежить мертвий, і Грицько лежить на лаві мертвий... А мати тоді була... Ходив брюшний тиф [черевний тиф. – Упоряд.], то вона була в ізоляторі для їх. Вижила... Я колись прикидав, шо приблизно сто п'ятдесят осіб в селі померло...» [2].

Іван Фень із Полтавщини розповідає: «...А у тридцять третьому році, як була голодовка, у нас у селі сто двадцять сім чоловік погбло... Це за три місяці, пока трава та листя не началось, бо їли і траву, і котів, і собак поїли... В нашій сім'ї, правда, пухлих від голоду не було, і все благодаря батьку... Ото набой набере, у берег піде, і яка де птичка, грак чи сорока, настріляв... Тоді птиці було! В болоті, на річці, у селі... І рибку ловив. Ото карасиків наловить, жарить нема на чому, то мама їх насушить... А як акація начала цвісти! Уже понаїдаємося цього цвіта! І рогаза в болоті, і очерет молоденький, аж солодкий, як його їсти... У церкві в нас було хліба, може, тисяч три-чотири [кілограмів. – Упоряд.] зерна лежало... Тоді ж не було елеваторів... Навіть із Лубнів, із Гребьонки аж до нас завозили... Бо церкви

скрізь були попалені, а в нас осталася... Це було як хранилище державне... А то підводами возили на станцію і вагонами отправляли у Москву і на Ленінград... І ніхто не крав, і замків не зривав. Тоді так було строго, що Боже спасі, щоб хтось ноччю заліз та замок зорвав, та пшениці набрав мішок...» [3].

Розповідаючи про довоєнний період свого життя, респонденти згадують репресії 1930-х рр. Справжнім потрясінням для Станіслава Кригіна стали арешт і розстріл батька: «...В апреле тридцать восьмого года на нашу семью нагрянула беда. Вызвали отца в город Никополь, и оттуда он уже не вернулся, – его посадили. Мы с матерью ездили на встречу. Отец нам писал, что ни в чём не виноват. В чём его обвиняют, он в этом не виноват... Это потом уже, позже, я осмыслил, конечно, и не мог быть отец виноват. Потому что его обвиняли в участии в группе, которая планировала в своих действиях свержение социалистического строя. Довольно глупо – у меня отец был очень умный. Он был председателем шахткома. Довольно глупо было думать, что через двадцать лет после восстановления... после того уже, как советская власть была, вот думать о том, чтобы свергнуть эту власть. Но тем не менее, его в этом обвинили. Через время, его перевели в Запорожье. Мать поехала с передачей, вернулась, говорит: “Ответили, что выбыл на этап”. На самом деле вот как, значит, я получил уже документы, после его реабилитации посмертно в пятьдесят шестом году, его двадцать шестого апреля там же в городе Запорожье расстреляли по приговору тройки...» [8].

Галина Касіч згадує: «...Батьки мої були тоді одноосібники... Моя мама сказала, що у колгосп вона нізащо не піде, робить на тих п'янюх і ледарів, що мою бабусю із хати вигнали... І залишилися вони взагалі без нічого... І хату забрали? Все забрали... З будівлі зробили дитячий садок... Все забрали у колгосп... А батька мого обложували податками...» [1]. За таких умов Василь Касіч був змушений постійно шукати заробіток поза межами с. Вигурівщина на Київщині, де мешкала родина. Зокрема, він працював чорноробом під час відновлення залізничного мосту через р. Дніпро, на будівництві Київського крохмального заводу. У 1939 р. черговий борг перед державою залишився невиплаченим, і тоді Василя Савича притягнули до кримінальної відповідальності й засудили до п'яти років виправно-трудоих таборів. Завдяки клопотанню рідних вдалося замінити вирок на безкоштовну працю у вигурівському колгоспі. Родичів Івана Феня розкуркулили й вислали в Сибір. Оскільки його мама вже була заміжня, то вона не потрапила під репресії разом зі своїми батьками. Із Сибіру рідні так і не повернулись. «...А мене в школі обзивали “куркульський синок”. Дід же не був куркуль. Він же не крав, не ограбив людей. Трудився... Ну, а жили ми непогано, порівняно з другими... Коровка була і все... А в колгоспі я робив уже із сьомого класу...» [3].

Саме довоєнний досвід респондентів відіграв вирішальне значення у сприйманні німецької окупації, перебування на примусових роботах та пам'яті про них. У цьому випадку Голодомор, пограбування родин під час розкуркулення, виселення до Сибіру найближчої

рідні, репресії та зарахування до категорії «ворогів народу» стають тими трагедіями, з якими людина порівнює всі події дальшого життя. Невипадково Марія Рябухіна, розповідаючи про умови праці в Німеччині, зазначила: «...У хазяїв устанеш та й робиш. Я голодовки боялася та й робила, щоб їсти...» [7].

Незалежно від часу, обставин проведення інтерв'ю та його тривалості майже в усіх спогадів, представлених у фондозбірні Музею, однакова композиційна будова, де центральне місце посідає розповідь про початок війни, події німецької окупації та перебування на примусовій праці в Німеччині.

Серед найбільш поширених сюжетів, які повторюються в більшості інтерв'ю, – розповідь про початок війни і прихід німців. Згадують респонденти ці події по-різному, залежно від того, в якій місцевості проживали. Для опитаних киян та жителів великих промислових міст війна та окупація стали подіями екстраординарними, які внесли зміни не лише в побут, забезпечення повсякденних потреб, систему життєвих орієнтирів респондента, інакше стала функціонувати інфраструктура самого міста, з'явилися зруйновані будівлі. Апофеозом спогадів про окупацію міста часто є розповідь про бомбардування німецькими літаками. У фондовій колекції Музею зберігаються усні свідчення трьох киян. Саме в них розповіді про життя в окупованій столиці України досить деталізовані, часто займають стільки само часу, як і спогади про перебування на примусових роботах у Райху.

«...Родители моей мамочки жили на Крещатике, 38, возле теперешнего ЦУМа, а тогда там был кинотеатр “Шанцер”... Там, на Крещатике, жила ещё мать моей матери, моя прабабушка Таня... и мы жили до того дня, как вступил немец в Киев [19 вересня 1941 р. – Упоряд.]... И когда немцы шли по Крещатику, все дети, и не только дети, все выбегали и смотрели, как они по Крещатику маршем... Некоторые женщины и девушки бежали и цветы им подносили. Мы только стояли и смотрели... Через какой-то промежуток времени Крещатик стал взрываться... Мы жили на пятом или на шестом этаже, большое было здание, и мы видели с окон улицу Ленина, и оттуда такие были взрывы, прямо огненные... Выбегаем... А у нас в доме такая арка была и железные ворота. И, значит, немцы – раз! – и закрыли эти ворота. Люди просят: “Дайте выйти! Крещатик взрывается!”. А они не пускают. Паника! Люди плачут! Дети кричат! Мы тоже... Мать нас держит всех троих: “Возле меня! Возле меня!..” Все в таком состоянии страшно, что это передать невозможно. Но потом открыли эти ворота, и люди побросали все свои тюки, бросали всё, чтоб только убежать... Ну, а дальше пошло такое страшное время, что передать невозможно... Жили мы все дружно, но голод! А бабушка Катя и бабушка Ната, они были такие рукодельницы! Одна была шляпница, делала шляпы красивые, а другая шила. Они на этом и жили, поэтому у них было много всяких ниток и красивых материалов. Мама, конечно, стала всё это продавать, чтоб что-то купить. Сначала в Киеве, а потом стала ходить в деревню...» – згадує про перші тижні в окупованому м. Київ

Олександра Горєва (Дворніченко) [10]. В окупованому місті від голоду загинули майже всі її рідні старшого віку: батьки тата – Іван Андрійович Дворніченко й Катерина Кирилівна Шинкіна – та мами – Наталія Герц.

Зовсім незначне місце займають події, пов'язані з початком війни, німецькою окупацією, в біографічних спогадах жителів сільської місцевості. Як зазначає Т. Пастушенко, це пов'язано з тим, що з приходом німецьких військ порядок життя селянської родини фактично не змінився, крім заміни зовнішньої репрезентації влади: замість голови сільської ради – староста, замість голови колгоспу – голова громгоспу, якщо, звичайно, опитаний не був пов'язаний з органами радянської влади. Колгоспна організація влади в більшості випадків так і залишилася. Основним джерелом існування були індивідуальні господарства селян та присадибні ділянки, як і до приходу німців. Тому першою трагічною подією часів окупації для респондентів із сільської місцевості стало вивезення до Райху [23, 171]. Про початок війни досить буденно, в контексті домашніх проблем, згадує Галина Касіч: «...Пам'ятаю той день, коли почалася війна. Я проснулася в шість годин... Мама плаче... І так гасова лампа на стелі теліпається... Я питаю: "Що таке?" А вона: "Ой, війна!"... Вже люди їхали з Жулян, вже хтось у село вернувся... У Жулянах бомбили аеродром, а за кілька днів до цього батька нашого забрали на будівництво цього аеродрому... Батько прийшов після обіду... А я поїхала екзаменувати. Останній екзамен у мене був за другий курс... Коли на пристані сиділи, бачила, як німецький літак КРЕС бомбив... І тоді нас зразу розпроділили, кому було вісімнадцять років – в армію забрали, у госпіталь... А я на окопи ходила із села... Наші люди були відважні, але їм не було чим воювати... Не дивлячись на те, що таке життя було неважне, дуже патріоти великі були...» [1].

У своїх розповідях про період німецької окупації респонденти звертають увагу на маловідомі сюжети, зокрема на історію про радянських військовополонених. Детально про них розповідає Михайло Коробенко з Київщини: «А тоді вже в Германію як... То в нас у селі було багато воєннопленних. Яким путем. Староста. Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки с лагерьа до себе. Староста села їхав у Білу Церкву в лагерь, де держали воєннопленних, і брав своїх. Давали, як він представляв документи от районової управи, шо він староста такого-то села і бере на поруки односельчан. Ну, німці ж не провіряли, хто там односельчанин. То просилися, от такі з Росії... Дак він багато привіз і односельчан, і чужих – всіх брав. Тоді ж як давали рознарядку на село, скільки-то в Германію, то він в перву очередь воєннопленних усіх отправив...» [2].

Наступний сюжет, який найчастіше зустрічається в музейних усноісторичних джерелах, – це розповідь про мобілізацію на роботу й власне вивезення до Райху. Тут чітко простежується відмінність досвіду представників міського та сільського регіонів. Оскільки українське село – це порівняно замкнута спільнота добре знайомих між собою людей із характерною

патріархальною психологією. Переважно це коло «своїх», і коли тут з'являється «чужий», його сприймають зовсім інакше, ніж у місті. В окупованому німцями селі насамперед були зруйновані міжособистісні зв'язки, з'явилися зрадники, поліцаї, старости, які до війни були частиною сільської спільноти. Саме старости складали по селах списки юнаків та дівчат, які мусили потрапити в Німеччину, тоді як у місті цю роботу виконувала офіційна установа – деперсоніфікована біржа праці. Саме тому примусове вивезення в оповідях сільських мешканців сприймається трагічніше й емоційніше. Зі слів Михайла Коробенка стало відомо: «...Ну, а потім у селі “тройка” була така: староста села, писар і начальник поліції... Голова громгоспу був, замість колгоспу. Засідали. І тоді приходило на село: скільки-то отправить... Значить, вони виділяли. То по-перше. В перший набір всіх забрали воєннопленних... А нас уже в другий набір сорок другого року, у квітні місяці. Тоже приходила поліція... Доставляли в Кагарлик. Загнали у вагон там. На кожному вагоні був поліцай...» [2]. Галина Касіч згадує: «...Почали вони агітувати, щоб добровільно їхали на роботу у Німеччину, що робота і оплата хороша... Люди добровільно не їхали. Може, там якісь були відважні... І десь вже весною почали брати... 10 червня охопили наше село і Троещину... Я тепер вчитала у тому трьохтомнику, що 400 чоловік у нас забрали з нашого села, найбільше... Одне село, яких найбільше... Із всього району стільки не брали, як це із нашого села...» [1]. «...Сільська рада список склали. Вони бачать, що у нас троє дітей, одного можна забрать. Дівчат оставимо, а хлопця заберем...» – розповідає Іван Фень. Уперше на примусові роботи його забрали навесні 1942 р. Дорогою Іванові з товаришем пощастило втекти. Після того як повернувся додому, дізнався, що замість нього до німецького Райху відправили старшу сестру. У 1943 р. юнака знову вивезли на примусові роботи, додому повернувся в 1945 р. «...Я працював столяром в Австрії, город Ейзенерц (там недалеко, угол Швейцарії, Італії і Німеччини, південно-західний угол Австрії). Там шість лагерів було: французький, англійський, два російські були... Ну, просто робочий лагерь був. І там попав уже столяром по своїй спеціальності...» – згадує Іван Фень [3].

У своїх розповідях колишні примусові працівники часто згадують про людські якості окупантів, порівнюючи їхню поведінку зі своїми, зокрема поліцаями. Переслідування представниками німецької окупаційної влади за довоєнну належність до комуністичного активу села зазнала родина Марії Кобзистої (Шевченко). Її батько Федір Шевченко був освіченою людиною, до Першої світової війни працював на залізниці, брав активну участь у революційних подіях 1917–1921 рр. Після встановлення радянської влади був комісаром із продовольчих питань Пирятинського району Полтавської області, а в 1925 р. став головою Годунівської сільської ради на Київщині. Після окупації села німецькими військами родину внесли до списку заручників: «...А в сорок першому році, коли вже німці увійшли, тато дуже болів... Вони щитали, як це він активіст був, так кожен день нас трясли... Це поліцаї і

староста. Кожен день перекидали все, шукали, бо думали, що він зв'язаний з партизанами... А він ногами не ходив даже... Стояли в нас німці в селі, ну, ніякої капості вони не робили нам, обходилися з людьми нічого. Ну, обрали в селі двадцять чоловік – це були заложники. Туди попала й наша сім'я. Кожен день, кожен ніч, слухаємо, чи прийдуть... Комсомольців позбирали, там, активістів таких... Як, не дай бог, там десь німця пристрелять, то нас виведуть усіх і постріляють...» [12].

Як зазначає Наталія Дробкова, історії про «людяних німців» є наслідком поєднання нової політичної ситуації, коли про такі речі говорити вже стало можливим, і персональних спогадів, які раніше не вкладалися в офіційну рамку пам'яті, будучи витісненими з публічної сфери. Ця дихотомія персональних спогадів і елементів, диктованих публічними дискурсами, що домінували в Україні в різні часи, присутня практично в усіх спогадах [18, 24].

Аналіз усних історій колишніх підневільних робітників наштовхує на висновок: примус до праці як такої колишні оstarбайтери сприймали як один зі складників, але не визначальну частину вчиненого насильства. Рабська праця стоїть в одному ряду з насильницьким розлученням із батьками, рідними та друзями, з примусовим вивезенням, із голодом, пошуком засобів для існування, перебуванням у незвичних побутових, соціальних та економічних умовах та опором їм. Саме голод і пошук засобів до існування є однією з основних смислових одиниць у розповідях про повсякденне життя колишніх східних робітників: «...Мы были такие голодные. Давали нам утром на работу затирку – обыкновенная мука, протёртая в кипяточке. Выпили эту затирку – и таких малюсеньких два кусочка хлеба, да ещё те, которые резали хлеб, они этот хлеб могли ещё уменьшить, чтобы себе осталась какая-то паечка. И мы, голодные, шли на работу. А в обед давали такой суп, там и рыба с головками, там брюква, там и кольраби. Ну, всё вот такое, как свиньям, готовят, а может быть, даже ещё и хуже. И всё. А вечером давали тоже вот такую затирку – и всё. Вот это вся еда. Только по воскресеньям давали несколько картофелин, и варёную кровь. Я сначала не могла её кушать, просто не принимал организм. А потом ничего, научилась. Голод!» – розповідає Галина Угрюмова [13]. «...Пить давали. Из крана попей себе. Пей, сколько хочешь. Чая не было, конечно. Два раза на день кормили. Зато в воскресенье кормили три раза – это уже считалось как праздник. И безусловно, брюкву давали. Я помню один-единственный раз, когда нас забрали в город и дали фасолевый суп. Мы все кричали: “Боже! Как вкусно!..”», – згадує Галина Грушко [6].

Голод часто штовхав на пасивний спротив, крадіжки, втечу: «...Пока з дому було, то ж з торбинки повиїдав, а їсти ж хочеться. Мені робота не страшна була, а їсти... Брюква... Двадцять грам маргарину, двісті п'ятдесят грам хліба і баланда там така. Повиїдали... Короче говоря, ми вп'ятох втекли з лагерьа. Куди? В ліс. У лісі там і ягоди були, і там пасеться скот якийсь... Ну, ми дві неділі побули, і нас піймали усіх п'ятох...» [3].

Своею чергою, саме в контексті катастрофічного становища з продовольством колишні остарбайтери згадують співчутливе ставлення до себе, допомогу, підтримку тих, із ким довелось пліч-о-пліч упродовж кількох років працювати на одному підприємстві. «...У меня в цеху был такой человек, немец, который помогал мне. Они прятались, они боялись тоже, потому что у них за лояльность к остарбайтерам тоже было наказание. Ну, неприятности во всяком случае. А они очень точные, очень исполнительные. Есть такой приказ, они его не нарушают. В отличие от нас – мы можем увильнуть и не выполнить, а у них такого не было. Вот он мне понемножку и помогал. То бутерброд мне под стол. Возле станка там, скамейка была, столик, где мы отдыхали. Туда положит и уходит. А потом, когда им разрешили нас брать, чтобы мы помогали им дома, тогда он забирал меня. Приезжал в лагерь за мной на велосипеде. Заберёт меня, посадит, и мы к нему домой. Ну, дома они меня накормят там. Позже стали одевать, потому что шла зима, а у нас одежды никакой. То, что мы с собой везли, – это всё летнее. Ни чемоданов, ни рюкзаков, никто ничего не вёз с собой...» – зазначає Андрій Буренко [9]. «...Я помню, со мной работала фрау Мария и Франц... Мария и Франц нас всегда подкармливали. Уже она принесёт кусочек хлеба такой величины и поделит пополам...» [6].

Навіть опис визволення, яким завершується більшість інтерв'ю, асоціюється найчастіше зі зміною в постачанні продовольством: «В начале марта в село Кессельгайм, возле Кобленца, где мы были расположены, вошли американцы. Без боя, без ничего – тихо, спокойно, на студэбэкерах приехали туда американцы. И стали они на Рейне. Стояли они тут месяц... Немцы эти, у которых мы жили, их уже американский комендант обязал обеспечить нам питание. Мы уже свободно себя почувствовали. Мы уже чувствовали себя не рабами, не остарбайтерами. Мы уже свободно ходим, без охраны. Американцы нам, значит, из одежды кое-шо дали... [8]. Подібні спогади у Юхима Берегового, Галини Касіч, Петра Чайки та ін. [34, 1, 7].

Із розповідей колишніх примусових працівників дізнаємося, що в повоєнний період вони поновлювали контакти з німцями, які їх підтримували під час перебування на примусових роботах. Такими спогадами поділилися Андрій Буренко, Галина Касіч та ін. [9, 1].

Друге місце в розповідях займає опис житлових умов, деталей побуту, розпорядку дня і специфіки роботи, зокрема Олександра Горєва згадувала: «...В Зольдау бараки стояли по одну сторону, по другую сторону. Всё загорожено. Проволока висела по эту сторону, к нам, во двор. Все бараки были слева, а с правой стороны – вышки и помещения для немцев. По ту сторону был пустырь и шла железная дорога. А у нас, на этой стороне посередине, – просто ровное место и очень большие кучи песка. Очевидно, немцы готовили на случай пожара на железной дороге. Маму нашу днём забирали, и Лидочку тоже забирали [10]. Галина Угрюмова розповідає: «...Я попала в город Ратгенов [Ратенов. – Упоряд.]. Это недалеко от

Берлина, на фабрику Буша, фабрику оптических приборов. Вот тогда уже началась жизнь наша страдальческая... Ещё неполных шестнадцать было, а нас – в 4 часа подъём, чтобы в 6 часов мы были уже на фабрике. Строем шли, с охраной...» [13]. «...Робила дуже важко. Руки у мене дуже терпли, заходжувались... І так із пів року, пока втягнулася...» – ділиться спогадами Галина Касіч [1].

Аналіз типових ситуацій, дійових осіб та їхніх характеристик у спогадах колишніх оstarбайтерів дає змогу виділити своєрідні форми спротиву примусовій зміні звичного способу життя, з якою зіткнулися примусові працівники. Здебільшого це були непокора, пропускання роботи, іноді самокалічення і втеча. За порушення правил карали: «...І одправили в штрафлагер. Там важко було, били здорово. Так сказати, щоб більш не кортіло тікати... Сиди. Лягати не можна. Ото у час ночі лягаєш, а в п'ять підйом... А тоді “марш, марш” називалось, кругом бігати час цілий – і шлангами б'ють: “Гема! Гема! Шнель! Шнель!” (“Бігом! Бігом! Бистрей! Бистрей!”)... А тоді поснідали – і на роботу... Три місяці отбули ми... [3]. «...Може, я такий непосидячий, може, не знаю, це судьба така моя. Ми з другом – Іван Дем'янович Перехрест – знову втекли. З цього лагеря... Взяли ми з собою піджак, із трофейної шинелі пошитий, одіяло, ножики там, котелки... Ми ж будемо тікати. Куди? В Італію. Там всього тринадцять кілометрів від італійської границі [насправді відстань між м. Айзенерц та кордоном з Італією не менша ніж 140 км. – Упоряд.]. Ну, там границі ніякої не було в горах. Ліс, кілометрів два, сосновий, густий, а там далше вже дерева не ростуть, сніг страмбований, а вище – льодник... То ми натопим водички, чайку підігрієм. У нас і спички були, і сіль ми захватили, ми капітально вже підготувалися... Ми й незчулися, коли перейшли цю границю... [...] І нас, випадково, почтальйон... Це він раз у місяць об'їжджає кілометрів тридцять. Там насельонні пункти – це на горі три-чотири хатки... Він: “Гальт!”. І на двох шагах остановив. Він баче, що ми беглеці. Може, він не раз уже їх зустрічав. Сказав, щоб не тікали, бо буде стріляти. Ну, ми метрів п'ять-восем од його, а він з конячкою тою йде і ружьйо в руках держить. Бачу, десяток їх, хаточок... Привів він туди і здав там у гестапівський участок... Ми ж не знали, що в Італії теж фашистський режим. Звідки нам тоді було знати, як з дому забрали, ні газет не читали, радіо не було... Переводчика знайшли і почали допитувати нас... Ми признали все зразу: з якого лагеря прийшли, чого ми втекли... “А ви зустрічали гарібальдійців?” – “Ні”. – “Не може бути, щоб ви два тижні в горах були і не бачили гарібальдійців”... Били сильно... Підвішували за ноги. У них оце, як у колодязі, отака крутіяка, дві петлі – закида на ту і на цю ногу, крутить і підтяга, крутить і підтяга униз головою... А руки назад сковані... Знав би про цих партизанів, мабуть, розказав, але ми їх не бачили... Зуби вибили... І кусочок щелепи... У Вені [у м. Відень. – Упоряд.] нас чоловік двісті п'ятдесят – на поїзд, і оце в Маутхаузен... Я ще не знав, що існує таке заведення “курортне” – концтабір Маутхаузен...» [3]. За повторну втечу з примусових робіт Іван Фень

був відправлений до згаданого концтабору. Визволений у 1945 р. Подібні покарання за порушення розпорядку дня та втечу мали й інші примусові працівники, чії усні свідчення зберігаються у фондозбірні Музею, зокрема Олександр Бичок, Володимир Галяпа, Михайло Коробенко [35, 36, 2].

Усі зазначені особливості характерні для спогадів колишніх працівників промислового сектору німецької економіки, саме вони становлять більшість респондентів музейної колекції усної історичних свідчень. 12 опитаних працювали в сільському господарстві чи були в ролі прислуги. Їхні спогади дещо різняться. Тематично їх поєднує лише досвід транспортування до Німеччини, далі сюжети наративів з очевидних причин відмінні, а оцінки, які вони містять, можуть бути протилежними. Стосується це насамперед теми голоду: якщо він є тематичними пріоритетом розповідей остарбайтерів, які працювали в промисловості, то для осіб, залучених до сільського господарства, на першому місці опиняються деталі опису самого господарства, в якому довелося трудитися. Їхні спогади рясніють згадками про нові стосунки, підтримку, покровительство, допомогу, співчуття й людяність, що давали сили вижити й пережити досвід примусового перебування на чужині. На думку Гелінади Грінченко, аналізуючи спогади колишніх примусових працівників, варто звертати увагу на місце роботи авторів (промисловість, сільське господарство, будівництво, робота на залізничному транспорті, прислугою тощо). Але не менш важливо брати до уваги й те, представник якої культури свого часу був залучений до примусової праці – міської / модерної чи сільської / традиційної. Виразна різниця між споминами представників цих двох культур помітна при аналізі інтерв'ю саме колишніх сільськогосподарських працівників, що й становить їхню головну особливість. Якщо колишній остарбайтер народився й виріс у селі, то свою працю в господарстві німецьких бауерів він описує як звичну й давно знайому, із цікавістю порівнюючи види агрокультури, методи роботи, організацію господарства загалом. Інакше кажучи, любов до землі й звичка працювати на ній значно полегшили цій групі людей перебування на примусових роботах у сільському господарстві, а також пом'якшили гостроту кризи ідентичності, якої зазнали всі примусові робітники [17, 124].

«...Забрала мене жіночка, привела. Прийшла хазяйка, чорна, я її злякалась, а вона – мене, я ж здорова така. У неї було три корови і двоє свиней тільки. Мені харашо там було, як дома була. Добра була хазяйка...» [12]. «...Поселення біля хутора Мільбах... Наш дім, потім електростанція маленька така, як двоповерховий будинок, а потім далше ще три дома, фермери. Це таке у нас поселення. Ми були внизу, з гір текла річка, така вода, як скло. І млин у нас крутила... Млин у чотири поверхи... Коли мене перший раз хазяйка послала по муку, щоб я муки набрала у посудину, так я замість пшеничної принесла житню. Я ще не розуміла, яка мука пшенична... Думала, що яка сама біліша, то й добріша. А виявляється, що це перший сорт житньої муки. Так вона мені сказала: “Та, яка із голубим відтінком, то

житня. А та, яка із кремовим відтінком, – то пшенична”. І то вже я знала...» [1]. «...Забрав мене хазяїн Карл Шмідт. Йому було сорок два роки. В армії він не був, бо жінка його вмерла і в його був хлопчик, п'ять років, Карл, і Еріка, десь сім років... А була в нього домохазяйка. Німкеня. Суха така, вредна дуже... Я в нього дрова рубав, з-під корів вичищав. Раз у неділю або кожен неділю діжури на фермі. От, раз заходжу у корівню – корова телиться... Я раз за ніжки теля витягнув, копитця йому розчистив, на соломку положив... В полі сапали, буряки копали, сіяли, навоз вивозили, розкидали, снопи... Ну, все таке...» [2].

Особливе місце в усноісторичних джерелах, що акумульовані у фондозбірні Музею, займає заключна частина інтерв'ю, присвячена визволенню оstarбайтерів та їхньому поверненню додому. Саме в ній звучать ті паралелі, які вписують усні спогади в доволі популярні для сучасного публічного дискурсу семантичні рамки сприймання оstarбайтера як жертви двох диктатур, людини, яка зазнала пригноблення й приниження з боку як німців, так і своїх радянських співгромадян: «...А вже коли нас привезли американці на нашу зону... Боже мій, тут із нами вже обходилися як із заключними, тут вже... Нас вже розпитували, допитували... Вроді ми самі, добровільно, їхали... Коли переїхали Ельбу, наші солдати привітствовали так: “Німецькі проститутки їдуть”... Як це було обідно, за що?! А як у мене двоюрідна сестра, ця, що була в Австрії, Наталка, вона ще жива, дак сказала... І подруга, ця моя Марія Сагайдак, каже: “Не ночували на кроваті жодного дня. Під кроваттю”. Одним словом, кудись втікали, щоб не знасилували наші... А американці – Боже упаси! Якби мені зараз, щоб я мала таку обізнаність, як зараз, я б додому не повернулася. Тоді ж і думки такої не було. Щоб тільки додому, тільки до батьків... А тоді як приїхала, як побачила, а я ще і в Західній два роки після технікуму працювала... То я тоді зрозуміла багато чого...» – згадує Галина Касіч [1]. «В 1945 г., 2 мая, нас освободили наши знаменитые русские солдаты. Они нас хуже освободили, чем немцы нас забрали. Обзывали какими хотите словами. Били кто как хотел. Мы от Вены до Румынии шли почти пешком. Уже в Румынии нас догнали – и до Молдавии, а в Молдавии, в Кишинёве, нас посадили на поезд и привезли в Одессу. Ну, мы все приехали полуголые, полупухлые. Немцы кричали: “Шнель! Швайн! Швайн! Швайн! Медхен, варум зи арбайтен нихт?”. А наши так не говорили, нет! Наши – “в три этажа”, от “а” до “я”, матерились и били. Думали мы все: “Лучше бы мы остались с немцами, те нас хоть не били, чем нас освободили наши”. Потому, что нас все считали, что мы “предатели Родины”. А какие мы были предатели? Мы – молодёжь. [...] А нас туда везли как военнопленных и назад везли как военнопленных...» – ділилася спогадами Галина Грушко [6].

У музейній колекції усноісторичних джерел є спогади про те, що вже в повоєнний час колишні оstarбайтери довго приховували факт свого перебування на примусових роботах у Райху: «Скрывала. Но не от мужа. Мы скрывали от всех наших знакомых. Когда мы поступали на “Арсенал”, мы всё же написали, но, конечно, даже мои знакомые, с которыми я

потом дружила, с завода – никто не знал...» [10]. «...Нас зневажали... Хто був у Німеччині, нас же зневажали. У технікумі я ніколи нікому не казала, що я була у Німеччині... Приховувала кругом. Тільки після смерті Сталіна нам стало трохи вільніше, але все одно нас зневажали...» [1]. «...Боляче так згадувать... Не те, що тоді боліло, а скільки там молодих людей осталося, а вони хотіли жить... А їх наша рідна радянська влада щитала за ворогів. Це “предатели” були вроді... Шо я тікав скільки раз, три рази робив побег, щоб не попасти в тюрму... А приїхав сюда, так тикали пальцем. Це до п’ятидесятого року, якраз до Хрущова. Було на роботу де не поступаєш... в комсомол не прийняли: “Був у Германії”. На роботу поступаєш, в шахті чи де там, заповнить треба було анкету... Така була графа, треба було отвечать... Неправду написать, Боже спасі! Вже не попадеш на ніяку роботу... А тоді пізніше... Оце в інституті, і в Черкасах, і в ДОСААФ я робив інструктором, і в автошколі – мовчав. Уже можна було мовчать, уже не перевіряли. І отієї ж графи не стало...» [3].

Проте слід підкреслити, що такі згадки не є повсюдними, в багатьох випадках останній тематичний блок музейних усноісторичних свідчень завершує оповідь якщо не урочистого, то спокійного повернення додому без дальших утисків із будь-чийого боку. Зокрема, Станіслав Кригін зазначає: «...Я не скривал. Я не скривал. При вступлении в партию я указывал, и при приёме на работу. Я ж инженерно-технический работник, а вы знаете, инженерно-технические работники везде при поступлении заполняли листок по учёту работников кадров. Я везде писал, шо я был насильно угнан в Германию...» [8].

Отже, усна історія – це унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс, який за критичного ставлення до нього може розкрити багато невідомих сторінок історії колишніх примусових працівників, виявити ментальні особливості їх учасників. Досліджуючи усноісторичні свідчення, які перебувають у музейному документальному обігу, можна стверджувати, що вони паралельно із презентацією досвіду оповідача як такого є складником спільного для всіх учасників Другої світової війни та жертв нацизму меморіального простору, унаочнюють формування власної території історичної пам’яті остарбайтерів, з унікальним, притаманним лише цій групі, меморіальним змістом. Усноісторичні джерела, зібрані у фондовій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, незважаючи на певні умовності, дають змогу на особистісному рівні реконструювати події, пов’язані з перебуванням українців на примусових роботах у Райху, побачити їх об’ємними, передати суб’єктивний досвід окремої людини й представити життя їхніх учасників у всій різноманітності. Варто зазначити, що матеріали усної історії як важливий джерельний комплекс відіграють вагому роль не лише в загальноісторичних та мікроісторичних дослідженнях, а й в експозиційній роботі, підсилюючи образність еспозитарних площ, виступаючи інформативним тлом дослідницьких програм та виставкових проєктів, тематичних освітніх заходів.

Джерела та література:

1. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Касіч Галини // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Акт № 22 від 09.02.2022 р.
2. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Коробенка Михайла // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 22 від 09.02.2022 р.
3. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Феня Івана // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 22 від 09.02.2022 р.
4. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Яхно Галини // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 22 від 09.02.2022 р.
5. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М. Бака // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т історії України, 2001. – Вип. 15. – С. 185–190.
6. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Грушко (Терещенко) Галини // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-200/2.
7. Відеодокумент на електронному носії. Єрківчани на примусових роботах у Німеччині 1942–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264326. – ЗК-1098.
8. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Кригіна Станіслава // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-200/3.
9. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Буренка Андрія // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-196.
10. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Горєвої (Дворніченко) Олександри // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-200/1.
11. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Думан Ганни // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-201/2.
12. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Кобзистої (Шевченко) Марії // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-201/1.
13. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Угрюмової (Буренко) Галини // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-197.
14. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: Книга-Вега; Віноблдрукарня, 2003. – 344 с.
15. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
16. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: методи, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2012. – 304 с.
17. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г. Грінченко // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. – 2007. – № 11. – С. 111–126.
18. Дробкова Н. Повсякденне життя киян у роки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни» // Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян / Микола Боровик, Наталія Дробкова, Тетяна Пастушенко. – К.: Саміт-книга, 2020. – 352 с.
19. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – Ч. 11. – Київ, Львів, 2007. – С. 7–21.
20. Коваль М.В. «Гірка доля українських остарбайтерів» / М.В. Коваль // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Голова редкол. І.О. Герасимов, заст. голови І.Т. Муковський, П.П. Панченко, відп.

- секретар Р.Г. Вишневецький]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – С. 212–226.
21. Коваль М.В. «Остарбайтери України – раби Гітлера, ізгої Сталіна» / М.В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74–82; № 10. – С. 68–76.
 22. Там само // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 170–196.
 23. Пастушенко Т.В. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – 2008. – Вип. 11. – С. 166–175.
 24. Пастушенко Т.В. Депортація киян до нацистської Німеччини / Т.В. Пастушенко // Університет: Іст.-філос. журнал. – 2005. – № 5 (7). – С. 68–77.
 25. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В. Пастушенко // Ін-т Історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
 26. Пастушенко Т.В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини / Т.В. Пастушенко // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари, 2003. – С. 147–159.
 27. Пастушенко Т.В. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т.В. Пастушенко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 161–179.
 28. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 49 с.
 29. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко, упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
 30. Скрипниченко Ю.С. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів / Ю.С. Скрипниченко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 1 (1). – С. 125–130 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2016_1%281%29__30. – Назва з екрана.
 31. Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць / За наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко. – К.: АРТ КНИГА, 2021. – 352 с.
 32. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.
 33. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів // НАН України, Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – 542 с.
 34. Фонодokument на електронному носії. Спогади Берегового Юхима // Фонди НМІУДСВ. – НД-28493.
 35. Фонодokument на електронному носії. Спогади Бичка Олександра // Фонди НМІУДСВ. – НД-27871.
 36. Фонодokument на електронному носії. Спогади Галяпи Володимира // Фонди НМІУДСВ. – НД-27870/1.
 37. Фонодokument на магнітній стрічці. Спогади Вишневецької Віри // Фонди НМІУДСВ. – КН-132520. – ЗК-546.

СТРАТЕГІЇ САМОВИПРАВДАННЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ДОНЕЧЧИНИ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФІЛЬТРАЦІЙНИХ СПРАВ

ОЛЬГА МАРМІЛОВА*

Німецька дослідниця Таня Пентер, розглядаючи питання співпраці місцевого населення з окупаційною адміністрацією під час Другої світової війни на основі матеріалів слідчих справ, зазначила відсутність чіткої межі між колаборацією та лояльністю в діях людей, а швидше наявність «моральної сірої зони». У цьому контексті вона підкреслила, що такі феномени, як «колаборація», «спротив», а також «примусова праця» видаються більш пов'язаними, ніж історики звикли думати, і їх слід досліджувати не відокремлено, а разом [22, 782]. Чи не найкращі можливості вивчити це поєднання надають матеріали фільтраційних справ колишніх остарбайтерів. З одного боку, в офіційному радянському дискурсі післявоєнних років примусова праця цивільного населення в Німеччині належала до збитків, заподіяних окупантами, з іншого – всі колишні остарбайтери мали пройти перевірку на наявність зради

* **Ольга Мармілова** – старша викладачка кафедри всесвітньої історії та археології факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса, кандидатка історичних наук.

та співпраці з ворогом, згідно з наказом НКВД-НКГБ СРСР № 0076 00268 від 16 червня 1945 р. Ця перевірка тривала й після прибуття на місце постійного проживання. Тавро зрадництва лягло на всіх, хто перебував під окупацією, але на тих, хто працював у Німеччині, – насамперед. Їх перевіряли на предмет «зрадницької діяльності», наявності або відсутності якої зазначали у висновку зі справи. Отже, примусові робітники Третього райху опинилися у становищі одночасно й жертв, і потенційних колаборантів та зрадників радянської вітчизни. Таке подвійне ставлення влади створило феномен жертви, яка виправдовується.

Розглянути стратегії самовиправдання та їхню наявність в егодокументах, що відкладені у джерельних комплексах фільтраційних справ, є метою цього дослідження.

У ньому використано 168 фільтраційних справ із колекції справ колишніх остарбайтерів, вивезених зі Сталінської (нині – Донецька) області, що перебувала на зберіганні у відомчому архіві Донецького відділення Служби безпеки України. Наявної кількості документів замало для формування портрета типового остарбайтера, але принцип рандомного відбору дає змогу зафіксувати певні тенденції. За віковим виміром серед репатріантів спостерігається незначне домінування працездатних осіб, яким було по 22–35 років (37,3 %) і які здебільшого вже набули професійного досвіду. Наступною іде молодь у віці 17–21 рік (36,9 % загальної кількості), яка не мала жодного досвіду: ані професійного, ані досвіду самостійного життя. За статевим показником – з області вивезено приблизно однакову кількість чоловіків і жінок (55 і 45 % відповідно).

За фаховою належністю більшість становлять представники робітничих спеціальностей – 58%. Серед них домінують слюсарі (8 %), шофери (4,4 %), електрики, кухарі, шахтарі, машиністи. Колгоспників та представників сільськогосподарських спеціальностей налічується 19,6 %. Частка інтелігенції досить значна – 9 %, тоді як учнів та осіб без спеціальності (ті, хто закінчив школу перед війною і ще не набув професійного досвіду) – по 3,6 %. Тож більшість остарбайтерів із Донеччини мала високий рівень професійної підготовки й часто значний досвід роботи за кількома спеціальностями.

Рівень професійної підготовки остарбайтерів, вивезених зі Сталінської області, визначався також рівнем їхньої освіченості й розподілявся так. Частка неписьменних становить 12,3 %, які припадають на старше покоління та мешканців сіл, так само, як і частка з повною (17,1 %) та неповною початковою освітою – загалом 41 %. Повну середню освіту здобуло 30 % остарбайтерів, 2 % – закінчили технікуми, і лише 1 % – мали вищу освіту. Неповну середню освіту здобуло 19 %. Отже, більшість «східних робітників» мала повну й неповну середню освіту, і це пояснюється тим, що молодь не встигла закінчити навчання через початок війни.

Аналіз фільтраційних справ на предмет національної належності репатріантів показав характерну для Донбасу багатонаціональність. Близько половини остарбайтерів із Донеччини ідентифікували себе як українці. На другому місці – росіяни (37 %), на третьому – греки

(6,5 %), наступні – білоруси (майже 3 %). Поляки, євреї та російські німці набрали трохи менше ніж 1 %.

Етнічна строкатість населення Донеччини пов'язана із традиційною для регіону роллю центру тяжіння для трудових мігрантів, кількість яких у 1930-х рр. лише зростає через індустріалізацію. Тільки 59 % репатріантів засвідчили, що вони народились і виростили на Донбасі, а 41 % становили ті, хто приїхав туди в дитинстві з батьками чи в дорослому віці на роботу, здебільшого жителі сусідніх українських та російських областей. Причому більшість – приїхали до міст Донбасу в 1928 р. – на початку 1930-х рр., що цілком корелює зі змінами радянської політики на селі. 18,4 % становлять мігранти з інших областей Української РСР (лідерами є Харківська та Запорізька області), 17,3 % – вихідці з Росії, найбільше – з Курської та Орловської областей, хоча представлені й інші регіони, включно з Далеким Сходом.

Для оstarбайтерів із Донеччини характерне переважання вихідців із міст, що пов'язано з високим рівнем урбанізації краю. Особливо спустошливих вербувальних кампаній зазнали Сталіно (нині – Донецьк), Маріуполь, Краматорськ та інші великі міста області. Більшість донецьких оstarбайтерів були безпартійними (88 %), і лише 12 % – членами Комуністичної партії та ВЛКСМ.

Отже, до тенденцій, характерних для Донеччини, з огляду на похибку вибірки можна зарахувати приблизно однакову представленість обох статей, осіб працездатного віку (22–35 років) та молоді до 21 року включно, а також переважання осіб, які вже мали робітничу спеціальність. Ці зауваження співвідносяться з висновками Тані Пентер, яка стверджує, що значна кількість спеціалістів вугільної промисловості Донбасу залишилася на окупованій території [23; 783]. Схожа ситуація склалась і в металургійній та машинобудівній галузях, які переважали на півночі області.

Загалом фільтраційні справи належать до спеціального радянського діловодства, пов'язаного з діяльністю органів ВУЧК-ГПУ-НКВД та системи репатріації переміщених за роки війни громадян, яке є результатом проведення перевірки останніх. Процес фільтрації відбувався в кілька етапів – через систему таборів. На першому етапі колишні «східні робітники», визволені радянськими військами, а також переправлені із зон окупації союзників, потрапляли до перевірко-фільтраційних таборів (ПФТ) або перевірко-фільтраційних пунктів (ПФП), що створювалися в міру просування радянських військ. Саме тут відбувалися перша реєстрація (заповнювався реєстраційний лист) та «відфільтровування» на основі свідчень інших репатріантів. Ті, хто пройшов цей етап, отримували посвідчення, і їх переправляли до збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які створювали в прикордонній смузі СРСР, а звідти – на приймально-розподільчі пункти (ПРП) в окремих областях, куди спрямовували громадян, що поверталися до СРСР, зазвичай за місцем довоєнного проживання. На теренах Сталінської області діяло три приймально-розподільчі пункти: в м. Красний Лиман,

Ясинувата й Волноваха, де відбувалася дальша перевірка із залученням свідків, які підтвердили б слова репатріанта щодо його діяльності під час окупації та способу вивезення до Німеччини. Співробітники ПРП мали також надавати допомогу прибульцям у побуті та влаштуванні на роботу.

Комплекс фільтраційних справ складається з документів, створених безпосередньо під час перевірки (реєстраційні листи, анкети, автобіографії, протоколи допитів самого репатріанта й свідків, опитувальні аркуші, різноманітні довідки, посвідчення, заяви, відомче та міжвідомче листування), радянських довоєнних документів (паспорти, трудові книжки), німецьких окупаційних (повістки, картки) та особистих документів, отриманих безпосередньо в Німеччині (трудова книжка, трудова картка, проїзні документи тощо).

З огляду на мету дослідження особливу цінність становлять саме автобіографії репатріантів як документи, які не мали бланка й, хоч були складені за встановленим зразком, залишали широке поле для самопредставлення, надавали можливості висвітлювати окремі аспекти життєвого шляху, тоді як інші – називати побіжно або зовсім замовчувати. Варто зазначити: якщо реєстраційні листи заповнювалися відразу по прибутті до збірного табору ще в Німеччині, то автобіографії писалися вже під час дальшої перевірки, після приїзду репатріанта на постійне місце проживання, що давало змогу певним чином осмислити свій досвід. Крім іншого, це означало, що люди вже пройшли попередню перевірку на благонадійність, але залишилися «підозрілими», тому мали й надалі виправдовуватись і доводити, що вони не зрадники. Отже, страх покарання залишався й підштовхував до формування стратегій самовиправдання.

Особлива цінність егодокументів фільтраційних справ полягає в тому, що вони були написані в 1940-ві рр., у період, коли, як підкреслює дослідниця Олена Стяжкіна, ані влада, ані люди не знали, як правильно говорити про окупацію, а до того ж персональні справи післявоєнних років «промовляють досвід, який тривалий час потрапляв у ситуацію примусового забуття» [22; 10]. Обидва твердження актуальні щодо матеріалів перевірки «східних робітників». По-перше, в умовах невизначеності (як поняттєвої, так і в сенсі можливих наслідків для дальшого життя) оstarбайтери точно не знали як, але мали говорити і про досвід окупації, і про такий її наслідок, як праця на ворога. По-друге, їхній досвід за радянської влади перебував на маргінесі інтересу громадськості й науковців і лише частково артикулювався в контексті «всенародної боротьби» на сторінках нечисленних історичних праць. Він був проговорений уже через десятиліття, після розпаду СРСР, у контексті виплати компенсацій та в межах проектів зі збирання усних свідчень.

Утім, як продовжує Олена Стяжкіна, не навчені правильно говорити про досвід окупації, люди «створювали власний словник, який у свою чергу спирався на державні настанови» [22; 10]. Стосовно праці радянського цивільного населення на теренах Третього райху такою

опорою виступав владний дискурс примусової праці як складника «німецько-фашистських звірств і злочинів» та патріархальний, що зображував «східних робітників» як пасивних жертв загарбників і надавав їхній проблемі жіноче обличчя [20; 46, 50]. І хоча наявність серед оstarбайтерів чоловіків не було цілком замовчувано, все ж таки для створення емоційно насиченого образу жертв окупантів підходили страждальниці-жінки. Такий образ цілком уписувався в парадигму зображення населення окупованих територій як «жінок, дітей, старих». Примусову працю подавали як проблему дівчат і молодих жінок. У межах цих владних настанов репатріанти могли діяти на свій розсуд у побудові спростування своєї провини, спираючись як на власне розуміння, так і на загальні правила «радянської гри», вироблені в попередній період. В останньому випадку все залежало від віку та попереднього досвіду репатріанта.

Уже наявний у воєнні та повоєнні роки офіційний дискурс диктував гендерні відмінності стратегій самовиправдання – при наявності й спільних рис – виходячи з основних напрямів відчуття провини. І чоловікам, і жінкам необхідно було довести примусовий характер вивезення (єдиний виправданий варіант опинитися на роботі в нацистській Німеччині). При цьому жінкам вистачало лише показати недобровільність виїзду, а чоловікам як представникам сильної статі потрібно було ще й довести неможливість чинити спротив. І ті, й інші мусли пояснювати свою поведінку під час окупації, наріжнем каменем якої була «робота на ворога на місці». При цьому для жінок дражливою темою ставали можливі «зв'язки з німцями», а для чоловіків відсутність активного спротиву в лавах партизанів та підпільників. Такі самі питання виникали і щодо періоду безпосереднього перебування в Німеччині. Проблеми, які потребували окремого пояснення саме від чоловіків призовного віку, – це провини неслужби в радянській армії, неевакуації та неспротиву окупантам.

Розглянемо спочатку спростування провини через артикуляцію примусового характеру вивезення, що промовляється так: «за мобілізацією», «за повісткою з біржі праці», «схоплена поліціями», «силою завантажений у вагон» тощо. Такі формулювання знаходимо в реєстраційних листах, які заповнювалися безпосередньо в ПФТ та ПФП на відвойованих територіях, тоді як у автобіографіях поряд із попередніми формулюваннями бачимо перехід на використання владного дискурсу. Наприклад, в одному з підтверджень свідків фразу «був мобілізований німцями до Німеччини» закреслено, а натомість написано: «...примусово вигнаний до Німеччини». В автобіографіях, створених уже після повернення, також трапляються вирази «німецька каторга» й «німецьке рабство», відсутні в реєстраційних листах. Це свідчить, що, повернувшись і пройшовши попередню фільтрацію, оstarбайтери, вже ознайомлені з радянськими пропагандистськими матеріалами, спрямованими на повернення якомога більшої частини «східних робітників», більше розуміли, як правильно промовляти свій досвід мовою влади.

Переходячи до гендерних відмінностей у стратегіях самовиправдання, зазначимо, що в контексті конструювання образу остарбайтера як «жінки-страждальниці», репатріанткам власне потрібно було відповідати цьому образу пасивної жертви й довести факт примусового вивезення. Але багаторівневі перевірки через допити й залучення свідків поглиблювали почуття провини й викликали бажання підсилити свої позиції.

У цьому подвійному становищі – одночасно жертв і потенційних зрадниць – жінки вдавались до підтвердження своєї радянськості й наголошували на чесній поведінці до примусового вигнання, яка полягала в нероботі на ворога під час окупації, житті біля батьків та ширшій відсутності зв'язків із німцями.

Оскільки більшість фільтраційних справ у нашій вибірці належить дівчатам 1925–1926 р. н. й молодшим, які на момент початку окупації або ще навчались, або лише закінчили навчання й не мали трудового досвіду, бачимо, що головний акцент у підтвердженні радянськості вони робили на «правильному» походженні – народженні в родині бідняка – й детальному змалюванні трудової біографії батьків, переважно батька.

Тамара Б., 1925 р. н., підкреслює, що народилася в сім'ї бідняка, й надалі детально змальовує трудову діяльність батька: «Мой отец... занимался сельским хозяйством до 1930 года. В 1930 г. поступил работать на строительство НКЗМ им. Сталина, где и работал до 1934 г. В 1934 году поступил на завод имени Сталина, механический цех № 2, где и работал. Во время оккупации работал грузчиком в Н.К.З.Т.М. В настоящее время отец работает в Транспортном цехе 3-да им. Сталина в качестве экспедитора» [2; 5]. У тому самому описі простежується тяглість трудової діяльності Павла Б., що мала підтверджувати його належність до робітничого класу. Батько як робітник виступає всемогутньою постаттю, здатною зняти всі підозри у провині доньки, при цьому вона не відчуває небезпеки, згадуючи про його працю під час окупації. Селянське минуле родини до переїзду 1930 р. в місто також лишається зоною замовчання. У дальшій біографії Тамара ніби ховається за спиною батька-захисника: «Я жила при отце и училась в школе. Окончивши семь классов в 40 году, при оккупации была дома, нигде не работала. В 1943 г. 16 апреля забрали меня в Германию по мобилизации... В настоящее время живу при отце и матери» [2; 5]. Тут вираз про життя «при батькові й матері» сприймається як підтвердження сумлінної поведінки.

Спирається на походження та постать батька й Анна Б., 1922 р. н.: «Я... родилась... в семье рабочего, отец мой с 1910 по 1941 год работал на заводе. Отец при немцах не работал нигде. В 1942 году скончался, был убит при фронте» [13; 4]. Зазначимо, що в цій розповіді не виділено зміну становища родини, пов'язану з приходом до влади більшовиків. Батько й тут видається певним захисником, чия тягла праця на заводі від 1910 р. й до початку окупації та загибель «при фронті» має зняти підозри з дочки.

Олександра Б., 1925 р. н., також підкреслює своє походження з родини робітника, зазначаючи: «...отец мой всё время работал в мясном магазине», – але також говорить і про матір: «...мать была домохозяйкой, но в данное время работает в Гостраноме уборщицей» [3; 5]. Далі дівчина говорить про себе: «В 1943 год, когда забирали в Германию, я поступила работать в совхоз № 1, проработала там рабочей до 13 апреля, 1943 год. 14 апреля насильно меня забрали на биржу и вечером погрузили в вагоны и увезли в Австрию» [3; 5]. Із цього уривку видно, що дівчина вважає виїзд до Райху більшою провинною, а працю на місці трактує як стратегію ухилення від нього й менше зло. Надалі, на підтвердження своєї вірності радянській державі, вона повідомляє, що після повернення вже працює вдома: «5 сентября я снова вернулась в свой родной гор. Краматорск... И снова пошла работать в з-д Куйбышева в должности кладовщика» [3; 6].

Жінки старшого віку, які мали трудовий досвід до окупації, підкреслювали те саме. Наприклад, Олена Б., 1923 р. н., писала: «Работать я пошла рано, т. е. в 14-ть лет в завод имени Куйбышева учеником бухгалтера. Поступила на работу в 1937 г. и проработав 6 месяцев учеником, а потом перевели меня самостоятельно работать бухгалтером. Во время оккупации города... не где не работала. А в 1942 году, в сентябре месяце, при мобилизации была забрана в Германию» [15; 3]. Анна Б., повідомляє, що в «1938 году пошла работать в завод имени Сталина, цех мех. 5, работала по должности фризировщика... При немцах не работала нигде. В 1942 году была насильно угнана насильно в Германию» [13; 3].

Серед жіночих стратегій нетиповою є історія Іди Г., єврейки за національністю, яка після того, як 21 січня 1942 р. нацисти розстріляли її родину, взявши документи подруги, втекла до м. Київ, а потім – до м. Житомир, звідки її під час відступу німецької армії було мобілізовано на примусові роботи [2, 2].

Чоловіки у своїх стратегіях самовиправдання поряд із конструюванням «правильної» радянської біографії, з походженням із родини робітників або селян-бідняків, підкреслюють, з одного боку, свою об'єктність щодо насильницьких дій окупантів, а з іншого – посильний спротив, бажання, але неможливість активного опору, що виходив із патріархальних та державних уявлень про чоловічі ролі. Основні вузлові точки розповіді залежали від віку респатріанта. Прикладом життєпису чоловіка середнього віку, який народився ще до революції і намагається уникати болючих точок довоєнного радянського життя, може слугувати така: «...гражданин Б. Трофим... Родился я 1900 года, 14 ноября, в семье батрака. Отец мой как до революции и после революции работал у помещиков и кулаков в качестве шорника. Хозяйства до революции небыло никакого, за исключением 1-й коровки и хаты. Я с детства был пастухом до совершеннолетия» [4; 3]. Підкресливши своє радянське громадянство і класово дружню владі належність до сільської бідноти, як за царизму, так і під час НЕПу, Трохим Б. одночасно висловлює вдячність радянській владі за зміну життя на краще, яка

проявилась в отриманні землі та можливості вести своє господарство: «После революции советская власть в 1918 году наделила моего отца зимлей в количестве 8 десятин на 5 душ. Я вместе с старшим братом стал работать по своему сельскому хозяйству... И была 1 лошадь и корова, и считались бедняками до 1929 г. В 1929 году я уехал в город» [4; 3]. У цьому уривку теж підкреслюється бідняцьке становище, попри наявність коня й корови. Причина переїзду до міста саме в 1929 р. (певно, викликаного політикою колективізації і втратою майна) оминається. Отже, Трохим Б. обрав стратегію вдячності владі, замовчуючи збитки, завдані колективізацією. Тоді як Герасим Б. вдається до підкреслення своєї підтримки радянських сільськогосподарських експериментів, що мали засвідчити його відданість: «В 1929 году я одал усё майно в колхоз, какое я имел, а сам уехал работать на производство» [9; 3].

Так само, як і жінки, чоловіки доводять відсутність зрадницької діяльності під час окупації тим, що не працювали на ворога, подаючи це як пасивний спротив. Це стверджували всі чоловіки вибірки, крім одного нетипового випадку, який буде розглянуто нижче, тоді як деякі дівчата, про що вже йшлося, наводили такий досвід у своїй біографії. Це підтверджує, що представники чоловічої статі відчували більше провини за перебування на окупованій території під час війни та неучасть у партизанській і підпільній роботі. При можливості вони підкреслювали, що зазнавали переслідувань із боку німців, називаючи навіть дрібні випадки. Микола Б., 1905 р. н., який до окупації працював у магазині, пише: «Проживая на оккупированной территории, меня в ноябре м-це 1941 г. вызывали в полицию, где спрашивали у меня, куда я дел деньги из магазина, товары, я ответил, что находился на строительстве окоп, меня здесь не было, и я ничего не знаю. В то время у меня забрали велосипед, забрал велосипед у меня начальник полиции К. Василий, в сентябре бежал с немцами... Больше меня не вызывали ни в полицию, ни в гестапо» [11; 3]. Отже, приховання грошей і товарів із магазину Микола трактував як шкідницьку діяльність, за яку він постраждав – утратив майно.

Прямо про своє бажання брати участь у партизанській діяльності говорить лише Яків Б.: «Я горел желанием, а также и в действительности участвовал в рядах красных партизанов, и при быстром окружении мне вступить не удалось» [4; 3]. Утім, його випадок особливий: по-перше, батько юнака помер, будучи «красным партизаном», а по-друге, він сам був комсомольцем, тому відчував особливу провину через брак такої діяльності. Виправдовуючись, хлопець підкреслює, що «в оккупации вёл себя аккуратно и честно», вивезення на «каторгу в Германию» розцінює як образу своїх «молодых комсомольских чувств».

Трохим Б., 1900 р. н., зазначив, що після переїзду до міста працював візником, підкреслив останнє місце роботи – свинорадгосп «Правда», розрахунок із якого отримав до окупації, а відтак «и ввремя оккупации был дома и нивкаких работах неучаствовал, зачто и был насильно угнан в германию немецкими гестапами с помощью руссконемецких полицеев» [4; 3]. Отже,

вивезення на роботу до Німеччини постає саме як покарання за пасивний спротив – небажання працювати на ворога. Тобто пасивна жертва «нацистських злочинів» постраждала за лояльність до радянської влади. Неможливість протистояти примусу підкреслено тим, що він був «силою оружия погружён в вагон».

Герасим Б., 1903 р. н., зазначає: «Я попал под окружение немцев, при немцах нигде не работал. И 1942 г., 15/III, мужчин от 16 лет до 55 год забрали, погрузили в вагоны, отправили нас в Германию» [9; 3]. Зауважимо, що чоловік використовує слово «оточення», замість «окупація». Також простежується додавання себе до групи, причому саме чоловіків, яких вивозили на роботи, не виділяючи жінок. Так відбувається представлення себе як жертви політики окупантів і підкреслення колективної відповідальності за провину виїзду до Німеччини працездатних чоловіків.

Суто чоловічою провиною, яку відчували репатріанти, намагаючись надати особливі пояснення, була неслужба в армії. Цю тему так чи інакше артикулювали чоловіки призовного віку у своїх автобіографіях. Наприклад, Микола Б., 1905 р. н., знімає із себе відповідальність так: «Я, с началом отечественной войны в ряды РККА призван не был, почему, не знаю» [11; 3]. А ті, хто мав попередній досвід служби у війську, це докладно зазначали. Петро Б., 1903 р. н.: «... 1925 год пошел в Армию и служил в городе Бобруйск в 10-м стрелечком полку до 1927 года» [14; 4]. Тимофій Б., 1918 р. н., особливо підкреслює, що «в армиях, воюющих против СССР, не служил» [58; 5]. Після чого на контрасті описує бойовий досвід і поранення під час служби в Червоній армії до окупації: «В сентябре 1938 г. был призван в ряды РККА служил в г. Ленинград... Участвовал на Карельском перешейке, где был ранен. Пролежал два м-ца в госпитале на излечении, после чего вернулся в часть, где и прослужил до демобилизации, до октября 1940 г.» [10; 5].

Герасим Б., 1901 р. н.: «В 1914 и 1918 годах в войне не участвовал, а 1922 г. был забран в рабочую кр. Армию, здесь служил я 2 года при 1-ой конной, кавалерист, рядовой. 1924 г. я был демобилизован. По приезду домой я продолжил крестьянскую жизнь... В Армию меня не призывали, я был закреплён за заводом» [9; 3]. Неслужбу в армії через задіяність на трудовому фронті констатує і Георгій Б., 1912 р. н.: «В Красную армию не был мобилизован ввиду того, что был оставлен за заводом, как специалист» [6; 5]. «Закріпленням за заводом» виправдовує і провину немобілізації до армії та неевакуації Михайло Б., 1900 р. н.: «Был военнообязанным, мобилизации не подлежал, так как я был закреплён за производством. Вакуироватся с производством не было возможности ввиду того, что работали по эвакуации до последнего дня» [8; 4]. Дехто посилається на хворобу. Петро Б., 1903 р. н.: «В 1941 г. работал в госпитале в школе, где заболел дезинтерией, не эвакуировался и попал под оккупацию немцев. В 1942 году 4 марта был угнан в Днепропетровск в тюрьму, где продержали 15 дней, потом увезли в Германию» [14; 4]. Тимофій Б., 1918 р. н., також згадує про травму: «В октябре

1940 г. приехал в Краматорск и поступил в з-д Орджоникидзе в качестве литейщика, где и работал до августа 1941 г., где имел несчастный случай, разбило ногу упавшим грузом, болел до декабря 1941. Поэтому немог эвакуироваться с заводом» [10; 5].

Молоді хлопці в автобіографіях називали своїх родичів, які служили в армії або загинули на фронті, наприклад, Яків Б. зазначає: «Старший мой брат с 1939 в армии майор» [19; 3]. Тимофій Б. пише: «мои 4 брата, мобилизованные в Красную армию, погибли на фронте, о которых имеются извещения» [10; 5]. У такий спосіб остарбайтери підкреслювали, що хоч і не вони особисто, але чоловіки їхнього роду послужили вітчизні як воїни.

У чоловічих автобіографіях більше, ніж у жіночих, простежується перекладання відповідальності за вивезення на «поганих інших», справжніх зрадників – німецько-російських поліцаїв (Герасим Б.) або «російських поліцаїв» (Георгій Б., 1912 р. н.). Так постраждали чоловіки-остарбайтери визначаються як «хороші ми», не зрадники, а жертви. Варто зазначити, що непроговореною в автобіографіях, але цілком очевидною в реєстраційних листах стратегією самовиправдання є повідомлення слідству про справжніх зрадників – поліцаїв. У більшості матеріалів фільтрацій, що належать чоловікам, досить детально вказано вихідні дані останніх: імена, прізвища, посади й місця служби під час окупації. Тоді як жінки значно рідше й менш повно надають такі відомості. Наприклад, Олександра Б. вказує: «Изменников родины и пособников немцев никого не знаю. Только Пимовича, которого осудили, и Шопена» [3; 3]. Можливо, саме ця стратегія співпраці зі слідством дала чоловікам змогу успішно пройти попередню фільтрацію.

Серед матеріалів вибірки наявна нетипова справа Віктора Б., 1926 р. н., яку варто розглянути окремо. Автобіографія Віктора починається як пересічний життєпис радянської людини з «правильним» робітничим походженням: «...родился в 1926 году, 4 мая, в семье рабочего... Отец мой Иван Б. родился в 1892 г. в г. Мелитополь в семье рабочего, с раннего времени он лишился своих родителей и вынужден был идти работать на производство. После Октябрьской революции отец мой переехал жить в г. Краматорск, где работал сначала на цементном заводе, потом на з-де Куйбишева. Последнее время до 9 марта 1938 г. работал в заводе им. Орджоникидзе в качестве начальника мастерской точной механики. 9 марта 1938 г. был репрессирован органами Н.К.В.Д., до настоящего времени сведений не имею. Мать моя Мария Б. родилась в 1900 г. в г. Славянске в семье мелкого торговца. До Октябрьской революции нигде не работала. После замужества и до 1938 г. не работала. В 1938 г. поступила работать в школу библиотекарем, где и работала до 1941 г.» [5; 5]. Тож перша особливість випадку – син репресованого «ворога народу», а отже, особлива підозра в потенційному зрадництві. Підтвердженням є те, що відповідне речення було підкреслено у справі. Далі – повідомлення про працю під час окупації: «В оккупацию в 1942 г. я работал в фотографии помощником лаборанта, а потом лаборантом частной фотографии. В 1942 г. я поступил в

завод учеником електрика. В 1943 г., 2 сентября, я был забран в Германию, где и находился до 1945 г.» [5; 6]. Віктор повідомляє, що був забраний до Німеччини, тобто виїхав не зі своєї волі. Але у справі наявні підтвердження свідків, які стверджують, що він і його мати «добровольно евакуировалися в Германию вместе с немцами и с руководителями Гор. управы» [5; 7]. Під документом поставили підписи трое сусідів, причому формулювання, що ці люди виїхали з керівниками міської управи, має вказувати саме на характер співпраці з поліціями, тобто відкритий колабораціонізм. Хоча у висновку зі справи констатовано, що під час дізнання «зрадницької діяльності не виявлено» і «компромату не знайдено. Чим можна пояснити таке рішення, невідомо. Зрадників Віктор також не назвав.

Описуючи перебування безпосередньо в Німеччині, репатріанти (жінки й чоловіки) зазвичай просто перелічують міста, підприємства, де працювали, та види робіт, які виконували, називають прізвища господарів сільських чи домашніх господарств, не зупиняючись на своїй поведінці, адже там вони вже перебували як пасивні жертви нацистських загарбників і не потребували виправдання: саме такий образ був уже санкціонований офіційним дискурсом. Свідчення про шкідництво, пасивний опір тощо, які було акцентовано у висвітленні явища примусової праці в пізніші роки радянської влади і згадки про які зазвичай є в усних історіях, зібраних після розпаду СРСР, у цих документах відсутні.

У поодиноких випадках репатріанти повідомляли про втечі під час перебування в Німеччині. Олена Б., 1923 р. н., розповідає по втечу буденно: «И потом, проработав один год, эта фабрика сгорела во время бомбёжки города. И тогда я сделала побег с девушками на Кёльн. И в Кёльне я работала на заводе, вырабатывали точила. И проработав 6 месяцев, нас разыскали и забрали в тюрьму. В тюрьме мы были около одного месяца, а потом нас от туда распределили на работу, и я попала обратно на текстильную фабрику» [15; 5]. Утеча тут не подається як героїчний вчинок чи спротив, адже після неї дівчина теж улаштувалася працювати, але самостійно, не під контролем влади, за що й потрапила в ув'язнення. Тому це радше спосіб виживання в умовах початку хаосу, викликаного бомбардуваннями.

Чоловічі розповіді про втечу подані теж як можливість зміни місця роботи й не містять елемента спротиву. Герасим Б., 1901 р. н., повідомив, що «я от туда сделал побег с товарищем... В цели побега я сменил свою фамилию, адреса. Я проработал 1 месяц, жандармы узнали, откуда я ушёл, и забрали. От меня привели в тот же лагерь в г. Кёльн» [9; 4]. Більше уваги приділено покаранням за втечу й затриманням у гестапо, певно, тому, що відповідний пункт був у реєстраційному листі й підкреслював становище остарбайтерів як жертв «німецько-фашистських звірів» [9; 4]. Так, Дмитро Б., 1904 р. н., повідомив, що за спробу втечі був затриманий гестапо й направлений до концтабору Дахау, звідки його визволили союзники. Важливість цієї частини перебування в Німеччині підкреслюється тим, що Дмитро вказує свідка, який може підтвердити його слова та його місце проживання [12; 5].

Повідомлення про пасивний і активний спротив у Німеччині можна назвати поодинокими. Наприклад, Петро Б., 1911 р. н., пише: «С 1 марта 1945 г. был в тюрьме за отказ работать» [14; 4]. Василь С. відмітив у автобіографії таке: «Я дошёл до Чехии и сбежал с товарищем. Один чех, который нам встретился, отправил нас в партизанский отряд... И я боролся с немцами вместе с партизанами – мы зачищали лес» [7, 4].

Варто зазначити, що в матеріалах фільтраційних справ відсутні повідомлення про будь-які, навіть виробничі, контакти з німцями як потенційно небезпечні. Гендерні відмінності полягають у тому, що жінки повідомляють про особисті стосунки з робітниками з інших країн, а також із СРСР, а чоловіки не згадують про такі взаємини з жінками-робітницями. Така відвертість жінок пояснюється неможливістю приховати факт стосунків через наявність дитини, народженої в Німеччині, або факт заміжжя. Народження дитини від іншого робітника знімало підозри в контактах із німцями. Наприклад, Ольга Х. зазначала, що виїхала на роботу з матір'ю 16 квітня 1942 р., у Німеччині вийшла заміж за Петра Б., народила дитину, а через два роки й три місяці пара розлучилась і жінка залишилася сама з малюком [17, 3]. Віра Т. повідомила, що в січні 1945 р. вийшла заміж за хлопця, який працював недалеко від її фабрики на залізниці [18, 5].

Зазначимо: якщо питання особистих стосунків робітниць у Німеччині трапляється в поодиноких випадках, про які згадано вище, то тема «горизонтального колабораціонізму» під час окупації загалом відсутня як у автобіографіях та протоколах доповіді, так і в підтвердженнях свідків. Тоді як Ірина Склокіна, досліджуючи гендерні відмінності у стратегіях самоствердження жінок і чоловіків за матеріалами усних свідчень, зазначає, що в більшості оповідей так чи інакше висвітлюється тема «продажності» жінок-остарбайтерок, на яких і покладають основну провину, причому переважно чоловіки-остарбайтери [20]. При цьому останні до «нечесної поведінки» відносять контакти не лише з німцями, а й з робітниками з інших країн.

Отже, аналіз матеріалів фільтраційних справ дає змогу підтвердити розмитість меж між поняттями колабораціонізму, спротиву та примусової праці. Остарбайтери мали доводити відсутність за собою «зрадницької діяльності», спираючись на владний дискурс післявоєнних років: жертви німецько-фашистських окупантів, виключно примусовий характер праці та переважно жіноче обличчя проблеми, а також попередній досвід і власні уявлення. Відповідно головною стратегією було доведення й підкреслення саме примусового способу вивезення. Факт ретельної багатоступеневої перевірки формував ширше відчуття провини, яка полягала в поведінці під час окупації (праця чи непраця на ворога, зв'язки з німцями) та в Німеччині, а для чоловіків додавалася ще й провина неслужби в радянській армії, неевакуації та неспротиву окупантам. Жінки у своїх стратегіях самовиправдання використовували патріархальні уявлення (життя біля батька-матері під час окупації) та наявність попередньої

радянської «правильної» біографії, спиралися на такий життєпис батька. Чоловіки більше виправдовувалися через невиконання ролей, яких очікувала від них держава: воїна, робітника тилу, партизана чи підпільника. Важливим елементом зняття підозри із себе виступає не суцільна, але досить часта практика співпраці зі слідством та вказання імен справжніх зрадників: поліцаїв, співробітників управ, старост, на яких, разом із німцями-окупантами, покладається основна провина за примусове вивезення чоловіка й перетворення його на пасивну жертву війни.

Джерела та література:

1. *Архівне управління Служби безпеки України в Донецькій області. – Фонд фільтраційних справ. – Спр. 192133. – 19 арк.*
2. *Там само. – Спр. 192059. – 9 арк.*
3. *Там само. – Спр. 192050. – 8 арк.*
4. *Там само. – Спр. 192052. – 10 арк.*
5. *Там само. – Спр. 192054. – 11 арк.*
6. *Там само. – Спр. 98936. – 3 арк.*
7. *Там само. – Спр. 98944. – 17 арк.*
8. *Там само. – Спр. 191323. – 7 арк.*
9. *Там само. – Спр. 192048. – 9 арк.*
10. *Там само. – Спр. 192070. – 3 арк.*
11. *Там само. – Спр. 192069. – 5 арк.*
12. *Там само. – Спр. 192068. – 7 арк.*
13. *Там само. – Спр. 192067. – 3 арк.*
14. *Там само. – Спр. 192071. – 4 арк.*
15. *Там само. – Спр. 192060. – 8 арк.*
16. *Там само. – Спр. 217353. – 7 арк.*
17. *Там само. – Спр. 217331. – 9 арк.*
18. *Там само. – Спр. 217332. – 8 арк.*
19. *Там само. – Спр. 192064. – 7 арк.*
20. *Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші післявоєнні роки (1942–1949) / І. Реброва // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – Вип. 12. – 2009. – С. 45–64.*
21. *Склокіна І. Стратегії самоствердження в усних історіях колишніх остарбайтерів (гендерний аспект). – Частина 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1266-iryna-sklokina-stratehii-samostverzhennia-v-usnykh-istoriiah-kolyshnikh-ostarbaiteriv-gendernyi-aspekt-chastyna-1>. – Назва з екрана.*
22. *Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. / О. Стяжкіна. – К.: Дух і Літера, 2019. – 384 с.*
23. *Penter T. Local Collaborators on Trial. Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953) / T. Penter // Cahiers du monde russe. – 2008. – 2–3. – Vol 49. – P. 782–790.*

ОСОБЛИВОСТІ РЕПАТРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ (на матеріалах Волині та Поділля)

СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК*

Від осені 1944 р., коли Східний фронт перемістився на території країн Центральної Європи, з'явилися перші тисячі класичних репатріантів, тобто людей, які поверталися на батьківщину з-за кордону. Серед них – значна кількість примусових цивільних робітників-остарбайтерів, зокрема 2174 600 осіб українських невільників, які становили одну з найчисленніших груп рабів Райху [1].

Спершу репатріантів було порівняно небагато, тож їм і не приділяли достатньої уваги. Як зазначалось у директивному листі за № 27 від 23 жовтня 1944 р. уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова, адресованому військовим радам усіх фронтів, лише частина звільнених військовополонених направлялась тоді в армійські збірні чи збірно-пересильні пункти. Що ж до радянських цивільних осіб, то вони нерідко взагалі залишалися на місці, після чого самостійно й неорганізовано вирушали додому [2, 6–9].

* **Сергій Гальчак** – професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

«...[Я] самостійно добрався до Львова, а далі попутним транспортом до м. Ковель. Далше знову на попутних, із Ковеля по дорозі зустрівся знайомий чоловік з с. Видранці, який мав коня з возом і підвіз до урочища Римача, що на р. Вижві. Тут переплив річку та вночі пішов на рідний хутір Чоповник. І вже глибокою ніччю ступив на поріг рідної домівки...» (зі спогадів М. Мазурика, с. Дубечно Ковельського району; назви областей, районів, населених пунктів – воєнного та повоєнного періодів. – Авт.) [3, 107].

Неорганізоване повернення до рідних місць було рішуче засуджене уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації, адже в людському потоці могли легко розчинитись дезертири, диверсанти, особи, які ухилились від призову в армію. Задля виявлення цих категорій громадян в областях і районах, звідки було вигнано гітлерівців, здійснювалося тотальне «прочісування». Про розмах операції свідчать кількість і склад її учасників: 774 працівники НКВД й міліції, 5539 військовослужбовців НКВД, 1595 сільських і партійних активістів, 1077 бійців винищувальних батальйонів [4, 344].

Такий «стихійності» було покладено край, і про самовільне повернення на батьківщину колишніх нацистських невільників уже не йшлося.

Станом на 10 листопада 1944 р. відомством уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації було взято на облік 466 528 осіб, які підлягали поверненню на терени держави. До того дня з них прибуло в СРСР 84 650 осіб: 50 989 колишніх військовополонених і 33 661 цивільний.

Пізніше кількість репатріантів помітно збільшилася. За п'ять місяців, від січня до травня наступного року, органи репатріації у військах зібрали, прийняли на збірно-пересильні пункти й зареєстрували загалом 1835 377 осіб. Із них цивільного населення – 1254 232 особи, колишніх військовополонених – 581 145 осіб. У січні – квітні 1945 р. в СРСР із цієї кількості було доставлено 1354 020 осіб [5, 221].

Тягар труднощів у здійсненні репатріаційних заходів ліг на армійські та фронтові збірно-пересильні пункти, інші військові служби. «Командири передових частин і частин охорони фронтового тилу, дорожні частини фронтів та армій, а також військові коменданти і місцева адміністрація займались оповіщенням та збором репатріантів, їх направленням і розміщенням у таборах (збірно-приймальних пунктах), наданням їм медично-санітарної допомоги, матеріальним забезпеченням (харчуванням, а тим, хто гостро відчував потребу, – одягом і взуттям), політико-виховною роботою (в тому числі бойовою та політичною підготовкою тих із них, хто ще не вийшов із призовного віку, а також шкільним процесом – для тих, хто ще призовного віку не досяг), підготовкою і відправленням репатріантів за призначенням» [5, 205].

Відправлення здійснювалося лише після перевірки кожного репатріанта співробітниками органів НКВД та «Смершу» на предмет політичної благонадійності.

Усіх перевірених на збірно-пересильних пунктах громадян направляли:

а) військовозобов'язаних – у Червону армію;

б) осіб, які не підлягали призову, – до місця їхнього проживання, за винятком жителів прикордонної смуги Литовської РСР, Білоруської РСР, Української РСР і Молдавської РСР, яких дозволено було направляти додому лише через прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. (Слід також зазначити, що не всім репатріантам дозволялося повертатися в місце довоєнного мешкання. Зокрема, заборонялося поселятися у м. Москва, Ленінград, Київ. Лише після розпорядження РНК СРСР за № 10407т від 7 липня 1945 р. юнаки та дівчата могли повернутися в м. Київ, але за умови, що там проживають їхні батьки);

в) колишніх червоноармійців, які служили у ворожих частинах, – у перевірко-фільтраційні табори НКВД чи Головного управління військової контррозвідки «Смершу» за місцем скоєння злочину чи проживання.

Після появи 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії генерала армії Т. Хрульова й згадуваного уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова (№ 1/1240645т і № 1/1240646т; розісланих Військовим радам фронтів та військових округів [6, 44–49]), репатріантів почали ділити на такі сім категорій:

- колишні військовополонені – рядовий і сержантський склад (направлялись в армійські збірно-пересильні пункти, а після перевірки органами «Смершу» – в армійські та фронтові запасні частини);

- колишні військовополонені-офіцери (направлялись у спецтабори НКВД);

- військовополонені та цивільні особи, які служили в німецьких спецформуваннях, власовці, поліцаї та інші підозрілі (направлялись у спецтабори НКВД);

- інтерноване цивільне населення (направлялось у фронтові збірно-пересильні пункти та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВД);

- чоловіки призовного віку (після перевірки направлялись у запасні частини фронтів чи округів, решта – до місця постійного проживання);

- жителі прикордонних областей (направлялись у прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВД. На Волині такі пункти у вересні 1944 р. було відкрито в м. Любомль та Володимир-Волинський. Проте ПФП у м. Любомль не зміг налагодити нормальну роботу й 26 жовтня 1944 р. наказом НКВД СРСР № 001323 був ліквідований [7, 293, 296]);

- діти-сироти (направлялись у дитячі будинки та притулки наркоматів освіти й наркоматів охорони здоров'я союзних республік) [5, 206].

23 травня 1945 р., на основі остаточних домовленостей між радянською стороною і союзниками в м. Галле, було дано зелене світло масовій репатріації. Ось як про це розповідає колишній остарбайтер К. Мосьонз (с. Орлівка Теплицького району Вінницької області): «...Вранці американці нам повідомили, що ми відправляємось додому. Радісне “ура” загриміло в багатьох куточках табору. Оскільки людей було дуже багато, одночасно всі виїхати

не могли, встановилася черга, яка витримувалася протягом усього періоду передачі на радянській стороні. На практиці це виглядало так: відїжджаючим видавався сухий пайок (хліб, консерви, галети т. і.), з особистими речами вони сідали на машини і з табору їхали колоною до міста Дессау, де переправлялися через Ельбу. Потім машини від демаркаційної лінії поверталися за новою партією репатріантів...» [8, 466].

Аналогічна картина спостерігалася в інших місцях окупаційних зон союзників.

«...На машинах нас привезли на станцію міста Франкфурт-на-Майні, де нас уже очікував ешелон із пасажирських вагонів і прекрасний сухий пайок, а також добротний одяг... Із Франкфурта-на-Майні нас привезли в місто Риза-на-Ельбі, де і передали радянським військам. Перейшовши понтонним мостом через Ельбу, ми опинились уже в радянській зоні окупації. Нас тут же, неподалік від мосту, всіх вишикували повагонно, як ми їхали, а це значить чоловік по 50, і перед нами, проходжаючи вздовж шеренги, військова людина у званні старшини своїм зичним голосом промовила: “Тромадяни репатрійовані, ви прибули з того боку, тому: в кого є пістолети, планшети, комскладівські ремінці, фінки, кастети і т. д., все здати. В протилежному разі – розстріл”. І ми подумали – нічого собі, потрапили до своїх. Нігде, ніколи і ніхто на американській території нам не говорив про те, що за щось ми будемо розстріляні. А свої відразу ж попередили...» [9, 134].

Із приймально-передавальних пунктів, розташованих на демаркаційній лінії, репатріантів, наших співвітчизників, направляли у збірно-приймальні табори (пункти). Їх на підконтрольній радянській стороні території налічувалися десятки: у Східній Німеччині, Австрії, Польщі, Угорщині, Чехословаччині. Тут репатріанти поіменно реєструвалися, проходили обов’язкову для всіх фільтрацію [10, 141–142].

Сама перевірка на предмет лояльності репатріантів до батьківщини, їхньої політичної благонадійності (фільтрація) відповідно до службових інструкцій мала тривати до 15 днів. Одним із головних її елементів було заповнення спеціальної анкети. Репатріанту пропонувалося щиросердо відповісти на низку запитань, зокрема такі: «Де проживали, чим займалися у період тимчасової німецької окупації?», «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?», «Де ви проживали в Німеччині і чим займалися?», «Чи утримувались у спец-таборах противника і що там робили? (Вказати назву табору і адресу)», «Чи проходили службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?», «Чи служили в німецьких установах, на підприємствах, організаціях? У яких? У якій якості?», «Скільки разів вас заарештовували й допитували під час перебування на території Німеччини?», «Кого ви знаєте зі зрадників Батьківщини?» [11].

Досить репатріанту було відповісти, що його заарештовували чи допитували гітлерівці в Німеччині, як така особа надовго потрапляла в поле зору радянських спецорганів. Їхній інтерес насамперед зводився до в'яснення, чи оstarбайтер, перебуваючи в ув'язненні, не був завербований гестапівцями? Якщо був, то яке завдання виконував? Якої шкоди завдав?.. Так у фільтраційній справі Н. Ніколашеної із с. Вівсяники Самгородоцького району (Вінниччина) читаємо: «Перевірена. Будучи в Німеччині, тричі арештовувалась поліцією за втрату знака “Ост”. Потребує опрацювання як “посібник”. Довести облікову справу. 19.07.45 направлена в с. Вівсяники. 15.11.46 особову справу направлено в Самгородоцьке МПС для подальшого опрацювання» [12].

Відповіді на запитання «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?» та «Кого ви знаєте зі зрадників Батьківщини?» слугували своєрідним джерелом для складання списків лояльних до нацистського режиму осіб. У першому випадку виявлялись імена старост та поліцаїв, які відправляли в нацистське рабство своїх співвітчизників; відповіді на друге запитання давали змогу виявити ще більше коло посіпак ворога: від тих, кого репатріант знав удома, до відомих йому з часу перебування в Німеччині. Зрозуміло, ті репатріанти, котрі опинилися в цьому списку, підлягали особливо ретельній перевірці.

Як зазначає у спогадах більшість колишніх репатріантів, фільтрація переважно відбувалась без застосування грубої сили, цілеспрямованого знущання, катувань, хоча траплялись і такі випадки. Скажімо, А. Сивопляс із с. Турбів Турбівського району Вінницької області згадує, що в таборі, де особисто проходила фільтрацію, окремих жінок били й навіть (за те, що «шлялися з німцями») катували... [8, 470].

О. Гембік, говорячи про колишнього оstarбайтера П. Шевчика із с. Ворокомле Камінь-Каширського району Волинської області, згадує, як радянські солдати катували його, не поступаючись гестапівцям: «...Під конвоем привели у відділ міністерства безпеки. Вишукані тортури, яких зазнав тут, важко було порівняти зі звірствами німецького офіцера. Кілька днів його нещадно катували, примушували зізнатися, що він бандерівський зв'язківець. Не раз, дивлячись на залитий кров'ю документ з Буглінської шахти, він згадував мудрі поради випадкових зустрічних про те, що безпечніше не повертатися до Радянського Союзу. Каткування припинилися лише тоді, коли дали запит у Камінь-Каширський військкомат, а звітти у Ворокомле і отримали відповідь, що дійсно у 1942 році Петро Шевчик був вивезений на примусові роботи до Німеччини» [13].

Окремі репатріанти розповідали, що їх кілька разів підряд (зазвичай посеред ночі викликали слідчі, ставлячи ті самі запитання. При цьому поводитися грубо, високомірно [14, 51]. Особливу прискіпливість проявляли до співвітчизників, які були визволені військами союзників.

Велике значення надавалося також тому, коли й за яких обставин радянська людина опинилася на території країн, що воювали з СРСР, або окупованої Німеччиною країни. При цьому членам фільтраційної комісії належало з'ясувати, в якій ролі репатріант потрапив за кордон: як військовополонений, мобілізований чи виїхав добровільно.

Непростою виявилася фільтрація саме для таких «добровольців» та військовополонених. Скажімо, за словами М. Мельник із с. Северинівки Тростянецького району Вінницької області, «в радянську зону [окупації Німеччини репатріанти-остарбайтери] в'їхали разом із військовополоненими. Тут нас розділили... Більше ми цих наших полонених не бачили... Їх відправляли в концтабори...» [15].

Сама процедура фільтрації була неприємною для репатріантів, принижувала морально і фізично, змушувала усвідомити свою «другосортність», нікчемність перед величчю системи, що триумфально розгромила німецький нацизм, відчуті, бодай малу, особисту провину перед Батьківщиною, хоча б за те, що у важку годину випробувань не допомагали їй, а працювали на ворога. Душевний дискомфорт посилювала тривалість перевірки: у визначений півмісячний термін комісії не вкладались, і репатріантам доводилось очікувати вирішення власної долі незрідка тижнями, а то й місяцями, що дуже гнітило, призводило до душевних страждань.

Пізніше інколи траплялося, що працівники репатріаційних місій за кордоном ставили однією з умов швидкого повернення додому, а що найголовніше – з можливістю уникнути тривалої перевірки, обіцянку відпрацювати певний часовий термін у якійсь конкретній галузі, наприклад у шахті чи на підприємстві хімічної промисловості [16, 392]. Як ілюстрацію наведемо текст телеграми: «Повідомляємо, що 20 серпня 1947 року ешеленом № 50370 відправлено до Ковеля 687 сімей українців, слідуванням у області довоєнного проживання, і 42 білоруси, які виявили бажання працювати шахтарями в Донбасі. Прошу організувати особисту зустріч їх у Ковелі і до мінімуму скоротити процедуру перевірки» [17, 159].

Однак абсолютній більшості репатріантів доводилось запасатись неабияким терпінням і довго чекати, причому в умовах надзвичайної скупченості, невлаштованості, антисанітарії. «...Сьогодні – уже 1 листопада, а я все ще у Володимир-Волинську. Ти не можеш собі уявити, скільки тут уже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці біля двохсот чоловік. Вдень і вночі двері не закриваються, і не дивлячись на це, повітря завжди важке. Світла немає. По воду доводиться йти більше кілометра. Що б ти не поклав, усе вкрадуть. Білизну попрали ніде, вимитись ніде, взагалі табір непристосований для утримання людей, абсолютно ніяких життєвих зручностей немає. Отримуємо продукти сухим пайком, а зварити ніде... Навіть туалету немає...» (із листа О. Крюкової) [18, 257].

До речі, цей лист як небажаний для адресата був виокремлений серед іншої кореспонденції під час перлюстрації військовою цензурою НКГБ УРСР [19, 169].

Про численні проблеми перевірко-фільтраційних та приймально-розподільчих пунктів Волинської області, пов'язані з матеріально-побутовою необлаштованістю приміщень, браком найнеобхіднішого приладдя, продовольства, палива, одягу та взуття, ліків і медичного обладнання, йдеться в численних архівних документах. Начальник Любомльського пункту підполковник держбезпеки Макаров у доповідній записці на адресу уряду Української РСР 10 жовтня 1944 р. скаржився не лише на матеріально-побутову скруту, а й на цілковиту байдужість районної влади у справі облаштування приміщень ПФП, його забезпечення найнеобхіднішим – будівельними матеріалами, меблями, паливом, транспортом, харчуванням, одягом і взуттям для репатріантів: «Районні органи нам не допомогли навіть у тому, щоб звільнити займану прикордонним загonom половину нашого будинку... Наразі прикордонний загін, звільняючи приміщення, приводить їх до напівзруйнованого стану, знімають віконні рами та двері, виймають і вивозять із собою обладнання печей. У результаті – знову доведеться займатися капремонтom цих приміщень» [20, 26 зв.].

Голова Волинського облвиконкому Решетняк та завідувач відділу Євсеєнко, звітуючи до м. Київ про роботу відділу репатріації за 1945 р., констатували: «По місту Володимир-Волинську приймально-збірний пункт має 23 земельки вмістимістю 2,5–3 тис. чол., побудований харчоблок, але через відсутність котлів не працює» [21, 114].

Про зловживання службових осіб йдеться в іншому документі – наказі по відділу репатріації при Волинській обласній Раді депутатів трудящих від 8.IX.1945 р.: «Під час перебування в командировці Зам. Зав. відділу Репатріації при Облвиконкомі тов. Прадідом встановлено, що Зав. обласним ПРП тов. Брускін не зрозумів завдання обласного ПРП по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян з німецької неволі. Громадяни, які прибули на пункт, використовуються в особистих інтересах тов. Брускіним. Мобілізував трьох громадян прати білизну в себе на квартирі. Такі вчинки з боку тов. Брускіна нічого спільного не мають з існуючими завданнями обласного приймально-розподільного пункту по прийманню репатрійованих радянських громадян...» [22, 2–3].

В одній із телефонограм Волинського обкому КП(б)У повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО «поводить себе грубо із репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну із репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріанти скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають особисті речі» [18, 91].

Ще однією нагальною проблемою став дефіцит кадрів. Уже через місяць після створення Володимир-Волинський приймально-розподільчий пункт прийняв 22 тис. осіб, а його штат був укомплектований лише на 30 %. Відповідно на пункті спостерігалися величезні черги

під час реєстрації, люди отримували продукти на третій чи четвертий день після прибуття, оскільки до реєстрації продуктів не видавали [18, 91].

Численні негаразди мали місце й на інших приймально-розподільчих та приймально-фільтраційних пунктах. Заступник голови РНК І. Сенін доповідав секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку: «Особливо незадовільний стан прийому репатріантів в осінньо-зимовий період на прикордонних ПРП у Рава-Руській, Ковелі, Львові й Володимир-Волинському, де відсутні житлові приміщення й бараки для розташування репатріантів. Львівський військовий округ, Волинська й Львівська облради зі значним запізненням розпочали будівництво бараків і землянок. Великі надходження репатріантів на зазначені пункти у вересні й жовтні, настання несприятливих погодних умов і значне похолодання, а також нестача залізничного транспорту створює винятково складне становище для репатріантів, які прибувають на зазначені пункти» [18, 154].

Враховуючи стрімке зростання кількості осіб, які поверталися в рідні краї, НКВД-КГБ СРСР у лютому 1945 р. своєю директивою дозволили спрощену п'ятиденну перевірку для жінок із дітьми та літніх людей. Пізніше, 22 травня 1945 р. (тобто за день до початку масової репатріації із зон союзників), зважаючи на грандіозні обсяги роботи, яку належало виконати, Державний комітет оборони СРСР скоротив термін перевірки і для решти категорій громадян, обмеживши її 10 днями, – із тим розрахунком, що кожного, хто повернувся з-за кордону, органи НКВД додатково перевірять за місцем проживання чи у своїх спецтаборах.

Оскільки фронтові та армійські збірно-приймальні пункти не могли впоратись із дедалі більшим потоком репатріантів, на повну потужність задіявались і перевірко-фільтраційні табори, розташовані в районі радянського державного кордону. Через брак необхідної кількості транспорту 16 червня 1945 р. Державний комітет оборони змінив схему відправлення репатріантів на батьківщину з фронтових таборів: відтепер до місця фільтрації, тобто до одного із 35 прикордонних таборів, репатріанти діставались пішки. Щоправда, це не стосувалося хворих, старих, жінок із дітьми до 15 років та дітей-сиріт до такого самого віку – в одне із цих міст чи безпосередньо в область мешкання їх везли залізницею [5, 293].

Інших «чекав багатоденний піший марш за принципом “табір-колона”... Інструкцією були передбачені добовий темп руху – 15 км, перепочинок на 3–4 години і відпочинок через кожні 3 дні маршу, транспорт для продовольства та особистих речей (по 50 кг на особу), тих, хто захворів чи відстав на марші. Для супроводження колони з 1000–1500 чол. виділялися офіцер, фельдшер, один-два політпрацівники і група бійців...» [5, 293].

Дехто з репатріантів твердить, що за день доводилось долати не 15, а 50 км. «...По 50 км в день йшли... Йшли через Польщу, через Краків пройшли і добрались. Під Новоград-Волинським ми стояли цілий місяць, сиділи в карантині. А це вже був серпень місяць. Дощі йдуть... Зробили курені, а... дощ, вони протікають...» (зі спогадів репатріантки

Ю. Швайченко) [14, 185]. «...Пішки ми йшли 2 тижні від ранку до вечора, напівголодні, ночували в полі, в лісі, де нічка застане, ноги в усіх попухли...» (зі спогадів А. Бернацької, с. Хомівка Житомирської області) [14, 187].

Як і на початку 1945 р., в усіх фільтраційних пунктах репатріантів ділили на згадувані сім категорій (відтепер дія ухвалених 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії Т. Хрульова та уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голикова поширювалася й на репатріантів, прибулих із зон окупації союзників).

Разом із перевіркою на політичну благонадійність під час фільтрації вирішували питання: як використати репатріантів із максимальною користю для батьківщини?

Колишні остарбайтери призовного віку (як і їхні ровесники-військовополонені після ухвалення Президією Верховної ради СРСР Указу від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною») зараховувались у діючі запасні частини армії, стаючи в такий спосіб військовослужбовцями. Звідси багато хто потрапляв на передову, насамперед колишні остарбайтери, визволені під час війни Червоною армією, а також репатріанти з окупаційних зон союзників, які брали участь у розгромі мілітаристської Японії.

Загалом за період від жовтня 1944 р. до березня 1946 р. до лав Червоної армії було направлено 1055 925 репатріантів, із них 268 794 – у 1944 р., 779 406 – у 1945 р. та 7725 – у 1946 р. [5, 298]. Причому серед них було чимало жінок, зокрема й подолянок та волинянок. Скажімо, М. Симчук із с. Червоне Ситковецького району залишена в Німеччині для роботи у військовій комендатурі, Н. Волос із с. Носківці та Н. Єременко із с. Ометинці того самого Ситковецького району працювали санітарками у військових госпіталах, К. Носур із с. Гулі Барського району – пекарем при військовій частині № 29655, на різних роботах у підсобних господарствах військових частин трудилися Н. Степко із с. Мар'янівка Уланівського району, Г. Лискіна із с. Гута-Літинська Літинського району, С. Муравська із с. Болюхівка Іллінецького району, Г. Братийчук із с. Верба Вербського району Рівненської області та ін. [23–29; 30, 158 зв.].

Багатьох недавніх остарбайтерів тимчасово залишали в Німеччині для робіт, пов'язаних із демонтажем і транспортуванням трофейного чи репараційного обладнання. Загалом до кінця листопада 1945 р. на промислових і сільськогосподарських об'єктах Німеччини та Австрії було зайнято репараційними операціями понад 300 тис. радянських громадян-репатріантів [5, 319].

«Займалася наша бригада, якщо правильно висловитись, репарацією. Це демонтаж і вивезення обладнання з вцілілих заводів і фабрик у рахунок плати за заподіяні збитки в нас. Коротше кажучи, займались самим справжнім грабунком, як і німці у нас...» (зі спогадів І. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району Вінницької області) [31, 24].

Нерідко ці роботи виявлялись досить небезпечними для здоров'я і навіть життя репатріантів. «Так, чотири тисячний загін колишніх остарбайтерів використовувався на демонтажі шкідливих хімічних виробництв на заводі "ІГ Фарбеніндустрі" в Освенцімі (а пізніше на демонтажі й інших хімічних виробництв) без будь-якого захисту від... отруйних речовин, без профілактичного харчування та ліків» [5, 319].

На виконання робіт великої трудомісткості потрібно було багато часу. А тому робітникам, задіяним на них, доводилося до року, а то й більше, перебувати в Німеччині, хоча кожен із них мріяв якнайшвидше повернутись додому.

Масово використовувалася ще одна форма трудового залучення тих, хто повертався в рідні місця. Попри те що відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, які репатріюються, звільнених Червоною армією і військами союзних держав» основну масу репатріантів, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку та жінок слід було направляти в місця їхнього постійного проживання, Генштаб Червоної армії дав указівку начальникам збірно-пересильних пунктів формувати трудові батальйони з осіб 1916–1926 р. н. чисельністю по 1 тис. осіб.

Формування таких батальйонів почалося ще наприкінці війни. Використовували їх на різноманітних інженерних роботах як на передовій, так і в тилу Червоної армії, що наступала. Але й у післявоєнний час робота з їх створення велася не менш інтенсивно. Називалася вона «мобілізацією в трудові батальйони». Змінилися тільки місця використання цих формувань. Зазвичай у спецешелонах під охороною військ НКВД їх направляли до найважливіших промислових районів СРСР, де від кожного «мобілізованого» вимагалась ударна праця.

У складі таких батальйонів було чимало подолян. Колишньому мешканцеві с. Котюржинці Теофіпольського району Кам'янець-Подільської області І. Ільчуку довелося працювати на одному з ремонтних заводів м. Сталінград, Б. Яворському із с. Мухувата Самгородського району Вінницької області – на металургійному заводі м. Златоуст Челябінської області, М. Мусійцю з м. Козятин – на цегельному заводі м. Копейськ тієї самої області, В. Антонюку із с. Скарженівка Теплицького району Вінницької області – на руднику ім. С. Кірова у Мурманській області, його землякам О. Кучеренку із с. Леухи Дашівського району – в Підмосков'ї, С. Надібському із с. Окладне Барського району – на заводі металургійного обладнання в м. Дніпропетровськ, А. Омельчуку з м. Козятин – на заводі в м. Серов Свердловської області, І. Мовчану із с. Івча Літинського району – на Уралі на одному з підприємств тресту «Магнітобуд», П. Янівцю із с. Павлівка Погребищенського району – на 9-му нафтопромислі м. Баку, В. Міхеєву із с. Сутиски Тиврівського району – на руднику «Кок-Янгак» у Киргизії, І. Огороднику із с. Завадівка Теплицького району – на одному з підприємств тресту «Чіатурмарганець» у Грузії, а С. Олійнику із с. Чернявка Плисківського району, А. Наумцю

із с. Рогізна Немирівського району, П. Мельникову із с. Нараївка Гайсинського району – в Іркутській області на спорудженні Байкало-Амурської магістралі [32–41; 8, 474]...

Далеко від рідних домівок довелося трудитися й багатьом волинянам. «Звільнили всіх наші війська, і всі поїхали додому. Тата мого на кордоні з Україною не відпустили з мамою і зі мною, а відправили до Харкова на Харківський тракторний завод» (зі спогадів З. Синицької, с. Лучин Попільнянського району Житомирської області) [42, 376].

Далеко за межами рідної України опинились уродженці с. Буща Вербського району Рівненської області: В. Галій, М. Матвійчук, П. Ящук – у Молотовській області, О. Приходько – в Куйбишевській, Ф. Павлюк – у м. Краматорськ, А. Ящук – у м. Вологда [43, 10; 12]. Уродженця с. Королівка Устилузького району Волинської області І. Лигерка привезли в Астраханську область, його земляка із с. Білашів Ковельського району П. Левчука – в м. Кізел Молотовської області [44; 45]...

Та найчастіше людей направляли на Донбас, де вони брали участь у відбудові та експлуатації шахт. Саме туди, а не в рідні батьківські домівки, потрапили після війни П. Олійник із с. Лісова Лисіївка Турбівського району, І. Нестерук із с. Антонівка Теплицького району, О. Негалюк із с. Кунка Гайсинського району, П. Найчук із с. Качанівка Хмільницького району, М. Немировська із с. Червона Гребля Чечельницького району, І. Лемещук із с. Фалемичі Володимир-Волинського району, М. Левчук із Локачівського району Волинської області, А. Галій, О. Грицишин із с. Буща Вербського району Ровенської області, тисячі інших уродженців Поділля та Волині [8, 474; 46; 47; 48, 10; 12].

Трудові батальйони передавались у відання відповідних міністерств, наприклад вугільної промисловості, й закріплювалися за ними. Навіть «із досягненням демобілізаційного віку з робочих батальйонів зазвичай нікого не звільняли й не відправляли додому, а закріплювали за підприємствами та будовами, де на той час працював робітник. Покинути підприємство мали право лише інваліди, і то тільки у випадку, якщо вони переїжджали до постійного місця проживання, та люди, які досягли зрілого віку й були найстарішими у батальйонах» [5, 300]. Лише 30 вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР своєю постановою поширила на них норми чинного законодавства про працю, а також права і привілеї, якими користувалися робітники та службовці тих самих підприємств і будов. 12 червня 1947 р. вона ж таки розпорядженням № 7240т зобов'язала міністерства й відомства, а також керівників підприємств республіканської і місцевої промисловості звільнити від роботи в 1947 р. для від'їзду в місця постійного мешкання репатрійованих громадян усіх національностей за винятком німців та осіб, які служили в німецькій армії, легіонерів, власовців і поліцаїв [49, 23].

Через трудові батальйони пройшли десятки тисяч репатріантів. Станом на 1 січня 1946 р. в них служило 608 095 осіб, із них 344 448 – колишніх військовополонених і 263 647 – колишніх цивільних [5, 299].

Беззастережним було трудове використання тих, хто в результаті фільтрації визначався в так званій спецконтингент. До нього зараховували військовополонених-офіцерів, колишніх військовослужбовців та цивільних осіб, які служили в стройових німецьких спецформуваннях, власовців, поліцаїв та «інших підозрілих». До переліку «інших підозрілих» нерідко потрапляли й колишні остарбайтери, які після катувань у гестапо поповнювали лави власовців або ж давали згоду на співпрацю з ворогом. Таких нестійких остарбайтерів, як і інших зарахованих у спецконтингент, направляли не лише на примусові роботи, а й на спецпоселення «на шестирічний термін».

«Перед відправленням їм оголошувалось приблизно таке. Як зрадники Батьківщини, згідно зі статтею 193.22 Кримінального кодексу СРСР всі вони заслуговують одного й тільки одного покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Однак у зв'язку з перемогою над ворогом Вітчизна-мати проявляє до них велику благодюшність і, звільнивши від понесення вказаної кримінальної відповідальності, обмежується їх переведенням на спецпоселення строком на 6 років» [5, 302].

Місця для спецпоселення визначалися зазвичай далекі, глухі та необжиті, але такі, де в необмеженій кількості потрібна була людська праця. Так, остарбайтер М. Матічук із с. Криштопівка Дашівського району Вінницької області відбував покарання в Амурській області. За службу в німецькому трудовому батальйоні був висланий на спецпоселення до Сибіру колишній примусовий «східний робітник» І. Мізюк із с. Вахнівка Липовецького району [8, 475–476]. П. Матвійчук із с. Сапогів Ківерцівського району Волинської області разом із дружиною та дочкою відбував покарання в Кіровській області, Є. Гришук із с. Коршів (Ровенська область) – у Медвеж'єгорському спецтаборі НКВД СРСР [50, 115; 51].

У кого провина була менш суттєвою – опинялися й значно ближче. Наприклад, колишній остарбайтер М. Яворський із с. Хмелівка Погребищенського району за те, що його батьки виявилися «куркулями», спершу п'ять років примусово працював у Московській області, лише потім – у Челябінській [52].

Ті, хто, пройшовши фільтрацію, не був призваний на службу в армію, не залишався тимчасово в Німеччині для виконання репараційних робіт, не залучався у трудові батальйони, не спроваджувався у спецконтингент, визначалися для відправлення додому. Вони становили основну масу репатріантів, їхня праця мала використовуватись за місцем проживання.

У фільтраційних справах, заведених на таких осіб, робились примітки: «За час проходження перевірки компрометуючі матеріали відсутні. Фільтраційну справу здати в 1-й спецвідділ», «Перевіркою компроматів не виявлено», «Дозволити проживання за місцем народження», «Направити за місцем проживання», «Узята на облік у зв'язку з поверненням в СРСР через польсько-радянський кордон», «Відправити на батьківщину», «Передати фільтраційну справу в РВ МГБ для дальшого агентурного опрацювання» тощо.

Таким особам видавали тимчасове посвідчення, в якому було вказано прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, час перебування у фронтовому чи армійському таборі, збірно-пересильному пункті, перевірко-фільтраційному пункті, прикордонному фільтраційному таборі чи іншому такого роду місці, а також обране репатріантом місце проживання. У тому самому документі стояло дві примітки: «Посвідкою на мешкання служити не може» і «Посвідчення по приїзду до місця мешкання необхідно здати в місцевий орган НКВД для отримання посвідки на мешкання». Більше ніяких особистих документів репатріантам на руки не видавали. Усі документи, що підтверджували перебування людей на каторзі, в концтаборах і тюрмах нацистської Німеччини, забирались у них під час фільтрації.

Отже, перевірка політичної благонадійності репатріантів (фільтрація) була принизливою, досить важкою в морально-психологічному сенсі процедурою і мала доленосне значення для кожного, хто повертався на батьківщину. Одночасно в її процесі вирішувалося питання про використання кожного репатріанта з максимальною користю для радянської держави.

Перебуваючи в збірно-пересильних та інших таборах, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну, яка включала медичний огляд і санітарно-профілактичні заходи стосовно кожного, хто повертався на територію СРСР.

По-перше, серед них справді було дуже багато хворих. Виснажені каторжною працею та хронічним голодом, вони виявилися беззахисними перед численними недугами, особливо інфекційними: туберкульозом, грипом, ангіною, черевним тифом, коростою та ін. Чимало репатріантів потерпало від венеричних хвороб, а також від за давнених через відсутність лікування під час перебування на нацистській каторзі. Для прикладу пошлемось на статистичні дані, що містяться у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській обласній раді депутатів трудящих за 1945 р.: «...Інфекційних хворих, які пройшли через пункти області: гонорея – 706 [осіб], сифіліс – 139, туберкульоз – 370, короста – 1680, інші [захворювання] – 3800» [21, 121].

По-друге, багато було покалічених унаслідок масованих бомбардувань населених пунктів Німеччини авіацією союзників, проходження Східного та Західного фронтів, через відсутність на виробничих підприємствах Райху елементарної охорони праці, нещасні випадки, катування у штрафних та концентраційних таборах. Так, поверталися додому інвалідами уродженці с. Буца, Судобич Вербського району Ровенської області І. Мандзюк, Ф. Кулинюк, С. Горачек, С. Ярешов [43, 14; 61–62]. Їхні земляки С. Метелюк, А. Метелюк (с. Буца), П. Мельничук, Х. Стасишин (с. Студінка) взагалі не доїхали до батьківських домівок, померши від хвороб у Німеччині [43, 13; 59 зв]. Така сама доля спіткала Н. Запорожець, О. Поліщука, М. Сліпчук, Є. Шміголь, Д. Прокопенка, О. Слободянюка, Д. Гончарука,

Д. Підлісного, Л. Настюк, насильно вивезених на німецьку каторгу із с. Червоне Немирівського району Вінницької області, й багатьох інших українських цивільних примусових робітників Райху [53, 38].

По-третє, до цього зобов'язувала вимога, що містилась у «Положенні про фронтний збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, котрі перебували на території Німеччини та окупованих нею країн», де було конкретно вказано, що всі громадяни, які прибувають на приймально-розподільчий пункт, підлягають санітарній обробці, а особистий одяг – дезінфекції.

Для лікування та ізоляції уражених недугою людей при збірно-пересильних пунктах обладнувалися госпіталі та санітарні ізолятори, використовувалися місцеві медичні установи.

Те саме можна сказати і про прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. Ось яку лікувально-санітарну роботу, наприклад, було виконано в липні 1945 р. на такому пункті в м. Чернівці, через який пройшло чимало подолян: прийнято лікарями – 666 осіб, оглянуто на предмет вошивості й проведено дезінфекцію – 666 осіб. Захворюваність: 1) сипний тиф – 2 особи; 2) шлунково-кишкові хвороби – 7 осіб; 3) грип – 16 осіб; 4) ангіна – 10 осіб; 5) короста – 10 осіб; 6) венеричні хвороби – 3 особи; 7) психоневрологічні хвороби – 3 особи; 8) туберкульоз – 8 осіб; 9) запалення легенів – 3 особи; 10) кашлюк – 2 особи; 11) проста диспенсія – 18 осіб; 12) токсична диспенсія – 2 особи; 13) крупозна дистрофія – 1 особа; 14) фурункульоз – 10 осіб; 15) абсцес гомілки – 1 особа; 16) малярія – 2 особи. З них ізолювано – 64 осіб; госпіталізовано – 12 осіб. Смертних випадків – 3 особи [54, 115].

За офіційними даними санвідділу Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, для обслуговування репатріантів було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 лазень і 690 дезкамер. Кількість зафіксованих ними хворих досить велика: 1080 034 осіб, із яких 66,3 % потребували амбулаторного лікування і 33,7 % – стаціонарного. Інфекційних хворих було виявлено 31 989 осіб, найбільш поширеною інфекційною хворобою – особливо після червня 1945 р. – був черевний тиф (5635 осіб). За період від січня 1945 р. до січня 1946 р., так і не доїхавши до батьківщини, вмерло 3298 репатріантів [5, 206]. Серед них – 18-річна вчорашня остарбайтерка, уродженка с. Зозулинці Самгородоцького району Вінницької області Н. Нечипорук, яка серйозно підірвала здоров'я на нацистській каторзі, вмерла, щойно прибувши у збірно-пересильний табір [55].

За інформацією, яка міститься у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській облраді за 1945 р., 19 волинян померли, перебуваючи у приймально-розподільчих пунктах області [21, 122].

Загалом у таких пунктах Волинської області в 1945 р. було госпіталізовано 659 осіб, 92 486 репатріантам надавали медичну допомогу, 240 793 – пройшли санітарну обробку [21, 115].

Отримати повноцінну медичну допомогу всі не могли, тому неінфекційних хворих відправляли додому з розрахунку, що вони продовжать лікування за місцем проживання, де зціленню мав допомагати й звичний клімат (особливо тим, у кого довго не заживали та гноїлися рани). Проте нестача кваліфікованих медичних кадрів, брак необхідних ліків, погана облаштованість лікарень незрідка зводили лікування нанівець. Уже вдома в 1945–1947 рр., наприклад, померли, повернувшись із Німеччини, З. Менчинська із с. Держанівка Хмельницького району, В. Дзьобак із с. Біляни Мурованоктуриловецького району, яким тільки б жити й жити [56–57]. Обірвалося життя багатьох інших підкошених хворобами та покалічених у Німеччині недавніх примусових «східних робітників».

У більшості випадків проходженням фільтрації та медичною перевіркою поневіряння репатріантів у збірно-пересильних таборах не закінчувалися – попри незручності, людям днями, а то й тижнями доводилося чекати транспорту, насамперед спеціально виділених поїздів, яких не вистачало.

«Ви собі не уявляєте, як нам хотілось додому... За тим поїздом усі очі вигледіли, а його все нема... Коли й прибував якийсь, то не наш... То для сталінських¹, то для харківських, то полтавських людей... Народу в таборі ціле море, а день як рік. Всі чекають... Ой, як це важко...» (із розповіді Г. Миронюк, с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області) [58].

Незважаючи на тривалість перебування репатріантів у збірно-пересильних, перевірко-фільтраційних таборах, усі витрати з їх утримання покладалися на Народний комісаріат оборони СРСР. До вересня 1945 р. репатріанти харчувалися за армійською нормою № 4. Тобто отримували такі самі харчі, як і солдати тилових частин Червоної армії. На тих, хто перебував у дорозі, поширювалася дія армійської норми № 3. Згідно з її нормативами репатріантам видавався сухий пайок на час від 3 до 10 днів – залежно від відстані до кінцевого пункту.

Великої різниці між цими нормами не існувало. Так, згідно з нормою № 3 взимку видавали 750 г хліба, згідно з нормою № 4 – 700 г (улітку на 50 г менше), відповідно риби – 120 і 100 г, цукру – 25 і 20 г, макаронів, м'яса, комбіжиру, овочів та інших продуктів – однаково [59, 123–124].

Від вересня 1945 р. РНК СРСР було встановлено такий порядок продовольчого забезпечення репатріантів. На збірно-пересильних пунктах (таборах) і в дорозі до приймально-розподільчих пунктів забезпечення здійснювалось по лінії НКО СРСР, виходячи з добового розрахунку на одну людину: 700 г хліба, 50 г пшеничного борошна, 150 г крупи (включно з

¹ Йдеться про жителів Сталінської (нині – Донецька) області.

бобовими та макаронами), 50 г м'яса й риби, 20 г масла, 30 г цукру, 1 г чаю, 900 г картоплі та овочів, 30 г солі [60, 13].

Діяли й інші нормативи. Окремі репатріанти (ті, хто найбільше відчував у цьому потребу) забезпечувалися обмундируванням, взуттям та білизною («від 200 до 500 штук на табір; але при розрахунку жіночого одягу чомусь виходили з частки жінок 10 %, хоча жінки у фронтових таборах зазвичай становили більшість») [5, 206].

Одноразове гаряче харчування організовувалося для пасажирів репатріаційних поїздів лише на батьківщині у приймально-розподільчих пунктах.

Досить часто виділеного пайка виявлялось замало, і пасажирів або голодували, або рятувалися не раз випробуванним раніше методом: «Коли поїзд зупинявся, вагони не закривали, люди йшли красти з навколишніх городів картоплю, огірки, інші овочі...» (зі спогадів О. Сивопляс, с. Ступник Уланівського району Вінницької області) [10, 163].

Стосовно речових перевезень репатріантів обмежень начебто не існувало. Формально вони мали право везти додому що і скільки завгодно. Наказом Управління з репатріації № 21 від 1 квітня 1945 р. їм було дозволено провозити на батьківщину іноземну валюту та різне майно – одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, харчові продукти, худобу, птицю, коштовності та ін. На період від 1 січня 1945 р. до 1 липня 1946 р. їх навіть звільнили від митного контролю [5, 294].

Дійсність була іншою. Зазвичай за годину-дві перед відправленням на батьківщину в таборі відбувалася так звана перевірка речей. Комісія на чолі із самим начальником табору начебто шукала приховану зброю, але в репатріантів відбирались «фотоапарати, годинники, радіоприймачі, розібрані велосипеди, швейні машинки, гроші... Громіздкі речі, котрі люди були не в змозі нести, залишались у таборі для “відправлення на батьківщину”, але ніхто з адресатів їх більше не бачив...» [5, 293]. Така «конфіскація» не була випадковою – високотехнологічні вироби несли в собі небажаний для радянської сторони пропагандистський ефект, спростовуючи ідеологічні постулати про «загнивання буржуазного Заходу» і про те, що все радянське неодмінно передове, найкраще. Додому репатріанти поверталися не дуже обтяжені нажитим у Німеччині скарбом. Наприклад, середня вага речей репатріантів – уродженців Вінницької області – ледь сягала 9,77 кг [61, 35].

Більшість репатріантів їхала додому залізницею. Ешелони групувалися згідно з територіальним принципом – за союзними республіками й областями. Для їх супроводу призначалися начальник, замполіт, іще два-три офіцери й до відділення бійців охорони. У начальника були списки репатріантів, продовольчі атестати й довідки встановленого зразка, що дозволяли проїзд.

Ешелони зазвичай були великими і складались із 30–35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. У середньому в кожному вагоні розміщувалося

30–35 пасажирів. Про зручності знову не йшлося, але їх брак нівелювався радістю повернення після років страждань на рідну землю.

«Що вам сказати про нашу дорогу? Поїздом їхали. У вагоні було тісно від народу. Не пробратись. Але ми на це не зважали. Додому віз нас поїзд, не в Німеччину», – розповідав І. Олянич із с. Малинки Погребищенського району Вінницької області [62].

Подолавши десятки, сотні кілометрів, такі ешелони з'являлися на Волині чи Поділлі. Їх дедалі більший потік додавав клопотів працівникам місцевих репатріаційних служб. Волинян та подолян, які прибували на приймально-розподільчі пункти, потрібно було відправити додому, а транзитних пасажирів, яким годинами, а то й днями доводилось очікувати наступних поїздів, розмістити, нагодувати, виділити їм необхідний пайок на дорогу, надати іншу допомогу.

Простіше вирішувалося питання із земляками. Ті, хто прибув у рідну область, зазвичай на приймально-розподільчому пункті не засиджувались. Після обов'язкової реєстрації вони відразу ж поспішали додому. Діставалися попутними поїздами (здебільшого товарними, на відкритих платформах ешелонів вузькоколійок), автомобільним та гужовим транспортом. З усіх прибулих станом на 1 липня 1947 р. 57 471 репатріант, уродженець Вінницької області, м. Вінниця, Жмеринка, Козятин, був перевезений залізничним транспортом, 900 осіб скористались автотранспортом, 920 осіб – доїжджали до рідних домівок на підводах. Було чимало й тих, хто йшов додому пішки [63, 35].

Обидві категорії репатріантів – і ті, хто щойно ступив на землю батьківського краю, і ті, хто ще перебував у дорозі додому, – потребували турботи й розуміння. Адже це були люди, які особливо постраждали від війни, жорстоко обділені долею. Знесилені, знекровлені, морально травмовані, вони поверталися до нового життя, котре хотіли бачити принципово відмінним від того, якого довелось зазнати. Слід зазначити, що працівники приймально-розподільчих пунктів здебільшого намагалися проявляти до репатріантів максимум уваги, про що свідчать непоодинокі подяки, висловлені на їхню адресу. Ось одна з них: «Ми, група громадян Латвійської Р.С.Р., що репатріюються з Чехословаччини, проїжджаючи через приймально-розподільчий пункт ст. Жмеринка, сердечно дякуємо службовцям пункту за теплий, добродушний прийом і турботу про відправку нас до місця нашого проживання» [64, 3 зв].

Та досить часто виникали ситуації, коли невеликий апарат приймально-розподільчих пунктів виявлявся безсилим проти проявів відомчого диктату, а тисячі репатріантів мали чергову нагоду відчувати свою «другосортність». Особливо це траплялося, коли на перший план виходили амбіції, безпардонність армійських служб чи керівництва залізниці. Тоді проблеми репатріантів взагалі безцеремонно нехтувались. Для прикладу – кілька документів, що стосуються діяльності Жмеринського приймально-розподільчого пункту у Вінницькій області.

«Військовому прокурору ст. Жмеринка.

...Прошу Вашого втручання, щоб покінчити з тим безсердечним ставленням до репатрійованих радянських громадян, яке спостерігається із боку керівників Жмеринського відділення руху. Так, 14 травня 1945 р. на ст. Жмеринка прибув ешелон з репатріантами (950 чол.), який зі ст. Козятин замість Києва направлений у Жмеринку. Не дивлячись на те, що начальника відділення руху тов. Бурду просили відправити цих людей за призначенням (просили військовий комендант станції т. Хоменко і секретар вузлового парткому), він розпорядився всіх людей із вагонів висадити. Самі ж вагони порожняком відправив далі. На моє прохання дати вагони для відправки цих людей за призначенням теж відповів відмовою...

Нач. Жмеринського ПРП репатріантів Кувалдін» [65, 427].

«Зав. відділом у справах репатріації при РНК УРСР тов. Зозуленку.

Копія: секретарю Вінницького обкому КП(б)У т. Стахурському.

Зав. відділом репатріації при Вінницькій облраді т. Пирогову.

На підставі телеграми начальника Вінницької залізниці начальник вокзалу ст. Жмеринка дав вказівку про заборону перебування репатріантів у приміщенні вокзалу. Репатріанти в очікуванні поїзда змушені сидіти під відкритим небом. Мною було поставлене питання про надання приміщення для репатрійованих у зв'язку з настанням осінньо-зимового періоду перед Жмеринським райкомом КП(б)У, яке залишилось без наслідків. У даний час пункт не має можливості розмістити хоч би 50 чоловік у приміщенні вокзалу.

Гаряче харчування репатрійовані до цього часу отримували у приміщенні військового залу. 20.10.45 року начальник пересування військ Вінницької залізниці дав розпорядження комендантським патрулям не пропускати у військовий зал жодного репатріанта і сам взяв участь у звільненні залу від них. У результаті обід замість 3-ї год. був розданий о 7-й вечора, причому репатрійовані змушені були йти отримувати обід в одному місці, а хліб – в іншому...

Начальник пункту репатріантів при ст. Жмеринка (підпис)» [65, 205].

Крім транспортних труднощів, у репатріантів досить часто виникали проблеми з харчуванням, хоча згідно з постановою Ради народних комісарів Союзу РСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» «на приймальних обласних пунктах і до місця поселення на постійне проживання постачання громадян, які репатріюються», здійснювалося безкоштовно Народним комісаріатом торгівлі СРСР. Їх мали забезпечити «м'ясом, рибою, маслом і цукром за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, хлібом – за нормою 700 грамів і крупою по 120 грамів у день» [66, 145]. Було передбачено також, що транзитні репатріанти перебуватимуть в обласних приймально-розподільчих таборах не більше двох-трьох днів, а добова вартість їхнього харчування в розрахунку на особу повинна становити 9–10 крб [67, 51]. Але ці нормативи досить часто не дотримувалися – через

безвідповідальність окремих служб та посадових осіб, скруту в продовольчому забезпеченні, оскільки в Україні дедалі відчутніше давався взнаки післявоєнний голод, що насувався.

«В останній час залізничний буфет ст. Вінниця під різними приводами ухиляється від харчування репатрійованих радянських громадян, посилаючись на начебто отримані вказівки від дирекції тресту дорбуфету на відсутність продуктів, хліба і т. п., – констатується, зокрема, в документі, датованому 1 березня 1946 р. й підписаному заввідділу в справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. – Під час відправки репатріантів 27.11.1946 року після довгих суперечок залізничним буфетом був приготовлений неякісний обід на 200 чол. репатріантів, що складався з одного несмачного супу без хліба, від якого багато з репатріантів відмовились (попробували і не їли). Протягом січня 248 обідів буфет не забезпечив хлібом, і репатріанти після обіду залишились голодними...» [68, 16].

Але це не означає, що репатріанти були позбавлені гарячого харчування взагалі. Станом на 10 січня 1946 р. залізничними буфетами, які обслуговували обласні приймально-розподільчі пункти Вінниччини, видано 71 520 обідів на суму 238 503 крб, Кам'янець-Подільщини (станом на 1 січня 1946 р.) – 16 386 обідів на суму 64 926 крб [69, 29; 70, 3]. Середня вартість такого обіду на Вінниччині становила 3 крб 33 коп., на Кам'янець-Подільщині – 3 крб 96 коп. – майже втричі менше від визначеної норми.

Щоб цифри у звітах, які регулярно надсилали до м. Київ, мали переконливіший вигляд, на Вінниччині у «валову» кількість обідів включали ще й «легкі сніданки» «з кип'ятком» і такі самі вечері (зазвичай вони вже не були безкоштовними), а на Кам'янець-Подільщині репатріанти часто не отримували передбачених урядовою постановою № 2307 гарячих обідів зовсім.

Аналогічним було становище й на Волині. Голодне існування в Німеччині змінилося на напівголод у занадто довгій дорозі додому.

Крім того, повертаючись на батьківщину, репатріанти нерідко ставали жертвами розбою та грабунків, бо паралельно з труднощами відновлення народного господарства суспільство зіткнулося ще з однією гострою проблемою – масовою злочинністю. У країні активізувався криміналітет, різко зросла кількість особливо небезпечних діянь: розбоїв, збройних грабунків. Оперативна обстановка в державі ускладнювалася масовими переміщеннями населення (демобілізація військовослужбовців, повернення репатріантів). Іноді до складу бандитських формувань входили й військовослужбовці, які, використовуючи своє становище, займалися злочинною діяльністю. Скажімо, кілька репатріантів були пограбовані військовослужбовцями 18 липня 1945 р. на ст. Нововолинськ [71, 315].

«...Товарняки відкриті були. Ми їхали в травні. Застрибує у нашій формі солдат. Ми думали, що солдат, а це просто бандити, переодягнені в наших солдат. І він викинув

у нас 5 чемоданів із нашого вагона. І мій туди потрапив...» (зі спогадів репатріантки О. Галкіної) [14, 56].

Документи засвідчують, що 23 липня 1945 р. о 04:00 зазнала пограбування репатріантка Ведіхова. Злочинці, погрожуючи зброєю, забрали всі її речі. Тоді ж таки співробітники Дорожного відділу міліції Південно-Західної залізниці затримали військовослужбовців П. Шершньова, М. Міхалева, В. Гунченка. Під час обшуку в них знайдено речі, що належали громадянці Ведіховій [72, 7].

Довга дорога додому була не лише важкою, а й небезпечною.

Отже, обов'язковими елементами репатріаційного процесу були фільтрація (перевірка на політичну лояльність) репатріантів, надміру підозріле ставлення до них як імовірних «ворогів народу», хоч абсолютна більшість їх справедливо такими себе не вважала, цілковитий контроль за їхнім поверненням на батьківщину; такими самими невід'ємними складниками – безправ'я, приниження людської гідності на всіх етапах репатріації, відомчий диктат, незахищеність від проявів криміналітету, побутова невлаштованість, що слід розцінювати як започатковану державою політику маргіналізації цієї категорії соціуму.

Джерела та література:

1. Herbert U. (Hg). *Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* / U. Herbert. – Essen: Klartext-Verl., 1991. – 499 s.
2. *Державний архів Російської Федерації* (далі – ДАРФ). – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 20.
3. Мазурик Ю. *Спогади остарбайтера. Дорога додому через три країни* / Ю. Мазурик // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: наук. зб. – Вип. 28: Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 20–21 червня 2008 р. / Упоряд.: Геннадій Бондаренко, В'ячеслав Недзельський, Анатолій Силук. – Луцьк, 2008. – 404 с.*
4. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / [гол. редколегія: голова І.О. Герасимов, заст. голови І.Т. Муковський, П.П. Панченко, відп. секретар Р.Г. Вишневський]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
5. Полян П. *Жертви двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация* / П.М. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
6. ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 932.
7. Потильчак О.В. *Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946–1949 рр.)* / О. Потильчак, В. Карпов, Т. Такеучі. – Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України, 2011. – 176 с., 24 іл.
8. Гальчак С.Д. *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.): монографія* / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
9. *Пам'ять заради майбутнього: Спогади.* – Вид. 2-ге, доп. / [ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]. – К., 2003. – 568 с.

10. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): монографія. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. – 512 с.
11. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів держархіву Чернігівської області: документальний начерк / Н. Полетун // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 438.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 52174.
13. Гембік О.З. З Німеччини повертався пішки / О.З. Гембік // Сім'я і дім. – 2003. – 3 квітня.
14. Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.
15. Інтерв'ю з Мельник Марією Гаврилівною, 1923 р. н., с. Северинівка Тростянецького району Вінницької області. Запис 25.05.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С.Д.
16. Стрільчук Л., Куницький М. Перевірчо-фільтраційні табори для репатріантів після Другої світової війни на території Волинської області / Людмила Стрільчук, Михайло Куницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся і Рух опору тоталітарним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Бондаренко Г.В., Силюк А.М., Кузьмич М.С. – Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009. – Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С. 389–393.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5785. – 232 арк.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1480. – 262 арк.
19. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): монографія / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
20. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1730. – 81 арк.
21. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-6. – Оп. 4. – Спр. 72. – 133 арк.
22. Там само. – Оп. 3. – Спр. 101. – 27 арк.
23. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 910.
24. Там само. – Спр. 1006.
25. Там само. – Спр. 1046.
26. Там само. – Спр. 21007.
27. Там само. – Спр. 1398.
28. Там само. – Спр. 1458.
29. Там само. – Спр. 15977.
30. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-204. – Оп. 9. – Спр. 11. – 296 арк.
31. Повесть об остарбайтере Осаулко Иване Павловиче / [сост. Г. Гурина]. – Харьков, 2006. – 64 с.
32. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-6193. – Оп. 6. – Спр. 6604.
33. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 54937.
34. Там само. – Спр. 2168.
35. Там само. – Спр. 22114.
36. Там само. – Спр. 53948.
37. Там само. – Спр. 63707.
38. Там само. – Спр. 17338.

39. Там само. – Спр. 54934.
40. Там само. – Спр. 28048.
41. Там само. – Спр. 16112.
42. Пам'ять заради майбутнього: Спогади. – Вид. 2-ге, доп. / [ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]. – К., 2003. – 568 с.
43. ДАРО. – Ф. Р-1492. – Оп. 3. – Спр. 2.
44. ДАВО. – Ф. 4666. – Оп. 1. – Фільтраційна картка № 7246.
45. Там само. – Фільтраційна картка № 5263.
46. Там само. – Фільтраційна картка № 7189.
47. Там само. – Фільтраційна картка № 27138.
48. ДАРО. – Ф. Р-1492. – Оп. 3. – Спр. 2.
49. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 11. – Спр. 52.
50. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 11. – Спр. 641.
51. ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 1. – Фільтраційна картка № 5634.
52. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 54940.
53. Мороз В. Червоне – гордість моя / Володимир Мороз. – Вінниця, 2010. – 136 с.
54. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-2482. – Оп. 1. – Спр. 2.
55. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 1. – Спр. 1695.
56. Там само. – Спр. 11436.
57. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 1. – Спр. 32642.
58. Інтерв'ю з Миронюк Галиною Хомівною, 1926 р. н., с. Рахни Гайсинського району Вінницької області. Запис 09.11.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С.Д.
59. ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 933.
60. Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944–1951): Документы и материалы. – Кн. 3: в 2 ч. – Ч. 1. / [сост. Г.Д. Кнат'юко, В.И. Адамушко и др.]. – Минск: НАРБ, 1998. – 368 с.
61. ДАВіО. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 390.
62. Інтерв'ю з Оляничем Іваном Михайловичем, 1924 р. н., с. Малинки Погребищенського району Вінницької області. Запис 25.05.1999, с. Малинки Погребищенського району // Особистий архів Гальчака С.Д.
63. ДАВіО. – Ф. 2700. – Оп. 5. – Спр. 390.
64. Там само. – Спр. 366.
65. Там само. – Спр. 386.
66. Там само. – Спр. 380.
67. ДАЧО. – Ф. Р-2482. – Оп. 1. – Спр. 18.
68. ДАВіО. – Ф. 2700. – Оп. 5. – Спр. 389.
69. Там само. – Спр. 193.
70. ДАХО. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 2.
71. Шевченко А.Є. Співробітники органів внутрішніх справ Києва у боротьбі зі злочинністю на транспортних комунікаціях у 1943–1945 роках / А.Є Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 315.
72. ЦДАГО України. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 2141.

ГУМАНІТАРНІ ВИПЛАТИ УРЯДУ ФРН КОЛИШНІМ УКРАЇНСЬКИМ ОСТАРБАЙТЕРАМ

ТЕТЯНА ПАСТУШЕНКО*

У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал у м. Нюрнберг визнав нацистську практику вигнання і примусової праці іноземців та ставлення до радянських військовополонених злочином проти людяності й грубим порушенням норм міжнародного права. На лаві підсудних опинилося двоє нацистських високопосадовців, які займалися організацією залучення рабської та примусової праці іноземців до економіки Третього райху. Це Фріц Заукель, гауляйтер Тюрингії, головний уповноважений з використання робочої сили Райху, якого засудили до смерті, а також Альберт Шпеер, райхсміністр озброєння та боеприпасів, який відбув за скоєні злочини 20 років ув'язнення [1, 33]. Але питання визнання полонених і примусових робітників жертвами нацизму та їхнього права на компенсацію тривалий час перебувало поза межами міжнародно-правового і внутрішньодержавного регулювання. Особливо дискримінованими виявилися «східні робітники», в'язні концентраційних

* **Тетяна Пастушенко** – старша наукова співробітниця відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, кандидатка історичних наук.

таборів чи гетто з радянських територій та країн Східної Європи, які не отримували жодних компенсацій до 1990-х рр.

Німеччина: між «моральним обов'язком» і «боргом»

Причини такої ситуації полягали в особливостях компенсаційного законодавства Західної Німеччини й позиції Радянського Союзу, де примусових робітників та військовополонених довго вважали зрадниками й злочинцями.

У повоєнній Західній Німеччині Федеральний закон про відшкодування жертвам нацистських переслідувань (нім. Bundesentschädigungsgesetz, BEG) було ухвалено в 1953 р., потім він кілька разів змінювався і в 1965 р. постав як Остаточний федеральний закон про компенсацію (нім. BEG-Schlussgesetz). Він передбачав застосування принципу територизації, тобто виключення всіх ненімців із претендентів на компенсації [1, 37]. Подати заявку на відшкодування могли тільки особи, переслідувані нацистським режимом, які проживали у Федеративній Республіці Німеччина чи Західному Берліні на той момент або на цій території під час переслідування, до своєї еміграції. Іноземці, які не були громадянами Третього райху чи ФРН, жодних прав не мали. Також були виключені із права на компенсації синті та роми (бо нібито зазнавали переслідувань за свій асоціальний спосіб життя, а не за расовою ознакою), комуністи (як вороги «вільного демократичного базового порядку»), гомосексуалісти (їх визнавали кримінальними злочинцями у ФРН до 1973 р.). При цьому федеральний уряд включив індивідуальні вимоги від іноземних примусових робітників до питання репарацій, виплата яких згідно з Лондонською борговою угодою 1953 р. припинилася [13, 614–617].

Віхою в історії матеріальної відповідальності Німеччини за нацистські злочини стала Люксембурзька угода, укладена у вересні 1952 р. між ФРН, Ізраїлем та Конференцією з матеріальних претензій євреїв до Німеччини (Conference on Jewish Material Claims Against Germany), головною організацією, що представляла на переговорах інтереси євреїв, які проживають поза межами Ізраїлю. Цією домовленістю було передбачено виплату 500 млн німецьких марок єврейським жертвам [13, 607].

Глобальні угоди ФРН з 11 західноєвропейськими державами в 1950–1960-х рр. уже означали відхід від принципу територіальності. Ними було передбачено одноразові виплати жертвам нацистських переслідувань із Люксембургу, Данії, Норвегії, Греції, Нідерландів, Франції, Бельгії, Італії, Австрії, Швейцарії та Швеції, які раніше не могли пред'явити жодних претензій відповідно до німецького федерального закону про компенсацію [1, 38]. Згідно з інформацією уряду Німеччини, у 2012 р. все ще виплачувалося близько 53 тис. пенсій через нацистські переслідування, з них близько 8 тис. – людям, які проживали на час виплат у Німеччині, і близько 45 тис. – тим, хто мешкав за кордоном.

Через протистояння «холодної війни» між країнами західної демократії та соціалістичного табору питання компенсацій для примусових робітників зі Східної Європи автоматично переносилося до проблем Німецької Демократичної Республіки. А після того як Радянський Союз, а за ним і Польща в 1953 р. відмовилися від дальших репарацій із боку НДР, громадяни СРСР залишилися поза процесом виплат [1, 36]. Питання індивідуального відшкодування жертвам нацизму, зокрема й уцілілим євреям, навіть не порушувалося на рівні суспільних дискусій. Осіб, які зазнали нацистських репресій, надовго відгородили від самої думки про можливість компенсації за страждання. Лише Польща, Югославія, Чехословаччина, Угорщина та Румунія в 1960–1970-х рр. отримали компенсації для переслідуваних євреїв по лінії Люксембурзьких угод 1952 р. на суму 184 млн марок [13, 619].

Тема компенсації за примусову працю робітникам зі Східної Європи стала предметом великої політики з ініціативи німецького суспільства. Від 1980-х рр. партії соціал-демократів і «зелених» не раз виносили це питання на обговорення Бундестагу. Про наукову та громадську дискусію в Німеччині докладно написано в дослідженні Гелінади Грінченко [6]. Але, незважаючи на вигідний суспільно-політичний момент, у процесі об'єднання Німеччини тема виплат колишнім «східним примусовим робітникам» та в'язням концтаборів навіть не стала предметом перемовин і глобальних угод, фактично через байдужість до цього питання радянського уряду. Лише навесні 1991 р. розпочалось обговорення можливості виплати компенсації німецьким урядом радянським громадянам, але через розпад СРСР перемовини знову було відкладено. 16 грудня 1992 р. в м. Москва президент РФ Борис Єльцин і федеральний канцлер ФРН Гельмут Коль підписали угоду, згідно з якою Німеччина зобов'язувалася виплатити компенсації жертвам у колишньому Радянському Союзі. Але компенсації навмисно не було названо такими, щоб не встановити зв'язок із виплатами за федеральним законом про компенсацію. Замість цього виплати окреслили дещо суперечливою словесною конструкцією: «...зобов'язання – *ex gratia* на основі моральної провини без юридичного обов'язку» (тобто добровільний платіж, який людина зобов'язана здійснити лише з морального, а не юридичного погляду) [2, 19].

Тільки в 1993 р. закінчилися переговори між об'єднаною Німеччиною та СРСР (Російською Федерацією) про виплату гуманітарної допомоги примусовим робітникам із СРСР. Колишні полонені червоноармійці права на такий акт вибачення не отримали й від самого початку переговорного процесу були виключені з переліку претендентів на гуманітарну допомогу. Німеччина мотивувала цей крок невирішеним питанням щодо відшкодування постраждалим німецьким солдатам та офіцерам у радянському полоні.

28–29 січня 1993 р. в м. Бонн відбулися чотиристоронні переговори за участю ФРН, Російської Федерації, України та Білорусі, в результаті яких уряд Німеччини виділив 1 млрд марок для надання фінансової допомоги жертвам нацистських переслідувань.

Для здійснення виплат відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 р. було створено Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» (далі – УНФ «Взаєморозуміння і примирення», УНФ) [3, 100]. За домовленістю урядових делегацій країн-отримувачів фінансової допомоги від 19 серпня 1993 р. Україні було виділено 400 млн марок (Росії – 400 млн, Білорусі – 200 млн). Крім того, ухвалили положення, за яким колишні переслідувані, які проживають поза межами цих колишніх радянських республік, отримуватимуть кошти із суми, призначеної для країни, де вони зазнали переслідування чи експлуатації. Право визначення категорій щодо виплат надавалося створеним фондам [3, 101].

29 червня 1994 р. наглядова рада УНФ затвердила Положення про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни. Ним було визначено, що право на компенсаційну допомогу мають колишні в'язні нацистських концтаборів, гетто й інших аналогічних за режимом місць примусового утримання, громадяни, які були насильно вивезені з території колишнього СРСР на територію Третього райху або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані нацистською Німеччиною, а також діти, які народилися в неволі [3, 103].

Виділяючи кошти, український фонд орієнтувався не лише на тяжкість історичної долі, а й передусім на нинішню непросту життєву ситуацію та проблеми зі здоров'ям претендентів. Колишні жертви нацистських переслідувань поділялися на сім категорій: 1) колишні в'язні концтаборів (інваліди), жертви псевдомедичних експериментів і неповнолітні в'язні концтаборів; 2) в'язні концтаборів і гетто (не інваліди); 3) діти віком до 16 років, насильно вивезені під час війни; 4) колишні примусові робітники (інваліди); 5) примусові робітники, які перебували у в'язниці понад шість місяців; 6) примусові робітники, які не перебували у в'язниці й виконували примусову роботу понад шість місяців; 7) примусові робітники, у яких неволя тривала менше ніж шість місяців. Коефіцієнт для кожної категорії варіював від 2,5 (категорія 1) до 1 (категорія 7) і множився на мінімальний розмір допомоги (близько 400 марок) [2, 19]. Наприклад, колишній примусовий робітник промисловості з інвалідністю мав право на одноразову виплату (400 x 1,65) у 660 марок.

Як бачимо з наведених категорій, неповнолітні ув'язнені були в привілейованому становищі порівняно з повнолітніми колишніми примусовими робітниками. Також УНФ створив групи претендентів на виплати, які відповідали поділу населення в пострадянському суспільстві для соціальної допомоги (йдеться про виділення категорії інвалідів). Отже, інвалід мав вищий статус, ніж просто в'язень нацистського концтабору чи гетто. Високий статус неповнолітніх ув'язнених можна пояснити тим, що ця група в радянські часи була поза

підозрою в співпраці з нацистами, яка і в середині 1990-х рр. все ще зберігалася стосовно дорослих примусових робітників у колишньому Радянському Союзі [2, 20].

Виплати одноразової допомоги з наданих Німеччиною коштів почалися від травня 1994 р. Для цього через засоби масової інформації було розгорнуто інформування населення, створювалися робочі органи фонду, база даних претендентів на виплати. Згодом з'ясувалося, що реальна кількість жертв нацизму значно перевищує прогнозовану. Порівняно з виплатами, які отримали колишні в'язні концтаборів та примусові робітники в Росії (у середньому 960 марок) та Білорусі (1350 марок), українським претендентам на гуманітарну допомогу дісталось найменше грошей (600 марок). Російський історик Павло Полян, який розкритикував саму ідею проведення виплат трьома фондами як «совершенно надуманную и порочную, покоящуюся лишь на амбициях применённого не к месту суверенитета», вважає, що така мала сума – це провина українського фонду та його «ліберальних» критеріїв відбору [13, 634]. Як приклад він наводить твердження, що в Україні достатньо було лише одного свідчення очевидця, затвердженого судом, для позитивного рішення про виплати [13, 651]. Але якщо подивитися на загальну кількість прийнятих заяв у Росії (313,2 тис.), Білорусі (1132,9 тис.) та Україні (631,4 тис.), то стає очевидним нерівноправний розподіл 1 млрд марок, отриманих від Німеччини, між фондами «Взаєморозуміння і примирення» [13, 656]. Рішення про розподіл коштів було більше політичним, аніж розрахованим відповідно до кількості жертв. Але невдоволення самим процесом виплат і меншою сумою з боку колишніх жертв нацизму вилилося саме на український фонд і українську державу.

Негативне враження про перші гуманітарні виплати уряду ФРН, недовіра до УНФ та державних інституцій загалом залишилися в суспільстві ще й через скандал навколо «Градобанку», власника якого, народного депутата України Віктора Жердицького, засудили за розкрадання 86 млн марок, призначених для колишніх жертв нацизму. Дослідники з ФРН вважають великою помилкою, що у складній політичній ситуації було передано до українського фонду 400 млн марок без можливості контролю німецької сторони за їх використанням [2, 22].

Журналістські розслідування, які з'явилися у вітчизняній пресі через 10 років після цих подій, дають змогу більш-менш правдоподібно уявити обставини справи. На початку 1990-х рр. «Градобанк» вважався одним із провідних банків України, тому саме з ним тодішній голова УНФ Володимир Казимірчук у 1993 р. й уклав договір про співпрацю. Коли у другій половині 1995 р. в Україні розгорнулися приватизаційні процеси, «Градобанк» вирішив узяти участь у роздержавленні підприємств цементної промисловості. Головним його суперником був відомий французький цементний картель «Лафарж», якому в тривалому протистоянні вітчизняна сторона програла. Одним із етапів доведення до банкрутства українського банку стали «гроші остарбайтерів», які в 1996 р. негайно, на вимогу нового керівництва УНФ, треба

було перевести в інший комерційний банк, хоча угодою «Градобанку» з тим-таки фондом було передбачено розміщення коштів на весь період виплат громадянам. На той час «Градобанк» із 264,35 млн марок, перерахованих по лінії фонду, перевів 112,09 млн на рахунки інших фінустанов («Промінвестбанк», «Брокбізнесбанк» та «Ощадбанк»), 68,78 млн марок (26 %) виплатив громадянам, 6,4 млн марок було списано з рахунків УНФ на благодійні та інші цілі. Залишилося виплатити 86 млн марок, які були в кредитному портфелі банку. Хоча банк володів низкою підприємств цементної промисловості України й міг розраховуватися способом продажу на аукціонах пакетів акцій цих підприємств, за позовом кількох юридичних осіб було порушено справу про банкрутство «Градобанку» [4].

Що ж до коштів для колишніх жертв нацизму, то 8 лютого 1997 р. постановою Кабінету Міністрів та Нацбанку № 151 за погодженням із УНФ «Взаєморозуміння і примирення» було визначено, що зобов'язання за залишком коштів фонду, які становили 86,18 млн марок, перебирає на себе АК АПБ «Україна». Тобто держава ці кошти, призначені для виплат колишнім примусовим робітникам, фонду повернула. У березні 1997 р. «Градобанк» здійснив остаточний розрахунок із фондом на 10 млн марок [4]. Станом на 1 вересня 1999 р. перші одноразові гуманітарні виплати в Україні отримало 631 375 осіб, на що було виділено 377 млн 407 тис. марок [13, 656]. Тобто кошти, призначені для колишніх в'язнів концтаборів та примусових робітників, було повністю виплачено, і заборгованості перед ними немає.

Але через гучний скандал у суспільстві досі зберігається думка про те, що гроші в нещасних жертв нацизму вкрали. І тут непослідовності припустилася держава, яка нібито мала захищати свого бізнесмена, а натомість вирішила грати на боці представників іноземного картелю. «Лафарж» у підсумку заволодів цементними заводами, контрольний пакет акцій яких належав підприємцю В. Жердицькому. А Сергій Тігіпко, один із активних лобістів інтересів французького картелю, був навіть нагороджений орденом Почесного легіону. Як наслідок – не лише було втрачено успішний акціонерний банк, а й зазнав найбільшого збитку імідж держави, вкотре впала довіра громадян. Поширену думку висловлює в листі до Президента України одна з колишніх остарбайтерок із м. Обухів: «Но то были фашисты немецкие, издевались над нами, нас за людей там не считали. А теперь издеваются фашисты-коммунисты, нам, бывшим рабам-остарбайтерам, Германия заплатила дейчмарки, но их не вырвиш у наших фашистов-коммунистов» [5].

Цей інцидент кинув тінь на дальший процес відшкодування й послабив довіру до українського фонду з боку іноземних партнерів, майбутнього Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» та різних німецьких акторів, які підтримували вимоги справедливої компенсації примусовим робітникам.

Переговорний процес щодо компенсацій та створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»

У цих складних політичних умовах, на тлі корупційного скандалу, УНФ «Взаєморозуміння і примирення», як організація, що захищала інтереси українських жертв нацизму, разом з українськими громадськими організаціями, за підтримки уряду, Верховної Ради та МЗС України взяв активну участь в ініціюванні переговорного процесу щодо питань справедливих виплат постраждалим від нацизму громадянам держави.

24 червня 1997 р. голови правлінь фондів «Взаєморозуміння і примирення» Росії, України та Білорусі звернулися до голови Бундестагу ФРН Ріти Зюсмут і федерального канцлера ФРН Гельмута Коля з листом, у якому зазначили, що виплата наданих Німеччиною коштів є формою матеріальної підтримки жертв нацизму, але в жодному разі не компенсацією за рабську працю та неймовірні страждання. У листі було запропоновано керівникам Німеччини використати свій авторитет і всі можливості для остаточного і справедливого вирішення проблеми компенсації колишнім жертвам нацизму в Україні, Росії та Білорусі [3, 109].

Жертви нацизму з України спільно з адвокатами Укрінюрколегії протягом 1997–1998 рр. подали понад 700 судових позовів до підприємств Німеччини, які використовували їхню невольницьку працю. Колективний судовий позов від 500 громадян надійшов до судових установ США [15, 6].

На початок 1999 р. проблема компенсаційних виплат жертвам нацизму набула такого масштабу, що представники політичних і бізнесових кіл Німеччини з метою запобігання кампаніям, спрямованим проти авторитету ФРН та її економіки, виступили з ініціативою про гуманітарне врегулювання проблеми.

16 лютого 1999 р. почались офіційні переговори з німецькою стороною стосовно прийнятних виплат жертвам нацизму з країн Центральної та Східної Європи, в яких узяли участь делегації України, Росії, Білорусі, Польщі, Чеської Республіки, Ізраїлю, адвокати зі США [1, 51].

2 серпня 2000 р. Бундестагом ФРН був ухвалений закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який набрав чинності 12 серпня 2000 р.

Кошти цього фонду, призначені для виплат жертвам примусової праці, становили 10 млрд німецьких марок, сума складалася із двох частин: 5 млрд надавали німецькі підприємства, інші 5 млрд – німецька держава. Українській стороні була виділена квота 1724 млн марок [1, 177, 179].

Законом передбачалися виплати для таких категорій жертв нацизму:

- колишні в'язні нацистських концтаборів, внесених до офіційного переліку, та гетто – до 15 тис. марок;

- колишні в'язні інших місць ув'язнення (перелік таких місць затверджувала опікунська рада Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» за поданням Міжнародної історичної комісії) – до 10 тис. марок;

- громадяни, які були вивезені за межі своєї батьківщини на територію Райху в кордонах 1937 р. або на окуповану ним територію, і залучені до примусової праці в державному секторі та промисловості – до 5 тис. німецьких марок [3, 114].

Отже, коло претендентів на виплати було визначено прагматично: жертви використання примусової праці. Постраждали з інших причин до уваги не бралися. Колишні військовополонені були виключені з претендентів.

Оскільки осіб, вивезених у роки Другої світової війни до Німеччини і примушених до праці, було значно більше (сільськогосподарські працівники, люди, які працювали у приватному й домашньому господарстві, діти, які перебували в місцях відбуття примусових робіт своїх батьків, та народжені в неволі, діти-донори, в'язні тюрем державної таємної поліції та СД), закон доповнили розширювальним застереженням (§ 9, абз. 8), в якому було сказано: «Партнерські організації за домовленістю з Опікунською радою у межах квоти для робітників примусової праці... можуть утворювати підкатегорії відповідно до тяжкості долі і встановлювати відповідну градацію максимальних сум виплат» [1, 181].

На підставі цього застереження кожна партнерська організація в межах квоти коштів, передбаченої для виплат промисловим працівникам, виходячи з наявного кола постраждалих осіб та їх кількості, мала право створювати підкатегорії компенсаційних виплат і встановлювати суми виплат за такими підкатегоріями. Останні було визначено, але за браком коштів деякі групи постраждалих не були враховані й при цьому.

Однією з вимог закону ФРН про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» було документальне доведення претендентами свого права на одержання виплати. Таке право відповідно до закону надавалось особам, які були живі після 15 лютого 1999 р. У випадку смерті претендента після цієї дати було передбачено право на одержання виплат його нащадками.

Закон ФРН передбачав здійснення виплат у два етапи: із максимально призначеної суми всі заявники – жертви нацизму спочатку повинні були одержати 65 %; решту – після опрацювання всіх заяв від претендентів, які надійшли на розгляд до партнерської організації (в Україні – УНФ «Взаєморозуміння і примирення»). Також у законі містилися положення про виключення дальших вимог до Німеччини та німецьких підприємств у зв'язку з примусовою працею після отримання коштів за цим законом [1, 176–186].

У 2000 р. Національною радою Республіки Австрія для добровільних виплат примусовим робітникам нацистського режиму на території сьогодношньої Австрії був створений Фонд «Примирення, мир і співробітництво». Особи, які перебували на примусових роботах на

території сучасної Австрії та за її межами, могли отримати добровільну виплату коштом австрійського фонду, якщо переважну частину часу залучалися до примусових робіт на території сучасної Австрії. Для примусових робітників виплати здійснювала тільки одна з партнерських організацій: австрійський Фонд «Примирення, мир і співробітництво» або німецький Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [3, 117–119].

Зрештою, переговори про репарації для України мали особливе значення з погляду зовнішньополітичного іміджу й досвіду. При цьому УНФ «Взаєморозуміння і примирення» мусив адаптуватися до зміни міжнародної ситуації. Він був зацікавлений у добрих міждержавних двосторонніх відносинах, а також знайшов прагматичне вирішення питання компенсації з комерційними компаніями, окремими містами, в яких у період Другої світової війни мала місце примусова праця українських робітників. Тут український фонд міг представити свій організаційний досвід попередньої виплати, який відображено, наприклад, у великій базі даних жертв, звідки можна було швидко відфільтрувати тих, хто працював у певному місті чи компанії. Водночас існував юридичний рівень двосторонніх відносин: це колективні позови у США чи трудових судах Німеччини, які спочатку здавалися багатообіцяючими, але виявилися громіздкими, з тривалішими термінами розгляду справи. Зосередження уваги на міжнародних перемовинах потребувало чіткішого й переконливішого формулювання українською стороною самого поняття «української жертви», від чого залежав розмір виплат та їх розподіл за окремими категоріями [2, 35].

Ієрархізація досвіду жертв: український закон про жертви нацизму та німецький закон про створення фонду

23 березня 2000 р. Президент Леонід Кучма підписав Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» і у такий спосіб виконав давню вимогу Української спілки в'язнів-жертв нацизму щодо закріплення певного соціального статусу цих людей у суспільстві. Ще в 1996 р. голова Спілки колишніх неповнолітніх в'язнів Володимир Литвинов закликав до створення спеціального «закону для жертв війни», який прирівняв би неповнолітніх ув'язнених до ветеранів Другої світової. Навесні 2000 р. особливий статус колишніх жертв нацизму був остаточно визнаний і закріплений окремим законом в Україні. Це був унікальний крок на пострадянському просторі. Великий законодавчий акт можна читати як яскравий сучасний документ, у якому виписані нормативна орієнтація, політичні події та історичний досвід. Закон описує переслідування українців за націонал-соціалізму й визначає соціальні пільги, на які вони мають право [9; 11, 522–544].

Закон лише незначною мірою регулює відповідальність за майбутні компенсаційні виплати, які відбуватимуться на транснаціональному рівні; УНФ «Взаєморозуміння і примирення» з'являється лише на третій сторінці, у зв'язку з функціями об'єднань жертв.

Спочатку в законі детально визначаються терміни «жертва», «нацистське переслідування» та «концтабір». Якщо «жертва» означає особу, яка «зазнала нацистських переслідувань у роки Великої Вітчизняної та Другої світової війни з політичних, національних та релігійних мотивів або через вороже ставлення до націонал-соціалізму», то «переслідування нацистів» кваліфіковано як «злочинне позбавлення Німеччиною свободи в роки Другої світової війни мирного населення на тодішній окупованій території України та за її межами шляхом ув'язнення в концтаборах; гетто, інших місцях позбавлення волі; а також шляхом депортації цивільного населення на примусові роботи на території Німеччини та її союзників, які воювали з колишнім Радянським Союзом, а також на території окупованих ними країн» [9].

З одного боку, закон визначив «нацистське переслідування» як те, чого зазнали жертви, а не як злочинну політику чи дії нацистів стосовно різних категорій громадян. Водночас це визначення було також зовнішньополітичним сигналом. За кілька місяців буде ухвалений німецький закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який чітко зведе факти переслідувань до «німецьких кордонів 1937 р.» або окупованих Німеччиною територій і виключить території союзних держав [1, 176].

Тоді як український закон був спрямований на українців як жертв, незалежно від того, де вони зазнавали страждань, німецький закон про створення фонду ставив на перший план переслідування німців. Отже, він виключив багатьох колишніх жертв переслідувань, яких українська сторона визнала жертвами і які, можливо, мали досвід, подібний до досвіду інших потерпілих, але яких «лише» вивезли до держав, що раніше перебували в союзі з Третім райхом. І лише в процесі виплати було створено «підкатегорію» для людей, які зазнавали переслідування на території союзних із Райхом держав, яка давала змогу УНФ брати до уваги цю групу осіб, якщо вони доведуть факт ув'язнення в концтаборі, гетто чи інших таборах.

У ст. 2 українського закону про жертви нацизму містилося застереження: «...якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про жертви нацистських переслідувань, то застосовуються правила міжнародного договору». Утім, після ухвалення Бундестагом німецького закону про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» зміни не були внесені, тому два закони діяли як паралельні моделі компенсації, а іноді й конкурували між собою. На внутрішньополітичній арені України ст. 3 закону сформулювала права «потерпілих», а отже, нормативно висловлювалася щодо майбутніх завдань закону про створення німецького фонду: «Жертви нацистських переслідувань мають право (особисто або через своїх представників, у тому числі через громадські організації) на відшкодування у встановленому порядку завданої їм націонал-соціалістським режимом у роки Другої світової війни шкоди, в тому числі моральної (немайнової), і на соціальний захист відповідно до цього Закону» [9].

Зрештою, українське законодавство присвоювало статус жертви нацистських переслідувань набагато більшій групі людей, ніж німецький закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Це давало чітке розуміння: українські жертви мають право саме на відшкодування збитків.

Відмінність цих двох законів також відобразилась у переліку таборів та інших місць позбавлення волі. В українському законі про жертви нацистських переслідувань, крім виправно-трудова таборів, трудових таборів для євреїв і таборів смерті, детально перелічені табори та місця розстрілів мирного населення, заклади, в яких у дітей брали кров та піддавали їх медичним дослідям, або карантинні інфекційні табори. У законі йшлося про місця ув'язнення, переслідування та знищення, які були значною мірою невідомі німцям і не відігравали жодної ролі в переговорах щодо закону про створення фонду для компенсації колишнім примусовим робітникам.

В українському законі про жертви нацистських переслідувань були також детально перелічені соціальні пільги, на які вони мають право. Колишніх переслідуваних тут зафіксували, з одного боку, за критерієм віку, а з іншого – інвалідності. Закон також чітко називав тих, хто не повинен користуватися пільгами: люди, які скоїли злочини проти батьківщини або ж добровільно виїхали до Німеччини. Пільги були ієрархічно розподілені, а отже, стосувалися різних категорій жертв у дрібних, повсякденних речах: медичні послуги, підтримка витрат на житло та субсидії на пересування.

Закон України 2000 р. принципово відрізнявся від німецького закону про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який регулював майбутній процес виплат від 2001 р. до 2007 р. Німецький закон, крім структури фонду, складу опікунської ради та використання й розподілу коштів фонду, в § II стисло вказує на тих, хто має право на таку допомогу [1, 176–177]. Це колишні примусові робітники, які працювали в концентраційних таборах чи інших місцях позбавлення волі або ж вивезені до «Великого німецького райху» чи території, ним окупованої. На відміну від українського закону, вік чи нинішній стан здоров'я колишніх переслідуваних не відігравав у виплатах жодної ролі. Українське законодавство було спрямоване на українців, які загалом постраждали від нацистських переслідувань, суть німецького закону зводилася до обмежених історичних фактів примусової праці в «німецькому Райху» або на «окупованій території». Інші групи потерпілих, які зазнали матеріальних збитків, чи «інших тілесних ушкоджень» унаслідок «псевдомедичних експериментів», згадувались у пізніших доповненнях до цього закону.

У 2000 р. українські жертви націонал-соціалізму зіткнулися з двома законами, які відрізнялися за своєю спрямованістю: український закон про «компенсацію всім потерпілим» і німецький закон, який регулював «виплати» лише тим українцям, які мали «на них право». Тепер УНФ «Взаєморозуміння і примирення» та Українська спілка в'язнів-жертв нацизму

опинились у складній ситуації: їм треба було пояснити й донести ці різні правові норми до суспільства та власне до колишніх жертв переслідувань.

Процес виплат

Після набрання чинності 12 серпня 2000 р. законом про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» його впровадження в Україні затягнулося більше ніж на рік: аж у вересні 2001 р. почалися фактичні виплати. Сторони встановили їх процедуру, що анітрохи не нагадувала одноразових виплат із коштів ФРН у 1994–1998 рр.

Українська сторона готувала списки претендентів на виплати й усі необхідні документи, німецький фонд їх перевіряв, після чого в Україну перераховували кошти особам зі списку, чие право на одержання виплати підтвердила перевірка.

Через засоби масової інформації було поширено «офіційне повідомлення про умови і порядок компенсаційних виплат жертвам нацизму», надавалися роз'яснення щодо правил оформлення документів.

Найбільше запитань виникало щодо підтверджувальних документів та форми заяви, оскільки «одна форма заяви, яка є єдиною в усіх деталях для всіх партнерських організацій, не може відображати всі індивідуальні обставини претендента на виплати» [2, 52].

Доки тривало з'ясування деталей щодо оформлення документів для отримання компенсації, в Україні посилювався соціальний тиск. На червень 2001 р. 480 тис. колишніх постраждалих уже заповнили свої заяви й подали їх до УНФ чи його філій, і загалом 40 тис. цих документів пройшли перевірку й були направлені до Німеччини для отримання коштів [2, 55]. Тепер ці колишні жертви звернулися до депутатів місцевих органів влади чи представників громадських організацій постраждалих, які мали публічно захищати їхні інтереси. У відкритому листі до депутатів німецького Бундестагу три найбільші українські організації жертв нацизму вимагали розпочати виплати якомога швидше. Ще раніше, 13 березня 2001 р., Верховна Рада також закликала депутатів німецького Бундестагу «почати виплачувати компенсації в'язням концтаборів і гетто, інвалідам та громадянам, яким виповнилося 80 років». Водночас українські депутати звинуватили федеральний уряд у тому, що багато колишніх жертв нацистських переслідувань не доживуть до отримання компенсації через свій похилий вік. Тому підсилили свою вимогу застереженням: «Неприпустимо, щоб слова вибачення звучали лише на надгробках». А прагматичні питання німецької та української сторін щодо реалізації домовленості пропонувалося розглянути після завершення цих виплат. На перший план знову вийшло фундаментальне – символічний жест вибачення має сенс лише в тому разі, коли адресат іще може його прийняти [2, 55].

Оскільки аж ніяк не всі положення закону про створення фонду задовольняли сподівання жертв нацизму й коло осіб, які мали право на виплати, було значно вужчим, ніж

коло жертв, окреслене Законом України «Про жертви нацистських переслідувань», на УНФ «Взаєморозуміння і примирення» обрушилася лавина звернень громадян: по роз'ясненні й консультації, по допомогу, з обуреннями, вимогами, претензіями. Кількість листів від жертв нацизму з початком нових виплат значно зростає. Якщо у 2001 р. сектор листування опрацював близько 10 тис. звернень громадян, то у 2002 р. – понад 25 тис. Загалом за 2001–2004 рр. через нього пройшло понад 60 тис. таких листів [3, 124].

На відміну від здійснення попередніх одноразових виплат із коштів ФРН громадянам, особливо постраждалим від нацистських переслідувань, коли для підтвердження вистачало архівної довідки із зазначенням факту переслідування, німецький закон про створення фонду вимагав документального доведення права на виплати: від колишніх в'язнів концтаборів – доказу ув'язнення в концтаборі, зазначеному в офіційному переліку, від примусових робітників – факту роботи на конкретному промисловому підприємстві тощо. Оскільки у фільтраційних справах репатріантів, які були основним джерелом архівних довідок для підтвердження факту переслідування, часто така інформація не зазначалася, постала проблема надання допомоги українським жертвам нацизму в розшуку архівних підтверджень.

У період від 1996 р. до 2000 р. було зроблено близько 28 тис. запитів на паперових носіях від УНФ до Міжнародної служби розшуку Червоного Хреста в німецькому м. Арользен, кількість позитивних відповідей становила 28 % [3, 128].

Для впорядкування та централізації процесу пошуку підтверджувальних документів Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» започаткував архівний проект, суть якого полягала в автоматизації цього процесу та створенні координаційного центру, що централізовано вів би пошуки в архівних установах Німеччини на запити, щодо яких згадана Міжнародна служба розшуку дала негативну відповідь. До проекту долучилися 8 партнерських організацій і 304 архівні установи Німеччини. Запити стали передавати німецькій стороні на електронних носіях, результати пошуку також надходили до УНФ в електронному вигляді. Загалом було направлено майже 60 тис. електронних запитів, на які отримано понад 10 тис. позитивних відповідей. Негативні відповіді надсилали до Кельнського розподільчого центру Архівної спілки для пошуку через систему Бундесархіву, відтак було отримано додатково майже 10 тис. позитивних відповідей. Крім співпраці з Міжнародною службою розшуку, пошукова служба фонду робила запити до архівів Австрії – понад 6,5 тис., близько 40 % відповідей на них виявилися позитивними [3, 131].

Оформлення документів на виплати відбувалося переважно в обласних та регіональних відділеннях фонду. Більшості заявників важливо було власноручно подати заяву, не покладаючись на пошту, поговорити з працівниками фонду про свою долю особисто. Для претендентів, більшість яких становило сільське населення, такий алгоритм дій мав значні труднощі. Відвідати офіс УНФ у столиці чи обласному центрі часто означало витратити

цілий день на поїздки автобусом чи потягом до міста й на стояння в довгій черзі відвідувачів надворі перед відділенням. Узимку 2001 р., коли добігав кінця термін подання заяв, колишні примусові робітники стояли в черзі до півночі. І водночас працівники фонду в погано опалюваних приміщеннях його філій мерзли, працюючи понаднормово, адже намагались прийняти всіх заявників.

Праця співробітників УНФ полягала в належному оформленні матеріалів: до заяв долучалися документи на підтвердження фактів нацистських переслідувань. Оформлені документи розглядала експертна рада обласного відділення, після чого списки та справи претендентів на виплати надходили на розгляд експертної комісії фонду. Її було сформовано з фахівців – представників Української спілки в'язнів-жертв нацизму, Української організації борців антифашистського опору (політичних в'язнів нацистських концтаборів), Всеукраїнської асоціації євреїв – колишніх в'язнів гетто й нацистських концтаборів, які самі пройшли через жахи нацистської неволі.

Головними завданнями експертної комісії з питань призначення компенсаційних виплат УНФ «Взаєморозуміння і примирення» були: експертиза документів, поданих особами, які постраждали від нацистських переслідувань у роки Другої світової війни; визначення категорій та обсягів виплат, залежно від ступеня тяжкості нацистських переслідувань, з урахуванням стану здоров'я постраждалих, а також їхнього віку на час переслідувань; підготовка необхідних документів та ухвалення рішень щодо компенсаційних виплат; роз'яснення про діяльність експертної комісії, порядок компенсаційних виплат, їхні розміри тощо.

Невдовзі після заснування УНФ та визначення правових засад діяльності експертної комісії, а також принципів і методів експертизи правління фонду створило підрозділ, що мав здійснювати експертну перевірку поданих заявниками документів на виплати з коштів ФРН, наданих у 1993 р., – експертний відділ.

У 2000 р., коли відбувалася підготовка до виплат коштом Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», які з огляду на проведення їх у два етапи, особливості успадкування і встановлену німецькою стороною процедуру мали бути більш трудомісткими, ніж будь-які попередні, відділ був реорганізований в управління експертно-правової і організаційної роботи.

Оскільки кількість претендентів на виплати була значна, а терміни обмежені, фахівцям управління доводилося працювати з граничним навантаженням: за один робочий день розглядали (тобто проводили їх аналіз і готували експертний висновок) від 50 до 85 справ заявників. Тільки для виплат коштом німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» служба підготувала до розгляду експертною комісією понад 605 тис. справ заявників, а ще близько 47 тис. справ – для виплат коштом австрійського Фонду «Примирення, мир і співробітництво» [3, 133]. У листопаді 2004 р. у зв'язку зі зміною структури завдань, що

поставали перед фондом, сектори організаційно-аналітичної роботи та консультативної роботи і листування були виведені зі складу управління, яке перетворили на секретаріат експертної комісії. До 2005 р. усі наявні справи було опрацьовано, рішення експертної комісії за ними ухвалено, всі списки претендентів на виплати передані на розгляд та затвердження німецькому Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

У випадку незгоди заявника з рішенням експертної комісії фонду він міг його оскаржити протягом трьох місяців від моменту отримання. Для розгляду заяв-скарг претендентів на виплати щодо незгоди з рішеннями експертної комісії у фонді було створено незалежну апеляційну комісію, до складу якої ввійшли кваліфіковані спеціалісти, представники громадських організацій, колишні в'язні концтаборів (до 2000 р. вона називалася касаційною комісією фонду).

Заяви-скарги мали бути подані до апеляційної комісії протягом трьох місяців від дня отримання рішення експертної комісії фонду. Результати рішень, ухвалених у справах, розглянутих на засіданнях апеляційної комісії, повинні були письмово доводитися до відома скаржників і фонду з обґрунтуванням причини відмови або зазначенням категорії, згідно з якою призначається сума виплати. Рішення апеляційної комісії було остаточним і не підлягало оскарженню.

У процесі виплати 2000–2007 рр. імідж УНФ в очах Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» змінився. З огляду на скандал із «Градобанком» 1990-х рр. той спершу припускав, що йому доведеться співпрацювати з партнером, фінансову діяльність якого потрібно пильно контролювати. У 2005 р., наприкінці процесу виплат, оцінка співпраці німецькою стороною змінилася. З огляду на значно менші адміністративні витрати порівняно з іншими організаціями-партнерами (1,5 % від загальної суми платежів, тоді як було заплановано 2,5 %) початкові підозри, очевидно, розвіялися [2, 58]. На зустрічі з новим послом у м. Київ представники німецького фонду також дуже схвально висловлювалися про «ефективність» роботи українських колег. Таке позитивне ставлення здивувало посла, якого попередник поінформував про історію з виплатами. Оцінка двосторонньої співпраці українською стороною теж поступово покращувалася: з нагоди 60-річчя закінчення війни голова УНФ Ігор Лушніков запропонував нагородити різних представників німецького фонду медалями за особливі заслуги перед Україною. З боку німецького фонду вирішальним фактором зростання довіри була перевірка у фінансових питаннях, український – турбувався про символічне вираження зближення, яке демонструвало б гарантований рівноправний статус для обох партнерів.

«Право на отримання виплат» та розмір «компенсацій»

Коли здійснювалися фактичні виплати, УНФ «Взаєморозуміння і примирення» в м. Київ та його 25 відділень у регіонах, у яких працювало в середньому від чотирьох до десяти

співробітників, зіткнулися з проблемою закону про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»: як відрізнити потерпілих, які мають право на виплати, від жертв, які їх не мають? У цьому процесі було помітно зусилля, спрямовані на формування чітких категорій жертв, а отже, на основу для ухвалення рішень, які однаково стосуються всіх. Складність доль, а також «власний глузд» живих жертв, які не могли погодитися з визначеними категоріями, стояли на перешкоді цим старанням, як і проблеми зі сприйняттям результатів нових досліджень українськими та німецькими вченими. Лише поступово німецька сторона дізнавалася більше про окупаційний терор в Україні та Придністров'ї, а в Україні усвідомлювалася різноманітність німецьких місць ув'язнення, трудових таборів та в'язниць.

Проблема полягала не лише в тому, кого з колишніх жертв визнати претендентом на виплати, а кому відмовити. Необхідно було ще й умістити складні долі потенційних бенефіціарів у формальні пункти заяви. Усю інформацію з історій страждань колишніх примусових робітників, які вони розповідали у відділеннях фонду, поки заповнювали заявку на компенсацію та представляли документи, співробітникам потрібно було вмістити в узагальнені абстрактні розділи бази даних. Вона структурувала матеріал і спрощувала складність індивідуальної долі, яка своєю чергою була додатково зменшена способом розподілу на окремі категорії згідно із законом про німецький фонд.

Процес виплати був швидким: за лічені місяці до оголошеного кінцевого терміну подання – 31 грудня 2001 р. – на адресу українського фонду вже надійшло понад пів мільйона заявок. Після початкових затримок їх опрацьовували дуже швидко, і суми були виплачені: до 1 лютого 2002 р. 60 500 постраждалих отримали 88,9 млн євро; до 20 лютого 2002 р. було розглянуто майже 142 290 заявок, опрацьовано їх і виплачено 188 млн євро. До листопада 2003 р., коли УНФ оголосив про завершення виплати першого траншу, він затвердив 469 990 і відхилив 17 835 заяв (приблизно 4 %). Утім, залишається незрозумілим, скільки заяв було відхилено на етапі підготовки документів для подання. Практика, застосовувана під час здійснення перших виплат у 1990-х рр. (приймати заявки лише з повним пакетом документів), поступово змінювалася. У документах фонду в 2000-х рр. вже фіксували первинний контакт із потенційним бенефіціаром, відвідування регіонального відділення УНФ або навіть просто телефонний дзвінок [2, 60].

Від часу першої виплати померло 186 тис. заявників – 72 тис. чоловіків та 114 тис. жінок. Тобто майже 40 % тих, хто мав право на німецькі гроші, отримали тільки першу частину – 65 % суми компенсації. Решта – 35 % цієї суми – надійшла так званім спеціальним правонаступникам, родичам першого ступеня. Коли УНФ представив свій остаточний розрахунок наприкінці 2005 р., він здійснив першу виплату (загальною сумою 563 млн євро) для близько 472 тис. осіб і другу (302 млн євро) – для 470 тис. осіб. Це зробило український фонд

найбільшим бенефіціаром на території колишнього Радянського Союзу – вдвічі більшим, ніж фонд у Росії, та втричі – ніж у Білорусі [2, 61].

Загалом за результатами діяльності німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» до червня 2007 р., коли офіційно було завершено виплати, 1,6 млрд осіб у понад 100 країнах світу отримали 4 трлн 37 млрд євро. В Україні УНФ «Взаєморозуміння і примирення» здійснив виплати претендентам в обсязі 471 тис. євро, зокрема й колишнім оstarбайтерами та їхнім спадкоємцям – 867 млн євро [1, 215].

Примусові робітники в промисловості й державному секторі були, безумовно, найбільшою групою жертв – близько 260 тис. переслідуваних. За ними йшли близько 170 тис. примусових робітників у сільському господарстві та приватному секторі [2, 61].

Значно меншою була група в'язнів концтаборів та гетто, яка налічувала близько 13 600 осіб, а також бранців інших місць ув'язнення із загальною кількістю близько 400 осіб [2, 61].

Більшість українських примусових робітників становили жінки, яким на момент виплат (2002 р.) було вже від 78 до 82 років. У віковій категорії народжених між 1920 і 1930 рр. було близько 280 тис. жінок і 132 тис. чоловіків. Жінки переважали і в найстаршій віковій групі: серед народжених до 1920 р. їх було вдвічі більше, ніж чоловіків. Серед наймолодших оstarбайтерів та народжених у неволі дітей, які прийшли на світ у 1935–1945 рр., жінок було на третину більше, ніж чоловіків [2, 61].

Лише серед тих, хто народився після 1945 р. – це насамперед так звані особливі правонаступники, тобто вже не особи, яких безпосередньо переслідували, – частка чоловіків була тільки трохи меншою, ніж жінок. Порівнявши цю вікову структуру колишніх жертв нацистських репресій із середньою тривалістю життя в Україні у 2003 р., можна пояснити той факт, що лише близько 60 % претендентів отримали виплати другої траншу. На 2003 р. більшість із них досягли віку від 79 до 83 років, тоді як середня тривалість життя становила 74 роки для жінок і 63 – для чоловіків [2, 63–64]. З одного боку, значно коротший вік чоловіків є причиною переважання жінок серед бенефіціарів. З іншого – ця перевага все ще відтворювала й через 60 років логіку націонал-соціалістської експлуатації: під час Другої світової війни з України було вивезено на примусові роботи переважно молодих жінок. Це сталося не тільки тому, що працездатні чоловіки служили в Червоній армії, а й тому, що націонал-соціалістична гендерна політика мала на меті захистити німецьких жінок від тяжкої роботи у промисловості, а також від надмірної роботи по господарству й дому – з пропагандистських та ідеологічних міркувань.

Виплати в межах «розширювального застереження»

У принципі, німецький закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» закладав критерії включення та виключення для майбутнього процесу компенсаційних

виплат. Але те, що було передбачене як завершення переговорів, зрештою, означало початок нових переговорних процесів. Наприкінці в деяких випадках «двері в закон» можна було відімкнути за допомогою «розширювального застереження» та «підкатегорій», тоді як в інших випадках вони залишалися замкнутими. На новій посаді члена опікунської ради німецького фонду Ігор Лушніков представив свої ідеї щодо імплементації закону про фонд під час засідання цієї ради у вересні 2000 р.

Український фонд разом із представниками організацій постраждалих запропонував суми для окремих категорій колишніх переслідуваних, не зазначених у німецькому законі. При цьому українська сторона змінила максимальні обсяги коштів, передбачені законом про німецький фонд, щоб урахувати групи жертв, які належали до найчисленніших в Україні й були лобійовані впливовими громадськими організаціями: колишні примусові робітники в сільському господарстві та діти, народжені вивезеними батьками. Таким постражданим пропонувалося виділити по 1500 марок. Оскільки ці категорії потерпілих не були враховані при розподілі коштів для української сторони, УНФ попросив зменшити виплати «працівникам, депортованим для роботи у промисловості чи в державному секторі», до 4300 марок. У законі про створення німецького фонду було зазначено, що суму для в'язнів концтаборів і гетто (15 тис. марок) зменшувати не можна. Тож ці зниження виплат збільшили різницю між сумами для в'язнів концентраційних таборів і гетто та сумами для примусових робітників промисловості [3, 115].

Цим заходом УНФ поставив себе в надзвичайно скрутне становище щодо власних клієнтів, українських примусових робітників: численні заявники звинувачували його в самовільному зменшенні призначеної та наданої їм «Німеччиною» суми на користь примусових робітників у сільському господарстві, чия доля тепер вважалася набагато легшою, ніж їхня. Це уявлення підкріплювалося, наприклад, прикладом білоруського фонду, який зберіг зазначену в законі суму 5 тис. марок. Рішення призвело до повені листів невдоволених. За словами заявників, український фонд узяв у них гроші, щоб передати працівникам сільського господарства: «Я не згоден, чому вони беруть у нас 250 євро і обіцяють віддати їх тим, хто працював на хазяїна. Вони не жили в таких умовах: вони не їли баланду, ходили вільно і мали вихідний, а я був під охороною майже 3 роки» [2, 65].

Особливо складною була класифікація колишніх «в'язнів» різних місць утримання. До концтаборів і гетто, вже відомих на початку процесу виплат, були додані концтабірні «інші місця ув'язнення», які лише під час виплат визнала такими опікунська рада Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Відповідно до критеріїв закону (§ 12, Розділ 1) слідчий ізолятор міг бути визнаний «іншим місцем ув'язнення», подібним до концентраційного табору, лише якщо утримувані в ньому особи виконували примусову роботу; крім того, мали бути наявні характеристики «нелюдських умов ув'язнення», «недостатнього харчування» та

«відсутності медичної допомоги». Робоча група, сформована радою директорів і створена радою опікунів у листопаді 2000 р., отримала експертні знання від різних сторін, щоб установити нові місця ув'язнення, схожі на концентраційні табори, які не були включені в додаток до федерального закону про компенсації. Перелік цих «інших місць позбавлення волі» постійно оновлювався протягом усього процесу виплати. Інформація про різні місця позбавлення волі, зокрема й на окупованих територіях, поступово знаходила розуміння серед правління німецького фонду. Лише 2 квітня 2003 р. було визнано більшість «інших місць позбавлення волі», загалом 2432 [2, 66].

Цей важкий процес затягнувся на кілька років. Навіть після здійснення першої виплати відбувалося визнання нових «місць тримання під вартою», що справило ретроактивну дію на заяви уже розглянуті, кошти за якими було відправлено в першій виплаті: таким заявникам мала бути призначена відповідна компенсація в другій. Незважаючи на це, перед початком виплат український фонд намагався знайти єдину основу для ухвалення рішень і у 2000 р. видав довідник про перші табори та гетто на території окупованої України [7]. У цьому виданні було названо 304 гетто та 78 таборів примусової праці для євреїв – на додаток до численних інших таборів праці, як-от для цивільних та військовополонених. Для українців, інтернованих в «інших місцях ув'язнення», УНФ запропонував сплатити єдину суму (6 тис. марок), оскільки дали класифікувати різні форми ув'язнення було неможливо.

Нарешті, лише кілька таборів на території України Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» визнав центрами ув'язнення, подібними до концтаборів. Йдеться, зокрема, про ізолятор «для цивільних ув'язнених» у м. Дніпропетровськ та ще один ізолятор, на шахті в м. Красний Луч, який існував у 1942–1943 рр. і в якому були інтерновані переважно «цивільне населення, комуністи, комсомольці та євреї» і розстріляні 15 тис. осіб. Третім місцем ув'язнення став табір у м. Сімферополь, у колишньому радгоспі «Красний», де було страчено 8 тис. і спалено живцем 1200 осіб. Закон про створення німецького фонду тепер передбачав компенсацію за примусову роботу живим жертвам, але без пільг для нащадків убитих у цих місцях ув'язнення під час нацистської окупації [2, 67].

Також у 2003 р. домоглися визнання виправно-трудоим табором в'язниці, організованої на території Музею Тараса Шевченка в м. Канів. Під час німецької окупації музей був спустошений, меморіал знищений, табір огорожений колючим дротом. Там були інтерновані й згвалтовані тисячі молодих українців, особливо багато молодих жінок.

Проте уже в процесі виплати український фонд досить обережно виступав за визнання інших таборів, з огляду на особливо складну ситуацію з обмеженням коштів на виплати для України та великою кількістю претендентів. Але після того, як білоруський фонд у квітні 2003 р. включив в'язницю Озаричі до переліку місць ув'язнення, український та російський фонди теж узяли до уваги бранців із цього місця знищення, які вижили, й установили відповідні початкові рішення про виплати.

Постраждали, яким відмовили в компенсаціях

Тисячі людей в Україні, які постраждали під час нацистської окупації, залишилися без гуманітарної допомоги. Парадоксальним чином претендентами без права на пільги, виявилися євреї та роми, які зазнали переслідування, переховувалися під час нацистської окупації, але не змогли довести, що вони були ув'язнені. Цю відносно невелику групу жертв (близько 9 тис. – 10 тис. осіб) у підсумку проігнорували з політичних причин. Тоді як українська сторона до самого завершення виплат наголошувала, що цій групі потерпілих слід виділити додаткові кошти, німецька – наполягала на тому, що вона вже створила інструмент (розширювальне застереження), за допомогою якого партнерська організація може самостійно розглянути групи постраждалих, навіть якщо вони не виконували примусової роботи [2, 68].

Посилаючись на міжнародні переговори, що передували закону про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», УНФ «Взаєморозуміння і примирення» відмовився визнати право на грошові виплати для людей, переслідуваних із расових мотивів, крім тих, кого було позбавлено волі. І тут знову відіграв роль той факт, що УНФ мусив виходити із суми коштів уже виділених, а тому вважав, що додаткові категорії жертв можуть бути враховані лише незначною мірою. Як сказав Ігор Лушніков голові німецького фонду Міхаелеві Янсену, несправедливий розподіл коштів між пострадянськими державами триває від 1990-х рр. і дотепер. Порівнюючи з Росією та Білоруссю, Україна знову опинилася в невідгідному становищі через більшу кількість жертв. Тоді як євреї чи роми, які зазнали переслідувань за расовими мотивами й вижили, проживаючи в Москві чи Мінську, отримали компенсацію, – ті, хто мешкав у Києві, залишилися без грошової допомоги [2, 68–69].

Трагічність цього рішення, яке не могли зрозуміти постраждалі, ілюструє лист-скарга від жительки м. Тростянець на Вінниччині: «Цілком зрозуміло, що ніяких довідок нам не видавали, ніхто нас не реєстрував – голод, холод, неймовірні знущання і розстріли – ось і всі “документи” того часу. З 10 жителів-євреїв Тростянця, хто побував в таборах і гетто, в живих залишився тільки один... Вдумайтесь: 1 із 10... Сьогодні, щоб отримати деякі пільги – компенсаційні виплати з ФРН, від мене (і таких, як я) вимагають архівні довідки. В таборах смерті довідок не видавали. [...] Доходить до абсурду: “Тебе гнали в табір смерті, а ти не спромігся навіть довідку взяти...”» [5]. Приголомшена досвідом невизнання своєї долі, яке вона сприйняла як свавільне рішення УНФ, жінка жорстоко іронізує щодо власного становища.

Не мали права на компенсаційні виплати переміщені по території колишнього СРСР особи, хоча таких громадян здебільшого утримували в таборах і використовували на примусових роботах. Велику групу претендентів-«відмовників» становлять ті, хто був везений до країн Балтії, жителі спалених сіл, жертви антипартизанських акцій.

Ситуація, описана жителем м. Дніпропетровськ, бачиться типовою: «Вы пишете, что единовременная компенсационная помощь предоставляется лицам, особо пострадавшим от нацизма. Я отношусь полностью к категории таких граждан. Меня в 12 лет хотели нацисты

лишить життя. Что может быть страшнее смерти? Нацисты сожгли мою мать, брата 8 л[ет] и сестру 1,5 г[ода]. Я чудом избежал смерти, остался сиротой [...]. Спасаясь от преследований нацистов, убежал к партизанам» [5].

З окремою юридичною колізією зіткнулись українці, які народилися в Польщі, були звідти вивезені на примусову працю до нацистської Німеччини, а після війни переселені на територію Української РСР. Не змогли отримати компенсацію жителі Закарпаття, які під час війни примусово працювали на різних оборонних об'єктах Угорщини. Житель Берегівського району так описує свої страждання під час війни й нині – в пошуках справедливості – у листі до голови Комітету соціальної політики та праці Верховної Ради України: «...Прошло два роки бюрократичних некомпетентних відповідей на мої просьби з усіх інстанцій району, області і Києва [...], в яких ні слова про тортури і приниження моєї людської гідності, які я фактично пережив в таборі від обох сторін, німців і угорців, що були верховодами в нашій долі, і про які я писав, як знущалися окремо з мене, вив'язанням обох ніг і рук, перед вишкоченим персоналом табору і залишеним під палючим сонцем» [5].

Окрему групу «відмовників» становлять громадяни німецької національності, «фольксдойче», яких зазвичай евакуювали наприкінці окупації, і тому їх не вважали «жертвами нацизму». Після повернення до Радянського Союзу вони були репресовані й відправлені в заслання. Жителька м. Дніпропетровськ у листі до касаційної комісії УНФ вкотре намагається домогтися справедливості: «Вы отвечаете мне, что я ни в чём не пострадала. Но только потому, что я родилась немкой, я с самого раннего детства несла все лишения в жизни: лишилась отца, не получала должной заботы, содержания, воспитания от матери и других родственников: бабушки, тётки. С двухлетнего возраста меня возили по всем пересылочным лагерям, выросла я на нарах, взаперти» [5].

Ще одне категоричне виключення з права на гуманітарні виплати стосувалося колишніх радянських військовополонених. Тільки у травні 2015 р. Бундестаг одноставно ухвалив закон про компенсації для них. На 10 жовтня 2017 р., коли прийом заяв офіційно завершився, було отримано лише 2020 документів, із яких схвалили 1142. Найбільше схвалених заяв – із Росії (718) та України (250), далі – Білорусь (71), Казахстан (36), Вірменія (26) і Грузія (11). Частина заявників за цей час померла, і компенсація їм переоформлялася на їхніх дітей [12]. На думку Павла Поляна, рішення про виплату Німеччиною компенсації колишнім радянським військовополоненим, ухвалене через 70 років після завершення війни, яке має своєю цільовою групою безпорадних 90-річних і старших людей, дуже запізниле й по-своєму цинічне. Жодного громадського резонансу ані в Німеччині, ані на пострадянських теренах воно не викликало. Але все-таки цей юридичний прецедент є символічною крапкою в довгій і трагічній історії радянських військовополонених.

Замість висновків

Крім важливого процесу виплати коштів від урядів ФРН та Австрії колишнім жертвам нацизму, УНФ «Взаєморозуміння і примирення» від 2000 р. здійснив чимало гуманітарних проєктів та гуманітарних виплат на основі двосторонніх угод. Якщо брати за показник обсяги, то тут попереду два міста – Мюнхен і Франкфурт-на-Майні, які надали додаткову грошову допомогу незалежно від виплат федерального фонду. Але не тільки магістрати, а й багато окремих ентузіастів, які діяли за покликом власного серця, не шкодуючи ні сил, ні часу, зробили колосальний внесок у розвиток гуманітарних проєктів для постраждалих з України. Важливо згадати такі організації, як «Максиміліан-Кольбе-верк», яка опікується колишніми в'язнями концентраційних таборів та гетто, громадські ініціативи м. Унна, Гамм, Аугсбург, округу Ферден. Велику підтримку надавала УНФ німецька ініціатива «Проти забуття – за демократію», яка має робочі групи по всіх регіонах ФРН [3, 137].

Важливим напрямом діяльності українського фонду були проєкти надання медико-соціальної допомоги колишнім жертвам нацизму. У межах співпраці з магістратом м. Мюнхен він закупив 400 стандартних медичних наборів першої допомоги для колишніх примусових працівників із Київської області – саме із сільської місцевості, бо сільські мешканці були найгірше забезпечені. Потім цей досвід УНФ повторив із м. Лоне, округом Везель та м. Дінслакен. Це були індивідуальні набори – не стандартні – цільова допомога кожному за призначенням [3, 138].

Ще одним напрямом діяльності фонду стали мандрівки жертв нацизму до місць їхньої колишньої примусової праці. Із проханням підібрати групи для поїздки до українського фонду не раз зверталися німецькі міста, які мали фінансування, виділене на таку діяльність. Вони хотіли, по-перше, надати допомогу цим людям, по-друге, розповісти про події часів Другої світової війни молоді й донести правду до німецького суспільства загалом. Ще одна мета – визнати цих людей, висловити до них повагу... Поїздки до населених пунктів Білефельд, Бітіггайм-Біссінген, Ольденбург, Вольде, Оснабрюк, Лібенау та інших справили незабутнє враження на літніх земляків.

Важливим моментом таких гуманітарних проєктів фонду була підтримка постраждалих, які не відповідали положенням німецького та австрійського законів і не мали права на виплати. Німецьке громадське об'єднання «Kontakte – Контакты», на початку виплат допомагало людям, які не могли надати документальні підтвердження свого перебування на примусових роботах, отримати довідки про достовірність їхніх спогадів (ці довідки врешті прийняв німецький Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»). Потім допомагало особам, які просто не підпадали під дію закону ФРН про фонд або мали дуже трагічні долі, пов'язані з депортацією чи періодом окупації. «Kontakte – Контакты» вирішили власними силами спробувати усунути несправедливість щодо радянських військовополонених, почали збирати кошти й передавати їх колишнім бранцям у пострадянських країнах [10]. Від серпня

2003 р. до грудня 2017 р. було перераховано 4,4 млн євро в Україну, Росію, Естонію, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову та Казахстан [10]. Зазвичай колишній військовополонений отримував 300 євро, але через партнерів організації надавалася ще й медико-санітарна допомога.

УНФ «Взаєморозуміння і примирення» був офіційно розформований 27 квітня 2011 р. Але діяльність фонду саме в гуманітарній сфері продовжили його співробітники, які утворили громадську організацію «Міжнародний благодійний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”». Її діяльність потребує окремої публікації.

Історія військового полону та вивезення на примусову працю до гітлерівської Німеччини поступово стає частиною культури пам'яті про Другу світову війну в Україні. Ця тема присутня в шкільних підручниках, експозиціях історичних та краєзнавчих музеїв. В Україні створено десятки документальних фільмів і телевізійних передач. Від 1960-х рр. на місцях колишніх шталагів споруджують монументи в пам'ять про страждання і загибель радянських військовополонених. У багатьох містах в останнє десятиліття з ініціативи громадських організацій установили пам'ятники й меморіальні дошки, присвячені примусовим робітникам, як-от пам'ятник жертвам нацизму в м. Київ у Бабиному Яру. У м. Дніпро (колишній Дніпропетровськ) на будівлі залізничного вокзалу встановлено меморіальну дошку, яка нагадує, що звідти в 1942–1943 рр. відправляли місцевих жителів на роботу до Райху. Пам'ять про примусових робітників не зводиться, звичайно, до її увічнення в пам'ятниках на місцях таборів або маршів. Книжки на певному етапі були важливіші за монументи. Але саме така фіксація пам'яті в цих історичних місцях – чітка ознака ставлення країни до явища.

Колишні оstarбайтери є обов'язковими учасниками офіційних державних заходів до Дня пам'яті і примирення та Дня перемоги, вони часто виступають перед шкільною молоддю в ці пам'ятні дні, адже учасників бойових дій, яким уже далеко за 90 років, практично не зустрінеш. Але залишається робота на майбутнє. Уже написано багато наукових досліджень, дисертацій, упорядковано численні збірники документів про оstarбайтерів та військовополонених і їх повоєнну репатріацію. А от популярних видань на цю тему, розрахованих на широке коло читачів, практично не існує. В Україні не перекладена жодна німецько- чи англійська книжка про нацистську політику щодо радянських військовополонених і цивільних примусових робітників. Водночас дослідження українських істориків також маловідомі для міжнародної історичної спільноти. Саме наукові контакти, взаємний обмін інформацією, популяризація цієї теми серед молоді мають найбільші перспективи.

Джерела та література:

1. Jansen Michael / Saathoff Günter (Hgg.) "Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht". Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung "Erinnerung, Verantwortung und Zukunft" Herausgegeben: Saathoff, Günter; Jansen, Michael; Mitarbeit: Niethammer, Lutz. – Göttingen: Wallstein, 2007. – 235 S.

2. Landau Julia "Es ist unzulässig, dass die Worte der Entschuldigung nur an den Grabsteinen erklingen". Zwangsarbeiterentschädigung in der Ukraine und der Republik Moldau, in Goschler, Constantin (Hrsg.): Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts. – Bd. 4: Helden, Opfer, Ostarbeiter. Das Auszahlungsprogramm in der ehemaligen Sowjetunion. – Göttingen, 2012. S. 7–103.
3. Батурин Сергій, Кравченко Алла. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / Пер. нім. Сочка Любов, Постриган Світлана, Николайчук Оксана. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.
4. Бондаренко Кость. Арешт Жердицького сплановано для дискредитації Юценка? / Кость Бондаренко // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2000/10/31/2981268/>. – Назва з екрана.
5. Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». – Вип. I: «Серце розривається від обіди...». Листи отримувачів відмови у компенсаційних виплатах / Ін-т історії України; Упоряд.: М. Дубик, В. Левикін, Т. Пастушенко (Рукопис). – 110 с.
6. Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г.Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
7. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
8. Дубик М. Особливості діяльності УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України / М. Дубик // Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». – Вип. I: «Серце розривається від обіди...». Листи отримувачів відмови у компенсаційних виплатах / Ін-т історії України; Упоряд.: М. Дубик, В. Левикін, Т. Пастушенко (Рукопис). – С. 30–40.
9. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14#Text>. – Назва з екрана.
10. Німецьке громадське об'єднання «Kontakte – Контакты» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kontakte-kontakty.de/ru/sowjetische-kriegsgefangene/>. – Назва з екрана.
11. Пам'ять заради майбутнього. Спогади. – К., 2001. – 564 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ost-arbeiter.com>. – Назва з екрана.
12. Полян П. Жертвы двух диктатур и нескольких демократий. Пленные остаются ветеранами «четвёртого сорта». Это необходимо исправить / П. Полян // Новая газета. – 2018. – № 47. – 7 мая. – С. 29–31 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/05/07/76386-zhertvy-dvuh-diktatur-i-neskolkih-demokratiy>. – Назва з екрана.
13. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. / П. Полян. – М., 2002. – 894 с.
14. Сіньова Л.М. Правове регулювання соціального захисту жертв нацистських переслідувань: монографія / Л.М. Сіньова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 239 с.
15. Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». – Київ, 2003. – 16 с.

ЦАРСТВО ГОЛОДУ ТА ВТОМИ (уривки зі щоденника харків'янина Олександра Луценка про примусову працю в Саарбрюкені)

ГЕЛІНАДА ГРІНЧЕНКО*

Щоденник, уривки з якого публікуються нижче, належить колишньому харківському остарбайтеру Олександрові Луценку, який потрапив на примусові роботи до Німеччини у віці 19 років. Він працював у м. Саарбрюкен на сталеливарному заводі Saarländische Stahlwerke Dinger, Karcher & Cie від березня 1942 р. до березня 1945 р. Загалом на цьому заводі під час війни трудився 681 іноземний робітник, серед них 264 остарбайтери, 203 французи, 89 голландців, 20 цивільних та 89 інтернованих італійців¹.

Щоденник починається записом від 27 березня 1942 р., коли автора разом із 68 харків'янами було привезено до м. Саарбрюкен у робочий табір, завершується – записом від 3 липня 1945 р. про повернення до м. Харків та зустріч із мамою. Записи Олександр робив

* **Гелінада Грінченко** – професорка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, докторка історичних наук, професорка.

¹ Lemmes, Fabian. Zwangsarbeit in Saarbrücken. Stadtverwaltung, lokale Wirtschaft und der Einsatz ausländischer Zivilarbeiter und Kriegsgefangener 1940–1945. – St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2004. – S. 116.

упродовж усього перебування в таборі, використовуючи для цього клаптики паперу, записники та маленький блокнотик, принесений німцем, із яким працював поруч і затова-ришував.

Як зазначає сам автор, після повернення до м. Харків у 1945 р. він сховав свої щоденникові записи у бляшанці й закопав у сараї. Ці записи були видобуті зі сховку багато років потому, доопрацьовані й уже в 1990-ті рр. оформлені автором у вигляді красивого, добротного, дбайливо зробленого самвидаву – набраного на друкарській машинці й друкарським способом зшитого 600-сторінкового щоденника. Наприкінці цієї власноруч зробленої та багато ілюстрованої книжки (форзаци якої прикрашені картами, а текст містить копії багатьох фотографій друзів та близьких людей автора) Олександр Луценко додав «Епілог», у якому коротенько описав своє повоєнне життя, долі товаришів та товаришок по табору й розповів про їхню зустріч у м. Харків у 1967 р.

Нижче наведено записи за перші три місяці перебування Олександра в м. Саарбрюкен у 1942 р. Це були місяці перших вражень, перших знайомств і перших навичок, яких молодий чоловік усупереч власній волі набув на примусовій роботі. Записи наведено з мінімальними скороченнями, які позначено [...]. У публікації повністю збережено орфографію та стиль автора. Уривки публікуються вперше, повний текст щоденника планується до видання у 2023 р.

А. ЛУЦЕНКО

Остарбайтеры во граде саарских мостов

Фашистская Германия,
город Саарбрюккен!

27 марта, 1942 г. Полдень. Только что нас, 68 харьковчан привезли в лагерь, расположенный на задворках железнодорожного вокзала под насыпью. Большой, высокий старый сарай или гараж с одним рядом окон под самой крышей и с огромной, как ворота дверью. Рядом наспех сколоченный из нетесаных досок вместительный туалет. И больше ничего, кроме забора из колючей проволоки. Всюду валяются пустые консервные банки с французскими этикетками и надписями Международного Красного Креста¹, да старые, изношенные деревянные башмаки сабо.

Из-за обреченности и незащитности, мне кажется, будто мы стая зверей в загоне. Измучены голодом, жаждой и неизвестностью. [...]

Привезли вместо еды мотки колючей проволоки. Да пусть себе путают – куда побежишь из-под французской границы? Сказали, что дадут сигареты, и ребята стали строить забор из колючей проволоки. Время тянется, как вечность. Потом пришла еще одна машина, но

¹ На відміну від радянських громадян, французькі та інші цивільні працівники із західних країн отримували посилки від Міжнародного комітету Червоного Хреста впродовж усього свого перебування в Німеччині.

опять без еды. Привезли солому на подстилку и два пустых походных котла. На вопрос кто повар, все оказались «поварами», но выбрали лишь двоих, одного на суп, другого на чай. Строители забора работают под конвоем с внешней стороны.

Один немец, – большой, грузный – в штатском костюме, видимо, начальник. Стоит, широко расставив ноги, в позе хозяина. Лоснящаяся морда с выпуклыми, блеклыми глазами. Смотрит на нас с издевательской улыбкой. Солому занесли в сарай и постелили вдоль стен, потому что посередине крыша дырявая. На дверях с наружной стороны огромный засов. Посередине сарая стоит большая, как бочка, металлическая печь.

Сию, под стеной сарая. Поразительно теплый день! А когда две недели тому назад в Харькове нас загоняли в товарные вагоны, был, говорили, сорокаградусный мороз. Временами внутренности сводит судорогой до дикой боли! Во рту пересохло, нет слюны, трескаются губы. Милая мамочка, четвертый день не дают еды, третий день не дают воду, потому что еще на распределительном пункте в Меце¹ у многих ребят стали пухнуть ноги. «Повара» давно приготовили дрова и сидят у пустых котлов. Говорят, что к голоду можно привыкнуть. Пока не получается.

Худой, высокий парень знает немного немецкий, немцы называют его дольмечером, что значит: переводчик. Он спросил у начальника, когда будет еда. Тот улыбнулся и говорит: «Скоро привезут пакеты чая. Я слышал, что русские очень любят пить чай».

С одной стороны лагеря вверх – линия железной дороги, а с другой – безлюдная улица. На противоположной стороне невзрачный двухэтажный дом. За окном второго этажа лежит румяный батон белого хлеба. Невозможно оторвать взгляд, так мучительно притягивает. Думал, что я лишь один увидел. Где там! Все молча смотрят на него, как загипнотизированные. Вид хлеба только увеличивает наши муки. Может, они это нарочно сделали, чтобы поиздеваться? Ну, а если без злого умысла, то неужели не понятно, что ему на окне не место, на виду изголодавшихся людей?

Лучше бы о еде не думать, но это невозможно, если все мысли о еде. Разговоры только о еде. Некоторые так смачно рассказывают, что, кажется, желудочный сок разъедает желудок. Несмотря на двойной забор из колючей проволоки, полицаи настроенно за нами следят, некоторые постоянно ходят с наружной стороны. Не понимаю, чего они довольно улыбаются. Сытые, толстые, спокойные. На их черной форме желтые латунные пуговицы с изображением птички в клетке. На старшем полицае форма зеленоватого цвета, но тоже с птичкой в клетке².

¹ Сучасне м. Мец на території Франції, близько до східного кордону з Німеччиною.

² Поліціями автор називає представників німецької поліції. Охорона робочих таборів, де мешкали оstarбайтери, а також загальне регламентування їхньої праці та позавиробничого життя до весни 1942 р. були надзвичайно суворими. Вони регулювалися пунктами затверджених 20 лютого 1942 р. Загальних положень щодо вербування

Конец дня, многие легли на солому. Неожиданно привезли ящик брюквы и кофе-эрзац в бумажных пакетах с веревками. Брюква по форме как бурак, а на вкус, говорят, напоминает кочерыжку капусты. Но оказалась гнилой, вонючей. Варилась может не долго, но нам это время показалось вечностью. Запах отвратительный, но очередь выстроилась задолго до конца варки. Особенно мучительно было дать (чекати. – Ред.), когда другие уже ели. На мою беду я не смог преодолеть отвращение. И запах и вкус вызывали во мне тошноту. Я отдал дяде Грише, который спас меня от мороза, когда везли из Харькова. Кофе выпил, но это не кофе, а какой-то суррогат, может быть даже из древесных опилок, чем-то пропитанных. Когда пил эту бурду, подошел дядя Гриша и незаметно вложил мне в руку кусочек сахара рафинада.

– Как тебя зовут? – спросил он.

– Шурик, – промямлил я учтиво.

– Значит так: Шуриком ты был у мамы с папой. Теперь будешь Сашка. Нужно быть смелым, бравым. Буду помогать, но не липни. И потом: не называй меня «дядей». Тебе сколько лет?

– На прошлой неделе исполнилось девятнадцать.

– Ну, а мне двадцать пять. Зови как все – Гришей, понял? – Я утвердительно качнул головой, ответить не мог, стал ком в горле от неожиданного внимания и участия в условиях беззащитного положения. Почему он кажется мне гораздо старше?

На ночь занесли в сарай несколько бачков, после чего дверь закрыли на засов и повесили замок. Боятся нас, что ли? Спать легли впокат на соломе. До самого сна продолжались разговоры о еде.

28 марта, 42 г. Все воспринимается, как кошмарный сон. Трудно поверить, смириться с мыслью, что мы – невольники, но это для нас трагический факт. Никто не поможет, никто не выручит, наши далеко, а победа еще дальше. Ой, как тяжело осознать, что всего две недели назад, я был в Харькове, дома с мамой! В первой повестке «предлагали» прийти на биржу труда, зарегистрироваться, а не то: «За неявку – расстрел». Черт же их знает, возьмут и расстреляют, это им как раз плюнуть. За короткое время оккупации Харькова достаточно насмотрелись расстрелянных и повешенных. Помню, утром на второй день после их прихода на нашей улице повесили молодого мужчину. Он висел на тоненькой веточке молоденького деревца, чудом не сломавшейся под его тяжестью. Носками ботинок он касался земли, руки связаны за спиной, на груди картонка со словами: «Я – партизан». Вторая повестка предписывала явиться с вещами и питанием на двое суток для поездки на временную работу

та використання робочої сили зі Сходу, розроблених для поліцейських установ Райху, і передбачали життя в таборах із посиленою охороною, працю в закритих бригадах, жорстку дисципліну тощо. Перші послаблення режиму та поліпшення умов життя й праці радянських робітників почалися в середині весни 1942 р., про що яскраво свідчать дальші записи в щоденнику.

в пределах Харьковской области. Сбор был в большом краснокирпичном здании недалеко от Южного вокзала. Как потом выяснилось, впускали только туда, и мы скоро поняли, что нас отправят в Германию¹.

Забор из прутьев давал возможность общаться с прохожими. Одна тетенька согласилась отнести маме записку. Написал прямо на повестке, где было предупреждение: «За неявку или побег будет расстреляна вся семья». Прощание с мамочкой было тяжелым, – мы прощались навсегда. Страшная действительность. В ту же ночь нас долго держали во дворе и пересчитывали. Нашли внутри здания прятавшихся, избили и всех строем погнали на товарную станцию. Трескучий мороз, крошечная тьма, по обеим сторонам немцы с фонариками и собаками. Быстро загоняли в товарные вагоны, орудуя палками и собаками. В вагоне теснота, голый пол, небольшая печка, могильный холод и тьма. К печке пробраться невозможно. Очень быстро промерзли насквозь. Когда поезд тронулся, выяснилось, что колесо трубы повернуто вперед и через трубу к нам врывается поток холодного воздуха. Трубу отсоединили и заткнули. В тусклом свете печки вид у меня был, наверно, очень жалкий, т. к. здоровенный мужик, сидевший у печки, уступил мне место. Это был дядя Гриша. К полуночи я отогрелся, и почувствовал, что ко мне возвращается жизнь.

Утром, когда уже совсем рассвело, эшелон остановился. Вскоре снаружи мы услышали какие-то крики. Наконец открыли наш вагон. Вокруг была безбрежная белая пустыня. Я невольно подумал: как в Клондайке по Джеку Лондону. Немец кричит: «Ауфштеен, все вставай быстро-быстро!» Выскочили не все: оказалось, что шесть человек не спали, а замерзли. Пока их выносили, Ивану Мельнику разрешили залезть на вагон и повернуть колесо трубы. С крыши он увидел, что у каждого вагона лежало по несколько трупов. Какой ужас! Нас снова загнали в вагоны, задвинули двери и повезли дальше. Теперь уж никто не ложился из боязни замерзнуть, хотя печь давала хоть какое-то тепло. Будили даже спавших сидя. К бесконечному стуку колес добавлялись голод и жажда. Ругали себя, что не набрали снега, но остановка была (була. – Ред.) такая жуткая и короткая, что не успели даже сообразить.

Уже и день закончился, а нас везут и везут безостановочно. Ночью спать боялись, хотя мороз стал значительно меньшим. Утром, когда уже рассвело, наконец-то остановились. И снова – в голом поле. Вагоны открывали по одному и выпускали на пять минут. Весь эшелон был оцеплен автоматчиками. Все нужно было сделать на маленьком пространстве. Кто-то обнаружил под снегом частично разрытый бурт свеклы, но немногим удалось отковырять

¹ Як і в багатьох інших окупованих містах України, після провалу агітаційної кампанії щодо добровільного виїзду, відправка на примусові роботи до Німеччини відбувалася тут як через реєстрацію на біржі праці та отримання відповідних повісток, так і обманом, про який пише автор щоденника. Облави та відверте полювання на людей для відправлення до Німеччини розпочалися в м. Харків пізніше, ближче до літа 1942 р.

кусочки. Снова задвинули двери и повезли дальше на запад. Через щели читали названия станций на немецком языке. Наше родное они превращали в свое.

Потеплело незаметно. Ехали уже по территории Польши. В Люблине выгнали из вагонов и бистро (швидко. – Ред.) перегнали в лагерь у вокзала за проволоку. К полудню стало так тепло, будто зимы вчера-позавчера вовсе и не было. Голод совершенно нас измучил, притупилось ясное восприятие окружающей обстановки. Чувствую, будто отупел. Не мог даже вспомнить, когда последний раз ел. К проволоке подходят польские паны и предлагают сигареты и муку за одежду. Плохую не берут, а хорошей у нас нет. Периодически солдаты их отгоняют. В конце дня под усиленной охраной нас повели в город, в баню. Зачем такая охрана? Хорошо, что не повязали цепями. Вода была холодная, пропаренная одежда – сырая. Обратного шли в полной темноте. Я абсолютно ничего не видел: ни огонька, ни светлого пятнышка; шел, держась за соседа. Он говорил, что все вокруг видно, а у меня, наверное, «куриная слепота». По дороге в темноте построили в очередь и дали по маленькому, как спичечный коробок, кусочку хлеба с какой-то намазанной жижей, вроде повидла, но не сладкое и не фруктовое.

Дальше повезли в немецких пассажирских вагонах с длинной ступенькой вдоль всего вагона и с отдельной дверью в каждое купе. В каждое такое купе наперли нас, как сельдей в бочку, а у двери посадили охранника. После полудня остановились на пустом перроне большого вокзала. На соседних перронах было много публики. Они смотрели на нас во все глаза как на диковину. Особенно много их собралось, когда на перрон привезли полевую кухню. Вокруг поразительная чистота, совершенно непривычный вековой порядок и, конечно, никаких признаков войны. Наш перрон оцеплен эсэсовцами. Они стоят цепочкой по краю, широко расставив ноги, и забросив руки за спину. В черной форме с черепами и костями и с беспощадными взглядами хищников. В котелки понемногу дают горохового супа. Случилось так, что у одного парня не было котелка и он попросил котелок у того, кто уже съел, а эсэсовец-повар посчитал, что он подошел второй раз и не стал выяснять, а набросился на него и сбил с ног. Подбежавшие эсэсовцы стали бить его ногами. Он скорчился, закрыл руками голову и лицо, а они продолжали бить, широко размахивая ногами. Наверное убили, потому что он, разбросив руки, лежал навзничь, а все лицо покрылось кровавой пеной. Его уволокли за ноги, остался только раздавленный котелок и лужа крови. Публика наблюдала молча...

Мы проезжали через немецкие города и поражались неправдоподобной чистоте и порядку. Как же так получается, что в стране умных и способных людей царит зверство? Это же нонсенс – цивилизованные дикари!

На исходе дня стал чувствоваться конец пути, мы уже ехали по Франции. Будущее представлялось страшным своей неизвестностью; хотелось, чтобы поезд не останавливался;

казалось, что остановится и – смерть! Сердце замерло, когда он остановился, как будто нас привезли на бойню. С такими безысходными мыслями я оказался во французском городе Мец. С вокзала под конвоем повели старинной улицей средневекового города к огромному серому зданию с глухой, будто крепостной, фасадной стеной и окованными дубовыми воротами. Весь двор замкнут такими же угрюмыми серыми зданием (будівлями. – Ред.) и заполнен множеством людей, привезенных ранее. Все помещения заняты, и каждый пристраивался, где мог. Это невольничий рынок, здесь производят сортировку и раздачу рабочей силы. Не кормят, чтобы не прятались. Все голодные, как волки. Всю ночь промучились в сыром холодном зрительном зале с рядами полуразрушенных стульев: ни сесть, ни лечь. Все проходы и пол под стульями были завалены измученными, голодными людьми. Всю ночь кляли судьбу, некоторые кричали во сне.

Днем – изнурительная жара, двор, как колодец, не продувается. Усталые, голодные, измученные жаждой. Единственный водопроводный кран во дворе сухой, – воду перекрыли, т. к. у многих начали пухнуть ноги. Но люди беспрерывно подходят к нему и крутят с надеждой, что хоть капнет. Те, которым совсем уже не вмоготу, припадают на колени и пытаются высосать хотя бы капельку.

Приезжают на этот невольничий рынок хозяева заводов, фабрик, шахт, бауэры и выбирают рабочую силу. Нас рассортировали, пометив разноцветными этикетками. Прикололи их к одежде. В течение всего дня суета по отбору и увозу. До нас очередь дошла лишь на третий день, мы уже едва волочили ноги. Отобрали 68 человек, и под хлипкой охраной увезли в город Саарбрюккен.

1 апреля, 42 г. Сегодня утром впервые за много дней дали по маленькому кусочку хлеба. Вчера спросили у начальника лагеря, почему нас не кормят.

– А у нас, – говорит, – такой же принцип, как и у вас: кто не работает, тот не ест.

Утром двумя, грузовыми машинами нас повезли через весь город на завод. Город большой, как Харьков, но чистый, будто квартира одного хозяина. Тихо, спокойно, мирное спокойное утро, будто в мире нет войны. Она отсюда далеко-далеко. Они там жгут жилища и убивают миллионы людей. Морем крови и слез залита Европа. Но они узнают, что такое война, она, придет в их дом.

Нас привезли на гуссштальверк¹ – сталелитейный завод «Динглер–Кархер и К^о»², расположенный на южной окраине города; привезли прямо на заводской двор. Представители цехов разобрали нас. Меня увел старый, щупленький немец с неприятным зловещим взглядом маленьких бегающих глаз. Привел к топкам сушильных печей и грубо ткнул

¹ Ним. Gußstahlwerk.

² Завод Saarländische Stahlwerke Dingler, Karcher & Cie GmbH існував у 1876–1996 рр., сучасна назва Georg Fischer GmbH.

пальцем в тачку показал жестом: бери, вези и пошел вперед. Я с тачкой – за ним. Он ушел вперед, затем остановился, оглянулся на меня, что-то недружелюбно прогавкал и снова ушел вперед. Метрах в двухстах у железнодорожной колеи огромная куча кокса. Показал жестом: «Насыпай в тачку». Я насыпал половину, он показал: «Мало», я показал на бицепсы, он что-то сердито сказал и пошел вперед. Когда я привез к топкам кокс, он снова что-то сказал, я ему: никс ферштеен, а сам подумал, что вот несколько лет в школе изучал «их бин, ду бист», но ничего не понимаю. Он показывает какая куча кокса нужна и только тогда можно сесть. Но отдохнуть не пришлось, – я не успевал подвозить, и хорошо, а не то он бы заставил меня забрасывать в топку. Меня не злило его недружелюбие – уж очень он был старый.

Подошел ко мне один наш парень и сказал, что в мешках, мимо которых я вожу кокс, находится картофельная мука. То-то я и слышу съедобный запах, да трудно поверить, что вокруг горы еды. Попробовать очень не терпится, да боюсь, как бы не напороться на яд, и разум побеждает голод. Набрал немного в кулечек и сунул в карман – в лагере разберемся, есть люди опытные, знающие все.

И без тачки сил нет. Так устал, что, казалось, этому дню не будет конца. Насыпая кокс, посмотрел на рельсы и подумал, что через тысячи стыков и стрелок они идут в родной Харьков, туда, где моя мама. Зачем они нас разлучили? Я не могу без мамы. От этих мыслей горькие слезы неудержимо полились из глаз. Оторванный от мамы, нахожусь в растерянности. Сил нет, голодный, устал. Даже пустая тачка тяжела. Чаше стал останавливаться. Он несколько раз выбежал мне навстречу и ругался. Наконец-то наступил конец рабочего дня. Я изнемог, а он тычет мне в руки метлу и ведет в цех. Немцев уже не было. Посмотрел на станки. Да это шишильный цех литейного производства. Вспомнил работу формовщиком до войны. Все понятно. Шишки круглые, длинные, значит, для отливки снарядов. Немец показывает, что, когда кончу подметать, должен идти к машинам, а сам уходит.

Подметая пол, увидел за станком бумажный сверток. Обернулся вокруг – не видит ли кто – и опешил, увидев за уступом стены худощавого немца, смотревшего на меня в упор. Он чуть выдвинулся из-за уступа и показал жестом, что в свертке еда и курево, а затем приложил палец к губам и провел ребром ладони по горлу. Я утвердительно покачал головой и он прихрамывая удалился. Я пошел со свертком в дальний угол, проглотил бутерброд и закурил сигарету. Первый немец может быть и не фашист, но враждебен, как фашист, а второй скорее всего до гитлеровской власти был коммунистом. По дороге из цеха на меня налетел Иван Мельник:

– Ты не знаешь, где мука? Говорят – где-то за цехом. – Я сказал где, и он побежал, а сам – подумал: вот если бы она оказалась съедобной.

В лагерь вернулись уставшие и грязные. Всю дорогу только и думал о выпавшем на мою долю счастье. Это подарок судьбы, чтобы именно мне достался бутерброд. В лагере каждому дали порошок щелочи отмыть грязь. На обед-ужин дали баланду из гнилой брюквы и кусочек хлеба (один батон на 10 человек).

Оказалось, что многие принесли с завода картофельную муку. Растопили печку. Каждый замешивал тесто, делал коржики и прилепливал их к горячей печи. Минут через 20 вся печка и труба, насколько хватало роста, были облеплены коржиками. Как испечется – сам отпадает. Все коржики, конечно, меченые. Получились вкусные, только долго пекутся, не хватает у нас терпения. Зато ароматом наполнился весь сарай – гараж – барак.

И вдруг, в разгар нашей работы, открывается дверь и на пороге появляется старший полицай. Глянул на печку и остолбенел. Несколько мгновений он стоял с открытым ртом, а затем неистово заорал:

– Дольмечер! – Мы испугались, пойманные с поличным. Сигизмунд встал.

– Скажи этим идиотам, что мы выдали порошок мыться. Его жарать нельзя.

– Гер полицай, это не порошок. Это мука, которую мы выменяли в Польше за вещи. – Тот повернулся и ушел. Ну и дурак. Из шести коржиков два дал Володе. Очень красивый парень, но «мамин сын» еще более меня.

8 апреля, 42 г. Сегодня, когда я вез кокс, ко мне подошел немец, положивший бутерброд, сунул мне в карман сверток и сказал, что его зовут Карл. Спросил мое имя, я сказал. Он ответил, что Александр очень длинно, лучше Алекс. У него худощавое, энергичное лицо с приятным открытым взглядом улыбающихся голубых глаз. У него такой прикус, что нижние зубы впереди верхних, как у Володи Мокроусова – мужа моей двоюродной сестры. От этого сходства Карл воспринимается, как близкий человек. К тому же он простой и приветливый. Чуть хромает, тянет левую ногу. Он настолько добродушен, что его бутерброды воспринимаются не как милостыня, подачка, а как дружеская помощь. Вот бы мамочка узнала, она бы на него молилась день и ночь. В предыдущие дни я находил бутерброды на том же месте, где первый, а сегодня он подкормил меня днем.

Напротив завода начали строить для нас лагерь. Для начала архитектор Макаров возит тачкой шлак. Он попал на тачку но (по. – Ред.) отбору. Вчера спросили, кто строитель. Он назвался. Начальник лагеря сказал: «Дас ист гут», будешь, мол, строить лагерь. Вот и возит тачкой шлак наш пожилой, опытный архитектор.

За пять проработанных дней ребята заметно осунулись. Что же будет дальше? 100 грамм хлеба и баланда из гнилой брюквы – это заведомый мор. Нам присвоили лагерные номера. Я теперь не Саша Луценко, а номер зекс унд фирциг или по нашему сорок шестой.

Сигизмунд, которого немцы называют дольмечер, учился в Харьковском строительном институте¹. Как нам кажется, хорошо знает немецкий язык, хорошо рисует, но самое интересное – пишет дневник. Когда он прочел нам записи о нашей жизни, меня это настолько потрясло, что я загорелся желанием тоже писать. Сигизмунд одобрил и дал небольшой блокнот и карандаш. Но я еще думая (думав. – Ред.), прежде чем начать, а потом сел и записал все, что было до сегодняшнего дня.

15 апреля, 42 г. Сегодня отправили несколько человек в лазарет. У Жоры Зеленского нарыв на ладони. Кисть, как надутая резиновая перчатка. Говорят, что это от перемены климата. У меня нарвали мочки на ушах и вместе с гноем вывезли маленькие кусочки хрящей. Видимо они явились центрами воспаления.

Когда моемся, то больше похожи на живых скелетов. У некоторых опухшие ноги. Картофельная мука только и поддерживает нас. Немцы, к нашему сожалению, заметили ее убыль и поняли, что «польская мука» – это брехня. Ежедневно перед посадкой на машины стали обыскивать. При обнаружении муки полицаи сильно бьют. Первый избитый уже четвертый день не поднимается с соломы, даже писает в консервную банку.

Барак у завода скоро будет готов. Говорят, осталось застеклить, но мы то знаем, что без забора из колючей проволоки не обойтись. Хорошо, что стал писать дневник на отдельных листках бумаги. Сигизмунд прочел и сказал: «Боже, да ты совсем безграмотный. А как ты учился в школе?» Говорю: «На 4 и 5». «Значит одурел от голода».

1 мая, 42 г. Сегодня Международный праздник трудящихся. Никак не ожидали и поэтому очень удивились, что немцы тоже празднуют. Но нам не до праздника, – переезжали в новый лагерь. Весь день ушел на баню и дезинфекцию. Нас отвезли в какую-то баню и держали взаперти с десяти часов утра до двух часов дня в моечном помещении. Только пять минут лилась теплая вода, а все остальное время – холодная, которую невозможно было перекрыть. Кричали, отломали кусок трубы и били по всем трубам. Закоченели. Стояли, сбившись в кучу. Замерзли так, что до конца дня не можем отогреться.

5 мая, 42 г. Живем в новом лагере, через дорогу от проходной. В большой барак ведет одна дверь с торца. Вначале с двух сторон по коридору две комнаты для полицаев, затем карцеры и дверь в нашу «спальню», посередине которой три длинных стола со скамейками. Между столами две печи. Вдоль стен, торцами к ним, стоят трехэтажные нары. На двух противоположных стенах по три окна, которые на ночь полицаи закрывают ставнями и засовами с наружной стороны. Видимо, им мало высоченного забора (паркану. – Ред.) из колючей проволоки. Слева вдоль забора, параллельно бараку, расположен длинный рукомойник,

¹ Харківський інженерно-будівельний інститут був створений у 1930 р., до кінця 1930-х рр. мав ім'я С. Кірова. Під час Другої світової війни був частково евакуйований до м. Караганда і приєднаний до Московського гірничого інституту. Сучасна назва: Харківський національний університет будівництва та архітектури.

напоминающий поилку для скота, а в дальнем углу – примитивный туалет. Ночью дежурный полицейский выпускает в туалет по одному и, как бы следующий ни корчился, не выпустит, пока не вернется предыдущий.

С одной стороны к лагерю примыкает проезжая дорога, с другой стороны – огороды, а за ними сады индивидуальных усадеб с двухэтажными виллами.

10 мая, 42 г. Сегодня прибыло пополнение, привезли 36 человек из Ленинградской области. Они привезли потрясающую новость. Оказывается, еще зимой наши разгромили немцев под Москвой, перешли в контрнаступление и гнали их местами до двухсот километров. А мы думали, что такое случится нескоро. Это начало их конца. Лиха беда – начало. Они вообще дураки: напав на нас, обрекли себя на гибель. Однако напрасно в начале войны мы думали, что быстро с ними разделаемся, что «врагу не гулять по республикам нашим». Обманули нас и вождь и маршал. Немцы очень сильны вооружением, организацией, да к тому же захватили почти всю Европу, которая теперь на них работает. Но все равно нас им не победить. Мы менее организованны, но более выносливы.

Привезли из госпиталя ребят, отвезенных туда 15 апреля. Два человека остались там, наверное пропадут. Госпиталя, говорят, никакого нет. За колючей проволокой четыре барака и полиция. Работать не заставляют, но и еды никакой – один раз в день кофе-эрзац и батон хлеба на семь человек. Медицинского персонала нет. За то время, пока были там наши ребята, из пятисот человек увезли на кладбище 42 трупа в общую яму. Делают так, чтобы человек либо сдох, либо рвался бы обратно на работу. Но и вырваться трудно, если больной (хворий. – Ред.). Ребята вырвались с трудом.

15 мая, 42 г. Случилось необычайное происшествие. Во время проверки, которую они проводят ежедневно, оказалось, что вместо 102-х человек, есть только 101. Побег. Пересчитывали несколько раз, перевернули весь барак. Держали в строю часа четыре. Периодически брали наугад и в полицейской комнате избивали, искали знавшего о побеге. Побили много ребят. Лежат, стонут, плачут, ругают беглеца неприличными словами.

Беглеца нашли случайно, метрах в тридцати от забора, в огороде, где он успел съесть весь урожай не совсем созревшего гороха. Как его нещадно били! И как долго! В назидание остальным, что ли? Кричал так страшно не по-человечески и громко, что мороз пробежал по коже. Какие же они звери бессердечные. Сейчас из карцера слышен его стон.

18 мая, 42 г. Беглец до сих пор в карцере. То затихнет, то стонет и просит воды, но мы ничем не можем помочь. Вчера вечером Сигизмунд пошел в полицейскую и сказал, вроде как бы перевел просьбу о воде. Так они дали Сигизмунду оплеуху и вытолкали. А сегодня и не стонет, и ни о чем не просит. Жив ли? Если умер, с них никто не спросит.

23 мая, 42 г. Беглеца выпустили, несколько дней лежал в бараке, сегодня утром выгнали на завод. Какие же мы доходяги! Сигизмунд согнул руку в локте и повернул кулак внутрь.

Кожа от локтя до запястья свернулась, как тряпочка, вокруг кости. Все стали проверять у себя. У некоторых еще хуже.

С переездом в лагерь у завода, недалеко от проходной для нас переоборудовали сарай в столовую. Там к баланде давали кусочек хлеба. Сегодня произошло важное событие, хлеб дали утром в бараке, один батон на четверых. Это в три раза больше обычного. В чем же дело? Может, немцы решили, что это дешевле муки, потребление которой постоянно возрастает, несмотря на репрессии. Муку давно убрали из-под навеса в сарае, но там задняя стенка заложена не до крыши и теперь за мукой отправляемся по двое, т. к. залезть можно лишь став на плечи. При возвращении с завода в барак обыскивают, а иногда и на заводе в районе хранения муки. Бьют по-разному: и не очень сильно, и так, будто хотят убить. На заводе испечь нельзя, в барак нести опасно. Некоторые доедают тесто в сыром виде. [...]

Еле держусь на ногах. Вчера привез кокс, но не успел опрокинуть тачку. Вдруг стало темно и я потерял сознание. Открыл глаза, увидел двух немцев. Мой начальник-кровопийца стоял поодаль, а другой брызгал на меня водой из ведра. Они между собой ругались, но я ничего не понял, кроме того, что русских, мол, много. Подошел мастер и сказал, чтобы я шел в барак. Дежурный полицейский выслушал, пропустил, но ударил по затылку. Лег на нары и сразу провалился в сон. Где-то через час на смену заступил другой полицейский, делая обход, выгнал меня на завод. Хорошо, что не тронул. Обычно, выгоняя больных без травм, обязательно бьют. Больных с травмами на завод не выгоняют, но заставляют мыть полы, убирать двор, мыть туалет.

5 июня, 42 г. Жалею, что ввязался в эту писанину. Не всегда удается заставить себя писать, валит усталость. Очень хочется есть, голод преследует от пробуждения до сна и ночью, если проснешься. Царство голода и усталости. За ночь не успеваю отдохнуть. Никогда не наедаюсь, порой голод отупляет. В пять утра дежурный полицейский зажигает свет и как сумасшедший орет: «Ауфштеен!» Страшная действительность прерывает сон. Чтоб ты пропал со своим Гитлером и нашим Сталиным, по вине которого мы здесь оказались на свою погибель! Сейчас же после эрзац-кофе гонят на завод и до шести вечера таскай тачку с коксом.

Карл рассказал, что ночью бомбили Кельн, сильно разрушили, жителей эвакуируют. Ну вот, наконец, пришла война в их дом. Мы этому очень обрадовались. Иначе и быть не может, ведь остановить войну можно только ответным ударом. Немцы удручены, приуныли, а мы молим Бога, чтобы разбомбили Саарбрюккен. На свою судьбу мы махнули рукой – все равно нам здесь крышка.

Сигизмунд работает на заводском складе. Ездил с немцами за материалами на другой завод. По дороге удалось зайти в магазин. Все по карточкам. Он был в городе, в магазине, а мне такая радость, будто это я вырвался на свободу. Одинаковая жизнь делает нас единым существом.

В прошлую субботу нам дали по шесть марок. Вроде бы зарплата после вычета за питание, одежду и проживание. Стыдно было брать эти деньги, утверждающие нас в роли изменников. Кому нужен этот театр при подневольном труде, если они могут просто убить. Гадкое состояние, с получением этих денег мы становимся, как бы, их сотрудниками, вроде бы продаем гражданскую честь.

Как нас кормят за нашу зарплату я писал. Запишу, как одевают. Брюки и куртка темно-синего цвета из бумажно-древесной ткани. После стирки вешать не нужно, они становятся такими жесткими, что стоят на земле, не падая. Ботинки из такой же ткани с деревянной подошвой. От них холодно и стучат, как кастаньеты.

Дешево ценят наш труд, если учесть, что средняя зарплата немецкого рабочего равна 140 марок. Начальник лагеря «герр Янсон», выдавая деньги, говорил, что тем, кто будет хорошо работать, будут больше платить. Вот куда оно ведет! Вот зачем это нужно! Иуда тоже получил деньги.

Деньги отдал Карлу. Он очень не хотел брать.

6 июня, 42 г. По воскресеньям немцы не работают, но нас заставляют работать до двух часов. Вот и сегодня мы пришли раньше обычного.

Еще не все помылись, когда из дежурной комнаты полицаи вынесли во двор стол и стул. Вышел начальник лагеря Янсон, сел и стал нас рассматривать со своей самодовольной дежурной улыбкой. Сидит, широко расставив ноги. Полицай принес пакет с сигаретами и развернул. Янсон – здоровая детина с лоснящейся круглой мордой, лет пятидесяти, выше среднего роста, широкоплечий, лысеющий, с неременной сигарой в зубах. К нам испытывает крайнюю степень ненависти, обращается, всегда с неременной улыбочкой садиста и вежливыми словами «майн либер фройнд», что значит: «мой милый друг», замахивается стеклом, без которого не ходит, а порой пускает его в ход. Когда свирепеет, называет нас «русише швайн». В петлице пиджака круглый, значок члена фашистской партии. На значке в центре свастика (по-немецки «гакенкройц» – крючковатый крест), а вокруг надпись: немецкая национал-социалистическая рабочая партия.

Когда нам присвоили лагерные номера, то как-то само собой получилось, вначале шутя, а потом всерьез, что мы стали их использовать для различия ребят с одинаковыми именами. Нумерация входит в быт против нашей воли. Янсон распорядился выстроиться по номерам и, подходя к столу, называть свой номер. Кто не курит, сигареты может не брать, но номер назвать должен. Мероприятие интересное тем, что сигареты дают впервые. Сложность заключалась в том, что номер нужно назвать по-немецки; некоторые уходили без сигарет, т. е. проводился урок дрессировки, я свой сорок шестой номер запомнил сразу, как и несколько десятков других слов в разговорах с Карлом, но сигареты все равно получить не удалось. Передо мной с сорок пятым номером здоровенный, как медведь, Василь, простодушный, как

ребенок, и такой же дурной. До войны он работал грузчиком. Подошел к столу и спокойно говорит, глядя прямо в глаза Янсону:

– Хай тоби проваляться ци сигареты, а я твоего проклятого языка не знаю и знаты не хочу. – Вокруг сразу стало тихо, Янсон повернулся к Сигизмунду, улыбка исчезла, лицо в напряженном ожидании.

– Сорок пятый говорит, что не знает свой номер по-немецки. – То ли Янсон не поверил, то ли не понравилась интонация Василя, только, процедив свое излюбленное «майн кинд» – мое дитя, как ужаленный вскочил со стула и наотмашь ударил Василя по лицу. Все произошло так внезапно, что Василь не успел увернуться. Со свирепым взглядом Янсон бросился на нас рыча: русские свиньи, азиатские варвары! Мы бросились врассыпную. Так печально закончилась благотворительная акция.

13 июня, 42 г. Мой спаситель, добрый, хороший Карл принес блокнот и авторучку. Переписал свои записи с маленькой записной книжки и листочков.

Сколько было ошибок! Но главный недостаток в том, что из записей не видно, что вместе мы бодрые, а каждый в отдельности давно утратил всякую надежду. Сколько приходится слышать полных отчаяния слов. И совесть мучает, что приходится работать на врага, и надежды нет никакой, что можно пережить такой мор при изматывающей работе. Но, если бы даже свершалось чудо, простят ли нас, истекающие сейчас кровью, защитники Отечества? Не пишу и о своих горестных переживаниях за маму, а ведь не проходит дня, чтобы не вспомнил о ней. Одни и те же мучающие меня вопросы: жива ли мама? Чем питается?

Я плачу горькими слезами,
Когда печальный образ твой
Перед сыновьими глазами
Встает туманной пеленой.

15 июня, 42 г. Позавчера привезли 20 ребят из Полтавской области. На сегодняшний день нас в лагере 120 человек, т. к. двое остались в «госпитале», а одного из новеньких сегодня утром, скорее всего, убили. Когда выгоняли на завод, новенький в утренней темноте, не разобравшись, шагнул к умывальнику. «Черный» – самый свирепый полицейский – ударил его в лицо. Тот упал, но тут же вскочил и бросился на Черного. Подбежали полицейские, сбили его с ног и стали избивать ногами, освещая фонариками. Били и топтали даже тогда, он уже и не двигался и не закрывался. В карцер волокли за ноги, а голова болталась и подпрыгивала на неровностях. Вечером, когда пришли с завода, его уже не было. Откуда у немцев такая звериная ненависть к людям. Черный больше всех других полицейских издевается над нами. Ходит как бешеная собака и бьет за то, что не так на него посмотрел или не так мимо него прошел. Здоровый, широкоплечий, со свирепой мордой землисто-красного цвета с синюшным отливом. Пытается внушить нам животный страх перед немцами, сделать нас

безропотной рабочей скотиной. Малейшее неповиновение полицаи воспринимают как бунт, свирепеют и учиняют экзекуции, «легкие» в дежурной комнате, тяжелые в карцерах.

Обедаем на заводе в сарае, под названием «столовая», на дощатых столах и скамьях. Обычно баланду раздает Черный у входа. Нужно взять миску в столовой и стать в очередь вдоль внешней стены. Иногда он задерживается, тогда мы его ждем, садя за столом. Некоторые спят, уронив голову на стол. Он же считает, что мы должны ждать в очереди. С половником в руке он, скотина, не заходит, а врывается и избивает тяжелым половником до крови, пока все не выскочат наружу. Подходишь к нему с миской и не знаешь, что получишь – баланду или учинит мордобой. Наливает одному, другому, а потом без всякой причины бьет половником или сапогом по ногам, а то и в пах. Если к раздаче он опоздает, то торопит с едой и после двух минут после окончания выдачи, выгоняет тем же половником. Поэтому последние не только не садятся, но даже не пользуются ложкой, а торопятся выпить через край – только бы успеть.

25 июня, 42 г. Сил нет ни физических, ни моральных. И никакого желания писать. Возвращаясь с завода, мы не в состоянии пойти сразу помыться. Немного полежим, а уж потом моемся.

Сегодня утром хлеб не дали, сказали дадут в обед. Но на обед, хлеба не было и мы не стали брать баланду. Прибежали полицаи и палками стали выгонять в очередь, а потом, если кто не ел – били.

Сигизмунд ездил на другой завод за материалами. Такое же скотское отношение к русским, как и у нас.

27 июня, 42 г. Часто после ужина бывает интересный разговор у Сигизмунда с Павликом Домбровским из ленинградцев. Вокруг умолкают и слушают. Сигизмунд ловко рисует. Сделает пять-шесть штрихов и сразу ясно, кто нарисован. Он эрудированный и организованный. Когда он читает свои дневниковые записи, лишь тогда до конца осознаю суть прошедших событий. Он помогает глубже понять и осознать. Эпизоды нашей жизни он так живо воспроизводит, что за мою писанину мне становится: стыдно.

– Если выживешь, – говорит Иван Мельник Сигизмунду, – обязательно напиши книгу о нашей жизни, здорово у тебя получается, как у настоящего писателя.

– Выживем, ребята, – отвечает Сигизмунд, – и книгу напишу. Назову на манер старинной русской былины: «Во граде саарских мостов».

Неужели он верит, что мы переживем этот ужас? Чем больше его узнаю, тем больше страдаю, когда его бьют. Казалось бы, знание немецкого должно облегчать ему жизнь, но, наоборот, это усугубляет при его неосторожном (необережной. – Ред) прямоте. Почему умный, рассудительный – так опрометчиво себя ведет? Однажды даже пришла мне в голову такая чертовщина: не умышленно ли он так поступает, чтобы испытать на себе все, что нам уготовано?

О всех мыслях и сомнениях делюсь только с Володей Чекаловцом. С первых дней у нас завязались дружеские отношения. И работаем мы рядом. Окно ремонтной мастерской, где он работает подручным слесаря, выходит к проклятым топкам, которые пьют мою кровь. Вместе ходим на завод и обратно. Когда я получил от Карла третий бутерброд, то пошел к Володе поделиться, но оказалось, что его мастер тоже приносит бутерброд. [...]

Павел Домбровский постепенно становится общим любимцем. Он добродушный и веселый, высокого роста, симпатичным с наивным детским взглядом. Он одновременно и доверчивый до неправдоподобия, и милый, как барышня, но и доблестный, мужественный рыцарь.

Янсон когда-то хотел сделать Сигизмунда своим личным переводчиком, не удалось. Узнав, что Павел знает немецкий (а он его знает лучше, чем Сигизмунд), предложил Павлу теплое место около себя, но тот отказался. Янсон направил его в химическую лабораторию завода. Моет колбы и пробирки. Самый легкий труд. Это сразу породило завистников. Не удивительно, т. к. многие не только физически перегружены, но весь день находятся в атмосфере земельной пыли в респираторах (на приготовлении земельных составов) и скафандрах (в пескоструйных кабинах) и давно утратили обоняние, а погибнут от силикоза легких¹.

1 июля, 42 г. От усталости дрожит тело. Достал дневник лишь, потому что Сигизмунд пишет.

Кроме Янсона над нами его помощник Симон и остальные изверги полиции (по свирепости): Черный, Вольф, что по ихнему значит «Волк», Тюлень (на самом деле Дойч), Рубель, Пиня (на самом деле Кох) и другие, часто меняющиеся. Недавно появился поляк, страшный мерзавец. Утром он наслаждается тем, что подхлестывает плеткой каждого выходящего из барака, выкрикивая при этом: «Пренько, пренько! Не так помалу!» Садист.

8 июля, 42 г. Вчера произошло потрясающее событие – один парень получил письмо из Харькова. Это письмо из родного края после него перечитали все, как свое родное. Удивительно как оно дошло с описаниями тяжелой, страшной жизни оккупированного Харькова. Сказывается, месяца два тому назад этот парень отправил домой письмо через немца. Как же я не сделал этого через Карла?!

Полтавчане рассказывают, что немцы вывозят в Германию всех трудоспособных, а деревни сжигают.

Утром на проверке обнаружили, что сбежал Десятый (имени не знаю). Это второй побег из нашего лагеря. Удивительно, что никого не били. Вечером, когда вернулись с завода, он уже был в карцере. Били его здорово. Из карцера неслся душераздирающий вопль. Впоследствии оказалось, что он орал не от боли, а от страха и избит был меньше, чем те,

¹ Силікоз – професійне захворювання, спричинене вдиханням пилу, що містить вільний діоксид силіцію. Набуло поширення від кінця XIX ст. у зв'язку з високими темпами росту гірничорудної промисловості та машинобудування. За захворювання відносять до незворотних і невиліковних.

которых он назвал как будто знавших о его побеге. Сначала брали по одному, а потом несколько человек сразу. Всего избили пятнадцать человек, а потом на «закуску», его еще раз.

Немцы откровенно выражают нам свое сочувствие, говорят: «Война – плохо». Но это только нам говорят, а между собой так не высказываются, боятся. У них такой же террор власти, как и у нас. Оба государства строят социализм, только они – национальный, а мы – интернациональный.

Начальство на заводе и полицаи в лагере псы одинаковые, только и слышишь: «Шнель! Шнель! Шнель!» Как у них только рука поднимается бить по коже с костями.

12 июля, 42 г. Сегодня воскресенье, работали до двух. Позже полицаи отобрали человек пятьдесят, построили в колонну по три (драй унд драй) и повели на прогулку к ближайшей деревушке. Такого еще не было. Вернулись часа через полтора и несколько человек избили за сорванные по дороге яблоки.

[...]

25 июля, 42 г. Привезли пополнение: 17 ребят и 53 девчат. Ребят поселили к нам, а девчат – на заводе, у самой проходной, где был склад. Коля Беспорточный, неумолкающий шутник сказал:

– Лучше бы на складе поселили ребят, а к нам – девчат. – Это вызвало долгий разноголосый смех и плотоядные реплики.

– Мы, Коля, и без девчат ноги протянем, – говорит Миша. – Смотрю на тебя и, извини, вспоминаю скелет в витрине хирургического магазина в Харькове на Старомосковской улице. Какой-то чудаков повесил ему на грудь бумажку с надписью: «Прохожий, я был таким, как ты. Ты станешь таким, как я». Все дружно засмеялись. С других нар потянулись – что, что?

[...] С прибытием последней партии, население лагеря составляет 187 человек. Из госпиталя уже не возвратились 7 человек. Среди новеньких одиннадцатилетний мальчик Коля. Угнали из деревни вместе с родителями, но в дороге их разделили. Как в лучшие времена рабовладения! Ох, как бы хотелось дожить до конца рейха, чтобы быть этому свидетелем. Какие же гады фашисты!

30 июля, 42 г. Сегодня ночью впервые бомбили Саарбрюккен. Ну вот и добрались сюда острые когти войны. По предупредительной тревоге (фораларм), нас, как обычно, погнали на завод в убежище. На заводе два убежища: большое подземелье в глубине примыкающего холма и подвальное помещение под нефтескладом. Нас, конечно, гоняют под нефтесклад. Мы смотрим на это безбоязненно. Какая разница – раньше или позже. А если избегали ходить в убежище, то лишь для того, чтобы вернуться в барак, когда уйдут полицаи и поспать.

Когда гнали в убежище, увидел, что двое ребят в темноте, побежали мимо проходной, вдоль заводского забора к лесу, что на холме. Я – за ними. Взбежали на холм и остановились на опушке леса. Они, оказывается, всякий раз бегают сюда. Не успели отдышаться, как началась бомбежка. Каждый взрыв вызывал какое-то нервное ликование, в котором смешива-

лись радость с жалостью. Скоро взрывы слились в сплошной гул, заглушавший мощный рев самолетов. Под ногами дрожала земля. Зарево пожаров ярко высветило небо, мы увидели там огромное количество бомбовозов.

В бараке немного разошлись стыки панелей, по соседству, за железнодорожным полотном, сгорел жилой дом. В механическом цехе бомба пробила крышу и вывалила кусок стены, рядом высыпались стекла.

10 августа, 42 г. Ну и ну! Одна девчонка проявила потрясающий героизм. Девчата сказали: да она хочет, чтобы ее поскорее убили.

Она хорошо знает немецкий. Янсону вызывающе заявила, что она комсомолка, на немцев работать не будет. Радостно, но страшно за нее. Нельзя та (так. – Ред.) – опасно, однако в глубине души за себя стало стыдно. У Янсона лицо перекосилось от злости, но ударить не посмел. У нее бил (був. – Ред.) отчаянно-воинственный вид. Посадили в карцер. Ее уже называют Тамара-комсомолка. Через несколько дней повели ее на завод подметать механический цех. Она сказала, что делать такое не умеет. Немец стал показывать, но она продолжала упорствовать. То ли вызвали полиция, то ли он случайно зашел в цех. Отругал и отвел в карцер. Ее ругали, морили голодом, но она кричала им в лицо: я комсомолка и работать на вас, фашистов, не буду. Потом ее били, а вчера два полиция отвезли ее в гестапо.

Ну, наконец-то Янсон обзавелся личным переводчиком. Он из последней партии привезенных. Тамара-комсомолка во время допроса дала ему по морде. Вот тогда ее и побили. Зовут его Герман Метелица. С нами ведет себя заискивающе. Говорит, что у него язва желудка, работать не может, вынужден быть переводчиком, что до войны работал в московском горкоме комсомола. Со всеми добрый, улыбающийся, но наглый с каждым в отдельности. Не пронумерован, питается отдельно. Заставляет одного парня быть у него на побегушках. Перед Янсоном угодливо заискивает, не стесняясь нашего присутствия. Держится надменно, разговаривает грубо и даже сквернословит. Лицо у него интересное, взгляд открытый, но пренебрежительный. С немцами всегда угодлив и с заискивающей улыбкой. По собственной инициативе бросается зашнуровывать Янсону туфли. В присутствии Янсона всегда смотрит ему в лицо, как бы подчеркивая свою готовность исполнения.

Небольшие участки земли вокруг завода немцы используют для выращивания картофеля. Вчера во время бомбежки вылезли из убежища через вентиляционный люк с целью накопать картошки. Но земля оказалась сухая, как камень, а вокруг ни палки, ни железки. Рыли в спешке руками, а когда вернулись в убежище, увидели, что под ногтями отслоилась кожа и набилась земля. Ни выковырять, ни вымыть водой после отбоя не удалось. Воспалилось, наверное нарвет.

22 августа, 42 г. У немцев четко налажена система воздушного наблюдения. Как только над Ла-Маншем появляются самолеты, сразу же по радио оповещаются прилегающие области. Затем в местах по направлению полета объявляется предупредительная тревога

(фораларм) по радио коротким сигналом сирены и выключается наружное освещение. При дальнейшем приближении самолетов объявляется боевая тревога (флигераларм) тоже по радио, но длительным сигналом сирены; отключается все освещение и уходят в убежище. Двери в убежищах имеют уплотнения с двумя запорами. Загнав нас в убежище, пересчитывают и два полицаа остаются сидеть у двери. Как правило, самолеты пролетают дальше, но пока не вернуться, боевая тревога продолжается, и нас держат в убежище. Дневные тревоги нам на руку, но они очень редки, а дачные (нічні. – Ред.) нас изматывают, т. к. в убежище ужасная теснота и уснуть совершенно невозможно, а в шесть – начало рабочего дня, не взирая ни на что.

С тех пор, как стали бомбить Саарбрюккен, нас после работы возит (возять. – Ред.) на расчистку развалин. Обещали дополнительное питание, но ни разу не дали. Каждый вечер набирают две машины. Каждый старается увильнуть, полицаи выгоняют палками. Гришу сто восьмого согнали с унитаза без штанов, которые он снял для большей убедительности. И горько, и смешно. Каждый вечер в лагере переполох будто «Последний день Помпеи», пока не наберут две машины.

[...]

23 августа, 42 г. Кокс днем возит Миша шестой, а меня перевели на ночную смену. Ночью кокса нужно меньше, но от этого легче не стало, полицаи до обеда не дают спать, заставляют работать по благоустройству лагеря. И над больными издеваются, чтобы, быстрее выходили на завод. На прошлой неделе больные рыли траншею за баракom в тяжелом каменистом грунте, а сегодня стали ее засыпать и, чтобы не осталось лишней земли, заставляют тщательно утаптывать. Если, среди дня кто-либо по болезни приходит в лагерь, на него набрасываются побить. Если убегает, значит здоров, и тогда его тумаками гонят на завод. [...]

25 августа, 42 г. Ребята попросили Германа сказать Янсону, что мы возмущены скотским обращением. Что сказал и как, не знаем, только Янсон вбежал в барак красный, разъяренный и стал стеком бить всех подряд. «Коммунистический бунт! Останетесь без ужина!» Действительно, ужин не дали и вместо двух машин [на] расчистку развалин набрали четыре.

А на следующий день Сигизмунд тайком ушел в город. При возвращении у самого лагеря наткнулся на полицаа. Янсон выместил на нем всю злобу. Ну что делать? Сговорились рассказывать немцам, как сильно нас избивают. Последнее время не проходит дня без избиения.

27 августа, 42 г. Прошлой ночью устроили Янсону «Варфоломеевскую ночь». Кто его знает, кому первому пришло в голову благодатная мысль сделать набег на фруктовый сад Янсона, окружающий его виллу недалеко от лагеря. Давно уже он не давал нам покоя.

Ночью, как обычно, дежурный полицаай выпускал в туалет не более одного человека. Один из них открыл с наружной стороны ставни окна и вернулся в барак. Было около часа ночи, тишина стояла гробовая и только из дежурной слышен был приглушенный гундосый

говор полицаев. Вылазили по одному через окно и, двигаясь гуськом, перелезали через забор и шли к саду. Для меня этот поход был тяжелым из-за того, что я ничего не видел в темноте. Все время держался за Володю. Особенно трудно было перелезть через забор. В крошечной тьме безлунной ночи приближались к обреченному саду. И вдруг ночную тишину разорвал громкий крик с опушки леса на холме. То кричал сын. От неожиданности мы на мгновение замерли, казалось, что душераздирающе кричит ребенок. И тут же он захохотал голосом сумасшедшей женщины. Жутко, мы и без его крика дрожали. Пока последний вылез из окна, первые уже ели яблоки. В саду вели себя как будто тихо. Рвали, ели и складывали за пазуху. Вернулись без суеты и без паники. Когда в окно влез последний, один вышел и закрыл, как подобает. Для добычи еще с вечера подготовили хранилища. Барак сделан из полых панелей, образованных двумя вертикальными брусками и поперечными досками с двух сторон. В нижней части панелей заблаговременно оторвали доски. Высыпав туда добычу, заложили доски на место.

Доели оставленные яблоки и долго от пережитого не могли уснуть. Только теперь выяснилось, что никто не верил в удачу, но каждый надеялся, что именно он не попадетсЯ. Приятно было ощущать пищу в желудке и тешить себя мстительными мыслями. Сладкий сон был нарушен где-то за час до подъема. Стали просыпаться от наружного шума. Зажегся свет и почти сразу с грохотом распахнулась дверь. В барак вбежал Янсон с огромным догом и свора полицаев. Согнали палами (палицами. – Ред.) с нар к выстроили в проходе. Янсон орал, полицаи стали обыскивать нары. В одной руке он держал на поводке пса, в другой – палку и, видимо с терпением ждал, у кого первого найдут фрукты. Обыск шел, но результата не было. Он трясся от злости, но полицаи все перевернув, ничего не нашли, даже листика, хвостика, косточки. Только пропитанный фруктовым ароматом воздух выдавал нас. «Это ужасно, – орал Янсон, – эти русские свиньи, как саранча, за один раз съели мой сад. Продолжайте искать, пока не найдете!» – Полицаи потрошили матрацы только для вида, они поняли, что не найдут.

Пришла дневная смена полицаев, но ночную Янсон не пускал. Начались допросы, истязания, с некоторыми – пытки. Янсон распоясался беспредельно. Думали, что кто-нибудь может не выдержать. Слава Богу, все «спали». Такой поразительной стойкости мы не ожидали.

Завод узнал о походе прежде, чем мы пришли, т. к. впервые вышли с таким опозданием. Почти все немцы злорадно хихикали, но никто из них не мог понять, как мы могли съесть за один раз целый сад. Карл рассказал, что, оказывается, Янсон на ночь в сад выпускал дога, а в эту ночь, забрал его в дом. «Он, наверно, заодно с вами?» – подшучивал Карл.

Одного полицаЯ Янсон уволил.

7 сентября, 42 г. Вчера совершенно неожиданно выпустили из лагерЯ без конвоя. Ну, чудеса! Выписали пропуск на 17 человек на три часа и предупредили, что пойманного без

пропуска городская полиция отправляет в концлагерь и, что если вернутся не вместе, то будет карцер и отмена прогулок для всех.

А сегодня оформляли «Рабочие карточка (карточки. – Ред.)» с фотографиями и отпечатками пальцев, и с надписью: «Владельцу сего разрешается выход из помещения единственно ради работы». Фотографировали на прошлой неделе.

Только что выдали по одной почтовой карточке для отправки домой; она двойная, для ответа. Чего такая благодать? Написал маме открыточку. Писал и плакал, хотя я уже далеко не Шурик. Маму жалко, беспокоит ее судьба, ее неприспособленность. Жива ли она? Комок в горле и тяжесть каменная внутри. Написал, что жив, здоров и цел. Боялся написать правду, чтобы не выбросили на мусорник. Но, чтобы мама знала правду, написал, что работаю, как братоша в ее яслях до войны. Никто не подумает, что в яслях до войны тяжело работалось. А на самом деле в яслях работал подсобным рабочим бывший офицер царской армии, обездоленный, в положении полного бесправия. Советская власть его не расстреляла, потому что он не выступал против большевиков. Но был арестован и сослан на каторгу. Остался жив чудом. Затравленным (зацькований. – Ред), запуганный советской властью, одинокий, без средств к существованию, утративший надежду на работу, промышлявший случайными заработками, искалеченный каторгой – отмороживший там пальцы на ногах, неожиданно, неизвестно по чьей милости получил работу в детских яслях. Заведующая была злая фанатичная коммунистка. Все ее боялись. Вела себя вызывающе нагло. На «братошу» смотрела с презрением. Он таскал дрова, уголь, белье в стирку, продукты с базы, и все на горбу, без транспорта. Маме говорила: «Васильевна, больше одного раза в день не корми – уволю!» Но тайком братошу подкармливали все: и мама, и воспитательницы, и кастелянша. Он был добрым, умным, всех мужчин и меня называя «братошами».

15 сентября, 42 г. Наконец-то избавились от Черного, самого свирепого полиция. Случилось вот что.

Девчата живут по-прежнему на заводе у проходной. Когда их построили и пересчитали, одна, заболевшая, хотела вернуться. Черный подскочил к ней, ударил сильно, она упала и из носа сильно пошла кровь. Шедшие на работу немцы стали его ругать. Он схватил ее сзади за воротник и поволок в помещение. В конце дня его уволили, наверно просто перевели в другой лагерь.

17 сентября, 42 г. Барак набит людьми до отказа. Сорок пять трехэтажных нар. Днем кровь пьют немцы, ночью – клопы. Смрад ужасный. Бумажно-древесные матрацы, набиты древесной стружкой. Все это ни разу не менялось, не мылось, не чистилось. Спецовку стираем в том же корыте, над которым умываемся. Постоянная очередь в туалет.

Питаемся по-прежнему в столовой-сарая. Так же, как прежде, ставят у входа термос с баландой и мы становимся в очередь вдоль стены с мисками, Одному полицией наливает, а второго неизвестно за что лупит черпаком по голове.

Начали строить еще два барака, параллельно нашему. Крайний для женщин, а средний – под кухню и столовую. Теперь покоя нет больным и работающим в ночную смену. [...]

Питание ухудшилось, картофельную муку добываем с большим трудом. Это превратилось в ежечасную войну на неравных условиях. Усталость валит с ног. Порой упасть на нары хочется сильнее, чем поесть. Лишь приклонишь голову, сразу проваливаешься не в сон, а [в] бессознательное состояние. Казалось бы, куда там писать, но я все больше втягиваюсь в это, как алкоголик.

Вчера еще партию больных отправили в госпиталь. У немцев четкий медицинский контроль. Периодически на завод приезжает автофургон с рентгеновской установкой. С каждой стороны фургона по одной двери с отбрасывающейся ступенькой. С одной стороны у ступенек сидит за столиком шофер, записывает фамилию, заводской номер и дает картонный номерок (наверное с цифрой из свинцовой фольги). Заходишь, становишься, вставляешь номерок, лаборант щелкает фотоаппаратом и выходишь. Людская цепочка движется быстро. Так же быстро приходят и списки на туберкулезников; быстро их отправляют в госпиталь.

Бомбежки стали такими частыми, что не остается и на сон. К величайшему сожалению, дневные бомбежки редки. Иногда удается остаться в бараке и спать. [...]

Сегодня мастер забрал меня от тачки и привел в цех к станку делать стержни. Показал как делать и ушел. Вскоре привел Мишу шестого и Костю. Набивая форму земельным составом, думал о том, что теперь помогаю немцам делать снаряды для уничтожения нашего народа. Везти кокс – это тоже помощь, но не такая явная. Я был в ужасном смятении и вовсе не знал, что делать, весь мир для меня исчез. Остались лишь станок, я и вопрос: что делать? Набиваю состав и уязвляю свою совесть, корю себя за сотрудничеством с Гитлером. Совесть не обманешь. Стал оправдываться тем, что с Володей сожгли двигатель точила, прожгли колосники «зажигалкой». Но это не принесло облегчения, смятение нарастало и требовало немедленных действий. Отчаявшись, лихорадочно придумал: вышел из цеха к топкам и лезвием безопасной бритвы резанул по пальцам левой руки. Подождал пока натечет кровь и пошел к мастеру. Сказал, что по дороге в туалет хотел из земли выдернуть тонкий провод. Он сказал: гольцкопф – деревянная башка – и послал на проходную к охраннику. У них нет медпункта, как у нас, одна аптечка на проходной. Охранник тоже сказал, что я гольцкопф, перевязал, как собаке лапу. Я спросил вежливо: барак? Он ответил грубо: на-а-айн, арбайтен! Вернулся в цех, что-то делал одной рукой, но облегчение не наступило. [...]

18 сентября, 42 г. Ребята осудили мой порез, но поняли меня. «На станке работать нужно и создать свою норму, а не делать столько, сколько будут требовать они. Конечно, проще всего спрятать голову в песок, как страус». Перед собой оправдываюсь тем, что это было не малодушие или дурость, а протест.

20 сентября, 42 г. Здесь нет советской власти, контролирующей, диктующей, запугивающей. Каждый ведет себя так, как хочет. Безднадежность нашего положения способствует

откровенности и открытости. Все души обнажены до дна, и простака и хитреца. Чего только не наслушаешься в адрес советской власти, но нового ничего нет. Просто то, о чем дома мы говорили шепотом, здесь говорят в голос. Мы как были советскими, так и остались. Ругая коммунистических деятелей, называя их антинародной бандой, мы по-прежнему считаем коммунистическую идею единственно правильной. То, что Сталин является трагическим реквизитом советской власти, мы поняли 10 лет тому назад, когда он учинил голод на Украине. Отобрал все зерно, все запасы продуктов, обрек крестьянство на вымирание. Я сам видел заградительные кордоны вокруг Харькова, чтобы умирающие не проникли в город. Я сам видел, как умирали на улицах те, кому чудом удалось проникнуть. Я сам видел живые детские скелеты с заросшими зеленым мхом животами. Их на грузовиках привозили, как дрова, в детский приемник на ул. Революции (!!!) № 3, где в то время работала мама. Там не хватало лишь популярного лозунга: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!» В детстве от разговоров старших и того, что видел, у меня сложилось двойственное отношение к личности Сталина. Я его одновременно и ненавидел, и признавал. Желая его гибели, не представлял без него жизнь страны. Страху не испытывал, но презренна (зневага. – Ред.) было мальчишеским. Помню, как-то в школе во время урока послала учительница за мелом. Я шел по пустому коридору ж (i. – Ред.) посмотрел на стенгазету, там была приклеена фотография Сталина детских лет с надменно приподнятым сверху подбородком. Хотелось оторвать, но я понимал, что этого делать нельзя и лишь проговорил: у-у, гад! И вдруг из-за колонны шагнул директор. От жуткой неожиданности на голове поднялись волосы и блеснула мысль: «попался». Он был третьим директором в том учебном году; два предыдущих оказались «врагами народа».

– Ты куда идешь?.. Ну, чего молчишь?

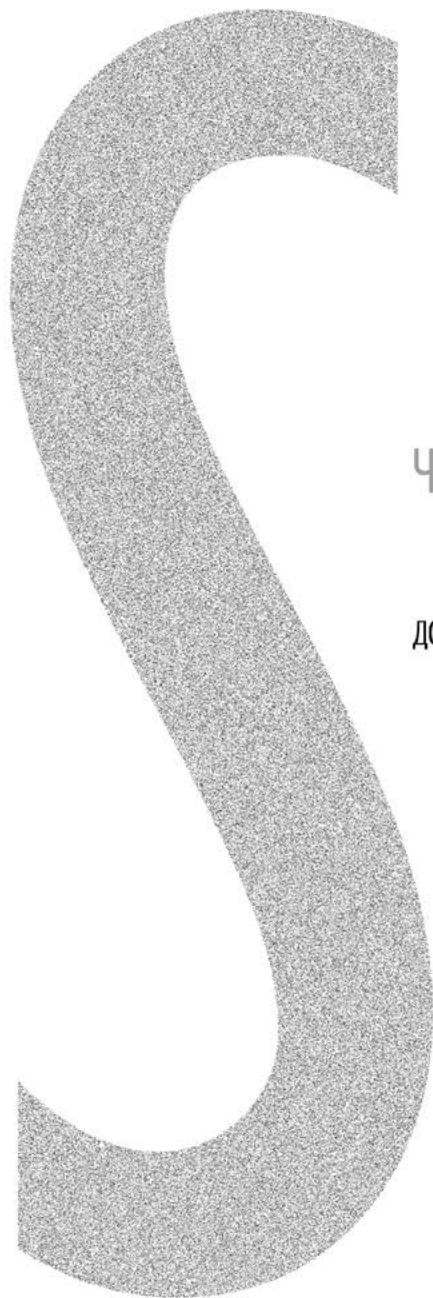
– За мелом, – еле-еле выдавил я.

– Ну, иди, иди. У меня вот зубы разболелись, хоть плачь. – Он был двоюродным братом известной на всю страну бригадира полеводческой бригады Марии Демченко¹, Ефим Трофимович Демченко.

Это родство его не спасло, вскоре был арестован и расстрелян, как враг народа. Хороший был человек, Царствие ему Небесное.

Здесь теперь нам ничего не страшно, даже очередные списки ТВС (туберкулез). Те, которые в них не попали, иллюзий не строят, а лишь считают это некоторой отсрочкой. Сила жизни такова, что обреченность не отнимает у нас бодрости духа. Когда возят очередную партию в госпиталь, они понимают, что путь у них только один, но прощаются с нами так, будто скоро вернуться.

¹Марія Софронівна Демченко (1912–1995 рр.) – відома радянська колгоспниця та працівниця сільськогосподарської галузі, в середині 1930-х рр. активістка й ініціаторка масового руху за підвищення врожаю цукрового буряку.

ЧАСТИНА II

ДОКУМЕНТИ

АРХЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

Упродовж періоду дослідження тематики примусових робітників з України науковці Музею уфондували понад 100 життєписів колишніх остарбайтерів (у форматі аудіо- чи відеозаписів, написані від руки, набрані на комп'ютері). Усі вони здобуті музейниками під час наукових експедицій, одержані поштою від самих учасників та свідків подій, записані науковцями Інституту історії НАН України й оприлюднені на електронному ресурсі проекту «Примусова праця 1939–1945. Спогади та історія» (у 2021 р. касети з оригінальними записами було передано до Музейного фонду).

Документальна частина видання «Українські остарбайтери: дослідження, документи, свідчення» складається з двох розділів: «Егодокументалістика з війни», в якому опубліковано створені в роки Другої світової два щоденники та лист української примусової робітниці батькам; а також «Війна у спогадах», який містить дев'ять спогадів колишніх остарбайтерів 1990–2010-х рр.

Документальними реліквіями «остарбайтерської колекції», що ввійшли до розділу «Егодокументалістика з війни», стали записи, які вели Євдокія Пахар¹ та Антоніна Улановська²

¹ Є. Пахар так і не стала остарбайтеркою (бо загинула дорогою до Німеччини). Її записи досить рельєфно відображають німецьку окупаційну політику, спрямовану на вивезення робочої сили до Третього району.

² Щоденник А. Улановської ще у 2016 р. було введено до наукового обігу (Улановская Т.Е. Дневник, дневниковые записи и воспоминания советской девушки, насильственно угнанной во время Второй мировой

в окупованій німцями Україні та на чужині. Обидва щоденники були передані до Музею рідними авторок упродовж 2010–2013 рр. Епістола-заповіт Віри Третяк, складена нею в Німеччині незадовго до смерті й адресована батькам, у Фондовій колекції Музею зберігається від 1993 р.¹.

У розділі «Війна у спогадах» оприлюднено у вигляді рукописних мемуарів та відео- й аудіоінтерв'ю історії життя колишніх примусових робітників, написані/розказані вже через десятиліття. Інші варіації мемуаристики колишніх оstarбайтерів, представленої в цьому розділі, також публікувалися раніше. Скажімо, про життя Олександри Горевої, Галини Грушко, Валерії Комендантової, Галини та Андрія Буренків можна дізнатися зі згаданого науково-документального видання «...То була неволя»². Відеоінтерв'ю тих-таки Олександри Горевої, Галини Грушко, Андрія та Галини Буренків опубліковані на німецькому електронному ресурсі «Примусова праця 1939–1945. Спогади та історія»³.

Уперше представлено широкому загалу розповіді Олександра Бичка та Володимира Галяпи. Вивезені як оstarбайтери, ці хлопчачки відчули на собі всі «принади» життя в концентраційному таборі Бухенвальд.

Приземленими й життєвими, далекими від радянських пафосних прокламацій, є листи-сповіді Бориса Гвозданного та Ксенії Довгої, надіслані на адресу Музею.

Усі подані тут спогади відрізняються від оприлюднених раніше версій: публікуються мовою оригіналу, не купюровані, у них збережено орфографію та стиль автора. До кожного тексту складено коментарі з поясненнями географічних назв, історичних місцевостей, маловживаних/застарілих термінів, із перекладом окремих німецьких слів та висловів, використаних авторами в рукописних нотатках чи інтерв'ю.

войны на принудительные работы в Германию / Т.Е. Улановская. – Ростов-на-Дону: Альтаир, 2016. – 244 с.). Але потрібно зауважити, що до тієї друкованої версії ввійшли не оригінальні записи, зроблені в роки Другої світової війни, а доповнені й відредаговані авторкою в 1980-х рр. Також свої ремарки зробила її молодша сестра Тамара: «Автор Тексту (частин I та II) – А.О. Улановська. Передмова і післямова, а також примітки, пояснення та доповнення до тексту, виділені курсивом, написані мною – Т.О. Улановською» (Улановская Т.Е. Дневник, дневниковые записи и воспоминания... – С. 6). Нині публікуються записи, що зроблені лише в 1942–1944 р. і є ідентичними рукописному варіантові.

¹ Лист В. Третяк уведений до наукового обігу в 2006 р. («...То була неволя». Спогади та листи оstarбайтерів / НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Нац. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; Голов. ред. В.А. Смолій. – К., 2006. – С. 517–524).

² В. Комендантова у 1990-х рр. підготувала два варіанти рукописних спогадів. Україномовний примірник увійшов до видання «...То була неволя», повніша російськомовна версія з невеликими вкрапленнями української публікується нині.

³ У виданні опубліковані скорочені інтерв'ю-життеписи О. Горевої, Г. Грушко, А. Буренка та Г. Буренко, що вже були оприлюднені на німецькому електронному ресурсі «Примусова праця 1939–1945. Спогади та історія» (фрагменти, що стосуються їх вивезення, перебування в Німеччині, репатріації).

ЩОДЕННИК ЄВДОКІЇ ПАХАР

1942–1943 рр.

Дневник этот начинаю с 14-го декабря 1942 г. потому, что 14 декабря – это день моего рождения, в который в этом 1942 году мне совершилось 18 лет¹. Годовщины я не праздную, потому что нет возможности: скрываюся от мобилизации в Германию, и все подруги мои (Лида и Галя) скрываются, а лучшая подруга Катя была мобилизована, но, на счастье, как-то освободилась. И вот поэтому я и не праздновала, но решила хотя дневник вести со дня рождения. Конечно, никаких интересных событий и случаев не происходит, потому что

¹ На початок німецько-радянської війни Євдокія Пахар закінчила дев'ятий клас Лісняківської середньої школи Яготинського району Полтавської області (нині – м. Яготин Київської області). Під час окупації села була робітницею на Яготинському елеваторі № 313 Яготинського заготівельного пункту. Тривалий час перебувала від трудової мобілізації до Німеччини. Під час чергової облави наприкінці травня 1943 р. Євдокія та її подруги Лідія Литовченко, Любов Антоненко й Галина Борисенко були вивезені до пересильного табору в м. Київ. Дівчата домовилися втекти відразу після відправлення ешелону з міста. Під час спроби втечі неподалік залізничної ст. Фастів Євдокія Пахар була застрелена конвоїрами. Похована в с. Триліси Фастівського району Київської області.

нигде не бываю, так как нет возможности. Но надеюсь, что к новому 1943 году выйду на свободу и тогда уже будет что писать.

14.XII.42 г. Понедельник. Утро было очень памятное, не стоит даже описывать случай этот. Я целый день вертелась как сумашедшая, к вечеру кое-как поправилась. Больше ничего интересного не было в этот день.

15, 16, 17.XII.42 г. Вторник, среда, четверг. Ничего особого не случилось в эти дни. Готовились к праздничным дням: Варвары, Савелия и Николая, которые были в четверг, пятницу и субботу. А так – больше ничего.

18.XII.42 г. (Суббота) Пятница. В этот день кое-что было. Приходила мать моей подруги Лиды, и я кое-что узнала нового о настоящих событиях. Потом Лида передала мамой мне маленькое письмецо. Вот его содержание.

«...Добрый день, Дуня!

Я оце сиджу ввечері, робить нічого, то я і вирішила написати тобі коротенького листа. Перш за все, я запитаю тебе, як ти себе почуваєш? Я тебе запитую про це тому, що почуваю себе вкрай погано (це не значить, що я хвора, а просто сидиш, як у тюрмі, і надвір боїшся вийти). Правда, я вже два дні потроху виходжу, бо у мене був зять і говорить, що йому казав Царик (староста Яготина¹), що до березня м-ця не братимуть в Німеччину, та й з того нічого не виходить, що ми скриваємося, тому що вже всі знають, що ми дома, бо отой Герман клапоухий (Любка П.) всім розказала ще з першого дня. Вона тільки приїхала, зараз і на базар пішла. Так що я нахожжу лишнім скриватися. Можна зараз всім говорити, що приїхали на канікули, а там видно буде. Коли б я знала, що ти дома і вже не скриваєшся, то я до тебе прийшла б або на Миколи, або в неділю. Дуня! А коли хочеш, то ще скривайся, а мене як хто побачить, то скажу, що сама приїхала, хоч це і “бесполезно”, бо вже і Дашка, і Любка, і Сашка, і Танька, і Вірка і т. д. знають.

До побачення.

З привітом і міцним поцілунком Ліда.

Дай відповідь».

«(Я в цей же день і дала їй відповідь, але коротеньку, тому що спішила. Передала цей лист від себе і кульок насіння на гостинець її мамою. І вечером я була дуже весела, що дещо дізналась)».

Я в этот же день и дала ей ответ, но короткий, потому что спешила. Передала это письмо от себя и кульок семечка на подарок её мамой. И вечером я была очень весёлая и довольна,

¹ Нині – місто в Бориспільському районі Київської області.

что кое-что узнала о Лиде и о Гале, которая тоже всё время прячется под кроватью. Вот и всё, что было в этот день.

19.XII.42 г. Суббота. Всё время, с утра и до вечера, никаких приключений не было. Только вечером я от скуки написала Лиде больше двух листов письмецо, содержание которого я подаю:

«...Добрый день, Ліда!

Я рішила написати тобі ще хоч одного листа, опишу все, тому що робити нічого і сидіти скучно. Ліда! Я пока ще скриваюся, хотя вже всі знають, що я дома. Правда, точно ніхто не скаже, що дома, але ж догадуються. Навіть сусіди точно не докажуть, але догадуються й слідять. Я теж почуваю себе вкрай погано, тому що за 39 днів всього раз була надворі, і то ввечері. Тобі, бачиш, краще, тому що ти і в Вітовцях¹ і в Ягот[ин]і була, то не сиділа ж весь [час] в хаті та ще й на печі, як я. Ліда! Я роботи ніякої не маю, весь час в'яжу, шию, а останній весь час читаю й пишу, малюю і творю всяку чипуху. Я написала собі зошит під заголовком “Воспоминания о прошлом”, та закінчила тобі ж альбом та сижу й так та “сочіняю” всяку чипуху (віршики). Читаю. Прочитала Горького² “Дитинство” і “В людях”, “Деревня в августe” – Тянь Цзюня³, деякі твори Коцюбинського⁴, а це кінчаю “Мати” Головка⁵.

Далі – за той альбом, Ліда, що я тобі передала, то ти пробач, що так погано рисувала, і писала погано й погане, а головне – помилок багато, то ти, Ліда, повиправляй, бо я як прочитала його, то дуже багато помилок, але не було ручки під боком, та саме й вечоріло, думаю: нехай завтра, а воно нехай та й нехай – недобрый чоловік, та так і zostались ті помилки. А як віддавала мамі твоїй, то забула виправити, а це як згадала, боже, який сором; знаєш, я людина така “сором’язлива” та “совісна”, що оце аж на печі не всиджу з-за тих помилок. То ти, Ліда, потрудися, будь ласка, та повиправляй їх, щоб вони мене не сіпали. Ну і, звичайно, мені хоч з двох чи трьох листочків, а напиши хоч не альбом, а відповідь на мій “альбом” (звання тільки). Далі новинок ніяких не знаю, тому що моя “трансляція звідусіль” порвана, а також ні з ким ніяких зв’язків не маю, а тому нічого й не знаю. “Роскошую” собі на печі (обпарююсь років на 3).

¹ Нині – с. Супоївка (до 1947 р. – с. Війтовці) в Бориспільському районі, Київська область.

² Горький Максим (1868–1936 рр.) – російський прозаїк і драматург. Повісті «Дитинство» (1913–1914 рр.) і «В людях» (1915–1916 рр.) належать до його найвідоміших творів.

³ Тянь (Сяо) Цзюнь (1907–1988 рр.) – китайський письменник. Найвідоміший твір – повість «Село в серпні» (1935 р.), присвячена антияпонському спротиву.

⁴ Коцюбинський Михайло (1864–1913 рр.) – письменник, класик української літератури.

⁵ Головка Андрій (1897–1972 рр.) – письменник, один із основоположників української радянської літератури.

Про Катю М. тобі мама все розказала. Тепер, Ліда, якщо я вже “звільнюся з своєї посади і виїду з головної квартири”, то я зараз до тебе “приїду”, та зберемо собі “думу з трьох чоловік” (я, ти і Галя) і будемо думати й вирішувати, яку нам “правду” казати і які “посади займати”. А Германа гнилоухого як піймаємо, то зробимо довгий акт обвинувачень, а короткий зробимо вирок – на одній нозі повісимо “стройного человека”. Ще, Ліда, напиши мені про нашого “співробітника” Галю, як вона там живе, де “займає свою посаду” і чи скоро думає “виїзджати”, передай їй від мене гаряче привітання, яке вигрілося за 39 днів на печі, і від мене кланяйся по дорозі. Опиши все подробно про себе, пиши побільше, якось розберемо вдвох з моім “пiчним сотрудником” паном Коцьким, який являється “представителем пiчної ради”.

Пиши, Ліда, як ти святкувала Миколая, бо я на такий великий праздник согрішила великий гріх: в своїй головній квартирі відкрила “живу маслобойку” і майже цілий день “била олію”, то оце й не знаю, як мене й Бог “накаже”, яку кару дасть.

Пока все. Ще раз прошу, дай відповідь на мого листа, опиши все, все.

Передай привіт Галі К.!

Пока все. До скорого побачення, бо скоро думаю “приїхати” до тебе.

Все. З привітиком Явдошка».

Это письмо я написала так для того, чтобы она хотя [б] немного развеселилась, потому что я знаю по себе, как ей скучно и грустно. После окончания письма, я слушала «трансляцию от Антипенка». Там гуляли именины Ольги. Было несколько яготинских мальчиков да 4 девочки с Ольгой: Нила М., Галя Б. и Галя А. Но я осталась не удовлетворена ихней гульней и решила легти спать.

20.XII.42 г. Воскресенье. Ничего особого не было, целый день вяжу и больше ничего.

21.22.XII.42 г. Понедельник, во вторник. Два дня эти сильно болела голова, и поэтому всё время лежала.

23.XII.42 г. Среда. Получила от Лиды записку, которую [вона] передала моим братом Женей.

Вот содержание её:

«...Доброго ранку, Дуня!

Я оце, як Женя прийшов, то сіла писать тобі записочку. Дуня, новина в мене. Я оце в Галі ночувала і один день була, а вона в мене. Дуня, прийди до мене, сьогодні ввечері, переночуєш і побудеш день або два. А то ти й з ума зійдеш дома на печі. Ми з Галею, як вона в мене ночувала, то до двох часов сиділи зразу до десяти – надворі, а потім у хаті, так аж полегло. Ти вдягнися так, щоб тебе не впізнали: ну шапку, штани, так як я до Галі. Прийшла до Галі в

шапці, в штанях і в чоботях на високому каблучці, бо мама не дала на низькому, то вони мене і не впізнали, а тоді як я призналася, то розсміялись, Галя аж упала. Ну пока. До побачення. Обов'язково прийди. Бери свої справи».

Вот я сегодня и думаю уйти к ней. Больше ничего не было сегодня.

24, 25.XII.42 г. Четверг, пятница. Прихожу я вечером к Лиде, надев одежду мальчика. Сначала посмеялись, потом начали говорить о серьёзном. Потом поужинали с Лидой и легли спать. Но мы, конечно, не спали, долго не могли. Сразу нам вспомнилось прошедшее, мы очень жалели о всём. Потом начали говорить о новостях, говорили о более серьёзном деле. Говорили о том, как нам выйти на свободу, что нам надо сделать, что мы должны сделать. Говорили опять о новости, которая возникла между народом: о Солнце: как будто Солнце разорвалось на две части: большую и маленькую части, и что большая часть Солнца вращается вокруг маленькой части, и что опять же большая часть Солнца должна упасть на нашу землю. И люди говорят, что эта новость есть у газете. Но мы с Лидой решили, что это что-то за болтовня. Потом уснули. На второй день мы всё время с Лидой вязали. Ничего особого не было. Вечером мы с Лидой, одевшись в одежду мальчиков, пошли к Галине К. Идти было весело и интересно. Дойдя к Галине, мы увидели её на дворе тоже в одежде мальчика. Мы долго ходили по разным улицам. Ходить было интересно. Говорили опять же о том, как нам начать быть на свободе. Говорили о новостях. Потом пришли к Галине. Долго сидели в комнате, грустили о своём счастье, жалели о прошедшем, решали вопрос о том, что нам надо сделать, уйти... Потом Галина долго играла и пела революционные и партизанские песни, мы помогали, долго плакали. Потом ушли с Лидой к ней. Галина нас провожала. Договорились втроём до более серьёзного вопроса. Назначили себе псевдонимы: я – Р. [Нерозбірливо. – Упоряд.], Галина – К. Никитец, Лида – [Нерозбірливо. – Упоряд.]. Под этими псевдонимами мы должны что-то сделать. Распроставшись, мы расстались с Галиной.

Пришли к Лиде, поужинали и легли спать. Но не спали до полттретьего. Говорили очень интересное. Вспоминали товарищей, знакомых, открыли друг другу свои признания, говорили о нравности мальчиков и многое, многое. А самое главное – говорили о деле, решали серьёзные вопросы...

Утром проснулись поздно, позавтракали и принялись вязать с Лидой. В меня сильно разболелась голова, я долго лежала. К вечеру я начала собираться домой. Лида мне дала два хорошие журналы, копировку, отдала мою любимую книгу «Бессмертия» и ещё кое-что. Я снова одела одежду мальчика, и Лида меня провожала до нашей бывшей школы. Поговорили ще раз о том, как нам выйти на свободу, и на этом распростились. Я пришла домой, поужинала и сразу ж легла спать, потому что сильно болела голова.

26.XII.42 г. Суббота. Утром встала поздно. Убрала в комнате и сразу ж принялась коротко описать кое-что о тех двух днях, что я побывала в Лиды. Потом принялась читать журналы, затем хорошую книгу «Хижина дяди Тома»¹, которую мне дала Галина.

Не знаю, что случится к вечеру.

И вот сильно заболела голова.

Целый вечер лежу.

27, 28.XII.42 г. Воскресенье, понедельник. Нигде не была, потому что ещё скрываются. Правда, (ждала) ожидала девушек (Лиды и Галины). Говорили, что придут, но не было, и я целый день была сама дома. Читала книгу «Хижина дяди Тома». Вечером в понедельник, узнав от своего отца, что Галина работает в заводе, я ушла к Лиде спросить обо всём. Прийдя к Лиде, я узнала, что они с Галиной вышли на свободу. Были в девушек некоторых в воскресенье, да и вообще видели их все и они всех.

Я и себе решила выходить в вторник, так как нет никакого смысла больше скрываться. С этим я вернулась домой.

29.XII.42 г. Во вторник. Вот пришёл день, в который я решила выходить. Но как-то страшно было выходить первый раз в день, чтоб все видели. И вот я выхожу. Первая меня увидела соседка Антипенкова (Васька). Она поздравствовалась ко мне, но ничего не спросила, как будто я всё время на дворе. Потом помалу начали все видеть, но никто ничего не спрашивает.

В этот день мы с мамой убрали в квартире (мазали).

30.XII.42 г. Среда. В этот день я тоже помогала маме, убрали в квартире. Вечером я собиралась к любимой подруге Катичке. Но не пришлось мне её увидеть: не было дома.

Должна приехать на Новый год в обед.

С какой скукой я вернулась домой.

После двухмесячной разлуки с ней как хотелось встретиться с ней побыстрее, поговорить, пошутить.

Возвратившись домой, я решила уйти к Галине, узнав, что она уже работает на элеваторе. Конечно, я зашла к Лиде и с ней пошли к Галине. Говорили о многом, шутили, вспоминали, о многом жалели, спросили Галину о работе. Здесь в неё был и Витя Шотка. После всего этого нас с Лидой проводила Галина, договорившись, что мы с Лидой тоже с первого числа пойдём на элеватор работать. Галина нас пригласила к себе прийти погулять перед Новым

¹ «Хатина дядька Тома» – роман американської письменниці Гаррієт Бічер-Стру.

годом. Конечно, не встречать, а так посидеть, погулять, потанцевать, кое о чём поговорить и пр. С этим мы разошлись. Прийдя домой, я увидела гостей с Гребёнки¹. Здесь из них двух был дед и мальчик Серёга. Мне с ним кое-что было, но здесь не приходится о том писать. С этим я легла спать.

31.XII.42 г. Четверг. Встала утром рано. Совсем прибрала в квартире (это продлилось к обеду), потом покупалась и начала собираться к подругам. При этом выпроводила неожиданно прибывших гостей. Потом, пообедав, я ушла к подругам (узяла, конечно, пол-литра водки). По дороге встретила Катю Сташук, которая утром пригласила меня прийти к ней. Мы с ней кое о чём важном поговорили, она меня познакомила с одной молодой женщиной – Таней, невестой Береговых. Потом я увидела Марусю Литвиненко, тоже поговорили, пошутили. И так к вечеру дошла к Лиде, потом с Лидой пошли к Галине. Здесь было очень интересное: подошли мы с Лидой к дверям, постучали – ничего не слышно. Мы решили, что все спят. Стоимо. Вдруг идет кто-то (какой-то мальчик). Мы с Лидой не узнали. Подошёл к нам, здоровается, Володя Бахмач, такой интересный. Мы спросили, куда он идёт, он рассказал, что идет в завод к Володе Дубинину по сахару. Расспрашивали его о техникуме Берёзовой Рудки², где он учится. И так мы простояли полчаса над хатой возле дверей. Стучали снова, никто не открывает. Мы с Лидой решили итти домой. Володя вернулся к Вите, чтоб с ним пойти в завод. Но мы снова сильнее постучали. Наконец нам открыла мама Галины. Она в кухне пряла и не слышала, как мы ей стучали. Галина уже почти спала. Мы её разбудили. Долго сидели на кровати, разговаривали, шутили. Мы с Лидой смеялись с моей пол-литры, а Галина не знала, с чего мы смеёмся. Потом догадалась, устала, оделась, приготовила кое-что закусить. Сначала мы играли на патифон, танцевали долго, потом выпили по рюмке водки и начали говорить. Долго сидели. Налили по другой рюмке, но не успели ещё выпить, как пришли Витя и Володя Б. Мы, конечно, и им налили по рюмке. Потом снова начали играть. Говорили, смеялись, танцевали. Хорошо было. Вдруг ещё кто-то идёт: Володя Д. со смены с десяти часов. Мы его гуртом пригласили в хату, но угостить уже не было чем: водки не было. Мы долго так сидели. Угощались сахаром, который принесли с завода Витя и Володя Б. Было очень весело. Мы решили так весело и Новый год встретить. Лида долго шутила, вспоминала факты со школы, и мы все долго смеялись. В полвторого Володя Д. ушёл домой: был сильно усталый с работы... Витя и Володя Б. ещё остались. Мы Галину попросили, чтобы она кое-что спела под гитару. И она долго пела. Скоро и Володя Б. стал итти домой. Он нас сильно

¹ Нині – місто в Лубенському районі Полтавської області.

² Нині – село в Лубенському районі, Полтавська область. Березоворудський зоотехнічний технікум ім. Петровського, створений у 1929 р., містився в колишньому маєтку Закревських.

приглашал, чтоб мы все пришли к нему на Новый год. Остались мы вчетырех: я, Галина, Лида и Витя. Долго ещё сидели. Потом и мы начали собираться домой. Галина приглашала меня саму и с Лидой у неё ночевать. Но мы не схотели. Я пошла с Лидой. Галина и Витя нас проводили. На дворе было очень, очень красиво, шёл снег густой, но было темно и приятно. Мы шли с Лидой и любовались красотой этой ночи. Это время ночи уже было Новым годом.

Прийдя к Лиде, мы сразу же улеглись спать. Уснули быстро: было уже поздно. Рано утром я ушла домой. Дома убрала в квартире, переоделась, позавтракала и кое-что сделала. И вот теперь принялась кое-что заметить в этот дневник о минувших последних днях старого года. Сегодня Новый год. На дворе очень хорошо, но на сердце плохо. Чувствуешь себя каким-то чуждым, оторванным от чего-то, чувствуешь, что сегодня нет того, что было когда-то на Новый год. Но надеюсь, что когда-то будет.

1.I.43 г. И так, заметив кое-что, я сегодня спешу пойти к лучшей подруге Кате.

В этот же день. Выйдя со двора, я увидела Катю. Она шла возле совхоза домой. Пока я пришла к ней, её уже не было дома. Через несколько минут мы встретились. Долго говорили о новостях и так о кое-чём, потом пошли к девочкам. Пришли к Лиде, её нет, пошли к Галине – тоже нет. А они пошли к нам, а нас тоже нет. Мы с Катей вышли от Галины, и встретились с ними. Погуляли в Галины и пошли домой с Катей. Дорогой я ей кое-что рассказала. Потом нас догнала Валя Пикуль, дошли ко мне и распростились.

2.I.43 г. Суббота. Вечером я пошла к Кате. К нам пришла Рая Т., рассказывала, как они встречали Новый год, как гуляла дирекция сах. завода. Долго гуляли. Потом меня Катя проводила. Дорогой мы договорились, что перед Новым годом (по-старому) переоденемся в интересные костюмы и пойдем к Кате Кошевой. Придумывали интересные костюмы и долго смеялись. Потом разошлись. Прийдя домой, я сразу легла спать.

3.I.43 г. Воскресенье. Рано утром мы с Катей пошли на базар. Там увидели Галину и Надю, видели Витю Ш. Увидали многих знакомых. Я купила себе и Кате хорошие брожки и ещё кое-что. С базару зашли к Лиде: я, Катя и Надя. Потом ишли домой.

Часов у 12 ко мне снова пришла Катя с Катей Кошевой. Погуляли у меня, потом проводили Катю К. в завод (ей на смену на 2 часа). Она пошла в завод, а мы сразу ж возле завода встретили Галину, Надю и Лиду. Долго стояли, смеялись. К нам подошли Володя Дубинин и Володя Бахмач. Володя Д. шёл тоже на смену. Потом пришёл Володя Бессмертный (он очень понравился). Мы долго стояли. Потом Володя Д. пошёл на смену, а мы все пошли. По дороге Володю Бессмертного завернул в завод какой-то дядя. А нас нагнал Олег и сказал, чтоб Володя Бахмач тоже вернулся.

Остались мы сами девочки и пошли к Галине. Там гуляли к вечеру. Лида и Катя ушли. А мы втроём (я, Надя и Галина) их потом встретили попозже. Долго стояли, говорили о том, где бы встроиться на работу. Потом разошлись. Дорогой мы с Катей договорились, что едем в Черняховку¹ в совхоз на работу. И разошлись.

4.I.43 г. Понедельник. Утром я пошла к Кате, но она уже была на работе в саду. Я пошла к ней в сад, поговорили. Вечером я тоже была в неё.

5.I.43 г. Во вторник. Ко мне пришли вечером девочки: Галина, Надя и Лиза – и мы пошли к Кате. Там говорили об очень интересном: говорили, как можно перед Рождеством и перед Новым годом гадать. Долго говорили об этом и ещё кое о чём. Потом Катя нас проводила домой. Прийдя домой, я сразу легла спать.

6.I.43 г. Среда. С утра я пошла регистрироваться. Была в Лиды (её не было дома – на работе), была на базаре. Прийдя домой, убирала в хате – сегодня кутя. Вечером долго ожидала Кати, но она не пришла. Хотела итти к ней, но мать моя рассоветовала. Я рано легла спать. Я, конечно, гадала: две кружки с водой сомкнула замком и легла спать. И мне снился очень интересный сон; приснился очень красивый мальчик, который просил у меня воды, но я не дала ему. Фамилия его – Козак (конечно, такой фамилии я не знаю, но это во сне эта фамилия). Снились Витя Ш. и Олег и кто-то из девочек: или Катя, или Лида, Яков Никитич Кальян снился, Катя Сташук. Снилось наша школа, много хороших мальчиков и этот же Козак.

7.I.43 г. Четверг. Это замечательный день. Взяв пол-литра водки, я пошла к Кате. Пришли Галина, Надя и Лида. Мы долго гуляли: пили, танцевали. Потом Галина и я начали искать костюмы и начали дурачиться. Лида тоже, потом и Катя и Надя.

Я одела навыворот чьё-то пальто, на голове мыска железная, какое-то тряпье нацепляла на шею, на лицо одела маску. Галина была в цыганском костюме, тоже в маске.

Лида в штанах Шуры М., на голове тряпье, поцепила две кружки, ополоник и пр. Катя тоже в берете, в штанах, в своей курточке, одевши её к низу воротником. Надя одела кожух навыворот и кастрюлю на голове, в маске, с подхлебником в руках. В меня был деревянный ополоник и железная крышка. И так пошли по всему совхозу. Были в Кагарнюка, в Заманье, ходили к Мацюце, но Гали не было дома и мы не пошли в хату, были в Лещенка, в Мысливця, в Антонинка, в Бориченка, в нас, в Антишенка и наконец в Цаплия. Везде было хорошо.

¹ Нині – село в Бориспільському районі, Київська область.

В Борисенка были мальчики и девочки, и был Ванька Ролик с баяном, и мы здесь были два раза. Везде нас угощали водкой, но мы пили не везде. Но зато танцевали до упада, всё равно как черти. Везде нас узнавали, только Нади никто не узнал. В Цаплия мы были больше. Там были Стёпа, Надя и Галя Цапليهвы и Жуковский Иван. Мы долго были. Потом я ушла от них (мне было нехорошо от водки, которой угостила Галя Ц.). Меня проводила Надя Ц. до [Нерозбірливо. – Упоряд.]. Я отдала костюм, а одела своё и пришла домой. Целую ночь я рвала: было мне очень плохо.

8.I.43 г. Пятница. Утром ко мне пришла Катя. Мне, конечно, было плохо. Голова не болела, но меня варило. Я снова рвала. Потом Катя ушла. Пришли снова Галина и Лида. Гуляли до вечера. Выпили по чарке (я, конечно, не пила) и потом так сидели. Было скучно, но ничего не поделаешь. Лида взяла в меня две книги («Бруски»¹ вторую и третью часть), и с тем пошли. Пригласила прийти перед Новым годом Лида. Только что я полезла на печку, как пришли мальчики, которые гуляли в Борисенка, как мы приходили в костюмах. Сразу пришли два: Лапада Николай и Береговой Владимир, колядовали. Потом вошли Човпинь Иван и Кисиль Андрей. Они спрашивали, кто был в костюмах, смеялись, шутили. Потом пришла Катя. Они пристали к ней за костюмы: мы, конечно не признавались, но они узнали нас. Потом все ушли. Осталась Катя и Береговой Владимир. Он приставал ко мне. Я проводила Катю и его и сразу ж вернулась. Легла спать.

9.I.43 г. Суббота. Часов у 10 я пошла к Кате. Она работает, но в тот час была дома. Мы с ней кое-что поговорили. Она пригласила прийти гулять вечером.

Вечером я с Любой Антоненко и Маней Антипенко пошли к Кате. Там был Стёпа Цаплий. Говорили о многом: о чертях, о ведьмах, о гаданье перед Новым годом (старым)... Потом разошлись домой. Мы с Маней очень боялись, как шли домой.

10.I.43 г. Воскресенье. (Вдень). Утром была на базаре. Видела Галину. Мы сначала с ней ходили, потом она ушла домой, а я ходила с Галей Кошевой. Базаровать было очень интересно (было кое-что). После мы с ней зашли к Лиде, а оттуда домой.

Вдень ко мне пришла Лида. У меня как раз была моя крестница Лиля. Мы втроём пошли к Кате. Там были Алёша Ант. и Володя Гр. Мы погуляли, я проводила Лиду и Лилю. Вернувшись, я встретилась с Маней, Любой, Алёшей и Толей Колом. Они привязались ко мне, чтобы пойти к Кате. Я долго не хотела, но всё же пошла. Катя гуляла на вечеринке в

¹ «Бруски» (1928–1937 pp.) – роман у чотирьох частинах Федора Панферова (1896–1960 pp.) – перший у радянській літературі твір про колективізацію, де створено образи представників нового села, яким чинить опір світ власників. У першій і другій книгах ідеться про становлення комуни «Бруски».

совхозе, но её позвали хлопцы. Мне было очень нехорошо, что мы её узяли из гульни. У её гуляли очень хорошо. Был ещё и Стёпа Цаплий... Идя домой, мы пели. Возле своей хаты я пела Мани и Алёше новые песни. Они попросили, чтоб я им некоторые переписала. Распростившись, я ушла спать.

11.I.43 г. Понедельник. С утра я ходила в завод искать работы. Целый день была дома – вязала. Вечером я пошла к Кати. У неё читали то, что написала. После она меня проводила.

12.I.43 г. Во вторник. В час дня ко мне зашла Катя, и мы пошли в завод (её потребовали на смену с двух часов). Были в конторе, я спрашивала Текуля Е.Г. о работе. И Катя осталась на смену, а я ушла домой с девочками: с Галиной Мацюця и с Галюней Зинчук.

Вечером была дома.

13.I.43 г. Среда. Всё время убирала в квартире. Ко мне приходила крещеница Лиля. Вечером ко мне привязывались Люба, Маня и Алёша, чтобы пойти куда-нибудь гулять. Люба расспрашивала о гаданье. Мы долго говорили на дворе. Я их, конечно, немножко обдурила, что никуда не пойду гулять. Ко мне пришла Катя, и мы пошли к ней. У нас мать и отец шли встречать Новый год, а Шура тоже куда-то уходил, и мы были бы сами дома. Но вдруг пришли Лида и Надя, они забрали нас гулять, встречать Новый год. Но я шла к Кате в старых сапогах и в старом платье, и мне нехорошо было итти к Лиде, а Катя оделась чисто. Но это ничего. Пришли к Лиде. Надя убежала переодеваться. В Лиды уже была и Галина, были Лидына сестра и зять. Мы сразу сели за стол. Закуска была очень хорошая, водки тоже много. Но я водки не пила. После вишивки мы танцевали, дурачились всячески. Вскором пришла и Надя. Её угостили и снова танцевали. Гуляли долго. Было хорошо и весело. Лида и Катя строили маскарад. Было полдвенадцатого, как Галина вздумала идти домой. Мы, конечно, тоже решили все идти домой. Лида хотела, чтобы я и Катя ночевали; мы сразу решили остаться, но, когда повели Галину, решили не возвращаться к Лиде.

Шли с Катей через завод и не встретили ни единственного человека. Катя дорогой пригласила меня к себе ночевать (у неё не было никого дома), но я не захотела. Она рассерчала на меня.

Пришла домой я – было 10 минут первого. Я решила погадать: налила стакан воды и положилу через него щепку. Но не приснилось ничего, так как было уже поздно.

14.I.43 г. Новый год по-старому. До полпервого была дома. Переписывала себе некоторые песни, кое-что заметила в дневник и начала читать журнал. И вдруг заходит ко мне Галина. Посидев немного, я оделась, и пошли к ней. Дорогой она мне рассказала очень интересное

(М.Т.В.Г.). У неё дома нам было хорошо. Мы говорили о своей компании, о многих мальчиках и ещё кое-что. Совсем вечером Галина меня проводила к заводу. Домой прибыла в порядке. Хотела пойти к Кате, но раздумалась. Писала кое-что... Легла спать.

15.I.43 г. Пятница. Был очень неприятный случай, после которого мы (я, Женя и мама) ночевали в Антипенка.

16.I.43 г. Суббота. С утра было очень грустно. И вообще весь день моталась с одного угла в другой. Вечером ко мне пришла Катя. Она пригласила меня к себе. Она ушла, а я ещё кое-что сделала и иду в хату, меня встретили мальчики – Володя Гр. и Алёша Ант. Они тоже говорили, чтобы я пришла к Кате, но я говорила, что не приду. Совсем вечером я решила пойти к ней. Дорогой я встретила М.В. и ещё какого-то мальчика. Когда я пришла к Кате, у неё была полная компания мальчиков и девочек: Алёша, Володя, Шура (брат Вали Пиккуль), Маня, Люба, Валя и Катя. Долго гуляли, потом Катя мне предложила, чтобы я всю шайку вывела отсюда как-нибудь. Я, конечно, это сделала. И мы ушли домой. Пришли мы с Маней Антипенко. И я легла сразу же спать.

17.I.43 г. Воскресенье. До двенадцати часов была дома. У меня была моя крещеница Лиля. В 12 часов пришла Катя. Погуляла в меня, потом пошли к ней, договорившись спрятаться вечером, чтобы не пришла шайка блатных и безпритульных босяков (уличная кампания). Вдруг прибежала к нам Рая и забрала нас к себе. Мы в неё долго гуляли, смотрели её фото, журналы, потом с Катей открыли концерт – пели, а Рая нам тоже. Возвратившись к Кате, мы остались вдвоём. Снаружи дверь накинута на кручок. Мы с Катей сели писать. Я – в дневник кое-что, а Катя – «кое-что». Вдруг слышим: шаги раздаются – идёт шайка. Увидев кручок на двери, они начали стучать в окна. Окна были завешены, но свет видно было. Катя выключила свет, а они, заметив это, вшились, покуда раньше.

Через некоторое время пришел Шура (брат Кати) и говорит, что это всё время стояли з шайкой и что они ушли домой, т. е. до Батыря, и что в этой шайке были Маня Ан., Валя Пиккуль, Алёша, Володя, Толя Коломиець, Сашко Батырь и Николай Черняев. Когда Шура рассказал, мы с Катей были очень довольны, что не впустили такой шантрапы. Мы снова продолжали писать. И вот я на этом кончаю. Но сегодня это не всё.

После всего меня Катя проводила.

18.I.43 г. Понедельник. Кажется, ничего особого не было, – хорошо не помню, потому что за всю эту неделю (начиная с 18 янв.) пишу аж вот 27 января. Вечером была у Кати, но её не было дома.

19.I.43 г. Во вторник. Сегодня праздник – Крещение. Утром я сбегала к Кате, пригласив её к себе гулять (мои родные идут гулять в Яготин к Кресту). Вскором пришла ко мне Катя. Зашла Маня Антипенко; она рассказала кое-что интересное. Рассказала о каком-то подозрительном дедушке, как будто шпионе. Сказала некоторые приговорки. И так гуляли к вечеру. Зашла и Люба Антипенко, пригласив нас всех на вечер к себе. Совсем вечером Катя и Маня ушли домой кое-что помочь. А я тоже всё сделала дома и только собиралась, как пришла Катя. Мы и пошли с ней к Любе. Там уже было много. Мы начали играть у карты. Вдруг пришли мальчишки: Анатолий Титаренко, Шура Рудь, и Иван Човпинь; немного посидев, они ушли. Мы позже тоже с Катей ушли, потому что у меня сильно разболелась голова. У меня Катя ночевала.

20.I.43 г. Среда. Утром рано Катя ушла. А я целый день была дома. Вечером была у кумы и узнала, что 21 января именины моей крещеницы Лили. Придя домой, я пошла к Кате. У неё были В. Гр. и Т. Кол., потом пришла Валя П. Мы долго сидели. Я читала «кое-что». Потом разошлись.

21.I.43 г. Четверг. Ко мне пришла Катя. Я как раз шила Лили рубаху. Через несколько минут пришла Рая (я ей обещала нитки). Мы погуляли. Рая ушла на работу, а мы с Катей пошли к ней кушать коржей с маком. После обеда Катя ушла на работу, а я пошла домой. Вечером ко мне зашла Катя, и мы пошли к ней. Было скучно вдвоём. Мы решили пойти к Вале. Но Вали не было дома, и мы пошли к Любе. Там было много: Оля Антип., Галя Борис., Валя П., Люба и Галя Антип., потом и мы с Катей, пришли и хлопцы, потом пришла Моня Легляй с козаком. Мы решили с Катей уйти домой. За нами все ушли.

22.I.43 г. Пятница. С утра была на базаре с Галей Борис. И Любой. Ничего не купила. Днём вязала. Вечером была дома, потому что идти к Кате было опасно: с вечера и целую ночь шли немецкие войска.

23.I.43 г. Суббота. Убирала в хате, потом немного посидела в Антипенковых. Вечером меня пригласила Катя, но я не пошла (было опасно). Я зашла к Мане А., там была и Люба. Мы читали немецкую книжку (тренировались). Вдруг зашла Катя и Валя и говорят, чтобы мы шли гулять. Мы долго не шли. Но ушли хлопцы Вол. Гр., Анатол., Шура и Алёша. Мы решили пойти. Пошли в одно место, но ничего не вышло и мы все пошли к Кате. Долго гуляли и было хорошо. Потом распростились и ушли. Было 12 часов. В это время долго шли немецкие войска.

24.I.43 г. Воскресенье. Была на базаре с Катей и Маней. Базаровали интересно. Я купила пудры в Оли Туровой и конфет. В 12 часов дня были в церкви, венчались Катя Колотко и Данько Дужко. Венчались очень хорошо. С церкви с Катей шли домой, и я зашла к Хохле, где взяла туфли привезённые с Киева. Но они мне не понравились и я не купила их (2500 крб). После обеда я пошла на свадьбу. Зашла к Кате, её уже нет. Я пошла к Рае, и там нет, пошла к Вале – они там, и мы пошли на свадьбу. Были у Аллы, где с Катей получили выговор за книги.

После окончания свадьбы мы вышли и встретили Лиду и Галину, и пошли к Кате. Посидев немного, пришла шайка босяков. Мы очень рассердились. Я нарочно сорвалась домой. Вышли все. Получилось очень нехорошо. Неши девочки, кажется, рассердились на нас с Катей. Но ведь мы с Катей ничего не виноваты.

И так я пришла домой очень не в хорошем духе. Дома вечером слушала кое-какие хорошие новости. Как будто немцы отступают. Ведь каждую ночь и каждый день идут войска на подкрепление, и это он кидаёт последние силы на последний решительный бой.

25.I.43 г. Понедельник. Всё время была дома, наблюдала за движением войск, поездов и самолётов. Как будто один пролетел советский самолёт. Поезда очень сильно и часто ходят. Войска целый день идут. Вечером побоялась итти к Кате.

26.I.43 г. Во вторник. Целый день вязала. Поезда почти целый день не ходили (видела всего два раза за день), но зато самолёты летали. Не было же минуты, чтобы не летел один или 2–3. Почему-то били с зениток, вероятно, по советскому самолёту. Вечером была в Кати, где тоже кое-что узнала. Отрезан красными весь Крым, весь Кавказ, взяты Великие Луки¹ и как будто станция Лозовая².

27.I.43 г. Среда. Вот в этот день я села кое-что заметить в дневник. Сначала вязала, а теперь пишу. Развлечения никакого нет. На сердце скучно, но вместе с тем немного весело, потому что слышно кое-что хорошее.

Поезда снова начали часто ходить. В сторону Харькова идут пустые, а на Киев – полные – чего, неизвестно. Войска идут, самолёты летят. Вести о том, как будто красные через две недели будут тут. К нам в совхоз как будто поместят немецкую кавалерию (это очень опасно).

¹ Нині – місто у Псковській області, Росія. 17 січня 1943 р. із міста було вигнано нацистських окупантів у результаті Великолуцької наступальної операції радянських військ Калінінського фронту.

² Нині – місто в Харківській області, вузлова залізнична станція. Остаточоно радянські війська вигнали звідти нацистів 16 вересня 1943 р. Уперше – 27 січня 1942 р., вдруге – 11 лютого 1943 р., втретє – 9 березня 1943 р.

Как будто везли вагон наших бойцов (пленных), и они на станции кричали: «Товарищи, нам всё равно конец, потому что мы попали в руки немцев, но зато знайте, что ваши братья уже недалеко! Мы узяли уже Лозовую, и через две недели красные будут здесь. Ожидайте их, и через некоторое время мы будем все, товарищи!!!».

Как будто все эти дни везут целые составы закованных немцев (не желающих воевать и сдающихся в плен), которые кричат, что Гитлеру «капут». Везут много вагонов раненных немцев (за 10 часов провезли 13 составов раненных).

Вчера я от Кати получила письмо по-немецки:

«Brief am 25 Januar 1943 Jahre.

Guten Abend, mein liebe Kamerade Dunja. Ich liebe sehr dich. Und will das machen weiter. Alles andere ist meine Scheise. Sitzen eine, sehr will schlafen, darum was Morgen am nach Arbeite. Will schreiben dir Brief und schreibe Deutsch. Ich lebte gut. Wie du? Ich liebe ein Schöns Knabe. Dir nicht sagte. Und darum habe viel Glückt. Heißen er “Neimal”. Er ist Scheise und dum, darum ich liebe ihrer. Alles. Will schlafen: Nach Herz hat nicht gut. Gib Antworte. Bitte nicht lachen mit mein Brief.

Auf wiedersein. Dein liebe Katia! Alles»¹.

Я ей тоже пишу два письма: одно – по-немецки, а другое – азбукой Морзе.

«Brieff am 27 Januar 1943 Jahre.

Guten Tag, meine geliebte Freundlich Katja! Ich gabe dir Antworte auf deine Brieff. Katja! Ich sehr und sehr liebe dich. Ich bin das mache weiter. Nun ich liebe alle unsere Medchen: Halinu, Lidu, Nadju, Katju. Nicht liebe ich warflückter Scheisen mit unsere Straße... Mir gut. Ich will, waß kommen schnell unsere Bruder, unsere Held. Sie gaben mir und dir und alles andere viel Gluckt. Ich liebe sehr unsere Rote Armee, unsere Held. Ich liebe eine Knabe – Helde, er ist in Rote Armee. Er schönste junge. Heisen er...

Katja! Du liebst unsere Rote Armee, unsere Bruder, liebst schönste Knabe, nicht Scheise, nicht Dunja, liebst unsere gerückter Heimatlan[d]!!! Alles.

¹ «Лист від 25 січня 1943 року.

Добрий вечір, моя дорога товаришко Дуню! Я тебе дуже люблю. І хочу любити далі, усе інше – то моя морока. Сиджу сама, дуже хочеться спати, але що робити вранці після роботи. Напишу тобі листа і напишу німецькою. Я живу добре. Як ти? Я закохалась у гарного хлопця. Не казала тобі. Тому мені пощастило. Звати його «Ніколи». Він лайно і дурень, тому я його люблю. Все. Хочу спати. Щось на серці недобре. Дай відповідь. Будь ласка, не смійся з мого листа. До побачення. Твоя дорога Катя! Все».

Mein Herz lache, es liebt alles (nicht Deutsch), es willt Gluckt jezt und es haben ist. Aless. Gieb mir Antworte. Aufwiedersein. Dein lieber Dunja!

Pachar»¹.

Второе – не буду писать. Вечером зашла ко мне Катя, и я ей отдала эти письма. Я вечером была дома.

28.I.43 г. Четверг. Всё время вяжу. Кое-что наблюдаю. В семь часов вечера 27 января советский самолёт бомбил передвигающиеся немецкие войска. Очень много жертв покинули остатки войска на Таманской дороге.

Вечером я была у Кати, и поговорили кое-что о новостях. Как будто эвакуировали с Дарницы ДВРЗ² и ДПО. В Харьковской обл. мобилизовали всех мужчин, а женщины и детей садовят на голые площадки и везут чорт немцев знает куда... Ночью шли войска.

29.I.43 г. Пятница. Переписала «Боевую песню» и «Детскую колхозную» и начала писать Кати альбомчик. И вместе с тем смотрела на идущие измученные немецкие части. Совершенно уже негодный народ воевать. Не могут уже итти и дальше. На станции один солдат (совсем молодой юноша) заявил офицеру, что не хочет больше воевать и не идет дальше, офицер вынул наган и на месте застрелил этого солдата. В Яготине удрал из части офицер и зашёл до жителей, попросил переодеться в цивильную одежду, но не успел совсем уйти из этой улицы, как его поймали и убили. Немецкие самолёты – что-то ужасное, разлетались, не могут даже разминуться один с одним (чувствуют конец). Вечером я читала книжку «Хижина дяди Тома». Ночью мне снился сон: ...как будто в нашем дворе сел самолёт, а мы с Женей стояли на пороге, лётчик хотел, чтобы мы подошли, но мы не догадались, и он тогда завёл мотор и крылом самолёта начал писать на земле во весь двор вопросительный знак. Я подошла к самолёту. Самолёт был с немецкою маркой, но лётчик советский. Я спросила его, что он спрашивает вопросом, он и говорит: «Не знаешь ты, где сейчас Сталин?».

¹ «Лист від 27 січня 1943 року.

Привіт, моя люба добра Катю! Я пишу тобі відповідь на твій лист. Катю! Я дуже й дуже тебе люблю. І любитиму далі. Ну, я люблю також усіх наших дівчат: Галину, Ліду, Надю, Катю. Не люблю я проклятих гівнюків із нашої вулиці... Зі мною все гаразд. Я хочу, щоб прийшли швидко наші брати, наші герої. Вони принесуть мені, тобі й усім іншим багато радості. Я дуже люблю нашу Червону армію, наших героїв. Я кохаю хлопця – героя, він у Червоній армії. Він найкрасивіший хлопець. Звати його...

Катю! Ти любиш нашу Червону армію, наших братів, любиш найкрасивішого хлопця, не лайно, не дурня, любиш нашу переможну Батьківщину!!! Усе.

Моє серце сміється, воно любить усе (не німецьке), воно зараз хоче щастя й матиме його. Усе. Дай мені відповідь. До побачення, моя дорога! Дуня Пахар».

² ДВРЗ – робітниче селище Дарницького вагоноремонтного заводу в м. Київ, побудоване в середині 1930-х рр.

Я говорю: «Наверное, в Москве». Он сказал: «Нет, наверное он в Лозовой». Я снова спрашиваю: «Для чего вам?». Он говорит: «Мне нужно». Потом я спросила: «Почему на вашем самолёте немецкая марка?». Он говорит, что самолёт советский, а марка – это маскировка. Вскором он вылез из кабины, вытащил пачку каких-то бумаг и вошёл в хату. Он многое рассказал о советской жизни. И потом остался ночевать. Рассказал всё. Утром собрался улетать, но в самолёте что-то испортилось. И он не улетел. А на речке Супой один за одним ехали на лыжах немцы на фронт...

И я проснулась.

30.I.43 г. Суббота. До 12-ти часов убирала в хати. Видела Катю, она очень просила, чтобы я пришла к ней вечером... Самолёты целый день гудят, как жуки. Нет той минуты, чтобы не слышно гулу самолётов.

Вечером я была у Кати и Валя Тына. Мы многое говорили. Потом Валя меня проводила и рассказала мне кое-что о Галюне Мацюци и В.Т.

31.I.43 г. Воскресенье. Утром с Катей была на базаре. Там увидели Надю Гонту и были втроём. С базару зашли к Лиде. В Лиды я взяла тетради, и пошли домой. После обеда с Катей пошли к Галине и Лиде. В Галины уже была и Лида. Мы сразу с Катей заметили, что они куда-то собираются итти. Нам они сразу ничего не сказали, но потом говорят, что им надо итти в Яготин. Мы с Катей ушли преждевременно, почував затылки. Пришли домой. Я села переписывать песни тетради, которую взяла в Галины. Вскором ко мне пришла Катя, зашёл Алёша, поговорили, и мы вдвоём с Катей пошли к ней. У неё не было никого дома. Мы с ней долго пели, когда пришли Галина и Лида. Они погуляли немного, когда пришли хлопцы: Анатолий и Николай Лапада. Лида и Галина ушли. А пришли ещё Таня, Валя, Алёша и Владимир. Мы долго пели песни, потом долго гуляли разные игры. Потом разошлись.

1.II.43 г. Понедельник. Ничего не было интересного. Всё время читала книгу «Хижина дяди Тома». Была Катя днём. Вечером была дома.

2.II.43 г. Во вторник. Тоже была дома. В обед была Катя. Долго с ней говорили, и потом ушла. Через десять минут она прибежала и говорит, что снова мобилизация в Германию. Вечером я была в Антиповых. Говорили с Алёшей кое-что. Потом долго писала Кате альбом.

3.II.43 г. Среда. В клубе должен быть концерт киевских артистов. Катя у меня была и говорила, что не пойдёт, но раздумалась и зашла ко мне, чтобы итти, но я не схотела. А она ушла. Но концерт не совершился: не было свету. Я всё время писала Кате альбом.

4.II.43 г. Четверг. Днём ко мне пришла Лида. Она идет в Яготин до крѣсной: скрывается от Германии. Долго у меня была. Пришла Катя. Кое-что поговорили, и Катя ушла. А я Лиду проводила, и немного помыслили о гульне, то есть о складке, о компании. Потом Лида ушла в Яготин. А я вечером тоже ушла в Яготин к тѣте Марусе.

Было уже совсем поздно, как я пришла туда. Там уже была одна девчонка – Люба.

5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13.II.43 г. Была всё время в тѣти Маруси. Здесь я познакомилась и дружила с маленькой очень красивой девочкой Ноной. Она очень хороша. Мне очень жалко было покидать её. Она тоже, бедная, всё время плакала. Жизнь моя протекала ничего. Каждый день одно и то же: вяжу или семячки щёлкаю. Но больше всего проводили время с Ноной. Гуляли на дворе, но больше всего – на печке. Здесь я очень много слышала новостей. Как будто уже занята Полтава советскими, Чернигов, за Нежин бьются.¹ Немецкие поезда ходят только до Лубѣн и до Киева. А машины с немецкими солдатами целые дни и ночи идут и идут по пирятинской дороге на Яготин – отступают немецкие части. Выгоняют скот. Ночью ловили лошадей в Германию (против 13 числа). 13 февраля в субботу я всё время была одетая и полдня была в тѣти в доме, потом пошла к бабушке Нониной и была до вечера. Вечером мы с Ноной распростились, и я ушла к тѣте отдохнуть часов до десяти ночи, а потом на всю ночь уйти в сарай. Но только что мы умостились, как едет подвода к тѣтиной хате. Она очень испугалась, думала, что едут по меня. Но узнала, что мой отец. Он таки и приехал по меня. Мы с тѣтей распростились, поблагодарили и уехали. Ехали ночью. Была метель. Приехав домой, я рассказала о своей бывшей жизни. И решили, что я должна сидеть на печке, не выходить даже на двор, чтобы никто меня не видел дней четыре-пять, потому что с дня на день ожидаем советских и, может быть, будем спасены от проклятой Германии.

14.II.43 г. Воскресенье. С утра всё время убирала в хате. А теперь села кое-что заметить после долгого расставания с дневником...

Катя тоже где-то скрывалась, и Лида, и Галина, и Надя Ганжа.

15, 16, 17.II.43 г. Понедельник, во вторник, среда. Сижу на печке и ожидаю с дня на день, что придут и заберут в Германию. Кое-что приговорила уже.

18-28.II.43 г. Ночью с 17 на 18 февр. поднялась такая паника, что полиция эвакуируется, немцы в панике дерут, скот выгоняют, людей ловят по дороге. Целую ночь не спали.

¹ Червона армія зайняла м. Полтава 23 вересня 1943 р., Чернігів – 21 вересня 1943 р., Ніжин – 15 вересня 1943 р.

18 февр. ничего особого не было.

20 февр. немцы выехали, скот выгнали, но полиция не эвакуиров. Снова начали людей брать, потом распустили. Но всё же паника продолжается. Дней четыре никакой власти не было.

Переезжали немцы-пешчики через Лесняки¹, ночевали по квартирам, то говорили, что едут на Киев, а так, может быть, и в Германию. Через Яготин и Лесняки много едет эвакуированной полиции с других р-нов. Также едут и старосты сёл и колхозов. Нашим тоже было предложение уезжать, но потом пришёл приказ и тем возвратиться, что уехали: будто бы немцы отбили красных.

1.III.43 г. Понедельник. В воскресенье (28 февр.) мы с Катей были у Галины и Лиды.

Сегодня ко мне пришли Катя и Валя поговорить, чтобы собраться: и погулять, пока не забрали в Германию. Стали на дворе и рассуждали: я, Катя, Ваня, Таня, Люба и Алёша, как вокрут появился какой-то обоз подвод 150. Это была эвакуированной полиция из Зинькова² и Гадяча³. Они начали искать квартиры, и Катя и Валя испугались и удрали домой.

В нас тоже ночевали 5 мужчин и 1 женщина.

Рассказывали, что много ихней полиции пошли в партизаны, которых много в ихнем р-не, рассказывали, что и все эти, что едут, тоже разбежатся.

2.III.43 г. Во вторник. Ничего особого не было. Целый день была дома. После обеда ко мне пришла Катя, и мы пошли к Любе договариваться, чтобы погулять. Там были до самого вечера. Вышли на двор (пришли и Галя Борис., и Оля Антип., и Галя Антип.).

К нам стали подходить полицейай, и мы разбежались домой. Сюда как раз пришёл и тот, что был в нас на квартире, – Стёпа Калинеченко, и я пошла разом с ним домой. С ним был чудный разговор. Вечером стали ужинать, и он пригласил меня с ним выпить по чарке. Я, конечно, долго не хотела, потому что мне сильно водка не идёт, но всё же невозможно было отказаться, и я немного выпила. Потом он пригласил пить чай. Долго разговаривали. Он записал мой адрес, обещая писать. Просил фото у меня, но, на жаль, не было у меня таких фотографий, чтобы можно было раздавать всяким полицейаям (хотя он действительно не полицейай, а кладовщик, но всё же в этой шайке). После ужина мы долго с ним говорили о будущем.

3.III.43 г. Среда. Утром мне было как-то неловко, почему – это знаю только я...

¹ Нині – південна частина м. Яготин.

² Нині – місто в Полтавському районі, Полтавська область.

³ Нині – місто в Миргородському районі, Полтавська область.

Днём мы тоже кое-что поговорили. Он мне рассказал и сказал всё. Но мне на это на всё наплевать, потому что если верить встречному, поперечному и вообще всем, кто встречается на пути, то можно одуреть от этих сказок.

Больше ничего в этот день не было.

4.ІІІ.43 г. Четверг. Утром вся эта полиция «виковырялась», и я «распростилась с своим «любимцем», который обещал возвратится.

Вечером я ушла к Кате поговорить о гульне.

5.ІІІ.43 г. Пятница. Вечером была у Кати и у Вали.

6.ІІІ.43 г. Суббота. Начали сносить всё. Договорились, что кому делать. Валя отказалась.

7.ІІІ.43 г. Утром я с Маней пошли к Галине и Лиде пригласить. А Люба помогала готовить в Кати. Алёша ушёл по мальчиков. Часов у 12 мы начали собираться. Пришла Лида и Галина. Мальчиков ещё не было, как вдруг – пьяные Николай Ламада, которого мы пригласили, и Владимир Береговой, которого мы и не видели, а он прителипался. Мы очень разочаровались, не желая Владимира. Алёше сказали, чтоб его не было. Алёша ушел по мальчиков, а мы уже начали гулять, как приходят эти два, но мы их не впустили в квартиру, и они ушли. Потом Николая позвали, а тот ушёл. Потом пришёл Николай Мосьпан и Алёша. Начали уже по-настоящему. Позже пришел Ванька Човпинь. Приходили Ванька Роник с баяном ещё кто-то, но не нашли нас. Ещё позже пришёл Стёпа Цаплий. Гуляли очень и очень хорошо. Разошлись в три часа ночи. Галина ночевала в Кати, а Лида – у меня. Утром мы с Лидой пошли к Кате, пришли Люба и Валя, и мы снова гуляли до 10 часов, справили...

8.ІІІ.43 г. ...женский праздник. Потом проводили Лиду. С Катей долго гуляли у меня. Я ей все рассказала о Ст. К. Вечером легла спать.

9, 10, 11.ІІІ.43 г. Во вторник, среда, четверг. Все эти дни была дома, шила себе кофту. Нередко была я у Кати, и она – у меня. Ничего хорошего и плохого не было.

12.ІІІ.43 г. Пятница. Днём была дома. Вечером ушла к Кате. Там была Рая. Они начали предупреждать, что в воскресенье мой праздник¹, что придут тянуть за уши. Об этом празднике я не знала. Я, конечно, возвеселилась, имея шанс ещё раз погулять. Я сразу ж

¹ 14 березня за православним церковним календарем день Св. Євдокії.

написала Галине и Лиде приглашение и отдала Рае, чтобы она передала Тамарой Малинкой. Договорившись о гульне, мы разошлись.

13.ІІІ.43 г. Суббота. Целый день готовилась к именинам. Вечером с Маней были у Кати. Была и Рая. Потом она ушла, а мы втроем долго сидели на дворе. Катя нам рассказала много интересного и научного для нас. На этом мы разошлись.

14.ІІІ.43 г. Воскресенье – день моих именин. Часов у 12 дня я пошла к Кате. Там уже были Лида и Галина. Они побегли к Вале, а потом и я с ними побегли к Рае. Пригласив Раю и Валю, мы пришли к нам. Начали гулять часа в два (пока все сошлись). Были: Катя, Галина, Лида, Рая, Валя, Маня, Люба и я. И была полна хата пожилых людей. Мы гуляли в одной хате, они – в другой. Гуляли долго и хорошо. Галина ушла рано, потом позже Лида. Оставались в гостях: я, Катя, Рая, Валя, Люба и Маня – мы давали жизни, особенно Катя. Всё время пели и танцевали. Потом нас забрали старики вместо, но и тут Катя не подкачала.

Разошлись все. Легла я спать. Как вдруг кто-то стучит. Зашли. Мальчики: Толька, Шура, Петя и ещё кто-то: три мальчика – я не узнала, потому что я не вышла к ним, а отец сказал, что меня нет дома. Они ушли.

15.ІІІ.43 г. Понедельник. Рано утром пришли старики похмеляться. Часов до 9 гуляли в нас, потом ушли к Антипенковым, оттуда к Борисенковым и т. д. Я убрала в квартире и только села кое-что заметить в свой долгоразлучный дневник за такое долгое время (с 18 февраля и по 14 марта), как вдруг Женя говорит, что возвратилась та полиция, что была в Антип. И в нас. А я как раз описую 2, 3 и 4 марта. Не окончив писать свою неожиданную встречу и разлуку, я всё бросила и села шить кофту. Как вдруг вскакивает недавно бывшей образ (Ст. К.). Произошла горячая встреча. Кое-какие перебранки словами. Потом пришли все остальные и никогда забываемый дядинька – тут (Иван Зиновец). Вечером был долгий никогда забываемый для меня разговор... Но всё это напрасно. Всё это пройдет и произошло для него, а также и для меня, только чудным сном – расстраиванье сердец.

Ну, довольно об этом, никто ничем не может помочь в этом...

16.ІІІ.43 г. Во вторник. Утром уехали все, кое в чём признавшись: в Зинькове и Гадячи были советские войска и партизаны.

Мы расстались навсегда, ничего не давши ему словами. Он подарил мне свой последний... нежный взгляд и... свою... любовь... Я его ещё увижу.

Днём видела Катю. Я почему-то начинаю скучать о ней, почему-то крепче начинаю её любить и очень ценю нашу дружбу с ней. Я её буду любить вечно, и её милый, так дорогой для меня образ вечно не забуду.

Все это нашло на меня как-то неожиданно (ведь я же её и прежде любила!). Или я что-то чувствую, или со мной что-то случится, или Катя чем-то пострадает или возрадуется. Но я желаю ей чем-то возрадоваться.

Ко мне пришли какие-то неизъяснимые чувства к ней. Я очень бы желала иметь её за сестру или ещё больше...

Всё.

17.III.43 г. Среда. Днём всё время была дома. Вскором была у Кати. У неё была Валя. Долго говорили. Вскором пришла и Рая. Посидев немного, мы разошлись. Я с Катей ничего особого и интересного не поговорила, потому что были Валя и Рая. Мне как-то хочется быть наедине с Катей, быть только вдвоем.

Уйдя от Кати, я с Валею долго стояли и говорили о «делах» Вали. Часа через два разошлись.

18.III.43 г. (Среда) Четверг. Читаю ценную книгу Ивана Ле – «Роман міжгір'я»¹. Вечером ко мне зашла с работы Рая. Взяла читать у меня книжку «Деревня в августе». Немного погуляла и ушла. Позже пришла Катя, которой я была очень рада. Мы с ней долго сидели на дворе под погребником, потом ещё больше стояли под липами у ворот. Вспоминали наших красноармейцев. Потом Катя решила итти домой. Мне почему-то так не хотелось расставаться с ней, как будто я вижу её последний раз. Я её проводила почти к Антипенкам. И так расстались. Было начало восьмого. На дворе было так заманчиво, так красиво, что не хотелось итти домой, расставшись с Катей. Но всё же делать было нечего, и пришлось сломить свои чувства и своё настроение и легти спать.

19.III.43 г. Пятница. Днём всё лежала – болел живот. К вечеру немножко лучше стало. Начала ходить. Хотела вечером пойти к Кате, как пришёл отец (совсем уже начало смеркать) и сообщил, что ночью будут ловить в Германию и потому надо «эвакуироваться». И я, совсем уже поздно, отправилась в Судевщину². Очень было страшно, когда подходила к Луки³ и шла по пути. Но всё же временами не так обдавал страх, потому что я шла не сама, со

¹ «Роман міжгір'я» (1927–1933 рр.) – твір українського письменника Івана Ле (справжнє прізвище – Мойся; 1895–1978 рр.) про життя простих людей Середньої Азії в 1920-х рр.

² Нині – с. Засупоївка Бориспільського району, Київська область.

³ Відомостей про населений пункт Лука (Луки) не встановлено. Імовірно, так називалася частина села.

мною шёл целый рой мыслей, и поэтому я забывала о страхе. Когда я дошла до места моего назначения, было уже совсем поздно.

20.ІІІ.43 г. Здесь же, в Судевщине. Лежу на печке и читаю «Роман міжгір'я». Порой лежу в задумчивости. Мысли переплетаются одна с другой, шепчу какие-то имена... В хате одна. Хозяйка где-то ушла гулять. И мне очень приятно и даже требовательно, что я одна.

Обдумала всё...

Вечером приехал мой отец и увез меня домой. Кое-что узнала. Приехав домой, я узнала, что взяли Галину и её отца (раньше). Мне очень грустно было. Я «отправилась» на печку и в горьком рыданье уснула.

Рыдала обо всём: и о судьбе Галины, и о Кате, что где-то скитается в ожидании остаться дома, и о своей судьбе и ещё кое о ком и о чём...

21.ІІІ.43 г. Воскресенье. Устала поздно утром. Спалось очень крепко и приятно. Видела какие-то чудные сновидения. Уставши поздно, я сразу убрала в хате, потом позавтракала и шли с Женей (брат) играть в шашки. Потом он ушёл гулять, а я до трёх часов дня читала «Роман міжгір'я», а теперь кое-что села заметить в своём дневнике с 16 марта. Вечером с Женей играли в шашки.

22.ІІІ.43 г. Понедельник. Целый день просидела на печке. Кое-что написала. Кроме этого, написала Кате письмо:

«Люба Катю! Так моторошно гинуть кращі роки нашого розквітнього життя. Так. Я і ти, і всі такі, як ми, не відчуваємо нічиєї любові, не маємо ніяких почуттів. Вірніше, почуття є в кожній із нас, і почуття міцні, але даремні...

Катю! Почуттям я була оголосила війну, і бажала, щоб ніхто не потрапив з нагадуванням цих почуттів на арену «воєнних дій» і не став жертвою. Але ж трапилось не так... На «передовій лінії» з'явилась особа, яка здалася і стала жертвою в війні з моїми почуттями, і передала мені свої, так дорогі для неї, почуття.

Люба Катрусю! Можливо, це ще не пізно для нього і нешкідливо для мене... Я, здається, дуже шкодую за минулим, зате майбутнє не пройде даремно... Хороші речі виграють ще й тим, що вони вчасні, і я думаю, що всякі домагання не схибують на запізнення... Я вже не борюся проти тієї жагучої любові – перемога... Я вже тверезо дивлюсь на життя...

Люба Катю! Прочитаєш і, може, щось додаси. Може, справді я неввірно відбила свій настрій. Дуже шкодую, що я не вміст з тобою зараз: маю хороший настрій – дещо поговорили б. У всякім разі, цікавий психологічний матеріал. Гадаю, що дозволиш його використати при любій розмові й зустрічі з тобою...

Дорога Катю! Так скучно сидіти на цій проклятій печі (тому я й пишу тобі листа): вважаю, провини мої цілком не заслуговують на цю кару, що я терплю, але не згоджуюсь, щоб це були найвищі заходи... Я до того вже призвичаїлась за ці дні, до цього одноманітного життя, що не уявляю собі, як зможу жити поза межами цих приглушених кутів печі...

Моя Катю! Але так хочеться з неї... Хочеться вже відчути, як тисне кубатура простору весни, а не оцих вічно темних кутків печі... Ти тоже не гірше від мене відчуваєш приплив весни, але ти теж мусиш знати, що і ця весна теж не така, як... попередні... але нічого. Не скучай і не сумуй. Ховайся і разом з тим відпочивай, набирайся сили, мужності і... ненависті на злочинців наших, так дорогих для нас, юних крихітних років. Ти не уявляєш собі, моя дорогенька, яка це буде жахлива помста над цими злочинцями. Вони жадають війни, крові... Нам неважко зрозуміти, чия перша крапля крові має пролитися, щоб почати той потік розплати за дане ними для нас нелюдське життя, за кров братів, батьків, чоловіків, за свою кров...

Катю! Все. Скучаю. Бажаю зустрічі. Вітай всіх, кого побачиш з знайомих. Вітаю тебе з весною. Цілую, чекаю відповіді.

Твоя Дуня!»

Окончив писать, я читала «Счастье»¹. Потом легла – было нездорово.

23.III.43 г. Во вторник. С утра кое-что заметила в дневник. Целый день слонялась с угла в угол. Глаза бегали по окнам: не идёт ли полиция?

24.III.43 г. Среда. Полиция целый день как сумасшедшая проносилась бурей по улице, и поэтому пришлось мне целый день прятаться в назначенное место. Была уже усе собрала и сама оделась – пускай идут и берут, а потом таки думаю: «Нет, не дамся так просто сама в руки. Пускай попробуют найти меня и взять!».

25.III.43 г. Четверг. Утро было прекрасное, свежее, весеннее... Спала я долго, потому что сильно устала от учерашней суматохи. Снился мне интересный сон о моём «Незабываемом» из «Роман міжгір'я». Весь день читала «Роман міжгір'я», причём в четыре часа дня окончила. Этот роман произвёл на меня большое впечатление.

26.III.43 г. Пятница. Почти всё время пряталась на месте своего назначения. Немного шила кофту, но больше всего пряталась.

¹ «Щастя»(1887 р.) – оповідання російського письменника Антона Чехова.

27.ІІІ.43 г. Суббота. Целый день пролежала на месте своего назначения. Вечером собралась куда-нибудь уйти на ночь. Все люди в эту ночь бежали с села в парк, в Луку, везде прятались (в ямах, в пещерах, или просто спали на голой земле, под кустом). Никто не желал попасть в руки тем, кто в эти дни разогнал целые семейства с дома. Женя ушёл с мальчиками раньше, но куда – я не знала. Я тоже опасалась остаться дома и решила найти мальчиков и быть с ними. Вышла из дома. Было уже совсем темно. Наступила ночь. Везде – что-то ужасное. Искала мальчиков везде, но найти было не так легко. Искала в пещере в глинице (в меня волосы дыбом ставали, когда я туда заходила), но их там не оказалось. Была на шлюзах под мостами, кликала их, потому что в такую ночь ночевать самой где-нибудь опасно... Прийдя домой, я забралась на чердак сарая в сено. Но тоже опасно. Думаю: слезет какой-нибудь чёрт, торохнет с нагана – и готова (а предупредили, что в сене, в соломе рыться не будут, а будут стрелять). Пролежав до полдвенадцатого ночи, я очень смёрзла. Как раз на моё счастье пришла мамаша и решили, что лучше уйти в хату. До утра спала на печке.

28.ІІІ.43 г. Воскресенье. Утром возвратился Женя. Он рассказал, что они ночевали в Луке где-то в уголку маленького обрыва, вернее, не спали, а всю ночь бегали, потому что было очень холодно. Позавтракав, он собрался опять итти и на целый день, а может быть, и на неделю, туда же в Луку. Я тоже решила уйти к ним... Прийдя туда, мы целый день строили себе избушку на курьих лапках, причём сделали очень уютную хижину на 5 человек. К нам приходили Антоненко Фёдор, Сафронюк, Скорик Гриша, Хоменко Гриша и Алла Сабурова. Не успели скончить эту хижину, как в Лесняках уже знали о ней и о том, что кто-то здесь прячется. Всё это успел сообщить в Лесняки Хоменко Г. Но ничего, мы переночевали здесь. Вечером мы, конечно, справили входщины в хижину (мальчики ходили домой и принесли литро водки и закуски), и поэтому некоторые были пьяны до отказа, чем и развлекались. Конечно, всю ночь не спали: рассказывали интересное, смеялись, представляли, да и вообще, было страшно уснуть.

29.ІІІ.43 г. Утром, 29 марта, [в] понедельник, устав, похмелились и снова принялись всячески провести день. Где-то взялся Алёша и, увидав мальчиков на дворе, пришёл к нам и рассказал, что он удрали з Судевщины, что там тоже облава, что много наловили лесняковцев, яготинцев, поймали Ганю Борисенко и Галю Антоненко – всё это делала полиция Судевщини. Вдруг пришёл к нам Черняев и сообщил, что в Лесняках везде облава, ловят всех – нет спасенья.

Только Черняев ушёл, как прибегает моя мать и говорит, чтобы мы все ушли отсюда, потому что все знают, что мы здесь, и может прийти сюда полиция и что вообще нам угрожает опасность. Мать ушла, решив, что мы все уйдём домой и будем все прятаться дома. Уйдём

немного позже после ухода матери. Но не прошло и 10 минут, как мать возвратилась назад к нам и снова сообщает, что в Лесняках – ужас, проходит всё бурей, и что мы должны уже сидеть здесь, а как только стемнеет, должны все уйти отсюда непременно. Вечером я, Алёша и Николай Хоменко решили итти сразу, а потом Женя с остальными (Николай Черняев и Анатолий Коломиець). Итти было очень страшно, но мы с трудом добились домой все.

Итак, я стала на прежнем назначенном моём месте, Женя и Алёша – на чердаке сарая в селе, только Женя в себя, а он у себя на сарае. За остальных ничего не знаю. Не спалось. Да и вообще все эти ночи я почти не спала.

30.III.43 г. Во вторник. 31 марта, 1, 2, 3 апреля – все эти пять дней пролежала (потому что сидеть невозможно было) в своём назначенном месте. Было очень трудно. Но ничего. С труднощами понемногу боролась. Приспособилась читать, хотя и с трудом, и хотя в день прочитывала 10–15 листов, но всё же читала. И так я прочитала за эти дни только «Бруски» – часть вторую. Книга оказалась очень интересная, и вот только в ней я находила развлечение в эти дни, так тяжёлые, скучные и ненавистные... Женя в эти дни тоже просидел в месте его назначения. Ему было не так трудно насчёт чтения. Он прочитывал по одной, две книги за день. Только ему было холодно (он был не на чердаке, ему сорудили понадежней место), и он сильно простудился. Я решила с ним поменяться местами, так как у меня было теплей. Но зато его место для меня выгодней: есть возможность читать.

4.IV.43 г. Воскресенье. Я уже целый день просидела в хате, немного отдохнув от пятидневного карантина, который я всё-таки выдержала. Вечером я поменялась с Женей местами. Хорошо одевшись, я спала ничего. Но в меня сильно болела голова, и мне пришлось с вечера долго мучиться, пока уснула.

5.IV.43 г. Понедельник. В 6 часов утра ко мне пришла мать. Я уже не спала, читала «Бруски», часть третью. Позже мать принесла мне завтракать, после чего я снова принялась читать. На новом месте мне показалось уютней: было просторней и видно читать, хотя с утра я немного и смёрзла...

За эти два дня (3 и 4 апреля) немного успокоилась. Тех людей, что наловили, отправили. Но забрали очень и очень много людей. Два раза окружали завод и забрали всех рабочих, оставив специалистов и стариков. Везде делали облаву по селе все эти дни. Забрали многих и многих лучших и сильных людей. Оставляют стариков и калек. Говорят, что снова будет мобилизация в апреле, но какая – не знают: или мобилизация мужчин только, или всех подряд...

На Женином месте я и просидела до вечера. Вечером и вообще сегодня все, кто прятался, вышли и ходят свободно. Вылезла и Таня, и Ольга, а Алёша даже на работе был. Я тоже вечером вылезла, но не показывалась. Когда стало совсем темно, я вошла в хату. А Женя уже целый день ходит на дворе.

Все спали в хате, но тоже беспокойно, всё же как-то страшно, не верится...

6.IV.43 г. Во вторник. Я всё же не выхожу на двор, надеясь, что сегодня ж шестое апреля – должна быть мобилизация. А Женя и все Антипенковы ходят на дворе.

Я целый день сижу в хате, читаю. Прочитала книжонку «Годы и...» – очень интересная книжечка. А теперь вот сижу и, вспоминая прошедшие дни с 25 марта и по 6 апреля, кое-что записую в дневник, почувствовав свободу хотя [бы] на пять минут, так как сегодня в день не произошло никакой мобилизации. Может быть, ночью будет облава? Еще за эти дни я сложила стих, вернее перекрутила песню «Из далеко Колымского края»¹, мечтая, что я всё ж таки не выкручусь и попаду в ту навеки проклятую Германию, и что этот стих будет подлежать не только моей жизни в Германии, а и всем, кто попадёт туда, и что этот стих уже подlezит жизни тех людей, что попадут уже туда.

«Из далёко германского края
Шлю я всем вам горячий привет,
Как живёте, мои дорогие, –
Напишите скорее ответ.
Я живу между гор и лесами,
Где кончается солнечный свет,
Я живу и без пищи й без дыханья,
Собралась уже йти на тот свет...
Но и пищи у нас сколько хочешь:

¹ Колымська табірна пісня 1933–1934 рр. про будівництво Магадана:

Из далёко колымского края
Шлю тебе я, родная, привет.
Как живешь ты, моя дорогая,
Напиши поскорее ответ.
Я живу близ Охотского моря,
Где кончается Дальний Восток.
И живу без нужды, и без горя,
Строю новый в стране городок.
Вот окончится срок приговора,
С Колымою и морем прощусь,
И на поезде в мягком вагоне
Я к тебе, дорогая, вернусь.

Есть и бруква, и капуста, и свекла,
И не нажились ещё мы на свете,
А эта пицца вмереть помогла...
И квартира в меня не пустая:
Много живых и мертвых людей,
Мы живём здесь, всё время страдая,
Доживаем минуты этих дней.
Если жива окончу я срок этот,
И с Германией навеки прощусь,
То у поезде (товарном) на крыше вагона
Я же к вам, дорогие, примчусь.
И страдать я навеки окончу,
Буду больно на Украине жить,
Любоваться украинской красотой,
А Германию навеки позабыть...».

7.IV.43 г. Среда. Приходили ко мне девушки – Галина и Лида. Гуляли до самого вечера. Много говорили, мечтали о будущем. Вечером я их проводила.

8.IV.43 г. Четверг. Была целый день дома. Вечером была у Вали и решили итти на работу в завод.

9.IV.43 г. Пятница. Я на работе в заводе на прессах. Работать хорошо: все знакомые, весёлые ребята. Меня начал презирать Т.К. Он мне не дает покоя.

10.IV.43 г. Суббота. Я тоже на работе. Работаю с Аллой С. Сегодня к нам подходили Ваня Ч. и Ваня Р., хотели что-то сказать мне, но через Аллу постеснялись.

11.IV.43 г. Воскресенье. Целый день гуляли в парку: я, Галина, Лида, Алла и Лина. Вечером были у Лины. Пришла ещё и Рая. Лина нам играла и пела, мы танцевали. Вечером разошлись домой.

12.IV.43 г. Понедельник. Пришли в завод на работу. Вдруг нас всех, работников завода, посылают работать на отделение совхозов на десять дней. Пришли домой, взяли всё, что надо, и ушли 115 человек в совхоз «Замривода», 15 км. Пришли мы туда в два часа. Нам не разрешили даже поесть, не то что отдохнуть, и сразу же на работу ушли в поле. Здесь

мне кое-что случилось. Толя К. всё время цепляется ко мне. Наконец сказал Гале Б., чтоб она сказала мне о его желании встретаться со мной. Мне это показалось смешно, потому что он очень нехороший парень, и я преждевременно от всего отказалась. Вечером, когда возвратились в совхоз с работы, мы хорошо разместились в своём общежитии (в клубе).

За все эти дни нашего пребывания в совхозе с 12 по 21 апреля мы прожили очень и очень весело. Я была с Валею. Нами увлеклись мальчишки: Ваня Р. и Ваня Ч. Они нам предложили сделать на 25 апреля к нам визит.

В один вечер Ваня Ч. объяснился Вале о своих чувствах к ней, а мне переказал Валею, что со мной хочет встретаться Ваня Р. Но Валя мне этого ничего не сказала. Почему? Не знаю.

И все же взгляды и намеки Вани Р. я не понимала, хотя видела, что он меня презирает. Все эти дни он ходил сумрачен, видя, что я не обращаю на него внимания, потому что я ничего не знаю о его чувствах, а он же думает, что мне всё сказано Валею.

Все эти дни он будто сердит на меня. В это же время я кое-что говорила с Колей М., в вечерние часы, и в этот час часто проходил мимо Ваня, ничего не сказав. Но всё это ничего... Но ещё произошло что-то такое, о чём не стоит вспоминать, и это было только со мной, Галей Мервой и Галей Антоненко.

20 апреля, во вторник, мы ушли все домой. Некоторые ушли в 2 часа дня, некоторые позже, а мы совсем вечером. Шли: я, Валя, Анна, Галя Ант. и Галя Б. и Сафронюк (наш бригадир). Ночь застала нас в Яготине. Здесь как раз ловили в Германию.

И мы проходили через руки полиции, но благодаря Сафронюку мы прошли. Только вступили в парк, как по нас начали стрелять, но мы всё же удрали и пришли домой. Дома тоже везде ловили.

21.IV.43 г. Среда. Вышла на работу в завод. Нас послали в транспортёры, но мы побоялись, потому что сегодня предстояла облава на завод, и мы ушли домой. Дома я всё сделала для себя. Вечером у меня была Лина. В три часа дня на заводе была облава, но взяли мало, все попрятались.

22.IV.43 г. Четверг. Прихожу на работу, когда говорят, что снова все едут по отделениям [в] совхоз. Мы возвратились домой, взяли кое-что и отправились в завод. И всех девушек взяли на машину и отправили снова в Замриводу¹. Мальчишек – всех в Черняховку. Привезли нас 30 душ. К обеду мы не работали. Пообедав – в 2 часа все ушли на работу: обкапывать свеклу. Было очень и очень скучно и грустно без мальчишек, да и вообще, нас мало было – после 115 та 30 душ. Пробыли мы здесь три дня.

¹ Відомостей про населений пункт Замривода не встановлено.

24.IV.43 г. 24 апр., в субботу, мы окончили норму в 11 часов и отправились домой. В Лесняки пришли в 2 часа. Куреде Г. я передала писмецо, чтобы немедленно явилась договориться нащот визита. Дома я немного приакуратилась и ушла к Кате, которая тоже только что пришла с Черняховки. С ней мы пошли к Вале и ушли в парк. Долго рассказывали друг другу о своей жизни, протекающей в совхозах. Вдруг к нам прибежали Лида и Галина. Произошла маленькая встреча, и сразу же начали говорить о визите. Решили, что погуляем в Галины. Возвращаясь домой, хотели все итти на всеночную в церковь, но ушли только я и Лида. В церкви были минут 10, а потом пошли к Лиде спать, говорили недолго, потому что я была сильно устала. Перед утром Лида снова бегала в церковь, но я не пожелала.

25.IV.43 г. 25, в Воскресенье, возле церкви я встретила Валю, и сразу же ушли домой. К нам пришли Лида, Галя, Надя, и я и Катя, и Валя ушли в парк. В парку было очень хорошо. Немного погуляв, мы возвратились домой. Зашли к Кате, погуляли и начали собираться итти к Галине готовиться к визиту. Вдруг Катя говорит, что она не будет гулять. Долго просили её, но она отказалась. Валя пошла что-нибудь дома взять, а я, Лида, Галина и Надя пришли ко мне. Я тоже кое-что подготовила. Сели, выпили по чарке, пообедали и ожидаем Вали. Их нет. Лида и Галина решили пойти к ней. Мы с Надей вдвоем у меня. Вдруг видим: идут улицей мальчики, которые должны сделать сегодня к нам визит. Мы с Надей попрятались, чтоб они нас не заметили. Они прошли мимо и ушли в парк. Лиды и Галины нет. Мы решили, что они встретятся с мальчиками. Мы с Надей тоже ушли к Вале. Девочки были уже на дворе и говорят, что видели мальчиков, но только сдаля. И мы решили втроём уйти в парк: я, Лида и Надя, – а Валя, Галина и Катя (она уже согласилась) – итти готовиться к Галине. В парку мы долго ходили, желая встретиться с мальчиками, а они тоже нас ищут, и вот они нас, а мы их, и никак не встретимся. Но наконец-то сошлись. Долго говорили. Они [в] чём-то подозревают нас. Ваня Р. всё время грустный, всё время кидает сердитые взгляды на меня. Но ведь я же до сих пор ничего не знаю о его желании. И он всё время сидит сзади и не говорит. Здесь мы с мальчиками договорились, где мы сегодня будем. Решили йти домой. Ваня Р. почему-то не желает к Галине, а только в меня. Наконец договорились, что будем у меня. Идя домой, мы встретили Алёшу Антипенка (моего соседа, который в казаки ушёл), он приглашает меня отвезти на велосипеде домой, там к нему пришли казаки, и чтобы погулять. Я ехать не пожелала. Мы зашли к нам с Лидой и Вале. На дворе были все эти казаки и Володя М., был баян, зашёл и Ваня Р. с Мишей Карпеко и Колей Мервой. Он немного поиграл. Дома в нас произошло неблагополучно. И я написала записку мальчикам, что если они придут ко мне, то пускай идут к Галине. И мы ушли к Галине. С нами шёл и Ваня Р. Но мы ему об этом не сказали, что у меня не будет, а у Галины.

Дорогой, недалеко от Галины, мы встретили Катю и Валю: они шли домой (Вани уже не было с нами). Мы им всё рассказали и возвратились к Галине. У неё была полная квартира каких-то мальчиков, которыми она была очень недовольна. Мы сразу же ушли к Лиде, а эти мальчики тоже ушли. Взяв кое-что у Лиды, мы снова пришли к Галине. Уже не было никого. Начали готовиться и ожидать мальчиков. Но их не было. С Надей Куредой пришли её сотрудники, с которыми она работает в Дарнице. Сами они с Борисполя – Володя и Надя (брат и сестра). Они прекрасно пели под гитару, танцевали под патифон. Окончательно потеряв надежду о приходе мальчиков, мы решили разогнать скуку. Галина пригласила ещё трех мальчиков (единокласников) – Олега К., Витю Ш. и Володю Б.

Всё поставили на стол и начали веселиться, хотя было и не очень-то весело. Мы все грустили о том, что не пришли мальчики, и о том, что мы так нехорошо сделали. Всю вину мы брали на себя, но и мальчиков не оправдывали. В этот же [день] Валя мне говорит, что ей и мне мальчики простят, стоит нам только хорошо поговорить. Меня это встревожило, почему только ей и мне, а не всем, почему именно простят? В это же время она мне всё призналась о Ване Ч. и Ване Р. И вот только теперь я поняла всё, почему Ваня Р. все эти дни грустит, почему он так часто смотрел на меня, почему простят только мне и Вале, и почему именно простят, и что мы должны сказать им? В это время я очень огорчилась на Валю за то, что она до сих пор ничего мне не сказала об этом. Я очень грустила. В два часа ночи мы с Валею и Катей ушли, несмотря на те опасности, что могли нам встретиться на пути, и несмотря на то, что нас очень просили остаться ночевать в Гали. И мы ушли. По дороге мы никого не встретили, домой пришли благополучно.

26.IV.43 г. Понедельник. Я [у] матери спросила: приходили ли ко мне мальчики? Мать ответила, что нет. И этим я осталась довольна. Вскором пришли Лида, Галина и Надя, и говорят, что видели Ваню Р., то он не сердится, а только обиделся, что мы подвели их, но всё же не сердится. Он пообещал днём быть в парке с гармошкой. Мы зашли к Кате, здесь была и Валя. Мы пошли в парк. Приземлились в одном месте. Вдруг идут Коля М., Ваня Ч. и ещё некоторые мальчики. Они пришли к нам, поздоровались, обернулись и ушли. Минут через пять снова пришли Коля М. и Стёпа Ц. остались возле нас, а Ваня Ч. ушёл. Мы решили, что он рассердился на нас. С Колей мы долго говорили. Он рассказал, как они приходили ко мне, что после этого было. Мы начали их всех обвинять, а он нас всех. До двух часов мы просидели, обговаривая вчерашний визит. Потом решили уйти пообедать. Коля пошёл домой, Валя и Катя – тоже, а я, и Лида, и Надя пришли ко мне. Мы выпили по чарки и пообедали. И снова ушли в парк. Катя собралась уже ехать в Черняховку, и мы с ней распростились. Валя тоже где-то ушла. Мы были втроём. Нашли хорошенькое местечко и сели отдохнуть. К нам снова пришёл Коля М., потом Витя Ш., ещё подходили мальчики. Наконец пришла и Валя.

Решили ещё походить по парку. Встретили Катю К. и Аллу С. Мы ходили вчетырём: я, Валя, Витя и Коля. Мы начали городить чудную чепуху (я была невестой, Коля – женихом, Ваня и Витя – кумы). Долго ходили, шутили и вот встретили Ваню Ч. с мальчиками. Конечно, мы бросили ему несколько комплиментов за визит, и он проговорился кое в чём. Потом решили уйти уже домой, так как солнце закатилось уже давно.

Выходя уже совсем из парка, как встречаем Ваню Р.; он стал просить, чтобы возвратился в парк и погулять. Мы возвратились и встретили Ваню Ч.; его Ваня Р. послал за гармошкой (она была у его). Через десять минут мы уже сидели [в] парке над рекой и слушали гармошку. К нам пришел ещё Василенко Афанасий. Долго гуляли. Потом Ваня Ч. и Афанасий ушли. Мы тоже, погодя немного, ушли. Валя и Алла дошли додому. Я шла с Колей, Лида – с Ваней Р., Надя – с Витей, и Коля К. – с Афанасием, который нас встретил в совхозе. Я чувствовала себя нехорошо, потому что из-за шуток пришлось мне с Колей итти домой, и я вижу, что клеится уже не на шутку. Я очень жалею Ваню Р., что он шёл с Лидой. Но я не знаю, почему он шёл с ней: или потому что я шла с Колей, или он рассердился на меня, или ему просто Лида понравилась. Дойдя до моего двора, мы распростились. Коля, вижу, остаётся, и я решила преждевременно уйти. Он было пристал за фотографию, которую я сегодня в парку у него забрала (фото его), но я говорю, что очень смержла (я была раздетая) и потому ухожу. И так мы разошлись. Я долго не стала, думая о всех этих днях, и обо всём, что произошло в эти дни.

27.IV.43 г. Во вторник. Сплю. Слышу, кто-то говорит, что надо идти на работу. И я розчунялась немножко. Это сменный инженер (химик) Борысенко (сосед) говорит, что и Галя его, и Галя А. ушли на работу, потому что сегодня должны ловить в Германию, а в заводе где-нибудь спрячутся. А сегодня нам должен быть выходной – всех рабочим завода, которые работали и в воскресенье в Замриводе. Я собралась и почти бегом ушла в завод. Второй гудок застал меня на полдороги. Прихожу – всё по-местному. Я тоже села на своё. Но никто не работает. Говорят, что сегодня должен быть выходной. Мы долго бегали, хлопотали, и наконец нас отпустили домой. Прийдя домой, немного отдохнув, я наконец-то встретилась со своим дневником, с которым разлучена была ещё 6 апреля.

«Дорогий!

Я здаюся і стаю жертвою в війні з своїми почуттями, і тому рішила перша передати Вам свої, так дорогі для мене ці почуття. Можливо, ще не пізно для мене ці почуття. Можливо, ще не пізно для мене і не шкідливо для Вас...

Л...! Я Вас ще й не знаю, але вже люблю, хоч бачу і люблю ту людину, яка уже стоїть над безною і дивиться в саме обличчя, в самі очі смерті... а я все ж таки люблю її...

Любий...!

Ваш образ для мене – незабутній...
Люблю, чекаю.
З привітом і міцним п...
Любивша вас!..»

Е . Т - А .- Н - .
І .. М – У ..- Д -..
С ... О --- Ж ...- Б -...
Ж Ш ---- 4 6 -....
5 ноль ----- кома .-.-.-
точка.....

В .- Г --. Р .-. К -.-
Н ..- З --- Л .-. ь -.-
Й .— Ч ---. П .--. И -ю—
1 .---- 9 ----. Я .-.- Щ ---.-
2 ..--- 8 ---.. Ф.-.- Ц --.-
! --.-—
: ---...

Что такое любовь?

Любовь – это сила возвышенного чувства. Любовь получается в силе уст.

Что такое горячая любовь? Нежная любовь? Горячая любовь – это поцелуй в щеки и глаза. Любовь разделяется на общественную и взаимную. Любовь общественная – товарищеская любовь, взаимная – любовь двух. Когда задаёшь вопрос девушке: «Любишь или нет?» – смеётся (этим тебя огорчает), можно убедиться, что она не любит. Когда мальчик идёт с девушкой и говорит, что любит, не верь – ложь. Если в тёмную ночь мальчик, идя с девушкой, хочет поцеловать её, а она не хочет, то не целуй. На прощанья дружбы должны поцеловаться. Если мальчик прижимает свое лицо к лицу девушки, то это значит, что он хочет её поцеловать. Когда мальчик не знаком и всё время следит за девушкой, то это тоже значит – хочет познакомиться. Если мальчик при встрече или в кино, или в театре сжимает сильно руку, то не кричи, это значит – он крепко любит. Правая рука для всех, левая – для друга. Если мальчик любит девушку, а она на него не обращает внимания, то он должен держать на неё крепкий взгляд. Разговаривать нужно о кино, о театре, но не о любви. При встрече нужно держать её руку в своей, и если она её пожмёт на прощанье крепко, то, значит, любит. Если мальчик любит девушку, а она тебя нет, то будь с ней ласков, говори (для

себя), что для тебя другие дороже. Если это не поможет, то забудь её и не обращай на неё внимания. Когда при встрече мальчик поцелует девушку и она опускает глаза, то можно ещё раз её целовать. Чтобы любовь была продолжительная, то ласково надо относиться к девушке, и прежде всего изучи её: как можно почаще назначай свидания и не опаздывай, не будь гордым, жестоким. Если мальчик при встрече смотрит девушке в глаза, то он в неё влюблён и ждёт удобного случая, чтобы познакомиться, или сойтись с ней поближе. Если девушка не выдерживает его взгляда и опускает глаза, то она тебя тоже любит. Сразу не говори ей о своей измене другой, убедись хорошо в её любви, доверяй ей, а потом узнай, если отдана тебе, можешь ещё ближе сходитья. Если любишь девушку всей душой, телом и сердцем и она тебя тоже, то можешь на ней жениться.

Люби девушку простую и красивую!

Никогда не изменяй её, когда женишься.

Жалей на каждом месте – будешь жить хорошо и счастливо.

Фонди НМІУДСВ. – КН-255280. – Д-60772. Оригінал. Рукопис.

ЩОДЕННИК АНТОНІНИ УЛАНОВСЬКОЇ

1942–1944 рр.

17.10.1942 г.

Нас тоже посадили учитись паять. Я училась дней 10, потом меня перевели в самый уголок до майстра [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] хлопца, паять трубы. И так потекли тяжёлые минуты¹. [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] тоже училась паять, потом у неё разболелись [Фрагмент відсутній. – Упоряд.], и сидит. Пришёл «Очкарь»² [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] немецкую кухню, что-то сказал повару и ушёл. [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] постояла, постояла – ничего не поняла. А тут идут на обед. Она тоже пошла, потом опять пришла

¹ Від 6 жовтня 1941 р. до 16 жовтня 1944 р. Антоніна Улановська зі старшою сестрою Оленою працювала на військовому заводі Клатте в м. Венер (нім. Weener), земля Нижня Саксонія, Німеччина. Завод металевих виробів Теодора Клатте (нім. Metallwarenfabrik Theodor Klatte) – підприємство авіаційної промисловості, постачальник деталей для літаків. Теодор Клатте був власником компанії, а також другом Германа Герінга. Крім сотень місцевих жителів, у виробничих та складальних цехах працювало чимало іноземців, переважно нідерландців, та близько 250 примусових робітників зі Східної Європи.

² Майстер на виробництві, високий чоловік, років 30, в окулярах. Дівчата дали йому прізвисько «Очкарь».

в цех и сидит, и сидит. Приходит опять «Очкарь», спросил, почему ты здесь сидишь, – она ничего не поняла. Надька, переводчица, перевела, чтоб она шла работать на кухню. Она поработала там дня 2–3. Пришёл Кепа, повёл в маленький цех, в контору. Кухня была там, где и наш барак. Из конторы какой-то носатый хлопец, который прилизывает волос, повёл в большой цех и Шуру Морозову. Там её поставили слесарем, оббивать трубочки. Так потекли мучительные дни. Я сваривала, а Лена – слесарем. Часто ходили мы стоять в уборную, чтоб скорее проходило время. Но гоняли оттуда. Больше 5 минут не разрешается. Хотелось очень кушать в эти дни. Суп был очень плохой, мы его поковыряем и бросаем. А на ужин нам его переварют и опять дают. Тогда мы давай от поваря его выливать в канаву. За канавой – железная решётка, за которой ходили много жирных гусей, они были на воле и накормленные. А мы! От гадство! И делалось обидно. Суп, в котором попадались даже черви.

4.09.1943 г.

Итак, сегодня уже 4.09.43 г. 4 сентября. Суббота. Почти год! 20 сентября, через 16 дней будет год, как выехали из дому¹. Ничего я не написала про нашу жизнь дальше. Ну, ничего, напишу кратко сейчас, а потом буду дальше «свою жизнь германскую» описывать. Сегодня суббота. Работали до 1 часу дня. Потом мы в 3-х: я, Кисиль Уляна и Валя Молчанова – мыли в коридоре пол. А потом всё время хоронились от «Хропка»² в шкафах. «Хропко» и «Куриный бог»³ гоняли чистить фасоль.

[Фрагмент відсутній. – Упоряд.]

Теперь продолжаю. Работаю я на сварке, Лена – слесарем. Суп дают очень плохой, из морковки и брюквы. Одну мыску выесть можно без отмаха, живот полный, а кушать хочется. Только аппетит нагонишь. Тогда стали махлевать. Только гудок на перерыв в обед, или вечером на ужин, бежишь во всю в столовую. Тогда сначала не расставляли суп по столах. И то бежишь, может, захватишь три тарелки. Начали считать тарелки, людей. Начали красть. Старший повар начал отнимать, бить девчат. Не было тогда ещё хлопцев. В субботу и воскресенье следить стали, не везут ли брюкву, морковку или картошку. За каждую морковину и картошину получали бубней. Жили сначала мы в старом бараке. Очень спать боялись ночью. Кто-то ходил по цементовом полу здания. Здание очень высокое. Чердак внутри барака. Не закрывают даже и ночью. Полицейский не разрешает: «Чтоб выходил плохой

¹ До війни Антоніна Улановська з батьками, сестрами Оленою і Тамарою та братом Віктором жила в селищі при залізничній ст. Штерівка в Луганській області (від 2014 р. – окуповане Росією смт Штерівка, юридично у складі Луганської області)

² Йдеться про німця-наглядача на прізвисько «Хропко» («Хропун»), який ходив із батогом по табору й карав неслухняних робітників.

³ Низький, трохи згорблений німець на прізвисько «Курячий бог» працював у заводській їдальні.

воздух». Говорили, что оттуда вылазит домовый. Старшие, 1918–20–22 года, пугали младших. Мы зсували две кровати и ложились вшестерых. Одни на одном. А ночью, как проснёшься, жутко. Ляцала в бане вода, хлюпала. Ветер на дворе выл зловеще, а ещё страшнее, когда тревога. На работе смотришь на часы, молишь Бога, чтоб быстрее шли часы, двигались стрелки. Но они как будто стояли на месте. В субботу работали до 1 часу, в воскресенье до 12, а потом и до 2 часов дня. А в понедельник, вторник и четверг – до 7, а в среду и пятницу – до 6. Тогда пошла чутка, что привезут девчат и ребят. И мы ждали. Может, из наших кого-нибудь привезут. А положение ставало всё хуже. Вставали бы [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] темно, свет горел. Шли на работу голодные и холодные. А на дворе осень. Шли дожди. [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] тоже темно. Идешь и [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] рукою, чтоб не упасть в канаву или [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] не стукнуться. Варил нам суп повар. Всё было то сырое, то переваренное, но больш морква и брюква сырая, хрумчала под зубами. И всё было перемеленное на машинку. Супу не хватало всем. Кто смел, тот два съел. И больше уходили из столовой не солоно хлебавши. Попадались даже большие червяки. Но успокаивали себя: «Не те черви, что мы едим, а те, что нас едят». [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] Ростовские¹ девчата 30 чел. Мы их сразу почему-то невзлюбили. «Блатные-ростовские». Сварили нам тогда баландушку из сырой капусты, поковыряли, поковыряли и забрали с собой, чтоб не оставит на столе. А то на второй день на обед дадут. Пошли повыливали в канаву. Тогда саме привезли брюкву. Мы ночью ходили воровать. И ели с аппетитом. Ростовские нам рассказывали про фронт и т. д.

А уже для нас построили новые бараки. Мы приготовили койки, матрасы. Наша комната третья от краю. В окно – восход солнца. Но ростовских вечером повели туда и разместили в наших комнатах. Мы очень жалели. Ведь там у нас и печка хорошая. А ещё чтоб в комнатах было по 12 чел., а нас, штеровских², – 14: я, Лена, Мария Мещерякова и Ворошилова, Галя Савченко, Лора Носко, Оля Безродная, Валя Щebetова, Тося Хаустова, Нина Раганова, Настя Долгоненко, Рая Медведева, Шура Трофимова и Люда Задорожная. Их 12 стало в первой комнате, у второй – десятовские³ тётя Поля Морозова, Тамара, её дочь и Шура-племянница, Тоня Голикова, Катя Короткова, Зина Тихонова, Нина и Люба, двое сестёр, и другие. Катя Галушка и др. В нашей, третьей, – я, Лена, Таня Старых из № 21⁴, Вера Голошубова № 10,

¹Ростов-на-Дону – адміністративний центр Ростовської області, Росія. На межі з українським етнокультурним регіоном Донщина.

²Дівчата із с-ща Штерівка Луганської області.

³Дівчата із селища при шахті № 10 у Луганській області.

⁴Дівчата із селища при шахті № 21 у Луганській області.

Вера Чумакова из Красного Луча¹, Клава Кочукова № 21, Парамонова Шура и Поля, Поля работала сейчас на немецкой кухне – очень полная, Валя Молчанова, Лида Баламутова из Боково-Антрацитовской шахты 7–7-bis. Пока у нас было 10 чел. А одна двухъярусная койка была порожняя. Итак, мы перешли в новые бараки. Кажется, в ноябре, уже забыла когда. Выдали нам шуги – колодки деревянные². Здесь стало нам лучше. На кухне стали одни русские. Суп стали расставлять по столам в мысках. Но всё равно кушать хотелось даже больше, чем тогда. Забыла написать, из Львова ехали больные. Мы им передали письмо. И в старом бараке одной Соней передали. И так работали мы, а под сердцем ссало, хотелось очень кушать, кружилась голова. Жили мы, ничего не зная. Только мечтали: скоро ли всё это кончится. Скоро ли этому конец? В бараке жили больные, между ними и Лора Носко. Их собирались отправлять домой. Между ними Нюся Комиссарова, Нина, Любина сестра, из шахты № 10.

Воскресенье 6.09.1943 г., вечером

Сегодня утром дали по ложке сахару и хлеб 3 скибки. Работали до 12 часов дня. В обед – картошка в мундерах и подливка. Выпили по кружке пива (30 феников)³ и по 2 лимонаду (25 феников). А то всё время сидели на койке с Верой Чумаковой и споминали и рассказывали прошлое, домашнее. Пели песни. Учили «Дворянская дочь»⁴. Вчера пустили домой письмо, на адрес Илюхина. В ужин – мучной суп. После картошки в обед тошнило. Потом я сидела, делала себе немецкую причёску, но у меня ничего не получалось. После ужина пошли ростовские – Нина, у неё сейчас больная нога, и Маня Лакеева (Маненька), и я – гулять до кустов. Я там украла, вырыла из кубаха две картошинки. Пришла в барак. Лена спекла её и одну маленькую рыбку. Сейчас в комнате тихо. Все разбежались, кто в столовую – Вера Г., Таня С. и Поля П. А то легли спать. А я продолжаю воспоминание.

Я болела тогда глазами, у меня от сварки [Фрагмент відсутній. – Упоряд.]. 15 дней была дома. Ходила красть брюкву [Фрагмент відсутній. – Упоряд.]. Мы написали домой большое письмо – 5 листов. И вдруг приехали [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] девочки. Их стали

¹ Нині – м. Хрустальний Луганської області, від 2014 р. окуповане Росією. Перейменоване де-юре у 2016 р. рішенням Верховної Ради України.

² Робоче взуття.

³ Пфеніг (нім. Pfennig) – німецька розмінна монета. На німецьких землях пфеніги карбувалися від VIII ст. і до запровадження у 2002 р. євро.

⁴ Пісня на вірш російського поета Миколи Некрасова «Огородник» (1846 р.).

расставлять по комнатах. Всего чел. 10. До нас двоих поставили харьковских, Богодухівського р-ну, ст. Гути, Богодухів¹.

[Фрагмент відсутній. – Упоряд.] дня на 1 Мая! Было очень грустно и скучно! Как там родные дома? Мы за них ни на минуту не забывали. Всё думали и мечтали. Появились у нас новые песни про нашу жизнь: «Я у карты не гуляю», «Лампада» и др. И, наконец, завтра день идти [працювати в денну зміну. – Упоряд.]. И делалось страшно, опять не будем спать ночью, бо мы уже привыкли, а днём кунять. Да ещё с немками! Кажется, 11 мая в день пошли. Много девчат перевели в большой цех. Также и Лену. Меня оставили [в малому цеху].

Четверг 9.09.1943 г.

Сегодня утром было холодно и на дворе, и в цеху. Над речкою густой туман. Потом, в обед, стало очень жарко. Сейчас девки зовут [цю пору осені] «бабье лето». Я после работы помыла голову, искупалась в комнате. Работы в цеху много, но для меня нету. Я после обеда и не села за свой станочек. Гоняли и сегодня на фасоль. Но я и Лена не пошли. Сегодня новости: «Италия покончила войну с Америкой»². В уборной шум и галас. Девки стоят по 25–30 минут, не боятся никого и ничего. Роза Рахимова говорит: «Полжизни прибавилось». Вчера мы получили письмо и две открытки от Клары У. Пишет, что питание улучшилось. А писем из дому не ждуть, так что «из города немцы выезжают», и эти слова подчёркнуты. Да ещё сегодня новость: «Нельзя писать домой письма, никому». Много писем вернулось. Ещё говорят, не знаю, правда ли, что Харьков и Киев в русских³, а Ворошиловград⁴, в том числе и Штеровка, в кольце. А также Минск. Это нам пишут хлопцы с Германии, а ещё пишут Мещеряковы, что в Штеровке, кто не хочет идти на работу – расстреливают. Недавно получили письма из дому Рая М. и Надя Д. По записочке. Пишут Валя и Зина, ихние сёстры. Все по-старому, ночью бомбили. На нашей улице убило Марусю Холошенко, и её ребёнка, и корову. Бомба попала в дом. Снаряды и бомбы часто падают. Бывают жуткие минуты. Пишет Валя Рае уже 6-е письмо, но Рая получила только первое. Ещё Валя напомнила про какой-то случай из Аллочкой, Раиной племянничкой. Ещё мы читали газету, что через 2 года будут

¹ Гути – селище міського типу Богодухівського району, Харківська область.

² 3 вересня 1943 р. була підписана угода між представниками італійського уряду та союзниками по антигітлерівській коаліції про беззастережну капітуляцію Італійського королівства та його збройних сил. Офіційно умови капітуляції були оприлюднені 8 вересня 1943 р.

³ 13–23 серпня 1943 р. – четверта битва за Харків, вигнання нацистських окупантів із міста. Бої на околицях тривали до 30 серпня. 6 листопада 1943 р. – вигнання нацистських окупантів із м. Київ. Узяття міста відбулося до чергової річниці Жовтневого перевороту, без урахування тактичної ситуації, що призвело до численних невиправданих жертв.

⁴ Нині – м. Луганськ, адміністративний центр Луганської області. 14 лютого 1943 р. із м. Луганськ, а 1 вересня 1943 р. – із с-ща Штерівка було вигнано нацистських окупантів.

давать отпуска домой на две недели, дорогу не вчитуют. Но только тем, кто это заслуживает преданностью. А нам быть 3–4 года. Потом ехать домой только тогда, когда: 1) найдут тебе на Родине работу у военной промышленности; 2) если найдешь себе родственника, который работал бы за тебя в Германии. И это всё зависит от военного положения. Этот приказ приключается в действие с 1/8–43 г. Но никто этому не верит. «Труд»¹ за 6 сентября читали, что, несмотря на военное положение, возврата пленных и работающих с востока на Родину не будет. Но это видно, к чему они пишут. А на фабрике слухи за слухами. Из нового цеха много перевели девушек в наш, старый, цех. А теперь говорят, что будут отправлять на новую фабрику. Уже 10 хлопцев записали: Романа, Костю, Макара, Васю, Мишку, что с харьковской Любой, Гришаку и др. С каждым днём всё слухи и новости. Домой послали два письма на один адрес, который взяли девчата у Максименко Моти, у них стоял этот немец на квартире в Штеровке. В первом письме фото послали. А два ещё письма на адрес Владимира Илюшина. А открыток сколько мы послали по почте – не пересчитать. Переводчица мадам Миллер теперь уже не у нас. Она сама русская, замужем была за немцем. Мужа её убило на фронте весной. Он был военным, кажется, майором. У неё девочка лет 15–16. Она, прощаясь с нами, чуть не плакала. Она уже привыкла до нас. Теперь она на бирже переводчицей. А теперь пока Шура из 1 комнаты – харьковская, кучерявая, толстая, староста, косая. А потом не знаю, кто будет, наверно, «Гончая сучка». А наш старший полицай «Хропко», «Фон-дер-лянд», не хочет, чтоб эта сучка была. Говорит, что тогда он бросит здесь работать. Он стал уже сейчас хороший для нас. Но сейчас он очень злой, у него убило на фронте сына. Мы пришли сегодня с работы в 7 часов, а его уже не было, уехал домой. И потому мы сегодня не пошли на фасоль. А то нас каждый день гоняют до 10-ти, до пол 11-го вечера. У нас в лагере есть один муж и жена. Его наш «Хропко» назвал «Комиссар», а теперь их все зовут так: «Комиссар» и «Комиссарша». Он говорит, что ей 29 год, но я б дала ему 60, а ей 65 год. Она очень ревнивая. Я таких людей встречаю первый раз в жизни. Вот сейчас у нас в комнате два полицая. Они нам сказали время: 25 минут 11-го. Один – Herr Willi, его зовут «Пузатый», и другой – «Баба в шляпе», тоже пузатый, его зовут Herr «Зениткин». А то ещё у нас третий Zimmermann – комнатный человек. Сейчас они ушли уже. Писать я кончаю. Тоня Улановская

16.09.1943 г. Четверг

Утром очень холодно. Большой ветер. Начинается осень. И так сегодня до самого вечера холодно. На работе очень весело мне с Маней Л. [Маненькою. – Упоряд.]. Мы с ней воровали в 9 часов утра лук, а после обеда – морковь. У меня сегодня [для] работы много

¹ «Труд» – щотижнева газета для російських робітників. Виходила в м. Берлін у 1943–1944 рр.

деталей, но нет пластиночек, и я сидела за столом с Маней Лакеевой и Пашей Усик. Паша перед вечером мне рассказывала много интересного про свой дом и свою родину. Про своих соседей. Она рождения 1924 г., а Маня Л. – 1927 г. Я сейчас с ней очень дружу. Мы с ней как брат с сестрой. Кормят нас лучше, суп густее. У это воскресенье давали хороший суп из бобов, давали и добавок, утром по ложке сахару, а в ужин суп мучной. Выпили по три кружки пива. Гуляли, бегали. Один раз за всё время у воскресенье не работали. Утром выпались. Потом я варила фасоль с картошкой, суп. Из Верой Чумаковой, она 1927 г. рождения. Она пекла картошку. За нашим бараком в железной кадуске горел огонь, и мы лазили здесь. «Комиссарша» стирала, грела воду и вываривала бельё. Тётя Киля и дядя Стёпа грелись, это больные, их вчера вывезли в лагерь безработных, а также и Галю черниговскую из горлом. Вчера собирались пожертвования на больных. А также вчера вывесили объявление на дверях «Чергування поломоек». Нас всё время гоняют после работы на немецкую кухню. Вчера плакали над цибулей. Но сегодня никуда не пошли. Сегодня в обед получила я письмо, которое я писала Наде Лютой ещё 2.08.43 г. Оно вернулось, я написала неправильно адрес. А также Лена получила от Тани Манец. Пишет, что Люся Журавлёва и Оля Власенко в Днепропетровске. И ещё, что девочки с Ивановки¹ получили письмо из дому, которое писано 29.08.43 г., и пишут, что на 30.08 в пять часов утра должны все эвакуироваться из Штеровки, с Ивановки и др. Остаётся 175 служащих. А то на одну подводу по 2–3 семьи, так что нельзя много взять вещей. Но и те, что остались, тоже будут отступать. И ещё – что Хрустальная шахта 5–7 за шахтой 7–8 провалилась, а ещё что Красный Луч провалился, ведь это всё подрыто шахтами. Все девочки расстроились. В нашей комнате Вера Чумакова и из 4 комнаты тётя Надя, Роза и др. Сейчас девки пришли с работы, Валя Молчанова и Поля Парамонова жрут виноград. Вера Г. пишет письма. Поля Кутя юбку шьёт, Таня Старых меряет платье, что купила, Вера Ч. лежит. Уляна и Федора спят уже. Вчера меня «Баба Кузя»² ругал. Но я не знаю, за что. Он меня прогнал от станочка, сел сам, пыхтел, пыхтел, хотел показать, как быстро работать, но и очки одел, но ничего не помог и удрал. А потом перед вечером я засмотрелась на дерево, которое около моего окна, думаю себе: какое оно красивое, и толстое, и высокое. Если б сказали, когда оно сгниет, тогда мы поедем домой, то мы б шли каждый и щипали его, чтоб скорее. Но вдруг меня кто-то толкнул в спину. «Лось», – пронеслось в голове, глядь – «Баба Кузя».

Получили мы свои фото, которые сдавали увеличить. Аппарат испортился, и бумага плохая. И карточки, которые мы ждали 2 месяца, вышли очень плохие. В субботу я получила два письма от Нади Лютой и от ней Лене и мне открытки. И от Люси Яковлевой открыточку

¹ Іванівка – селище міського типу Антрацитівського району, Луганська область. Нині – на тимчасово окупованій Росією частині території України.

² Прізвисько, яке дівчата дали заводському майстру.

и её фото, которые они писали 7.09.43 г. Пишут, что одна девочка засыпала на три дня. И описывают её сон. Да ещё недавно, кажется, позавчера, уехали в Bremen¹ 10 чел. хлопцев. Четверо маленьких: Вася, Вася, Коля, Кузя и Роман, Володя, Адам, Йосыф и др. А сегодня записали 10 девчат. Машины работают по 10 часов. А уже много вывезли машин и голландцев. Таню С. перевели на другие машины по 12 часов. А новости всё больше носят, что фронт приближается. Из Харькова письма повернулись. Говорят, что красные захватили Белую Церковь. А Лена уже давно получила письмо от Тани Манец, пишет, что забрали в концлагерь: Вову Омельченко, Вову Давыдова, Митю Руденко, Петю Плужника, Бориса Науменко с отцом, Соню и Люсю Мелехову, Марию Сулиму и др. Староста у нас Коваленко. Потом прислали, что в Штеровке в общест. саду большое красивое немецкое кладбище. Убило много людей. Разбило Денисенко хату, а родители остались живы, потом попала бомба в станцию, и от Бориса Вахля осталось полторы ноги, убито нашего Витичку. Попала бомба на нашей улице в дом Холошенка. В общем, дома дела неважные. Потом написали, что тех всех в Чистяково² расстреляли. Но обратно получают письма. Зотова Тося пишет, что погибло два лётчика, два – Борис Вахлай и Святошенко. Но вот получила письмо от Нади, Любы Н. Пишут, что Борис с отцом дома, а также Давыдов Владимир работают на старых местах. Дома всё казённое разбито, за исключением школы, там, где мы учились в последнее время. Там сейчас стоят немцы-железнодорожники. Где телеграф – лазарет. Днепропетровск в красных. А красные расстреливают женщин, которые стирали немцам бельё. А ещё – что Гитлер и Сталин были на съезде, а ворона там была и нам всё передала. Сталин сказал, что после окончания войны, ни один чел. не должен ступить на Родину. Разыскала Люда З. Веню, он у бауэра³. От Курбатова получила Таня Манец.

Немножко продолжаю.

Работала я всё время в день в маленьком цеху, немки давали хлеба, работа лёгкая и очень весело было. Тогда Лену перевели на огород. Тогда я наелась клубники вволю. Тогда Лена работала на горохе. Тогда её перевели в маленький цех, «Гончая сучка» перевела. А меня в скором времени на огород перевели, ездила к бауэру, было очень хорошо. Ездили в Голландию. Увидали голландских женщин и богатство этой страны. Ехали мы на машине. Пели песни. Но потом стали работать при фабрике на огороде, на горохе, и пололи цибулю, клубнику. Потом нас всех из огорода в ночь – в большой цех на сварку. Я работала, 8 дней мучилась. Потом на огороде с Варкой было очень хорошо. Я этот период описала в письме к

¹ Бремен (нім. Bremen) – місто в землі Бремен, Німеччина.

² Чистякове (у 1964–2016 рр. – Торез) – місто в Горлівському районі, Донецька область. Від липня 2014 р. фактично контрольоване російською окупаційною адміністрацією.

³ Бауер (нім. Bauer) – селянин, фермер.

Наде Л., а оно вернулось. Теперь пускай память мне будет. Из огорода на немецкую кухню – ещё лучше. А потом раз пришла инженерова жена и говорит, что плохо чистим картофель. И нас с Пашей Усик послали в маленький цех, а тётя Ксения осталась. Поляки поехали домой на 2 недели в отпуск. Галя днепропетровская на кухне немецкой стала работать. Фамилия её Баштанова. Из цеху меня в красильню. Дней 5 – в день, а потом в ночь. Здесь много я гуляла, когда нашу красильню из маленького цеху перевели в большой. А потом я пошла опять в маленький цех. И сейчас там работаю. Случаев у нас в лагере много. Первый случай: Вера Г. оторвала мизинец, Марию ударило током, Кате оторвало совсем 3 пальца на левой и три на правой руке, Фросе из Ростова закрутило и вырвало волос на голове и два ногтя на пальцах. И так дальше.

Долго мы жили так, абы жить, ни с кем не имели переписку. Не знали, кто ехал после нас. Но всё же мы подавали розыски. Но никак не можем найти Таню Е., Лиду Д., Марию Орел и Симу Ломакину. Нашли трёх Мещеряковых, 2-х Плетнёвых, Баника, Гапона. Узнали, что те восемь, что отделились у школы, на фабрике в Леере¹, уже несколько раз приезжали сюда. Надю забирали в концлагерь, она уже вернулась, знает всего 7 языков, 5 иностранных. Говорит, приеду домой – тогда расскажу, что было. А нашу Клаву Кочукову, что не схотела цех заметать, забрали в концлагерь – и до сих пор. А у нас в комнате сейчас вместо неё «Козулька» – Кутя Полина. Долго-долго не знали, кто ехал после нас, но подавали розыска, расспрашивали в каждом письме. И, наконец, получили. Я получила первое письмо от Нади Лютой. Я никогда не забуду того дня. И с тех пор начали иметь переписку. 1 июня Надя мне писала, 4 дня шло письмо. Потом Люся Я. нашла Ираиду, она в Мюнхене². Ну, пока всё, сейчас, наверное, уже первый час ночи. Ела сегодня виноград, давала Валя М. (16.09.43 г.).

28.09.43 г. Вторник

На дворе дождь был, теперь холодно. В комнате ещё не топится, не разрешают. Сейчас 5 час, идут голландцы. Я сижу дома. Ещё 17 сентября я прибила себе палец, работая в маленьком цеху на станку. Я долго не хотела сидать за него работать, но мастер посадил. Как раз я получила 3 письма: от Нади Л., Любы К. и Люси Я., а также вскоре и Клавы У. Она нам прислала нитки. И пишет, что Красный Луч осел на 1 м, а в некоторых местах на 1,5 метра, и много жертв. Я только вчера, 27/IX, дала ответ Наде Лютой и выслала фото Наде и Люсе вдвоем с Леной. Я не могла писать. Очень болит палец. Вот уже сегодня 11 дней, а он ещё не заживает, и я не знаю, когда пойду на работу. На моей машине работает Клара Харченко. Сейчас дома Нина Беликова, она уже 4 месяца с ногами, и Вера Чумакова 1 месяц с пальцем,

¹ Лер (нім. Leer) – місто в землі Нижня Саксонія, Німеччина.

² Мюнхен (нім. München) – місто в землі Баварія, Німеччина.

который она прибила на машине. Сегодня в 11 часов дня мы ходили регистрироваться в контору большого цеха. Нас вызывали. У воскресенье у нас была комиссия. Ещё у пятницу мы приготовились, говорили, что в субботу будет. Но в воскресенье, девчата не работали и разбудили чуть свет, наш барак второй, а комната третья, так что мы посмотрели, что делают полицаи. А на путях у нас за барак в столовой была стража. Они проверяли на чистоту, как нам приказали, что чей лагерь найчистейший, тому дадут премию с одежды или обуви. Но они что-то искали в бумагах и чемоданах. Но у девчат не так проверяли, как у ребят. У ребят всё до ниточки и в ботинках, в карманах. Но мы увидели, что проверяют, и попрятали все бумаги на чердак. У нас в комнате потолок картонный, а он во многих местах поотклеивался, так мы туда просунули свои альбомы и письма. Мария Ворошилова получила письмо от Вити Жолоса¹, он сейчас раненый в шею, но операции делать не будут, чтоб вытянуть осколок, потому что он не мешает жизни. А застрял он в глотке. Но шрама на шее не видно. Пишет, что в Штеровке большевики. Чтоб разыскали его сестру Ньюсю, она тоже в Германии, и он написал в каком городе, но я забыла и не пишу. Он сейчас в лазарете в Житомире и написал адрес военный на лазарет, а также и свой военный. Почему он военный? Не знаем. Потом прислали девочки с Австрии адрес Тани Езерской, который им с дому прислали, они его еле разобрали. А сейчас, говорят, 40 км от Польши фронт. Но поляки, которые ездили на отдых домой, вернулись уже. Это ездила вторая партия: Стасик, Герик и др. А вчера, 27/IX, Лена получила письмо от Тани Манец. Пишет, ходят за грушами, получила фото, то, что мы с Леной сняты. И что от Лены Шушмаковой из Леера она не получает письма. А получила от Тони Ковалёвой. Пишет она, что ихний лагерь и завод разбомбили, не знает, как остались живы. А Люся Я. и Тося Зотова получили от Тани Езерской письмо и фото. Очень красивая и полная. Живет очень хорошо. И спешит писать письмо потому, что спешит встретить гостей.

А вчера, 27/IX, нас провели «гости». Сначала одна тревога, а потом много раз нападение, приближение врага. Это было перед обедом. Как начали густы самолёты. Мы сначала сидели в комнате, а потом вышли во двор. Боже мой, я ещё сколько живу на свете, ещё столько не видала самолётов. По них стали бить зенитки, но они спустили гостинцы, успокоили их и полетели дальше. Говорят, что их было 1000. Они летели партиями, одна за другой, по 53–59 самолётов. Но я насчитала около 400 штук. Было очень страшно. Девчата и ребята пришли в 4 часа дня, не доработали смену. То всё время сидели в подвале. А потом

¹ Жолос Віктор народився в 1926 р. в с-щі Штерівка Ворошиловградської (Луганської) області. 28 серпня 1944 р. призваний до Червоної армії Кайнарським РВК Молдавської РСР, рядовий, заряджаючий батареї 120-мм мінометів, навідник гармати у складі 129-го стрілецького полку 93-ї, 40-ї стрілецьких дивізій, нагороджений медаллю «За відвагу» (8 листопада 1944 р.). 5 січня 1945 р. помер від ран у військовому госпіталі, похований на кладовищі с. Чаквар на території Угорщини.

стали работать, нет току, а также нигде свету, воды. Говорят, где-то разбили подстанцию. В нашем лагере тоже не было ни свету, ни воды. И в ночную никто не пошёл. С маленького цеху работали на кухне, чистили цибулю. Лена принесла цибули. Сейчас уже 6 часов. Лида Б. собирается на работу в ночную. Вера Чумакова стирала. Пока бросаю, пойду будить до ростовских в первую комнату Феню Булым, а то она говорила, чтоб её разбудили перед ужином. Сегодня ночью тоже что-то бахнуло – и 13 раз тревога. Завтра Тани С. и Нины Г. именины. 25/IX были Поля Парамоновой. В тот день мы наелись вареных головок из рыбы. А про дом не забываем никогда, в минуту 100 раз вспомнишь. Но одно лишь: «Что было, никогда не вернётся». Шура Т. сейчас гуляет с Филей, Мария В. опять с «Рябым» Стёпкой.

29.09.43 г. Среда

Сегодня Лена получила мне хлеб, она всё время мне получает, когда я начала сидеть дома с пальцем. Мне и Вере Чумаковой. Я встала, съела хлеб и легла. Просыпаюсь, у Веры спросила [котра година], она говорит: «Пол 11». Тут входит одна ростовская девочка, Мотя, до нас в комнату, у меня спросила время – я сказала. Но она говорит: «Неправда это». Вбежала Вера Чумакова и говорит: «Смотри, Тоня, прозеваешь обед». Значит я спала до обеда. После обеда латала своё пальто, которое три дня латаю уже, но всё ещё не дам рахубы. Развязала палец свой. Ноготь, который продолжается под кожей, тоже лопнул. Сейчас я пишу всё время двома пальцами. Вчера вечером горлали частушки. Был у нас в комнате только Гриша «Сапожник», а потом Веры Г. соперница – Надя «Семнадцатилетняя». Сегодня после обеда Вера Ч., Поля П., у которой на правой руке чиряк сейчас, и Нина Голикова работают на кухне. Я сама сижу. Очень скучно. Лида Б. и Феня Б. пришли с ночной и спят. Сейчас вставляют печки и трубы. По одной стороне нашего барака уже у всех поставили.

Понедельник. 4.10.1943 г.

На дворе прохладно. В комнате тоже. Сейчас 9 ч. утра. Часы подвели на 1 час. Осенью всегда здесь подводят часы. Все ушли на работу. Вера Ч. и Поля П. тоже ушли. Но прибавилась из больных Кисиль Уляна из нашей комнаты. У неё на ладони правой руки была гуска¹ [бородавка. – Упоряд.], и она её выжигала кислотой. Теперь кислота проедает мясо до кости. И её ещё в субботу отпустили домой. Она сейчас сидит на кровати. Кругом пока тишина, напротив нашей комнаты Нина Г. моет пол. Станки работают тоже по 12 часов из сегодняшнего дня из 6 утра до 6 вечера. Феня Булым из нашей комнаты сегодня пошла первый день. Таня С. и Вера Г. сейчас на немецкой кухне. Они работают в ночную сейчас. Печка уже есть в нашей комнате. Поставили в четверг, 30/IX-43 г. Но топить ещё не разрешают.

¹ Бородавка (лат. *Verruca*) – хвороба, яка характеризується утворенням доброякісного пухлиноподібного ураження шкіри.

«Хропко» очень бешеный. Всех поразгонял, посуду кидает на пол, вёдра перекидает, бьёт девчат. А почему? Вот почему. В среду принесли разных бумажных украшений, сплетённых ёлок и т. д. и украсили столовую. На столах – кружки с песком, куда повтыкали камыши. В субботу ещё принесли флажков бумажных, разного цвета. На окна вырезали гардины. Вывесили объявление, что национальный праздник. Но другие говорят, что исполняется десятилетие действий Гитлера. «Хропко» очень весёлый. Говорит, что нужно повесить два «бильд» – портрета. Один – Гитлера, другой – Сталина. Но кухонные говорят, ведь они сердятся («бёзе»). А он говорит, ну, тогда повесим Кретю («Гончую сучку») и Фишу (главного мастера большого цеха). А в эти дни всё время ходит комиссия, говорят, что покупают у Клатте билеты и ходят смотреть на русских (вроде зверинцы). Пришли сам Klatte и Резун-таль (главный инженер). Два карапуза. Клатте (владелец ф-ки) переваливается, как гуска, за ним инженер. Но всё было убрано и чисто. Зашли они в столовую, и говорят, что это не Троица, что вы поцепляли зелёные ветки и что на столах камыши. Тогда всё убрали, привезли цветов в маленьких горшочках. На больших столах по 2, а на маленьких по 1 цветку. Хорошо в столовой. Кругом переплетённые бумажные фигурки. Красивого цвета. Девчата, работая на немецкой кухне, крали липучую бумажку у Франца («Куриного бога»). Он заявил Клатте. У столовой объявили: кто украл, пусть возвратит назад, а то будут все работать до 11 часов ночи. Доказали, кто украл. Наша «Кузулька» (Поля Кутя), а другой клубок липучки не нашли. Но добивались, свернули на штеровских. И они отдали.

В субботу я и Лена работали на нашей кухне. Из обеда до вечера. Заработали по жмене хлебных крошек. Потом нас прогнали. Лену оставили чистить вареные бураки. А также оставили Надю Долгоненко, Люду Задорожную, Раю Медведеву и некоторых других, а остальных не приняли. У воскресенье никто не работал. Утром мы змахлевали сахару и хлеба. В обед был бобовый суп и вареный красный бурак. На ужин – хороший мучной суп. Выпили в субботу по 3, а в воскресенье по 2 кружки пива. Кружка – стакана 2. Всё было хорошо. Утром хлопцы бегали, кто быстрее пробежит, – давали папиросы. У столовой танцевали. Вот уже после ужина начали выигрывать цветошники. Три-четыре выиграли. А остальные кинулись сами хватать из столов и бежать в бараки. Клара Харченко три схватила и бежит по коридору. Но тут «Хропко» и взбесился. Начал гоняться, отнимать, бить, турять. Выключил свет в первом бараке, а у нас только в коридоре. Потом взял фонарь и начал делать обыски. Но вместо цветков он находил в шкафах казённые ложки и мыски. Это его ещё больше злило. Он выливал суп на столы. Но так и уехал домой. Тут другие дежурные полицаи засветили нам свет. А свет замыкался. Но тут вдруг тревога. 16 раз. И близко летели самолёты. Били из зениток. Но мы все посадились и вспоминали свои прошедшие дни молодости. Рассказывала Феня Булым, Вера Чумакова, Таня Старых. Уже поздно ночью дали отбой на тревогу. И теперь сегодня «Хропко» не даёт никому покоя. Больных заставил вымести коридор. Кричал и на

прачек на всех. Теперь опишу скандал, который случился в нашей комнате 29/IX 43 г. Наша койка стояла от холодной стенки около окна. Ну, вот когда нам должны поставить печку, то «Хропун» сказал, что должны переставить койки по-старому. Мы тоже хотели переставить. Чтоб от стенки поставить шкафы, а нашу койку переставить. Но тут пришли девки с работы – Таня С., Вера Ч. и Лена. Феня Б. предложила, как можно поставить койки, чтоб ещё вместился один шкаф. Так и сделали, но Вере Ч. это не понравилось. А она в это время позычила Поле П. 10 марок до полочки, и она драла за неё горло. И говорит Вера, будет всё по-твоему. Завтра всё переставим по-старому. Вера ходила, всё нервничала и психовала. Но Поля ей говорила, ничего, Вера, переспи только одну ночь. А сделали перестановку, когда Вера Ч. и Поля П. были на кухне. И у нас поднялся галас и скандал. Оказывается, никто не переставлял. Все сидели на месте. А я и Лена передвигали. Я кричала, что как я могла с большим пальцем. А Вера Ч. говорит, так под твоим руководством. На второй день нам поставили печку. Я работала на кухне. Прихожу – уже тягают по комнате койки и шкафы. От нашего шкафа оторвали ножку. Такое зло взяло, что я б эту Верку повесила на Польке. Ну ладно, не надо подавать виду и брать на сердце, так как Верка Ч. и Полька П. нашу койку поставили в уголок, где стояла койка «Кузульки». Из её в кровати лезут блохи, воши. Противно и гадко. А «Кузулька» теперь трусит монатками над нашей кроватью. На второй день Лена говорит Вере Ч.: «Ну, что, тебе полегчало?». А она начала плакать, её схватило за сердце. Я и Таня С. позвали медичку Женю. Она пришла, успокаивала её. Дала валерьянки. Это с ней так уже второй раз. Дома, говорит, такого с ней не было. Да и здесь прожила 1 год. А теперь вдруг тебе на. Поля П. сейчас всё время грызётся из своей сестрой Шурой. Поля купила себе 3 пары туфель, два платья, а Шуре – одни порванные туфли и платье. А Шура больше получает денег. Но только она несмелая. Только заплачет и больше ничего.

Мы с Леной за всё время купили: 4 метра чёрного крепдешина (60 марок), 3 метра голубого шелка (35 марок), 2 шёлковые рубашки (одна 15, а вторая 17 марок), одни чулки (10 марок), 2 пары шерстяных носков (по 10 марок), одно платье (70 марок), рабочие ботинки (30 марок), туфли (40 марок). А то разную мелочь брали. Пока всё.

5.10.43 г. Вторник

На дворе моросит мелкий дождик. Но не очень холодно. Напротив нашей комнаты Нина Г. затопила печку и печут блины из мучного супа. Мы с Уляной туда ходили греться. Сегодня утром входит до нас в комнату ростовская девочка из первой комнаты, которая напротив штеровских, и говорит: «У вас кто работает на машинах?». Мы говорим: «Да Таня С. и Вера Г.». Она говорит: «Не знаю, кому-то из них оторвало руку». Мы так и ахнули. Боже мой, какое несчастье. Но опосля узнали, что это ростовской Лиде Могилке, напротив, из 3-ей комнаты, распиляло руку. Она очень плакала. Сегодня я помыла голову за 3 недели. А то не

было щёлоку. Переклала всё в шкафу. Постирала косынку, носки, рабочий жакет. На обед был капустяный суп. В столовой мне Люда Задорожная дала записку от Люси Яковлевой, из Австрии. Пишет: «Бомбили. Разбито два дома. Убило одну немку и 4 детей и разбило зенитный барак. Сбито 3 американские самолёта. Тревога была с полпервого до полпятого. Было жутко. Справляли годовщину, принесли ведро пива, танцевали, ходили в кино. На второй день все плакали». [Нерозбірливо. – Упоряд.]. Как раз пришлось в понедельник. Подарили друг другу открытки и всё. А сегодня 1 год, как мы приехали на эту проклятую ф-ку. Да! Сегодня шли мы с Уляной из столовой и украли она 4, а я 6 картошек. Туда дальше спечём. Сегодня я латала свой мешок. Скоро должен приехать доктор. Он всегда бывает у вторник и в четверг. У меня заживает палец. Скоро пойду на работу. Как вспомню, страшно. Давно я уже дома сижу. Уже отвыкла от этой проклятой работы. Сегодня уже 19-й день. Вчера штеровские девчата Галя Савченко и М. Ворошилова получили посылки от Баника и Гапона: намисто, брошки, дзеркала, пудру, клей. Вчера в тёті Поли во второй комнате пропало 20 марок. Она плакала и говорила, что это не её деньги. А Валька, уборщица, которая вешаться собиралась, украли у одного голландца рубашку. Так её били и забрали в неё барахло, которое она купила в Германии. Мы с Леной вчера получили письмо от Клары У., моточек беленьких ниток и 2 хорошенькие открытки. Вера Ч. тоже получила письмо от своей двоюродной сестры Клары Приходько, которую узнала у нас на фото, а я написала Кларе Улановской. Феня Булым получила письмо из Hanover¹. Пишет подруга её Галя. Что осталась гола и боса, разбомбили и бараки погорели, 7 бараклов сгорело, а 3 спасли хлопцы, то чуть не попеклись, спасая своё барахло. А бомбили 27/IX, когда летело 1000 самолётов через наш город. Вчера я отрезала косы (4/X-43 г.) и зарыла их под молодым деревцом.

3 часа дня 5/X-43 г. Филька передал Полей П. Шуре Т. из 1 комнаты, 2 барак, разлуку.

6/X-43 г. Среда

В комнате тепло. Вчера вечером затопили печку. И сейчас горит. Я грею воду, буду стирать брюки. Готовлюсь идти на работу. После обеда думаю пойти на кухню. Вера Г. и Таня С. пришли с ночной и работают сейчас на кухне. Ещё не пришли. Значит ещё нет полдесятого. Скучно. Уляна легла спать. Нина пошла стирать наволочку.

Среда 6/X-43 г.

После обеда. Получили письмо от Клары У., но она писала какой-то Лиде в другой лагерь. Но помешала адреса, и оно пришло нам. Я написала Кларе письмо, куда кладу и то письмо, что она писала, с открыткой и фотографией. Всё время ходили на кухню, и крали чищенный

¹ Ганновер (нім. Hannover) – столиця землі Нижня Саксонія, Німеччина.

картофель, и пекли перед обедом. Пришла Женя (медичка), записывала больных. А потом ещё раз пришла и говорит: «Как у вас тепло в комнате». И увидела, что мы едим картофель, и говорит: «Ничего не ховайтесь, я сама знаю, правильно делаете, чего же сидеть голодными». Только чтоб не видела Анька (главный повар). Маленькая и худенькая. Очень она застрадалась за Гришкой. Он её бросил. На кухню я не пошла. Нина пошла. Уляна сейчас спит. Я сейчас пойду достираю брюки, которые я намочила. А потом буду будить Уляну печь картофель.

Тоня + никогда забываемая сестричка Томочка.

Смотрю у окно, идёт состав, что-то замаскировано в тюках соломы. Идет с Голландии.

7/10.43 г. Четверг, вечером

До обеда спала. Доктор сказал, завтра на работу. Печка не топится. Писала, торопилась.

10/X-43 г. Воскресенье вечером

Сейчас все ложатся спать. Я села писать песню «Жульман» в альбом. 8/10-43 г. в пятницу пошла на работу. Сначала было страшно. Прогуляла 3 недели. Но потом как будто всё время работала. Сижу за столом я, Маня Л., Лена и Паша Усик. Ничего не делаем. На тот же день сидели в подвале с без 15 минут три до без 15 минут пять. Два часа. После работы работала на нашей кухне. Заработала жменью крошек. Лена напекла картошки. В эти дни мы очень крадём картошку и печём в печке. В субботу, 9/X-43 г., работали до 4 ч. дня. Из часу до 4-х я не отвинтила ни одного винтика. Из 4-х и до пол 10 вечера работали на кухне я, и Лена, и Маня Л. В воскресенье, сегодня, до 9 часов – на фабрике в цеху, из 9 до 10, 33 минут на огороде собирали палки с-под подсолнухов, нажрались кольраби, зелёных помидоров. Отбились и пошли на бараки. И до обеда поработали на нашей кухне. Пообедали: бобовый суп и вареный красный бурак. Потом до без 10 минут 4 ч дня заработали по 4 намазанных патокой кусочка хлеба и 4 ненамазанных и мыску бобового супа. Сначала чистили картофель, потом брюкву и моркву. Воды в пятницу, субботу и воскресенье нету в бараках. Трубы полопались. Ходят далеко по воду. Тревога часто и сегодня также. В цеху сегодня мы делали алюминиевые пуговицы. Дружу я с Марией Л. Пришла с кухни – воды нет, пошла на кухню взяла кофию, умылась по пояс, помыла ноги, переделась. Тут на ужин мучной суп. Выпили по кружке пива. Потом Валя Перунина («Соушка»), напротив нашей комнаты, делала мне причёску. Танцевала я с Валею Голошубовой «яблочко», «польскую поличку», «польский», «вальс», «фокстрот», «танго», «синенький платочек». Теперь все ложатся спать. Мы всё время спали с Леной на нижней кровати. А сейчас Лена постелилась на верхней, отдельно, спасаясь от клопов. Положила печь картошку. Вчера вечером бобы жарили. Получила полчку – 22 марки, Лена – 25 марок. Сейчас ложусь спать. Завтра неохота на работу. А кругом

песни поют. У 4 комнате справляют Розы и Шурины именины. Уже идёт «авштейн»¹. Бросаю [писати]. Часов 10 вечера, когда б не больше.

Тоня + Тома + мама, никогда не забуду, да ещё сегодня в кухне чуть не заплакала, увидев, как тётя Оля ласкает и нежит своих дочек, а особенно Зольду, полную, высокую, Людмилу, немного пониже и худую.

15/X-43 г. Пятница

Утром на дворе холодно. На траве иней. Утром всегда неохота вставать на работу. Когда уже придёт то время, чтоб не вставать без 15 шесть? Но в эти дни (после болезни) никогда не слышу, когда будит тётя Вера. Съела 5 кусочков хлеба (оставили 5 вечерешних, да 3, что получила). А вчера работала на кухне. Заработала чашку картошки и жменю крошек. Лена мыла голову и напекла картошки. Я пришла. Верка Г. уже нашу кровать переставила. Мы сейчас в ссоре с Веркой Г. и с Полей П. Но она сегодня в уборной дала мне 2 морковки. Лена сердится на Ульяну К., но не знаю, почему. Она сказала: «Уляна». А та ответила: «Не гавкай до мене». Феня Б., Лида Б. и Вера Ч. сейчас в ночную. Идём утром, здоровкаемся. Вера Ч. улыбается до меня. Ну, ладно. Решили с Леной так: что-нибудь говорят Поля П. и Вера Г. – не отвечать, чтоб не грызтись. У меня и до сих пор болит палец, немного гной течёт из раны. Но девчата Верка Г. и Полька П. заставляют меня мыть пол. Но я решила не мыть, но позавчера, 13/X, вечером с Полей К. припёрли чувал угля на печку. Сегодня я пошла на работу в туфлях, жакет, узяли документы и фотографии. Говорят, будет налёт на нашу фабрику на г. Weener, Papenburg², Emden³, München и др. Так мы одеваемся потеплей. В случае погорят наши бараки – и это всё, что я пишу, тоже сгорит. А говорят, правда, читали листовку. Недаром заставили переписывать барахло, но никто не написал. Писем ещё ни от кого не получаем. Да, уже мало получают. Везде бомбят. Вот недавно получила Рая М. от Зотовой Тоси. Пишет, что их бомбили, но они «бомбили» (девчата) вино и виноград. Никого не повредило. Ещё до них привезли новых девчат, рассказывают, что там действуют партизаны. Везде дела жуткие. Привезли туда из Орловской обл.⁴ – семьи отцов и матерей и ихних грудных и по 7–8 лет детей. Когда их ведут в столовую, то они разбегаются, как зверьки. Но их обманывают, говорят, что в детсад, тогда они сбегаются и кричат: «Братва! Сюда!». И смех, и плач, глядя на этих несчастных детей. Я три дня, во вторник, среду и четверг до обеда, работала у Франца, резали цибулю (плакали над ней) и на огороде тяпали цветы, кольраби и цибулю. Потом пололи капусту. Она очень заросла свирипой. Роса и глина, полно в колодках. Так я и удрала

¹ Від нім. aufstehen – уставати.

² Папенбург (нім. Papenburg) – місто в землі Нижня Саксонія, Німеччина.

³ Емден (нім. Emden) – місто в землі Нижня Саксонія, Німеччина.

⁴ Орловська область, Росія.

после обеда в цех. Сегодня пришли с работы в 6:45 часов. Принесли с починки обувь, Лене – туфли, мне – ботинки. Я их почистила, умылась, постирала косынку и села писать. Валя М. сидит, пишет письмо Наташе в Леер. Уляна чистит ботинки. Лена латает носки, Вера Г. уже спит, Таня С., что-то роется в шкафу. Шура П. и Поля К. на кухне работают. Поля П. где-то в черниговских шьют Наде Выскребцовой сарафан и себе юбку в складках. А трое – в ночь. В комнате прохладно. В соседних комнатах смех и крик.

10 часов вечера. Тоня Е.У.

17/X-43 г. Воскресенье

Начало 12. Скоро обед. Суп бобовый и бураки. Утром сегодня – сахар и хлеб: 2 скибки с патокой, одна – с маслом. Лену Шурика выгнала на кухню. Я не пошла. С Уляной К. принесли уголь. Вчера мы с Леной работали на кухне из 1 до 5. Получили письмо от Клавды У. и фотографию. В комнате сейчас тепло и чисто. Феня купается, Уляна моет ей спину. Дали по пачке нам щепоку. Собирають essenать¹. Тоня, начало 12 дня.

23/X-43 г. Суббота

Вечером. После ужина. Работали до 1 часу. Я сейчас работаю в большом цеху. 21/X-43 г. был для меня особенный день. Когда в пол 10 утра меня, и Муру Попову, и Ольгу Волновскую («Кривую») повела Нюра Шеховцова в большой цех, я не могла сдержаться. Попрощалась и дорогой заплакала. Привели нас до «Очкаря». Ольгу отослал, говорит: «Diese Menschen viel schlafen»². Нас у мастера двое русских: я и Мурка. А ещё на этом участке Ёсыф, что из Шурой Морозовой гуляет. Работа стоячая. Целый день стоять. Обрезаю детали. Вчера, 22/X-43 г., были именины Лены. Я подарила 2 открытки, и Вера Чумакова и Таня С. – по открытке. Сегодня получила письмо от Илюхина. Пущено оно 1/X-43 г.

В комнате сейчас жарко. Спала я эту неделю на кровати Тани С. с Леной. А сейчас не знаю, с кем ляжу. Потому что Таня С. тогда была в ночную. Лена пошла на кухню, чистить бураки. Завтра нам не работать. Но не знаю. Пока всё, буду писать песни.

30/X-43 г. Суббота

После ужина. 9 часов вечера.

В ужин дали суп почти из самой морковки. По пол мысочки. Работали до 1 часу. Потом я и Лена работали на кухне, до начала шестого чистили картошку. Дали нам за это по прыгорще крошек из хлеба. Зато мы много накрали картошки. Я – 24 штуки, Лена – свыше

¹ Essen (нім.) – їсти.

² Diese Menschen viel schlafen (нім.) – Ці люди багато сплять.

10, и 4 принесла из фабрики. Сейчас Лена моет пол, её очередь. Я печу 9 штук картошек. Шура шьёт себе блузку, Уляна – юбку, Валя ругается за колодки. Кто-то без спросу вынул из-под кровати, одевал и поставил около порога. Вере Ч. и Тане С. пошили новые платья. Одинаковые дали. Давали – у кого нету барахла. Шьют Фене. Уляну записали. Но она всё время психует, говорит, что вычеркнули 8 чел.

За последнее время получила я письмо от Нади Л., Клавы У. и от Вити П. открытку. Дала ответ Наде Л., Клаве написала новое стихотворение «Привіт з України». Лена получила от Тани М. и от Клавы. Клава выслала нитки 20 м. [Мотків. – Упоряд.] и по открытке. Клавино фото сдали увеличить. И Таню М., Надю Л. Я себя сдала, и Лена с Таней С. сдали увеличить на пару.

Теперь опишу про работу. Работала я в большом цеху на новых деталях. Работа стоячая: пиляла, обтачивала. Очень воняет газ. Придёшь на ужин, кушаешь, а она назад вернёт.

Скучила я очень за Маней Л., с Муркой я не дружу. Ей 30 лет. А мне только 17-й. Она всё время думает и стреляет за кавалерами. А мне стыдно. Она ничего не понимает по-немецки. А всё подбежит до голландца и: «Ян! Ян!». А потом до меня: «Переведи». Но не хочу до неё говорить. Но вот 27/X-43 г. в пол 9 утра, работаю я, подходит до меня «Очкарь», главный мастер, и что-то говорят с мастером. Я не поняла, но поняла, что говорят про меня, про мою работу. Я думала, что я плохо работаю, и он меня будет ругать. И стараюсь, работаю. Но он пошёл. Мастер даёт мне мою карточку и говорит, чтобы я шла до другого мастера. Повёл меня «Очкарь», говорит немке, чтобы меня учила. А она сказала, что у меня болит палец, потому что она меня знала. Я показала «Очкарю» палец. Он говорит, чтобы в бараки пошла или на кухню работать. Но потом спросил мою фамилию, номер. Написал мне записку и сказал мне: «Alta Halle», – в старый цех. Какая радость. Я с радости чуть не умерла.

В этом цеху гоняют из уборной «Очкарь», Кретья, Герман и др. мастера. Здесь я всё время наблюдала за одной парой – Кларой Х. и голландцем «Красивые глазки» Яном Фишем. И соперницей Нилкой и Мишей, который раньше гулял из Кларой, справил ей платье. А теперь он поёт. «О, так торговал Мишка кирпичом и остался ни при чём». А он как раз тогда торговал перчатками. А Кларка набила морду Нилке за Яна. И сейчас как идут они через цех, так и все тюкают, гавкают на весь цех. За них пока всё.

Сейчас мода пошла на утюги. У нас два сделали из реек. Костюмы новые у нас дали Вале М. и Фене Б. Сейчас я работаю в машинном цеху. 28/X Маню Л. перевели с матерью в большой цех. И я осталась опять одна, с Пашей У.

На дворе сейчас прохладно. Падают листья. Начинается осень. Сейчас поели картошку, ложусь спать. Может, начало 11. Завтра на работу не идти. Всё.

3/XI-43 г. Четверг

Вечером. После ужина.

На дворе темно и прохладно. Листья осыпаются. Сегодня после обеда была тревога. «Хропко» не выпускал из столовой. 15 минут 3 пошли на ф-ку. Ещё не было 5 часов вечера, как не стало току и света. Мы не работали. Вскоре прибежал «Баба Кузя» и крикнул: «Нахауз». Штемпель не дал отбить. Мы забрали картошку и моркву, которую накрали у «Куриного бога» у перерыв в 9 часов утра, и понесли. Около нашей столовой сгружали картошку. Я ещё украла 6 маленьких картошин, и пошли в барак.

5/XI-43 г. Пятница

Вечером. После ужина.

Сегодня утром меня и Лену перевели в большой цех. 8 чел. С маленького цеху сюда перевели. Работаю я с Маней Л. и её мамой. Сегодня работали до 5 ч. вечера. А потом почти до ужина парились в бане: я, Вера Чумакова, Шура Парамонова и Валя М. Лена работает на кухне. Я положила печь картошку. Кормить стали хуже, много морквы, в обед было много бураков в супе. Хлопцы до нас сейчас ходят часто. Все 4 кацапа: Вася, Коля, Стёпа и Павлик. А также и Николай-кацап. Потом ещё Гриша из Западной Украины. Мишка, что ходил из Кларкой, и др. Уляна сейчас моет пол горячей водой. Сейчас я буду писать песни себе в альбом. Вчера сделала книжечку для немецких слов.

Через 2 дня октябрьский праздник. 8 час вечера. Всё.

Вторник. 9/XI-43 г.

Вечером. Часов пол 11. [Нерозбірливо. – Упоряд.]. Ужин, суп плохой, одна морква, попалось полмысочки. Лена сейчас печёт картошку. Таня С. пишет своей сестре Марии письмо. Она сейчас больная, лежит в госпитале в г. Вена уже 2 месяца. У неё кровотечение. Пишет, что худая, как скилет. Пишет ей письмо Валя Перунина. Валя Ч. уже спит на моей кровати. Валя М. тоже спит. Был и сегодня Гришка из Западн. Украины, он взял у Веры фото и не отдаёт. Его сегодня выгнал Вилли на работу, и Валя говорит, не повезло сегодня. Лида Б. и Феня Б. – в ночную, они сегодня принесли уголь. Уляна сейчас спит. Она работала на кухне, то злая. Я сегодня с ней утром поссорилась. И вчера вечером тоже, она выкинула из печки мою сырую картошку. Она прилизалась до Шуры-старосты, и она её написала на примерку на платье. Завтра будут шить. Улянуну записала, а Марию Демьяненко, её землячку, вычеркнула. Так они поссорились. Вера Г. спит с Ниной Голиковой, что из 8-й комнаты, напротив нашей. Уже 2-й день. Шура П. помыла голову и выкладывает голову. Поля П. пишет Наташе (её подруге недалеко от Леера) про её несчастье. Что она до неё не поехала. Порвали пропуск. А Наташа пишет, что она приедет и привезёт подарки. Сегодня Мария В. получила письмо

от Вити Ж. пишет, что они выехали со Штеровки, около Сталино¹, он был ранен и попал в лазарет. А сейчас он обратно вернулся в свою часть, не доезжая до Штеровки 340 км. Пишет, чтобы его ждали сюда в отпуск, он скоро приедет. Со Штеровки всех эвакуировали, а его – выехали. Но они все дома, потому что они не так быстро ехали, как они. В это воскресенье выступали в столовой маленькую пьеску девочки из 4-й ком. Ворошиловградской области: Тамара, Мария Сухачёва, Паша, и Стёпа «Рябой», и «Кучерявый». Вчера, 8/XI-43 г., вернулась Клава «Сопливая» с концлагеря. А сегодня в уборной Шура черниговская, что гуляет с русским Алексеем и голландцем Александром, читала письма. Пишет сестра Алексею, что Гитлер просит у Сталина миру, но Сталин говорит, что когда вывезешь на Украину назад всех людей, тогда соглашается. И в этом м-це будут вывозить. Но тётя Лакеева, Марии мама, говорит, что слыхала звон, да не знает, где он. Китай с Японией заключили мир. Воевали 7 лет. А теперь мир. Поля Кутя получила от бабушки с Леера открытку, что она вышлет посылку, пальто, чулки, туфли, кофточку, платье, а чтобы Поля ей – деньги. Но девки её научили, что бабушка её хочет обдурить. Пока всё. 11 часов ночи. Тоня Улановская

10/XI-43 г.

«Через полгода поедem домой, если нет, то заплюете мне глаза», – говорит одна женщина нашей Уляне, а Уляна – нам. Сегодня был тяжёлый день. Сначала как будто бы понравилось работать на новых деталях. Но сегодня я делала очень много браку и мастер ругал меня, а также мастерица. Сегодня же все говорят (также и наш мастер, который был у нас в том цеху, Франц, и немка Клара), что через 2 недели мы пойдём в маленький цех. Что каждый из маленького цеха должен отработать на новых деталях 14 дней. Хотя бы скорей. А сегодня только 5 дней, ещё 9 – как долго! Но Маненьке в пятницу будет 2 недели. Уляне нашей платье не пошили. Сегодня Шура-староста проверяла её барахло и Марии Демьяненко. Кретья давала на сегодня костюмы, давала, давала в шею из конторы до фабрики, насили ноги унесли. Сейчас Валя наша лежит с Гришкой из Запад. Украины на пару на кровати закрытые одеялами. 10 ч. вечера.

16/XI-43 г. Вторник

Вечер. После работы умылась. Написала Наде Лютой письмо. Вчера я от неё получила. Написала. Но сегодня дописала песню «Берлин». А завтра утром брошу на проходной. Писала ей, как мы провели великий праздник Октябрьской революции 7 ноября. 6 ноября получали у Креты костюмы. Да она долго нас мариновала, то курила папиросы, то звонила по телефону. Наконец открыла кладовую и вывалила целую корзину порватых костюмов.

¹ Нині – м. Донецьк, адміністративний центр Донецької області. Від 2014 р. – під окупацією російських військ.

И дала один одной девочке. А та сказала, что маленький. Так она тогда нас всех поперла. И говорит, что от неё мы не получим костюмы. Мы пошли. Тут девки стали перекиривлять её в спину, ставить морду, выбивать барыню и кланяться ей. Но нас попер мастер из маленького цеха, «барышник». А ходили мы у контору, что в маленьком цеху. Тогда мы бежали без оглядки, боялись, чтоб ещё не дали нам костюмов. А пришли, получили обед уже в 3 часа и деньги. Я – 8,50, а Лена – 22 [марки]. Тогда пошли на кухню с Леной. На праздник у нас были хлебные крошки. А праздник 7 ноября мы встретили в боях с клопами. Спали до 10 утра, а потом давай душить клопов, себе дичь на большой праздник, которым не помогают никакие дезинфекции. И которые открыли второй фронт. Потом я ещё Наде писала про Клаву «Сопливаю», которая приехала с концлагеря и говорит, что там лучше было, чем здесь. Давали по 500 гр. хлеба в день и два раза приварку, а у воскресенье большую булку. Но она всё брешет. Правда, похудала. Но говорит, что работала на консервном заводе, резали варёное мясо. Тогда б каждый туда ехал на откормление. Потом я ещё ей описала забастовку, которая у нас была в субботу, 13/XI-43 г. Сговорились мы не кушать, если будет плохой суп. Должны работать мы до 1 часу, но вдруг в пол 12 тревога. Просидели мы до часу. Сказали работать до 4-х. Пришли в столовую – суп плохой. Все поставили миски на стол. Никто не ел, кроме «Матани», «Комиссарши» и Дуньки. И начали идти на ф-ку. Сначала не пускал «Хропко». А потом пошли. Так ничего не получилось. На ужин нам дали обедешний суп. А мы работали голодные. Все до 4-х. А наш участок, 6 чел. русских, – до 6. А двое ещё дольше остались, а мы пошли. Да! Писала ещё я споминания лучших друзей школьной жизни.

Сегодня у нас в комнате был один Гришка, что с Валеи нашей, но сегодня что-то рано ушёл. Лена пишет письмо Тане Манец. Я печу картошку. На кухне уже вторую неделю не работаем. Сегодня заставляли нас работать на участке до 10 или 12 ночи. Согласились Валя Велимовская, Тамара и Надя Днепр. обл. [Из Дніпропетровської області. – Упоряд.]. А нам с Леной завтра. А Марии и её маме не работать. Но не знаем, что будет.

Лене пошили кофту. А мне смерок взяли [Зняли мірку. – Упоряд.]. Таня выслала нам по открытке на память.

«Да! Действительно влюбленная пара, друг друга стесняются», – слова Кости мне залегли в душу. Это о Любе из шахты № 10 и Владике из Запад. Укр.

Ещё свет не тушили. Все спят, кроме Лены, и «Кузульки», и Поли, и Шуры Парамоновых. Таня и Вера Голошубова – в ночную.

Воскресенье. 21/XI-43 г.

Сегодня не работали. На дворе морозец. Я вчера намочила, а сегодня постирала и вывесила на дворе. Потом стала одеваться на обед. Утром 3 скибки хлеба: 2 – с патокой, а одна – с маслом, и по столовой ложке сахару. Я получила хлеб и сахар на меня и на Лену и

весь упустила на пол около печки в столовой. Лена меня ругала. В обед был суп из морквы и картошки, плохой. Я выпила кружку пива. Потом Лена допекла последнюю картошку, поели, и я сидела, шила себе жилетку, нашивала блескучки. Тогда стали собираться на ужин, гладить. Я одела свои новые туфли на высоком. На ужин был суп мучной, плохой, воняет свинячим пойлом. Я взяла две миски. После ужина у 8 часов была постановка «Беда с нежным сердцем». Тогда я стала писать письмо Люсе Я. и Любе Н. в одном конверте. Писала я про свою жизнь. «Работа пыльная, но чистая». Ещё б было ничего, если б был хороший мастер и если б не норма. А то тогда была норма в день 3–4 детали, а потом – 10, а вот эту неделю – 20 штук. Сами немцы работают день и ночь. На 2 часа ходят спать. И нас тоже замучили. Отработаем мы 12 часов до 7 вечера, пойдём поужинаем и опять идём на работу до 11 или 12 ночи. И только один наш участок – 7 русских, а то все немцы. У пятницу работали до 17 минут 11 ночи. Как шли на ужин – было очень темно, и мы с Леной забрались куда-то в какие-то рельсы и банки и не могли выпутаться. Я плакала. Шли хлопцы и присветили. Мы глянули. Так и ахнули. Ещё б шаг – и мы б утонули в большой глубокой яме из жидкой известью. Какая наша жизнь! Я у себя в голове нашла седую волосину. В субботу мы работали до 6 часов вечера. Поужинали. Суп плохой. С каждым днём хуже. Пока я переждала всех. Было часов 10 ночи. Тогда я поставила воду греть, мыла голову, скупалась, кое-что постирала и намочила. Было уже 12 часов ночи. Пришла Таня С. с ночной. Тогда она начала купаться, голову мыть и кучери наводить. Я не спала. Напекла картошки. Встала Лена, поели, было около 3-х уже ночи. Легла я спать. Вдруг я просыпаюсь от какого-то стука глухого в ушах. Долго не могла узнать, что то такое. Стояла около печки и плакала. Тогда девчата попросыпались и говорят: «То клоп улез в ухо». Налили в ухо воды. Тогда перестало. Я легла. И тут – «awschtein»¹. И я так и не спала. А теперь ложусь спать. Уже идут тушить свет.

21/XI-43 г.

Вчера нам было 1 год и два месяца, как мы выехали из дому.

Понедельник. 22/XI-43 г.

Сейчас вечер. Идёт дождь. И тревога. Свет потушили, ещё мы были в цеху. И только часов в 10 засветили. Я на тёмную умылась. А сейчас пришли до нас два кацапа – Коля и Вася «бременские». Но вот уже и ушли. Валя тоскует: Гриша не пришёл. Сейчас у нас в комнате Шура Морозова. Говорят, привезут каких-то новых людей. Наш весь барак должен переходить в первый. Сегодня я сплю сама. Вера Ч. в ночную пошла, а также Лида Б. и Феня Б. Сейчас гудит самолёт. У комнате тепло. А на дворе ветер и дождь. Думаю писать письмо Вите

¹ Aufstehen (нім.) – уставати.

Жолосу. Мне пошили кофту. И я у воскресенье была в ней и в сарафане. Работали сегодня до 7. Работы было не очень много. Но работали целый день. 10 штук сделали. Сейчас мне уже хочется кушать. Но нужно закрыть свой желудок на замок.

11 ч. вечера. Тоня + Томочка

Среда. 24/XI-43 г.

Пришла с работы. Сегодня был свет. А в понедел. и вторник была тревога, и не было света до 11 ч. ночи. Вчера нам дали ужин 15 минут 10. Сегодня мы с Леной смахлевали супу по миске. Вчера я смахлевала. Суп плохой, сладкий, из свежей капусты. Сегодня большой ветер. В обед получила письмо от Гали Лютой. Она выслала своё фото и 3 марки, чтоб я перефотографировала. Сегодня написала письмо Клаве У. и выслала ей её увелич. 2 фото. Одну себе оставили. И Вите Жолос[у] написала письмо сегодня. Завтра брошу в почтовый ящик. Сегодня я мыла в комнате пол. Лена ходила за углем. Сейчас она лает носки. Я кончила писать письма. Сейчас постелюсь, поем суп и ляжу спать.

Воскресенье. 28/XI-43 г.

Вечером пол 11 ночи. Очень болит голова. Сегодня не работали. Целый день шёл на дворе холодный дождик. Утром – по ложке сахара, 3 скибки хлеба и несладкий чёрный кофе. В обед – суп с картошки и морковки. Выпили по кружке пива. До ужина я нашивала на жилетку. В ужин – мучной суп. После ужина сразу не стало света. В потёмках в штеровских и в 1-й комнате в ростовских танцевали. Я с Верой Г. первый раз вышли танцевать. Но засветился свет, и мы удрали. Но тут опять потух, и мы опять пошли. У нас в комнате был Гриша и [прийшов від] бауэра Ваня.

В этот четверг мы работали до пол 11 – 5 чел. Я, Лена, Валя В., Тамара А. и Надя днепропетровская. Полчаса сидели в подвале. В пятницу мы все 7 чел., и Мария Л., и её мать работали до 12 ночи. Поели на немецкой кухне варёную кислую капусту с картошкой. Но Валя W., Надя и Тамара остались работать до утра. Сидели в подвале с начала 11 до 35 минут 12. Больше чем час. В подвале было очень весело. Голландцы весёлые. Особенно из нашего участка один кучерявый. Из наших девчат Лида Б., Феня Б. и Вера Ч. В субботу те трое не работали, а четверо вместе с мастерами закончили 60 штук в пол 12. Поубирали и в 1 час пошли домой. Мы купались, стирались и мыли головы. Да! Ещё сегодня я полоскала в бане костюм и накрала у кофейник картошки. Но тётя Дуся у меня отобрала и закинула в кладовую картошку и закрыла. Я плакала и просила, чтоб отдали мне порожний кофейник, а то меня «Хропун» убьёт завтра. Девчата уговорили её, и она из злостью отдала.

Сейчас в комнате очень жарко и хочется воды, и эту воду нельзя пить, там много ржавчины. И она очень воняет. Мы пьём кофе. Но сейчас нет. Идут тушить свет. 11 ночи.

Понедельник. 29/XI-43 г.

Без 15 м. 11 ночи. Зашел Herr Willi (гер Вилли). Сегодня до обеда почти не было работы. После обеда сидели в подвале до без 20 мин 4 часа. Работали до 7 вечера. Суп плохой, по полмисочки. Хочется кушать. Латала свой костюм и носки. Был «Рябой» Стёпа и Филька из Марией Ворош., Раей Медведевой, Клавой Кочуковой и нашей «Кузулькой», играли в карты. Гриша до Вали не пришёл, и она его думает бросать. Сегодня после обеда в г. Weener сбросили 2–3 бомбы. После ужина тоже была тревога. Никак не напишу ответ Гале Лютой. Александр не приносит те фото, что поздавала, и не принимает. Поля П. сейчас шьет себе блузку, Шура гладит шарф, Феня и Уляна спят, «Кузулька» шьёт, штопает. Вчера она ревела, дралась с Феней и получила от неё бубней. Валя М. лежит на кровати и торохтит всё про Гришу. «Поля, скажешь ему, ладно. Я его нагоню». Поля: «Та ладно, молчи». Таня и Вера Г. сейчас в ночную. Вера Ч. сидит, печёт картошку. Лида раздевается спать. Лена сидит, ничего не делает. Но всё. Ложусь спать. 11 ч. вечера.

Спомнила, как я говорила на работе (сама выдумала):

Пускай страна, пускай сам Гитлер злится,

И мастера берут свои права.

Но всё равно не буду подчиняться,

Чтоб мирным сном спала моя страна.

Вторник. 30/XI-43 г.

Написала письмо Гале Лютой. Сейчас у нас в комнате был Вася-кацап «бременский». Но ушёл. Остался Гриша с Валею на кровати. На дворе идёт дождь. Работали сегодня до 7. Работы мало. Но целый день работали. Вечером на работу пришли Таня и Вера Г. и дали нам морквы. Тревоги сегодня не было. Я сегодня смахлевала вечером миску супу. У Берлине, пишут, убило 6 тыс. людей: русских, немцев, поляков и др. Разбомбило Клаттовскую ф-ку. В цеху есть по-немецки объявление, что в первых числах декабря будут сильные налёты на Германию. Суп нам стали давать плохой. Дела плохие с клопами. Вере Г. тоже залез у ухо, но она сразу вытащила. В Австрии тоже стали кормить плохо, суп с нечищенной картошки. И тоже замучили клопы. Спят на полу. Один мужчина есть в ихнем лагере, в том месяце был на Украине, был в Штеровке, Красном Луче, Ворошиловграде, Дебальцево. Пошел в разведку до немцев и остался, и поехал в Германию. На Донбассе не успели всех вывезти людей в Германию. Живут помаленьку. Работают в Ворошиловграде некоторые заводы и маленькие шахты. 15 минут 11 ночи.

Среда. 1 декабря

Уже зима. Страшно. Сколько прожили, когда же придёт тот час и та минута. Сейчас часов 9 вечера. На дворе темно. Не очень холодно. Нет ветра и дождя. Но стоят калюжи с водой. Работали сегодня до 7 вечера. Всегда утром на работе я говорю, что приду вечером и лягу спать. Но придёшь, ничего не сделаешь – уже и 11 часов. В 9 ч. утром с Марией Л. бегали в маленький цех по моркву. Но там была баба, и мы вернулись. В кладовочке была куча гнилой и совсем маленькой морквы. Мы повыбирали себе и пошли в цех. Лена сегодня не вышла на работу, в неё болит горло. Я работала с Валею Вешковской. Одно мучение. Меня мастер ругал. Пугал, что оставит до 10 вечера работать. Сегодня всем двум участкам (большим деталям) давали премию. Немцам – по 50 марок, а русским – по 25 марок. Вообще заплатили за сверхурочные часы, что мы работали. Всем дали, только мне, Лене и Ёсыфу не дали. Мастера повъедались. Как обидно, что я не знаю. Я никак не могла заплакать. Тяжело было на сердце, душило горло. Но нет, не заплачу. Тогда я давай вспоминать всё, чтоб заплакать. Но ничего не встревожило моего закаменелого сердца. А может, с этой самой детали, с этого самолёта убьют мою маму, папу и сестричку. А может, моим же сотворением, моими трубами, что я паяла зимой, убило единственного братика Витичку. Так для чего же плакать за деньги? Это всё чепуха: мастер, деньги и работа. И обратно душит мне горло. Но мне почему-то стыдно плакать, но всё же я хочу. Но как? И вдруг я вспоминаю, маленькое, беленькое личико, красненькие губки, маленький ротик с малюсенькими зубиками, беленькими, как снег. И чёрные терновочки глазёнок. Маленькие горячие ручки, которые обнимают мою шею, и я слышу сквозь жужжание машин, стукот молоточков и всякого шума: «Тоничка, моя ж сестричка». И в меня опять катятся слёзы.

Так прошёл день, пройдет второй, 3-й, наступит Рождество и... долго ль так мучится. Сейчас Валя моет пол. Гриша уже ушёл. Поели картошку, Лена накрала.

6/ХІІ-43 г. Понедельник

Вечером. После ужина. Суп плохой. С морковкой и брюквой. Картошки мало. Хлеб – одну скибочку серого, а другую – тёмного. Сейчас в комнате тепло. Валя с Леной выпросили угля без книжки. А на книжку брать завтра. Полька «Кузулька» одно ведро принесла из цеху, и Уляна одно – украла. Так что зажили. Лида Б., Феня Б. и Вера Ч. сейчас в ночную. Мне сегодня спать одной, нет Веры. Уляна сейчас дома, у неё болит палец. У Веры Г. суче вымя¹, тоже дома. Лена 4 дня тоже сидела дома, с горлом. Сейчас хлопцев нет в комнате. Девчата варят картошку, Лена зашивает туфли, которые я купила ей в субботу, за 25 марок. Правда, уже старые, но ходить можно. На дворе сегодня мороз. Вода позамерзала. Работали сегодня до

¹ Суче вим'я (Гідраденіт) – запалення апокринних потових залоз, переважно в пахвових ямках.

6 ч. вечера. Сегодня Александр (голландец) принес увеличительные [Збільшені. – Упоряд.] фото – Лену с Таней С. Вчера получили полочку. Я – 20, а Лена – 22 марки. Мария Лакеева – 22 марки, её мать – не то 41, не то 42 марки. Тамара – 37. Валя Велимовская – 25, а Надя – 41. Сегодня Марию и её мать отпустил мастер в 5 часов. Почему – не знаем. Мастер, такой вредный и вьелся на нас, что не знаю куда б и делся. Сегодня ходили по цеху немка Экка с ящичком и немец, что в конторе работают. Ходили по цеху, собирали милостыню. Лена с Надей днепропетровской вечером бегали в тот цех по моркву. В эту пятницу мы работали до пол 6 вечера. В субботу – до часу. А потом не было струму (току) нигде в цеху. А у нас в лагере был. То в цеху становили новые включатели. Воскресенье провели хорошо. В субботу все покупались, постирали. Потёрли пол. А в воскресенье утром махлевали хлеб. В комнате 12 чел, а получили 20 порций. Мы в 3-х. Я, Лена и Вера Ч. – 5 порций на 3-х. По 5 скибок, и сахар тоже разделили. Картошка была. Накрали в бане. В обед был суп хороший, много картошки. Были гости у нас. От бауэра Гриша и ещё какая-то дивчина. Вечером был хороший суп мучной и постановка. Много маленьких пьес, танцевали и пели песни. Участвовали и Мария Ворошилова, и Мария Мещерякова, «Дунька и Ванька». Вечером был Гришка Валькин и Колька-кацап. Девчата, Валя и Вера Г., не вытерпели, задрались при хлопцах, и вскоре они ушли. Гриша всё хочет спать. Сейчас он зашёл в комнату и говорит: «О, як хочится спать».

10 ч. вечера. Тоня + Тома

Воскресенье. 12/ХІІ-43 г.

На дворе холодно. Вода позамерзала. В комнате горит печка. Но холодно, хоть собак гоняй. Утром дали по ложке сахару и по 3 скибки хлеба. Потом всех подряд выгоняла Шура на работу, кого куда. Потом ходил Zimmermann и «Хропко». Всех повыгоняли. Осталась Феня, она в ночную работала до 4-х утра. Валя схоронилась в шкаф, я простояла в уборной и Вера Ч. тоже. Я спала до 11 ч. утра. От холодной стенки у меня остыли ноги, как схватила судорога за ногу, так я и схватилась. Пошли на обед. Суп очень плохой. Первый раз после лета наварили с брюквой, морквой и зеленью (зеленые кочерыжки). И немного мелких кусочков картошки. После обеда пришли с работы Лена, Таня С., Вера Г., принесли по жмене белых хлебных крошек. И Лена – 3 картошины. Я их спекла. Все это поели, но всё равно хочется есть. Сейчас я села, написала Наде Лютой двойную открытку. Написала, чтоб она давала ответ, тогда я ей вышлю увеличительные [Збільшені. – Упоряд.] фото её и Тани Манец. А то говорят, что их вывезли в другой лагерь. Сейчас в наш лагерь приехали в гости с Леера. Шура, что с ней познакомились на бирже. Она сейчас очень полная. И ещё маленькая девочка с ней, тоже живет в ихнем лагере, но нигде не работает. А её мать сейчас в больнице в г. Weener. Сейчас до нас в комнату пришёл Гриша. Умылся. Сейчас у нас в комнате Вера Г., Таня С., Поля П. накрутили кучери. Сейчас разкручивают.

У хлопцев сейчас в бараке дезинфекция. Откроют барак у 3 часа. И новые койки дадут и матрацы. У нас на этой недели тоже была дезинфекция. В пятницу и четверг ночевали мы в первом бараке. Вера Ч., Лида Б и Феня Б. Тогда были в ночную.

Пришли мы в 7 ч. вечера с работы, ночевать негде. Наш барак закрытый. Умыться негде. Повела нас Шура по бараку, куда не зайдём, все говорят: «Уже полно». Так привела нас в 3-ю комнату, где живёт тётя Оля с дочками – Зольдой и Людмилой. Полячки Ванда, Геня и западноукраинка Роза. И 2-е из Днепропетровской обл. – Варя и Тамара. Две полных, красивых, высоких девушки. Там живут воображительные мамы дочечки. Та не может спать вдвоём, той жарко, та боится, не привыкла. Торгуются. Говорят между собой по-немецки, думают, что мы не понимаем. Кое-как умылись. Потом Таня С. и я не вытерпели, вышли с комнаты. И нашли себе ночлег в второй комнате, в харьковских, где живут Ала, тётя Нюра, Полина, Мария Кучерявая и др. Такие хорошие девочки. Мне Рая (одна из этой комнаты) дала свою кровать, 3 одеяла, простынь и подушечку. Таня спала с Валею («Синей»), что работает на ихних машинах.

Так клопы всё равно не уничтожили. Лазят и кусают ещё больше. Вчера в субботу в 35 минут 12 началась тревога. У 2 часа мы вылезли с подвала. Пообедали. Потом я мыла голову, купалась и стирала. Чуть не прозевали ужин. После ужина Валя («Соушка»), ростовская, живет напротив нашей комнаты, выкроила с простыни мне 2 и Лене одни штаны. Сейчас будем шить. Из одной простыни было 4 штанов. Лена себе одни уже пошила. Сейчас часа 2 дня.

15/ХІІ-43 г. Среда

После ужина. 8 часов вечера.

В комнате ещё прохладно. Печка не разгорелась. Девчата грызутся. Голод настаёт. Но у нас есть картошка. Сегодня убежали в 20 мин 6. А вчера в 5 часов. Мастер ругал, говорил нам голландец. Но нам ничего он не говорил. В понедельник мы детали похоронили, а сказали, что нет работы, и ушли в 6 часов, и накрали картошки. Потом Лена пошла брать воду. Жду, жду, нет её. Уже идём на ужин. Мария Лакеева тревожно подзывает меня и, запыхавшись, говорит мне на ухо: «Никому не говори. Мы нашли мешочек картошки». Да! Что быть?! Что делать?! «Хропун» найдёт, если положить в шкаф, и тогда пропали все косточки. Пошли на ужин. Скорей поедем, и ещё не было никого, а мы побежали. Лена и Мария схватили мешочек, и мы побежали за барак, где висело бельё, простыни. Понад канавой бежали всё вперед, понад бугром. Добежали почти до высокого дерева. Было очень холодно. Мы очень боялись, чтоб никто не застал. Положили мы на льду меж травой и побежали назад у барак. Говорим, как поедет «Хропко», тогда пойдём заберём. Но так уже и не пошли. Наварили картошки, наелись. А та так и осталась. На дворе мороз, неужели до завтрашнего замерзнет? Ну, ладно.

Что будет. Девчата напугали, что «Хропун» будет ломать замки. На второй день, у вторник, пришли мы у 5 часов. А целый день мы были беспокойные. Растал лёд, бежала вода. Значит наша картошка потонула. Вечером побежали. Но на льду нету. Какая-то добрая душа выложила её на траву на бугор. Мы взяли её. Переделили ещё вчера. Забрали и хоронили около барака. Перед ужином втащили в шкаф, в комнату. Наварили, наелись.

Работаем мы уже вторую неделю на новой работе. Здесь лучше. Обтачиваем напильником детали. Кацапы все 4 – Павлик, Стёпа, Вася и Коля – уехали в Bremen ещё перед дезинфекцией. Сегодня Клаттовы именины, ему сегодня ровно 60 год. А нашему Альберту «Хропку» 63 года. Говорят, что Негг Вилли заберут в армию, у нас отберут простыни, уже Креть переписала, костюмы новые не дают. С Австрии уже 2-й месяц нет писем. Лора Н. прислала Гале С. фото. Не узнать её. Вчера приехала от бауэра новая дивчина и поляк. Вчера сидел долго у нас Колька-кацап. Лене подарил открытку.

В комнате стаёт очень плохо.

Грязно. Девчата грызутся за разную чепуху. Все злятся. Но говорят, русские отступают. Ничего не купишь. Пошили мы с Валею П. мне 2 штанов. Я ей вчера дала котелок картошки. Немного и Вере Ч. Таня С. и Вера Г. сейчас в ночную. Валя М. лежит сейчас с Гришкой. Хихикается, закрытые одеялами. Поля Кутя моет пол. Лена латает костюм. Шура П. и Катя Галушка сидят около печки. Поля П., Феня и Уляна легли спать. Наша картошка никак не закипит. Что делать? Пойду посмотрю.

Комната наша сейчас напоминает тюремную комнату с тюремщиками, как мы видали в кино.

Вспомнила песенку, которую только одна я знаю, я её сочинила, когда ещё прибила себе палец.

Сижу за станком я, кругом всё темно,
Лишь блещет железо, смотрю я в окно,
И вижу я там – всё сады, города,
Но всё то чужое – польётся слеза!
О слёзы, вы слёзы! Не лейтесь рекой.
А бедное сердце, забейся сильней,
Созови всех рабов с немецкой земли,
Запой же, запой же им песни таки.
Мы вольные птицы, пора, вже пора!!!
Туда, где за Эмсом восходит заря,
Туда, где проходит кровава война,
Туда, где нас ждуть там и брат и сестра.

Всё. 10 минут 11 вечера. Скоро Рождество. Тоня Е.У.

17/XII-43 г. Четверг

Утром мороз. На работе, на нашем участке стал глухой мастер. Вредный. С первого разу выругал Валю Перунину. Говорит, что она была полчаса в уборной. После обеда, наверное, из 1 час мы сидели в подвале. У меня очень сегодня болели ноги, за целый день не присела. Скоро пойдем, наверно, на эту работу, где работала. Тогда опять настанут тяжёлые дни. Уже сегодня там начали работать. Здесь на наших машинах вырабатывают детали, а тогда вырабатывали в чертеже, а эту фабрику разбомбило, и мы были без работы 2 недели, а теперь не знаю.

Сегодня в обед получила я письмо от Нади Л., Люси Я. Письмо и открытку и от Любы Н. письмо. Пишут, работают по 12 часов, стало плохо насчёт харчей, но ещё есть развлечение. Говорят, что где-то в Польше высадили десант. Нейштат¹ разбомбили. Можно вычеркнуть из карты. Много жертв. Люся пишет «Варенички». Каждый восточный рабочий думает: «Эх, как бы побыстрее вернуться домой да покушать вареников». Не думайте об этом, вы сможете вернуться тогда домой, когда будет победа за немцев. А если придут русские, то вас ждёт сослание в Сибирь, потому что вы работаете против них.

Зина Рюмина идет до бауэра завтра, она харкает кровью. Клара Х. – не хочет. Дивчина от бауэра уже уехала. Сегодня сидели в подвале после обеда с 1 час. Домой ушли 15 минут 7-го. Не стало света в цеху. Сейчас пишу Наде Л., Люсе и Любе письма, высылаю Надины фото и им всем открытки.

На Эмден налетело много самолётов, как пшено по небу. Одного сбили. Самолёт сгорел, а парашютист спустился. Те все спустились и подхватили его, за это их премировали.

Сегодня у нас в комнате нет хлопцев. Тихо. Мы спекли картошки.

От г. Wien² до Weene ≈ 1000 км. «Приблизительно», – говорил наш мастер и голландец. Я удивилась. Я думала, 300–400 км.

10 часов вечера. Тоня Улановская

25/XII-43 г. Суббота

Вечером. Уже часов пол 11. Сегодня великий праздник – Рождество. Мы отдыхаем 3 дня. В пятницу, субботу и воскресенье. 24–25–26/XII. Получили письмо от Клавды и от Тани М. Дали им ответ. Поздравили с великим праздником. 18/XII, в пятницу, мы работали до 7 вечера. После обеда сидели в подвале. Лену забрали на тот участок, где работали. Я была в уборной. Прихожу. Мне Валя Перунина говорит. Я не верю.

¹ Нойштадт (нім. Neustadt), нині – Вейгерово (пол. Wejherowo) – місто на півночі Польщі, на р. Реда.

² Відень (нім. Wien) – столиця Австрії.

В уборной я поссорилась с Марией Лакеевой. Я стала плохо к ней относиться. Мастер говорит, завтра обоих заберет [інший] мастер. Очень противно и досадно. Лена в субботу не вышла на работу, а меня не забрали. Я так и осталась работать в глухого. Обпилюем алюминиевые большие детали. Да, ещё вчера, в пятницу, пришла Тамара и говорит на меня: «Пойдём туда работать». Я говорю: «Не пойду. Почему я пойду, мастер вьелся, всем дал деньги, нам – нет. Пугает и угрожает. Смотрит, как зверь». Она говорит: «Ну, и не надо», – и пошла. Приходит из рабочим из Бремена. Низенький, беленький, кривоногий и лупатый. Но в него много девушек влюбляется (Нюра Шеховцова, что из Богданом). Он сказал, кого позвать, и указал на Лену. Но Тамарка говорит, что она не умеет, и указала на меня. Он грозно посмотрел на меня: «Комм»¹. Я пошла, иду и плачу. Он смотрит, ему кажется чудно. Пришла я на тот участок, все смотрят на меня и бурчат. Нет, не немцы и не мастера! Они стояли в кучке и смеялись просто над тем, как русские поступают из русскими. А Тамарка разрывалась. Кричала и туряла рукой меня. Дала мне железную палку: «Работай! Долго ты будешь играть у меня на нервах? А то я тоже могу взяться». Говорила немцам и немкам, чего не следует. Мне было очень обидно. И я плакала. Немцы говорят, что я хочу спать в бараке и не работать. Но я говорю, что везде буду работать, а здесь нет. «Почему?» – добивался лупатый. Я говорю: «Здесь все ругаются». Тут пришла Надя, стала на моё место (а там был один брак). А меня отправили обратно.

В нашей комнате Лида Б. с Полей П. уже, наверное, скоро 2 месяца не разговаривают. Один на одного что только не говорят. Говорят, в воскресенье будут делать у нас дезинфекцию. Гриша ещё пришёл в субботу. Мы покупались, помыли головы и постирали. Наварили картошки в мундирах. Пришло воскресенье, 19/XII. Вера ждёт своего Ваню. А Таня – своего Ваню. У воскресенье нам не работать. Утром встали пол 7. Сказали вытрусить солому из матрасов на улицу за барак. На дворе был дождь. Мы поскладали одеяла. Поодевались. Я взяла из собой зеркало, расчёску, 2 платочка (у меня был большой насморк), сахар, ложку и хлеб вчерашний, 2 тонкие скибочки и 2 толстые). На дворе было ещё темно. Дед подпалил солому. Мы сидели в столовой, играли в карты. Мария Ворошилова и Галя Савченко писали письма. Но вдруг подали в городе тревогу. Приехала пожарная команда. Поднялся шум и гам. Заливали и тушили огонь. А ветер дул прямо на наш барак. На бугре стояли немцы, они думали, что горит наш барак. А пожарники ругали нашего «Хропуна». А если б появился самолёт? А огнём освещена ф-ка и лагерь. И оштрафовали на 50 марок.

Подходит обед. В нашем бараке была дезинфекция. Был большой ветер. Шли девчата из фабрики. Так у Нюры Шеховцовой выхватило зонтик и унесло на другую сторону. После обеда в 3 часа привезли из города наши матрасы. Мы в бараке в комнате мыли кипятком

¹ Комм (нім.) – підійди.

стены, кровати, шкафы и пол. Я с Феней хотела поставить трубу в печку. Как вдруг ударила я свой палец. Как мне было больно. Господи, зачем ты только даёшь такую боль?

Лена напихала матрасы. Пошла я ей помогать. Взяла подушку и вместе из соломой набрала картошки. Матрасы у нас были чужие. Пошли искать свои. Ольга «Крива» не отдавала. Варька Суббота отдала. Я забрала на свою кровать. Вечером привезли одеяла. Но я своего не нашла.

Гришка до Вальки не пришёл. Всё, с ним дело покончено. Тося Хаустова ходит из Филькой. Он такой грязный. Нина стремится за Андреем-поляком. В комнате у нас были ребята. Прошло хорошо воскресенье.

Привезли 4 чувала [Мишки. – Упоряд.] семечек на Рождество. Поля танцует из «Чёрным» Юзефом. Он за ней, по её словам, стремится. Катька его уже пришла из операции. Наташа черниговская мучается, тоже из аппендицитом. В понедельник Лена опять не пошла на работу. У неё болят ноги. Нам дали по кружке семечек. Я работаю с Тamarой из комнаты тёти Оли. Работали мы до четверга до 7, а в четверг до 5. Все пошли (станковые) получили костюмы. Из нашей комнаты Вера, Вера и Таня. Пришла я, принесла полный пакет картошки. Скупалась, помыла голову, постирала одеяло. Простынь и платье, кофту и т. д. я вчера постирала. Подходит праздник. В пятницу мы уже не работаем. Убрали в комнате. Над каждой кроватью – открытки и фото. На столе хоть плохая ёлка. Чистые простыни. Сегодня суббота. Да, вчера приходили хлопцы. Верын Г. принес ей 2 яблока. Она нам дала по кусочку. Сегодня утром мы почти все смахлевали по 2 порции сахару и хлеба. Хлеб толстый, по 2 скибки. Я спала часов до 11. Приехали сегодня до нас из Леера хлопец Гриша и ещё какая-то тётка. Гуляли у нас до 4-х дня. В 5 уехали.

Лиде привёз подарков. Рубашку, брошку, наместо, печенье, иголки, кнопки, шампунь, мыло, мазь от рук и др. Нам Лида дала по кусочку яблока и печенья. Поля с Лидой помирились в то воскресенье. А сегодня обратно надулись. Давали нам сегодня семечек по кружке. В обед – суп гороховый. Вечером – мучной. У нас лишняя миска.

Я красила сегодня платье.

Часто до нас стал посещать Алексей. Пришёл сегодня и до Тани. Она в красном платье. Сегодня перешли.

До Веры тоже. Она его сегодня наладила. Фенькины сегодня именины. Я и Лена подарили открытки и фото. У четвёртой комнате было много поляков, были танцы. Мы тоже ходили смотреть. Не писала я долго, потому что, говорят, одну девушку в Берлине казнили. Нашли песни про Германию. Хлопца казнили. Он вырезал бауэра и его семью.

Сегодня свет будут тушить в 12 ночи. Herr Вилли сказал, что не скажет Herr Альберту. Все танцевали. В последнее время стали гулять по комнатам. Справлять именины и гуляния. Сегодня у Любы, и Лиды, и у 1 харьковской. Прошло весело, «Хропко» дал нам по 2 конфеты

и по брошке в подарок. Приходили и немцы до нас смотреть. Клаттову машину кто-то разобрал. Свернули на русских. Фильку и Сашу хотели забрать в концлагерь. Пришел Herr Вилли. 12 часов ночи.

Понедельник. 27/ХІІ-43 г.

Прошло Рождество. Сегодня на работу. Лена ещё не пошла с больными ногами. У меня очень сегодня болит палец. Но я пошла на работу. Сейчас вечер. После ужина. Ужин, суп плохой. Картошки мало. И по одной толстой скибке хлеба с сладким сыром. Сегодня Таня С. и Вера Г. – в ночную. Сегодня они ходили в город, но магазины закрыты, и они ничего не купили. Сегодня у Лиды пропали семечки. Она забирает у Польки Кути замок свой. Поля П., Шура П. и Валя М. сейчас ещё работают на сварке. В комнате тихо и спокойно. Буду ложиться спать. Вера Ч. получила письмо и фото от своей двоюродной сестры из города Вена. Вчера, у воскресенья, утром сахару не было. В обед и ужин – суп с капусты, в обед выпили по 2 кружки пива. По одной Феня Б. угостила в честь именин. Вчера мы гадали свою судьбу на Евангелию.

До нас у комнату стал посещать Алексей (Лёнька). Вчера я поссорилась из Таней, что она поломала иголки и не признаётся. Но к вечеру помирились. Приходил Гришка Валькин. Поссорился с нами. Говорит, что мы у него украли фотографию его. Был Тани С. Ваня от бауэра. Но скоро вышел и стоял с Надей ростовской. Вера Г. бросила своего Ивана, а вчера сидела с новым от бауэра – Ёсыфом.

Меня пригласила сестра возле себя, а потом прогнала. Долго не спали они (Таня и Вера Г.), все говорили про кавалеров, шептались, чтоб мы слышали. Всё, 9 ч. вечера. Тоня.

1/І-1944 г. Суббота

Часа 3 дня. На дворе был дождь. И сейчас моросит. В комнате чисто. Пол вчера вытерли. Тепло. На столе стоит убранная ёлка, в моём котелке с песком. Вчера после ужина мы с Таней С. ходили и украли её за столовой. Ёлка – как резина, насилу сломали. Старую выкинули. И эту, и ту больше я убирала. С ваты Деда Мороза на этот раз в ёлку посадила. Много наместа, брошек, лент, колечек из разноц. бумаги и т. д. Сейчас мы варим картошку. Лена шьёт юпку из простыни. На станках у нас открытки, фото и ветки ёлок. Девчата все сидят, думают погулять на Новый год (14 января) мои именины. Сегодня вечером будут гулять ростовские, 4-я комната в нашем бараке. Там будут и Мария В. с Степаном. Тося Х. с Филей пошли уже на именины до бауэра до Яшки, что играет на гармошке (губной). Сегодня утром давали по 2 ложки сахару и хлеб по 2 толстых куска, в обед – суп гороховый, а на ужин – мучной будет. Спали сегодня мы долго, часов до 10. Вчера, в пятницу, мы работали до 12 часов. После я мыла голову, купалась, стирала. Лена работала на кухне до ужина. Принесла перед

ужином хлеба, поели, а масло содрали, сегодня будем заправлять картошку. В ужин я взяла 2 миски супу и 2 порции хлеба. Сегодня собираются гулять штеровские и Морозовы. 1 и 2 комнаты, а из нашей – Таня С. и Вера Г. Сейчас собираются, купили масла 40 марок литр. Картошки на 10 марок, достали муки, набрали лимонаду, пива, крохмалу. Сложились по 2 куска хлеба, сахару по 2 ложки, 2½ кружки насобирали, по 5 марок каждый дал. Около 20 человек, одни девчата будут. Сегодня Уляна К., Валя М., Шура П. и Поля К. работали до обеда на кухне, заработали по миске горохового супа и 3 кусочка хлеба. Гуляем мы 2½ дня. И завтра воскресенье. Но на прессах, наверно, будут работать. Новый год! Страшно.

31/ХІІ-43 г. первый раз выпал снег, но быстро растал. И сейчас грязь. Называется зима. На работу идёшь, правда, холодно, в порватых костюмах. Ребята работают и вчера, и сегодня. Говорили, что будут давать подарки на Новый год: чулки, кофты и жекеты. Но «Хропун» разозлился и ничего не дал. Не знаю. Из Австрии нет писем. Купили соли у голландца на 75 феников стакана 2. Позычили денег на пиво. А мы 40 марок заняли Рае Медведевой. Сейчас очень скучно. Сейчас поели картошку и выпили пива по кружке. От праздника Рождества до Нового года каждый день все 4 дня мы работали почти до 5 часов. Голландца в очках эту неделю не было. Мы шухарим [Розважаємося. – Упоряд.] с 2-мя новыми голландцами. Работы мало. Если не успеем до 5 часов поработать, то заховаем под стол, а мастеру говорим: «Нет работы», – и идём домой. Особенно шухарили вчера. Снежками натирали лица немцам и голландцам. Сейчас я в цеху делаю с алюминия себе котелок. Я нашла кусок алюминия, вымеряла. Поля-уборщица («Кузулька») отрезала. Таня С. – в ночную – скачала в клубок. Рая М. – спаяла. А теперь ещё нужно дно, ручку и сварить его в кислоте, чтоб был белый. Сейчас зашёл в комнату «Хропко», просопел и вышел. Потом вошла Вера (днепропетровская), что работает на кухне, вошла собирать посуду. Спрашиваем: «Вера, ну, когда будут давать подарки?». – «Не знаю, у него не допросишься. Но, говорят, привезли: носки, байковые кофты и жекеты защитного цвета – и будут давать. Кому – ещё не решили». Сегодня все поздравляют с Новым годом. Перед обедом Мария («Африка»), что на кухне работает, ходила по всем комнатам, поздравляла. Вчера мы не спали до 12 часов. Приходил Herr Willi и поздравлял с Новым годом. Девчата палили бумагу над плиткой, загадывали сны. Я подбежала под двери одной комнаты. Как жениха звать?! Мне отвечают – Мыкыта, в другую комнату – Колька. Пошухарили.

4 час дня. Тоня Улановская

Понедельник. 3/І-44 г.

Часов 9 вечера. На дворе моросит дождик. Лена сегодня тоже не пошла на работу. До обеда работала на кухне. А до вечера шила юпку и сейчас шьёт. Я пришла с работы в

5 часов. Умылась, полатала чулки. Угля нет. Печка вытухает. Но пришла Поля Кутя, она украла угля на ф-ке и принесла. Лида Б., Феня Б. и Вера Ч. ушли в ночную. Сегодня они ходили в город, купили винегрету и лимонаду. Уляна получила сегодня новый костюм. Вера Г. сидит на кровати, читает песню на всю хату, на мотив «Узник», что я сложила. Таня вставляет на стенку другие открытки. Валя колотится, как она будет танцевать у воскресенья. Поля П. говорит: «Хотя бы скорей среда». Может быть, Петро принесёт пакуночек. Она написала письмо Наташе. Она обварилась. Хозяин говорит, что холодно, и повторил несколько раз, и она натопила батареи выше 70°. Хозяин говорит: «Жарко». Она хотела затушить печку и ведро воды как линула, а пламя как выскочит – и ей в лицо. Вчера, у воскресенье, были танцы, много хлопцев. Таня С. была с Ёсыфом. А мы с Верой Г. пошли первый раз танцевать в столовую. А в субботу было очень много поляков и западноукраинцев. Поля познакомилась с Петром. Валя начинает закручивать из учерашнего дня с Колькой-кацапом. Суп вчера был с травой. Сегодня тоже очень плохой. Есть хочется. Все девки психуют. Какая досада! Мария В. говорит: «Как плакать хочется!». А Степан: «Ну, ну, Мария!». И взял, посадил её на руки. У Штеровских в 1-й комнате тоже досада. Ольга Безродна хотела отравится. Попросила ртути. Наша Поля П. понесла, а потом: «Нет, нет, Оля!». Сегодня на работе Вера Г. всё время до меня подходила и веселила меня.

В обед я получила [лист] от Любы Нелюбовой, и это вечером сидела всё время, писала ответ. Написала я ей: «Поздравляю с нашим праздником – Рождеством».

Живем мы пока по-старому. Как все-все живут с востока. Особенно сейчас. Подходит зима. И становится всё хуже с продуктами. Суп плохой. Как есть такой суп? Наливают по полмисочки. Вода, гнилая морковка, противная и зеленая трава. Картошки совсем мало. Трава – то есть такая капуста, в которой высокие палки. Варёная похожая на щирецю, даже и запах такой, как у нас варили свиньям. Эта трава, сваленная в куче, лежит между столовой и баракком. И когда 31/ХІІ-43 г. здесь впервые выпал снег, то его отгорнули лопатами и доставали вонючую траву. Кофточки, чулки и жекеты, говорит «Хропун», будет давать на второй год. Он, наверное, сдурел или умом помешался.

Сегодня ночью 2 раза была тревога. Рвались недалеко бомбы. Днём мы узнали, что одна русская женщина и 2 мужчин (или шпионы, или уж им допекло) взяли все окна и двери пооткрывали ночью. Налетели самолёты и разбомбили склад в 7 км от Бунды¹. Женщину и мужчин расстреляли. А в другом месте русские обобрали кухню.

Валя, толстая («Синяя»), отрезала себе сегодня пучку с ногтём. Заспешила, побоялась мастера и упустила пластинки, и зацепила. Катя Короткова сейчас лежит при смерти.

¹ Бюнде (нім. Bünde) – місто в землі Північний Райн-Вестфалія, Німеччина.

Ей сделали аппендицит. Её что-то душило. И снилось ей, что её мать забрала к себе. А мать её уже умерла. И письмо из дому прислали, что умер отец. А дом растащили соседи.

Манашку бил Герман в уборной. Полю П. тоже недавно бил, 2 раза ударил по щеке, что искры засверкали и очки отлетели на 10 м. Сейчас все говорят про еду. Зашел Herr Willi. Мы у него выпросили угля без книжки. Вдох из Шурой П. принесли. Там мы побалывались из «Бабой Зениткиным». Ложусь спать. Уже 11 ч. ночи. Все уже легли спать. Улановская Т.

4/1-1944 г. Вторник

15 минут 7. Пришла Уляна с работы. Мы до 5 работали. Мастер пошёл на собрание, а мы детали поховали, а сами удрали напрямую. Очень холодно. Падал снег. И большой ветер. Лена работает на кухне. Принесла мне кусочек брюквы. Я съела. Растопила печку. Принесла воды в кофейнике (с одно ведро). Нагрела, умылась. И поставила девчатам. Суп в обед ещё кое-как, а вечером!? Сегодня была тревога. Из без 20 мин 12 до 10 минут 2 сидели в «кели» [В підвалі. – Упоряд.], потом пошли на обед. На нашем участке в уголку строят вроде кладовую. «Хропун» сказал, что повыгоняет завтра всех больных на работу. Шли мы домой. Встретили Катьку (что с «Чёрным» Юзефом), она шкандыбала домой, как старушка. У неё очень болит живот после операции. Мастер отпустил её. Она говорит, что завтра не пойдёт на работу. Поля (днепроп.) тоже отпросилась домой. Она сегодня вышла первый раз после операции. В подвале я сегодня спала 1 час около холодной стены. Сейчас почему-то болит голова. Положила печь 6 картошек. Иду посмотрю.

6:30 вечера. Скоро ужин. Тоня + Томочка = сестрички.

5. Среда

Пришли с работы в 5 час. Умылась и поставила воды греть на пол. Сегодня в 9 ч. вечера должен прийти от бауэра до Поли. Сидели в подвале из без 10 мин 11 до без 15 мин 1 час.

Суп в обед – вода, брюква и немного картошки. Очень хочется есть. На дворе снег. Но земля чернеет. Очень холодно. Вчера я и Вера Г. утром смахлевали хлеба на двоих порцию. В ужин я взяла два раза хлеб и суп. Так что не была голодна. А сегодня утром и в обед не вдалось. И вчера и сегодня было немцам собрание. Из 4 до 5. Вчера выписали угля у Herr Willi. Дал 3 ведра. Был Гришка (Вальчин) долго. Дратовал Вальку и смеялся над ней. Баловался с Тамарой Морозовой. Приходила Вера Ч. у 9 ч. на перерыве. Я сплю сама. Прилаживала бутылку с горячей водой до живота. У меня болит живот у левом боку. Завтра одену на работу свой жемпер. Положила печь 5 картошек.

Скоро ужин. 6:30 вечера. Тоня

9/І-1944 г. Воскресенье

3 часа дня. В четверг, пятницу работали до 5 ч. Котелок сделала, но он в одном месте лопнул и течёт. Завтра я его обратно понесу в цех. В субботу, вчера, работали до часу дня. Получила я от Нади Л. письмо. Сегодня давала ответ.

Говорят, нас обратно хотят перевести в маленький цех. Как неохота. В субботу говорил мастер-голландец, чтобы Кретья дала мне костюм. Но она только крикнула. Вчера мне Валя Перунина покроила из шинели жекет. Сегодня она вырывает брови девочкам. Мария Л. до меня разговаривает, но она мне почему-то противная. Пришла она, говорит: «Дай альбома». Я говорю: «Читай и списуй здесь». И она здесь писала. Утром сегодня нам давали утром 2 скибки хлеба и ложку сахара. В обед – суп, почти одна брюква, заболтанный крупой. На ужин, наверное, будет мучной. Спекли картошки. Сейчас Лена будет красить. Я и Лена спали до 10 ч. утра. Шура и Поля П. вчера работали до 6 ч. вечера. И Шура сегодня до 12 убирала в Клатте. Феня в ночную из 7 до 7 в пятницу, в субботу из 4 до 4 утра. Лида Б. и Вера Ч. в субботу из 1 часу до 10 вечера. И утром тоже мастер вызвал, и работали до 12, а Лида до 10 утра. Тania С. тоже до 12. Валю Щ. отослал домой. Вера Г. не пошла вчера и сегодня, как будто больная. Валя («Синяя») из пальцем сидит дома.

Вчера давали получку. Я – 23 марки, Лена – 16, Вера Ч. – 17,50, Лида – 26, Феня – 32, Валя М. – 11, Поля и Шура – 32–35, Поля К. – 26. Вчера мы Лене купили платье за 80 марок. Позычили у Веры Г. 3 марки. Вчера купили пива, а денег больше нет. Собирались гулять сходить в город, купить харчей. Но всё напрасно.

Тани С. пишет сестра Мария из Вены, что должна приехать после 10/І в гости на неделю. Идут слухи, что в другие страны нельзя писать письма. А по Германии – одни открытки. Андрей (Зап. Укр.) на прессах побил немку Дору, она на него кинула деталь, за то, что он сказал, почему она часто бегаёт в уборную. Она сказала брату. Брат схватил его за грудки. Андрей сказал мастеру. Мастер вызвал брата в контору и побил.

По радио передавали, что сдали Бродичи¹ и Кировоград² с большими потерями для немцев и большевиков.

«Хропко» очень злой. Ребята ходили к Klatte. Он говорит, что выдавал конфет по 8 штук, шампунь, соду, мыло, костюмы, по 2 м материи, чулки, носки, трусы, майки и жекеты. И продуктов тоже вполне. Тогда «Хропун» сварил лучшего супа и сказал, что будет давать барахло и соду. Но его разозлили.

¹ Ймовірно, йдеться про м. Бердичів Житомирської області, звідки 5 січня 1944 р. було вигнано нацистських окупантів.

² Нині – м. Кропивницький, адміністративний центр Кировоградської області. 8 січня 1944 р. із міста було вигнано нацистських окупантів.

Приехал от бауэра жених Шуры черниговской – его не пустил дед. Он пошел к Klatte. Klatte разрешил на 3 дня. Говорит: «Что у нас, концлагерь, или что?». Борис пришёл. Но шеф уехал. И дед обратно выгнал. И ничего давать не будет. Хлопцы от бауэра сейчас у поляков и приехали из Леера из баяном, но дед не пускает.

Вчера мы тёрли пол. Полякам пишут, что фронт перешел польскую границу, в Польшу. Ребята думают идти обратно до Klatte требовать карточки на руки.

Сейчас скучно. Вчера был большой ветер и дождь. Зима теперь холоднее, чем та. Но снегу нет.

Вторник. 3/І-44 г.

Работали до 7 вечера. Сегодня Лена вышла 1-й день после болезни. На дворе тепло. Суп в ужин хороший: картошка, капуста и крупа. Работы сейчас много. Мастер гоняет на другие работы. Больше носить детали. Голландец в очках вчера после обеда пришёл (3 недели не было). Сейчас много народу на нашем участке. Сергей смешит. Работает Поля (днепропетр.). Валя П. не работает. Ей завтра в 9 ч. утра будут разрезать палец. Вчера Лена позычила денег у Веры, ещё 6 марок. Сфотографировалась, купила 3 пачички намиста, 8 открыток, 2 фунта виногрету и бутылку лимонаду (по 2 марки + 60 фен. + 80 фен., 1,60 + 80). Вечером я пришла, наелась. Картошка печен., лимонад и виногрет были очень вкусны. Вера Ч. вчера поругалась с Лидой Б. и плакала, за ночную смену. Всё-таки Вера пошла в ночь, а Лида осталась. Вера Г. заболела и не пошла в ночную (у неё болит живот). Сегодня давали – кто ещё ничего не получил – штаны и носки, или кофты и носки, или рубашки и носки. Получ. Лида Б., Поля П., Вера Ч. завтра получит.

Воскресенье было скучное. Вечером были хлопцы. Алексей, Сергей с Раей, Гриша (Запад. Укр.), Ёсыф и новый от бауэра. Ёсыф, что от бауэра был, с Таней пришёл первый, опосля пришел Ваня, и Таня с ним ушла, а тот остался ни при чём. Приставал до Веры Г., но она не схотела с ним проводить время.

Мы два танца станцевали в столовой с Верой Г. А потом до меня подошел Павло (что с Лидкой-швачкой) и предложил танцевать. Но я сказала: «Нет». – «Почему?». Я застыдилась, «не умею». И убежала из столовой. Играли в карты. А Валя наша с Ольгой кривой танцевала.

Сегодня получила письмо от Люси Я. и листок Люды З. В их в комнате сейчас тоска и скука, какая, напишут в следующем письме. В нас немцы все и голландцы, весь цех будет целую неделю работать до 7. Каждый день у них собрание. Из 4 до 5. Сегодня я ходила до доктора в барак в 3 часа. Прогуляла 1 час 25 минут (болит живот в левом боку). Пришла домой в комнату. Вера Ч. стирает наперник из подушки. Перья в узлу над печкой. Вера Г. и Таня С. спят.

На столе лежат письма. Я читаю. Тане С. пишет сестра Мария: «Здравствуй, дорогая сестричка Таничка, и досвидание. Напишу кратко. Ты мне не хочешь писать писем, и я решаюсь жизни. Ты в меня единственная сестричка родниньякая и не хочешь иметь со мной переписку. Передай всем девочкам вечный привет. И от меня писем не жди. Может, вернёшься домой, передай привет маме, папе и всем. А я утоплюсь в море. Пускай меня ловят сетью. Может уловят в Чёрном море. Досвидание, твоя сестричка Маруся».

Потом на втором листке ещё страничка. «Таня, я тоже имела кавалера кубанского, нашего соседа на Кубани Васю П. Он в нас артистом. Я с ним познакомилась, как узнала. Он тебе тоже передает привет. Я с ним теперь распрощаюсь. Досвидание. Маруся».

Это меня громом поразило. Какая девочка 28 года, в грязной косыночке, с тоненькими ножками, длинной ступней – до носа Люды З. Как она сама (Люда) рассказывала. Сейчас я пишу Клаве открытку.

Четверг. 13/I-44 г.

На работу не пошла. Почему-то напухла нога. И я ходила до врача, говорила, что болит живот в левом боку. Он освободил от работы.

Сегодня сдыхал «Хропун». Ему тошнило, рвало и брало на судороги. Он ревел. Насилу отвезли в больницу. А он не хотел. Вкрала сегодня 1½ котелка картошки. Писала письмо Люсе Я. Часов до 10 спала. Просыпается Таня С. говорит: «Издых “Хропун”». А Вера Ч. отвечает: «Его и колом не добьёшь».

Вера Г. сейчас больная из животом. Вчера вечером был Гришка «Сапожник», был разговор за Марию Ворошилову, как она изсохла за Степаном «Рябым». Писала я Люсе Я., что ходят слухи, что русские заняли Эстонию, Литву и Латвию, пол-Польши и перешли румынскую границу. Шуры Морозовой кавалер от бауэра поехал домой и вернулся. Гитлер говорит, что при втором налёте [росіяни] сдадутся.

Ещё писала, что в нашем городе одна родила. Ей не дали ничего. Так она скинула юбку, загорнула ребёнка и понесла к бауэру. Её кавалер лежит в больнице, ему сказали, а он говорит: «Я её знать не знаю». 2 дня вечером суп хороший, пополам из крупой. 5 ч. вечера.

16/I-1944 г. Воскресенье

Вечером. Написала письмо Клаве. Высылаем по открытке. На работу не ходила 4 дня. Завтра думаю идти. Может, выдадут костюмы. Новый год 14/I-44 г. прошёл скучно. Мы писали записки и клали под головы, а ночью вытягивали: «Скоро война кончится», «Жить долго», «Увижу мать» и т. д. В пятницу, 14/I, я мыла голову, скупалась и перестирала. А в субботу постирала жекет и платье. Девчата, работали до 1 часу. Потом мы вдвоём пошли с Полей П.

в город без пропуска. Хотели пойти напрямую. Но там мы не могли перейти вторую канаву у туфлях, было уже сыро. Мы пошли через ворота. Но ехал из ф-ки «Хропко» и крикнул на нас, мы и вернулись. Потом наша Лида Б. с Дуней (черниговской) стали его просить, мы и пошли. Купили винегрету, сфотографировались (1,60 + 2 марки). Купили пачечку сыру (40 пф.). И одна немка дала нам пункт на 1 кг хлеба. Мы заплатили 60 пф. За маленькую буханочку. Поля еще взяла 2 бутылки лимонаду по 80 пф. Здесь я никогда не забуду, как я хотела вкрасть кусочек сала, а Поля отняла.

Суп всегда вечером хороший, с крупой. Сегодня утром сахар и 2 скиб. хлеба. В обед – суп с капусты и картошки. Я гладила. Девчата все ховались. Her Willi бил Шуру П.

Приехали из Леера 2 девочки до Фени и Уляны, были до 4 ч. вечера. Я нанизывала наместо. Потом собрались на ужин. Сегодня Лена доварила последнюю картошку. После ужина зашёл до нас Сергей из Симой, Ольга Б., Валя Щ., Надя Д. До Тани пришёл Ваня, она и Веры Ч. и Г. дали ему свое фото. Вера Г. подлазит до Йосыфа (бременского) и дала ему своё фото. Пришёл Колька-кацап. Пришла Поля с какой-то девочкой от бауэра. Потом сам Ваня дал ей с Петра фото. Он, говорит, больной. Ваня дал своё фото Тане. Сейчас происходит беседа за Петра и т. д.

Среда. 19/I-44 г.

6 ч. вечера. Работали до 5 ч. вечера. Сгружали картошку около нашей кухни. Как не следил «Хропун», всё ж таки украли немного, десятка полтора. Феня и Лида уже собирались на работу. Валя Щ. сегодня ходила в город, купила лимонаду, винегрету и кровяной колбасы. Сегодня день прошёл весело. В обед суп был заболтанный крупой. Вера Г. получила от Вани (домаш. кавалера) 2 фото, открытку и 2 письма. Вера Ч. вчера вечером порвала свои 2 фото. Были хлопцы, гитара, штеровские (Степан, Филька, Сергей – из хлопцев). Я нанизывала чёрное наместо. Вчера я пришла до доктора в 3 ч. дня и пошла в 5. А там уже «файрам»¹, домой. Сегодня Валя П. вышла на работу. Она, я, Лена и Поля Кутя (и сзади кралась за нами Настенька «Матаня») пошли за костюмами. Приехал Klatte. Но посреди дороги встретили прислугу Klatte Фриду. Она ехала на велосипеде. «Мойн, ви гейс?»² – сказала она на ходу. Мы ей сказали, куда мы идём. Она закричала, что там нет Klatte. Что он в большом цеху (а как раз было много гостей у него). А тут подбежал Фиш. Он начал кричать. Меня замахнул в потылицу, и таким образом мы побежали в цех обратно. Заливаясь от смеха, Поля П. ходила после работы, но ей сказали, что нет костюмов.

¹ Freiraum (нім.) – вільний простір.

² Moin, wie geht's? (нім.) – Привіт, як справи?

Вечером я получила от Лоры Носко открытку. И даю ответ. Высылаю увелич. фото. Лена варит картошку. Вера Ч. писала своей Клаве.

Поедим и будем ложиться спать. Пол 10 (сказала Вера Ч.). Прошёл поезд. Вера Ч. порвала 2 своих фото в разных позах.

25/1-1944 г. Вторник

Почему-то тревожно бьётся сердце. Прочитала первое письмо от Нади Лютой. Мне сразу вспомнился наш выезд. Наше прощание. Как это было всё давно. Ведь оно теперь нам кажется чудным сном, волшебной сказкой. Эти знакомые имена, лица я никогда не забуду: Женя Соловей, Катя Брагина, Нюся Щебетовская, Валя Сухомлинова, Мария Сулима, Надя Далеких, Варя Перцева, Рая Грин, Надя Бучко, Лиза Нарыкова, Юля Зайцева и ещё много-много других. Эти лица стали в меня перед глазами в яве. Да!!! Дивный сон!!!

Моя милая крошечка сестричка Томочка! Неужели я её больше не увижу? 10/III ей будет 5 лет. А я вот сейчас ясно помню, как её принесли с больницы. Витя совал ей куклу, мама смеялась, радовались наши. А теперь пора настала быть в разлуке нам с тобой (1 год 5 м-цев), каждый день мечтаю, Тома (и мама), когда встречусь я с тобой! Из такого тёплого уголка своей Родины (ст. Штеровка, ул. Переверзинская, № 7) нас с Леной унесли эти холодные, вонючие товарные вагоны за 5 тыс. км. Через всю Украину, Польшу, Германию. Эти большие города: Берлин, Гамбург, Бремен, Эмден, Леер... остались у нас позади. И вот недалеко богатая Голландия (Нидерланды). Холодные, пронизывающие всё тело до косточек, ветры, сырой климат, болота. Weener – захолустье, небольшая деревушка, бараки, перед окнами шмыгают поезда за поездами, вывозящие последнее богатство у жидов богатой страны. Дальше – 2 моста железных. Под ними протекает речка Ems (Эмс). Проходят большие пароходы, баржи, моторные лодки и т. д.

И вот 3 часа дня. Я сижу в своем II-м бараке, в 3-й по правую сторону комнате. Сижу за столом и пишу. По правую сторону стола – большая пачка писем (от Нади Л., Любы Н., Люси Я., Люси Ж., Тани Манец, Лоры Носко и т. д.). По левую – портфель с открытками, бумагой, картами, 2 колоды, бумагой, альбом, фотокарт., документы, карандаши и т. д. В комнате тихо. Сидит Оля Безродная (она больная гриппом) около печки (печёт картошку) и читает мой альбом. Таня С., Веры Ч. и Г. – в ночную, сейчас спят. Поля П. тоже не пошла на работу, спит.

Вера Ч. подстриглась. В это воскресенье не было света. Сидел Алексей. И Колька-кацап с Валей. Мы с Алексеем пошли красть уголь. Вчера Лена не ходила на работу. Работала до обеда на кухне. Накрала картошки, спекла и мне дала в обед. Ходили в город, купили 2 литры ситра и в нагрузку минеральную воду (2 бутылочки). Вчера до 10 часов вечера сидел у нас

Ваня от бауэра. Таня не знала. Потом мы сварили 6 картошин в мундирах. Сегодня я не пошла на работу. Боялась, чтоб не позвонил мастер. А то у нас вчера стал новый, бременский, целый день прокричал. У меня вчера очень болела голова и ноги. Сегодня я украла балон, а Поля – белый тазик картошки. Натерли крохмалу. Я с одной литры сварила кисель. Понесла Лене на обед картошки. Сидела у нас и Тамара Астафьева (у неё на шее чиряк). Оля пошла с картошкой и альбомом.

Сегодня доктора не будет. Он делает операции. В I комнате в штеровских на Новый год, 14/I-44, поругались 3-е с 8-ми чел. И сейчас не разговаривают. Валя Щ., Оля Б. и Надя Д. с остальными. Люду З. называют предателькой. Вспоминают её отца, дядю, мать и Ваньку. Дядя её в церкви священником, отец учит певчих в Николаев. обл. От Таниной сестры писем не слышно. На Германовом участке нет работы, и его разогнали на месяц. Шура П. работает в маленьком цеху. Шура-староста с нашей Полей в хороших отношениях.

Вчера я поругалась с Полькой («Кузульской») и набила ей морду её костюмом. Что вчера утром не было свету. А она сняла мой костюм. И я его не могла найти.

Вилли бил Шуру Морозову у воскресенье. Она хотела идти до Klatte показать 7 розгов на спине. Он (Вилли) плакал, просил прощения и говорил, что больше не будет брать плётку.

У воскресенье приезжала до Лиды тётя Маруся.

28/I-1944 г. Пятница

Погода хорошая. Дождя нет. Ветер. Но не очень холодно. На дворе солнышко. В комнате прохладно. Печка не топится. Угля мало. И нет дров. Таня С. нашла чурпалку. Затоплю после обеда. Утром Таня получила мне хлеб. «Хропка» не было. Набирали картошку – я не ходила. Тане и Вере Г. тётя Оля дала по 4–5 картошек. Валя М. пошла на работу. Шура П. осталась. У неё болит живот. Она всё время лежит. Сейчас прошёл поезд без 10 минут 12.

Утром пришла Шура и погнала Веру Г., Таню С., Нину Г. и Люду З. мыть полы в хлопцев. Вера Ч. не схотела. Она тёрла картошку на крохмал. Но ничего не получалось. Процидьювала через крашеный платочек, залёпалась сама и на пол брызгало. Взяла другую тряпку, но та дуже толстая. И она психувала. Говорила: «Не выплусь. Девки, хотя бы заработают супу». Прибежала Таня, взяла туфли. Говорит, договорилась: Филька (сейчас он с Тосей Х. прибил на машине палец, а сегодня в 3 ч. ночи Шуру Морозовой [ногу] прибило) починит. Тосю все девчата ругают. Он как блатной. Взял в Тоси деньги 30 марок, чтоб купить ей туфли, а сам програл в карты. Вера всё бросила и легла спать.

Пришли Таня С. и Вера Г. Принесли по миске картошки и по скибке хлеба. Они сделали крохмал, сказали, чтоб из жмаков я напекла лепёшек и нагрела воды умыться. Рассказывали,

что Вера Ч. стремится за Андреем (блатным), он всё ходил из Шурой Резановой (харьковская из I барака I комнаты). Положились спать.

Я рисовала в альбоме. Шура встала, сейчас замечает. Пойдём на обед. Вчера я с Валею была дома, набрали картошки, я всю свою посушила, шила жекет.

Пришли до врача наша «Кузулька» и Валя П. Но его всё не было. Пришла Шура, выгнала меня и разбудила Валью М. на кухню. Пошли до врача. Он мне долго давил живот. Роза (уборщица), девочка, сомлела. У Варки (соперницы Вали нашей) признали больное сердце, и – или на кухню, или в госпиталь. Дед сказал, полдня будет убирать у хлопцев, а полдня на кухне.

После ужина была тревога. Свету не было. Когда дед уехал, на кухне вкрали картошки и дочистили бочки. Я вкрала штук 10 картошин. Принесла полмиски супу жирного из картошки. И крошек тарелку. Поели.

Лена говорит, Мария Ворошилова получила от Вити Жолос[а] письмо. Он пишет, что моё письмо получил. И даёт сразу ответ. Пишет, что хлопцы Борис Вахлай, наш Виктор и др. работали на путях. Сидели в станции (новой, я её не знаю) и играли в карты. А она была вся заминирована. Стали бомбить. Первая бомба попала туда. И их разнесло всех на куски. От Бориса Вахлая нашли только одну ногу. Лена всё время плакала на работе. Я насилу заснула. За думками можно умом помешаться. И сейчас я бросаю. Не вижу, где писать.

30/I-1944 г. Воскресенье

Вечером написала письмо Люсе Я. и Клаве и выслала фото «Я и Лена». Написала про Витю. Были танцы. Много от бауэров. Таня зажурилась. Ваня её был в том бараке с черниг., и не стала есть картошку с Верами. Пришла от бауэра Ида до Поли П. с пакунком и уже поссорилась за Тадика. Варили кисель, картошку. Я поменяла себе костюм. Завтра иду на работу.

10/II-1944 г. Четверг

Вечером. После ужина. 9 часов. Пришли на перерыв с ночной Таня С. и Вера Г. Вера Ч. и Феня Б. тоже в ночной. Таня С. с Шурой Морозовой разговаривают с её кавалером, поляком. Лена и Поля П. уже 3-й день с чесоткой. Лида Б. второй день с ногой дома. Лена и Таня выкинули решётку с угля в коридор, а Лида разбила ногу. Недавно вся комната поругалась с Полей и Шурой П. Шура сказала: «А в Лиды как гниют ноги, так и будут гнить».

Валя сейчас спит. Лида шьёт Наташе лифик. В это воскресенье был Гриша и Катя. Поля П. ходила до Иры. А вечером была с поляком Тадиком.

Вчера не было свету до 11 ч. вечера с пол 9. Суп сейчас плохой, с брюквой. У понедельник в обед был гороховый, завтра в обед тоже будет. Я вчера и сегодня голодная. Денег не дают, наверно, в эту субботу будут давать. Уляна К. купила шубку. Вчера дали по 2 ложки щёлоку.

Одна или две недели для меня были особые на работе. Мастер, наверное, поляк. Работал, кроме старых рабочих (очкатого, уроды), ещё один голландец. Он мне давал 2 раза хлеба. В субботу в ту я не взяла, и он рассердился. Вчера его не было на работе. Сегодня как будто дело налаживается. Сегодня мы уже вместе сидели.

Валя, Галя и я работаем у другого мастера, в толстого. Участок около часов. Сначала мастер был вредный и нас рассадил по одному. А сегодня вместе, пиляли детали. Время прошло весело. Время прошло быстро. Мы с Валею П. влюбились в двух голландцев. И до одного ревнуем Варьку (днепропетровскую).

Таня стоит с Ваней. От Марии письмо [получила] уже давно и дала ответ. Мария просит извинения.

Сейчас сидит Колька-кацап. Сегодня у меня м... Уже 3-й раз. Сейчас вошел Ваня. Таня пошла на работу. Ложусь спать. Вчера хотела помыть пол – не стало свету. А сегодня Лида помыла.

10 часов вечера.

Воскресенье. 13/II-44 г.

Небольшой мороз. На дворе очень хорошо. Пол 12 дня. Очень досадно. Болит горло, насморк и кашель. Болит живот в левом боку. Вчера в субботу работали до часу. Суп в обед очень плохой: брюква и картошка. Потом дед никого не пускал в барак, а всех гнал на ф-ку, так как Резунталь позвонил, чтоб все русские работали до 4 дня. Одних машинистов пускал. Меня тоже пустил. Я работаю на бормашине. Мастер всё кричит на меня, что будешь работать до 10, то до 7, до 4 в субботу. Я чуть не плакала.

Шура П. сейчас в больнице. Лена и Поля П. пришли. Купили чесноку. Пришли в пятницу. Лена вчера с Уляной ходили в город, купили винегрету и чесноку. Я ходила до Ems(a)¹, набрала воды, помыла голову, скупалась, постирала, помыла пол.

Получили получку: я – 23, Лена – 15,50, Лида – 56 марок, Таня – тоже 56, Вера Г. – 23, Шура и Поля вдвоих больше чем 95. Поля Кутя – 48, Валя – 18. Кто сколько. Валя П., Нила, Галя, Ольга «Кривая» и др. работали до 4. А за мной [майстер] хотел позвонить и очень ругал. Но не знаю. Сегодня пришли, мастер всех отпустил, а я у чёрного мастера в машинном здании убирала до 10 ч. утра.

Утром давали сахару по маленькой чашечке. В обед будет бобовый суп. Сейчас Поля рада, весёлая, вчера работала на кухне, заработала хлеба, накрала много картошки. Она ещё работает, будет до 12. Вера Г. и Ч. и Таня сейчас едят камсу с печёной картошкой. Кутя П. печёт. Мне очень хочется есть.

¹ Емс (нім. – Ems) – річка на північному заході Німеччини.

Вчера получила письмо от Клавды, она прислала фото. Мария Тане тоже прислала ниток, иглолок, фото. Про то письмо она пишет, что не знает ничего. Девочки говорят, что она была пьяная и написала. И пишет, чтоб Таня прислала денег на дорогу, она приедет 2/II-44 г.

Собираются на обед. После обеда постираю костюм.

Среда. 16/II-44 г.

Лежу на койке и пишу карандашом. Поля К. моет пол. Я уже умылась. Девчата умываются. В обед был бобовый суп, а вечером брюква, картошка, боб, мука. Работаем около часов, работа старая. Мастер новый, пузатый Вилли. Тот голландец до меня не разговаривает. Целый день мы шухарили с немцем (уродой) и очкатым голландцем. Сегодня не одевали пальта, потому что мастер сказал, на прессах чтоб их не ложили.

Получила от Лоры Носко письмо, она имеет кавалера от бауэра, который её снабжает всем питанием и мылом.

В понедельник очень на меня мастер кричал, чтоб я кончила. Тогда я догадалась. Давай жменями набирать маленькие детали и раскидывать за уборную и в мусорные ящики. И другие девчата помогали: Вера Г., Нина Г., Поля К., Люда З., Шура Т., Валя П. и др. Но всё ж к вечеру я не кончила. Мастер сказал что-то Кретти, и она записала меня. А потом до пол 9 заматали в цеху 12 чел. Поля П., Поля К., я, Клара Х., Шура Резанова, Нюра Шеховцова, Дуся-прачка, Настенька («Матаня»), Мария Сухачёва, Валя («Хмурая») ростовская, Тоня Голикова и Дуся (днепропетровская). До пол 7 я всё время плакала. Гришку (западноукраинца) бил инженер и др. ребят.

Вчера я ходила до врача, у меня ангина. Таня С. получила письмо от Марии и фото, одно – ей, а другое – Вале П., и ещё одно от хлопца – «отца» Марии. Отбила в днепропетровских. Валька («Синяя») получила письмо от «Кобылячой головы». Наши девчата перехватили, и им прочитал Мишка и перевёл.

Вчера я легла спать рано. Был в нас в комнате Миша и Манашка, Ян. До Морозовых каждый день ходит Яшка с мандалиной, он сейчас с Тамарой М. Поли П. «повезло» у воскресенье, вдарил её «Хропун», в понедельник – Кретья, у вторник – Гришка «Сапожник». Тадик был пьяный и наделал бучи в Морозовых, гармошку бросил в помойное ведро. Мария Ворош. бросила Степана «Рябого», а сейчас с Фишем (голландцем). Сегодня водили хлопцев до Резунталя, сказали, что если не будут хорошо работать, то заберут в концлагерь – Гришку (западноукраинца), Манашку, Макара, Стасика и др. Полину харьковскую [попередили,] чтоб она не ходила в город и не молилась. Сегодня была комиссия и в цеху, и в бараках. Был Klatte с «людьми». Сейчас ложусь спать.

Вторник. 22/II-44 г.

Вечером. Печка не горит. Я одна. Работали до 5 и вчера, и сегодня. Лена с Галей пошли в город. Ночные – Вера Ч., Вера Г., Тانيا и Феня – пошли уже кушать. 15 минут 7-го я подмела в комнате, закрыла окна. Умылась холодной водой. Угля нет. Вчера Лена с Полей К. украли угля. А сегодня наша очередь с Леной выписывать.

В эту субботу наш монтёр уезжал домой. Работали до часу. Я с Шурой ходили в город. Купила я винегрету себе, и Вере Ч., и Уляне. И Поле К. – масла на талон, который она нашла в цеху. Познакомились с Шурой в городе, с Петром (маленькие голубые глазёнки и до сих пор мерещатся мне).

Дед был до 9, потом уехал. У воскресенье не работать. Спали до 10. Сахару не было. Приехала Наташа с Митей.

Суп был с капусты. Выпили с Леной 7 кружек пива. Есть хотелось. Вечером – мучной суп. Я рисовала, потом окрашивала жилетку. Дед уехал в 10 ч. Потом пришли хлопцы. Тانيا с Мишкой была. Потом с Ваней. Поля П. с Тадиком. Я никуда не ходила. Пришла Лена. Принесла печенья и ниток. Вчера купили кремю, сегодня шампуня и пасты. Голландец дал кусочек мыла. Я позычила 10 марок у Уляны.

В цеху беда. Детали не нужны. Ту ф-ку разбомбило. Всех алюминщиков разогнали. Куда завтра, не знаю. Сегодня пока работали на старом месте. Я, Лена и Галя. Уроду перевели на машины. Очкатого – до Пауля. Ольгу и Шуру штеровских – до Германа. Чел. 10 в ночную отправили. Сегодня ночным отдали хлеб и за завтрашний день. Всего по 3 скибки. Скоро ужин. Буду собираться. Суп – с брюквы и заболтанный чем-то.

Четверг. 24/II-44 г.

Пол 7. Работали до 5. На дворе был тёплый, солнечный февральский день. Вчера ходили в город даром. Польшка П. дала пункт на хлеб, чтоб я ей купила. Но нам Лида сказала, что Польшка П. с Валькой М. тягали у нас картошку из шкафа, когда мы работали до 12 и до 10 ночи, на новых деталях. Мы вчера поругались. И утром тоже была драка. Билась Лена с Польшкой и Шуркой. Шурка говорит, что Лена переменила хлеб. А Польшка говорит, что вас штеровские не принимают и что они рас. [Розповідали. – Упоряд.], как вы жили дома. Ни с кем не дружили и т. д. Но я на работе спрашивала у Раи М., Оли Б., Шуры Т., Гали С. и Марии В. Но они ничего не знают.

Была драка и в 4-й комнате рядом. Тётя Ксения и Валька-уборщица. У Морозовых тоже Ольга-прачка выдала «богу» Яшку в шкафу. А было уже больше чем 11. А его теперь заберут как будто в концлагерь.

С Австрии, пишут, больно много беременных. Свет – бардак и люди – б... Сегодня Лена хотела идти в город. Дед не пустил. Я расшуровала плиту, нагрела воды, умылась, помыла ноги. Я вынесла ведро, жужельницу, принесла воды. Лена поставила девкам. Сейчас она прибирает в шкафу.

Воскресенье. 27/II-44 г.

Написала письмо Нади Л. Погода хорошая, тепло. Сегодня ночью замучили клопы, мы ночью перебрались на мою койку. Суп был в обед с капусты. Вечером будет постановка «Щастя Оксани». Сейчас богомольные поют песни. Записалась туда и Тоня Голикова. Володя богомольный приехал с Бремена. Вчера выпили по 5 кружек лимонаду. Сегодня – по 3 кружки пива. Вчера работали до часу. Целую неделю до 5. В пятницу я скупалась. Вчера из Эмса воды принесла, помыла голову, постирала. Сегодня спала до обеда. Сейчас буду гладить.

Понедельник. 28/II-44 г.

Вечер. После ужина. Работали до 7. 2 часа я работала в красилке. Мыла детали. Валя П. сегодня до 10. Мастер всё кричит. Суп плохой и в обед, и в ужин. С брюквы и картошки. Вчера написала Наде Л. письмо. Ответа ждала и не дождалась. И опять написала. И забыла кинуть сегодня. Высылаю ей свое фото и 2 открытки. Сегодня получила письмо от Лоры и от Клавы. 4 конверта и фото «Выступление казаков». Сейчас Поля П. помыла пол. Я напишу Лоре письмо. Клава пишет, что приедет в гости в мае. Там сейчас сугробы и метель. А у нас обыкновенная осень, только без дождя.

8 часов. Тоня.

1/III-44 года. Среда

Вечером. Суп плохой. С брюквы и картошки. Написала Клаве письмо. Вчера была тревога из без 10 м. 11, и до 20 минут первого. Сидели в подвале. Весело. Девчата и ребята поют. Сегодня из обеда и до 6 работала в красилке, мыла бензином детали. Разговаривала с немцами, с одним, что я ещё когда-то работала на сварке. Он дал мне хлеба. Скибочки тонкие, как бумажки.

Сегодня работали до 6. Уляна мыла пол. Вера Ч. читала вслух газету. Теперь мы получаем в среду или вторник две газеты: «Труд» и «Українець». Хлеб теперь получает всегда на всю комнату Поля П. Мы его всегда жарим на печке.

Сегодня Вера Г. поссорилась из Шурой М., что они стремят из Таней С. и её вмешивают бить морду Варьке (днепропетровской) за Мишку. Но Шура и Таня ничего не знают. Яшка как будто уже не ходит до Тамары М. Мария Ворошилова вчера эвакуировалась до II комнаты,

до Морозовых. Поля П. сейчас больная, чиряк на ж... Крадет картошку и зарабатывает хлеб на кухне. Лида сейчас в ночной. Я вчера купила соды, Лиде и себе по 1,80. Вера Ч. сердится, но я не могу больше достать. Погода сейчас как осень. Холодно, снегу нет. 10 ч. вечера.

2/III-44 г. Четверг

Сегодня спала ночь хорошо. В комнате печка горит целую ночь. Вышли утром на работу. На дворе метель. О, пришла украинская зима. И шёл дед, говорит: «Руслянд». Работала я из утра до пол 2 дня в красилке. Тепло. Тётя Ньюра, Богдан, Борька-немчурёнок – все шухарные. Я протягивала работу. Потом в цеху сделала детали 2 штуки и в 5 часов – «файрам».

Около уборной пленные грузят на машину железо (брак). Бедные, ведь они немцы, а так мучаются. Среди них один из Киевской области Украины, а другой – поляк. Совсем без фуражки, а на дворе снег и мороз. Я шла в уборную, они все так жалко смотрят. Я сказала поляку: «Зимно». Но здесь же стоит полицай с винтовкой, нельзя разговаривать.

Взяла я порошок «Пудин» за 80 пф. Вера Г. и Лена с Ольгой («Кривой») пошли в город. Я сейчас пойду на кухню до Поли П., может, украду картошки.

Понедельник. 6/III-44 г.

Лида моет пол. Лена штопает носки. Вечером «Хропун» уже уехал. Часов 8. Таня, 2 Веры и Феня – в ночь. Уляна сидит на койке и говорит: «Сегодня нам год и 7 мес., как из дому». Боже мой! Только забьется сердце, но слёз нет на глазах.

В пятницу работали до 5. В субботу – до часу. Нила пошла в пол 11. Она поехала в Эмден. А приехала у воскресенье вечером. Мастер наш уехал в пятницу в 4 ч. Я скупалась, и Лена помыла голову и скупалась в пятницу. В субботу мы с Верой Ч. ходили за баню к канаве, далеко, брали воду на голову. Тогда я начала латать трусы и носки.

В ужин дали по толстой и тоненькой скибке хлеба. Положились спать. У воскресенье давали сахар, ложки по 2–2½. Мы варили сахар, пудинг, жарили хлеб. Потом я легла и проспала до обеда. Все были дома, и Таня С. Только Вера Г. и Вера Ч. работали до обеда. В обед – суп с капусты, очень плохой. Потом я латала. Лена тоже.

В ужин – суп мучной, хороший, но я не наелась. Потом я начала шить жекет, Лена помогала, и Феня. Но ничего не получалось. Валя П. выкроила неправильно.

Поля П., Валя Катункова («Синяя») и Мария Резинкина удрали через чёрный ход. Дед забил двери. Потом пришла Поля, не знаю, что принесла. Картошки сейчас у них много, чемодан полный, она работала на кухне и накрала. А принесла, видала, варили и ели яички, у кружках растапливали жир, утром ели хлеб с колбасой, салом и маслом. И сейчас варит

суп с крупой. И там, говорит, 4 кружки молока, наливки, жиров, хлеба ела. Была у Ирки и Тадика. Принесла фото от него.

Богдан с Гришкой Анькиным поссорились в «кели», а всех збунтовали. Дед уехал и опять вернулся. А нашло вчера поляков уйма, с ножами. Чтоб биться с ребятами русскими. От бежат по коридору и кричат: «Дед приехал». Бежат на тот ход, а там забито, назад. А там дед уже лупит. Тогда они рванули и прорвали двери. От дед уехал.

Я стала примерять жекет на Таню. Стучит кто-то. «Можно?» – входит Ваня Тани. Таня – под стол. Поля – в шкаф, Вера Ч. – до печки. Тогда я Тане подала пальто. Она с ним долго была, вышла в коридор. Мы положились спать. Потушили свет. Заснули. Не видали, когда Таня пришла.

В понедельник сразу встала, хотя неохота. На дворе мороз и немного снегу. Погода хорошая. Только эх!

Вторник. 7/III-44 г.

Мороз. Сухо. Работали до 7. Суп в обед – бобовый. Вечером – с брюквы, очень плохой. На работе мастер всё кричит. Ноги и руки болят. Есть хочется. Из Австрии писем нет. Только получила Мария Мещ. от Пети Батюкова. Пишет, что Лёля Янков в бауэра. Пришлал его адрес. Потом Боря Трофимов, Апкадеров Миша и Толя Журавлёв (неправда, что он убит) работают в зенитной батарее. Но это тайно. Писем нельзя туда слать. Им живется хорошо. Потом Люда получила письмо от Тани Езерской. Пишет, её подруга Валя тягается, спит с кавалером, с которым гуляла год. Но он её бросил, говорит, что я таких, как ты, видел. Хорошо, что она сделала аборт. Потом про Марию В., что она гуляет, неудивительно. Спрашивает про Нину Р., не вышла ли она второй раз замуж? Пишет про себя, что одна, и Люде не советует. Что с того, что Омеляненко в Австрии вышла замуж. Кавалер поедет в одну сторону, а она с ребёнком – в другую. Радость матери.

Маненькина мать сейчас дома. У неё на руке большой палец гниёт, пучка. В комнате сейчас холодно. Почему, не знаю. В Морозовых сейчас Мария В. поёт.

9 ч. вечера.

9/III-44 г. Четверг

Работали до 5. Суп в обед – хороший, с картошки и капусты. В ужин – с брюквы, плохой. В обед давали добавок. Вчера в обед я смахлевала миску супу. Вчера Лена, Варя (днепропетровская) и Тамара Морозова работали до 5.

Сегодня была тревога, сидели в подвале 30 минут, второй раз 45 минут. Писем нет с Австрии. Позавчера Поля П. написала письмо Тадо и читала нам вслух, а также Тамаре Ас-

тафьевой. Сегодня она получила от него письмо. Она с Шурой каждый день варят картошку или суп с крупой.

Погода на дворе хорошая. Снегу нет. Только небольшой холодный ветер.

Завтра будет бобовый суп. Вчера Женя принесла нам 2 газеты: «Труд» и «Українець»¹. Но их противно читать. Феня Б. завтра идет на операцию, а Лида (швачка) должна прийти. Вера Г. пойдёт, когда придёт Идка (швачка). У неё плохие дела. Рана гниет. Доктор вытянул червяка.

Сегодня привезли крупный уголь. Но пока ещё прохладно в комнате. Марию В. вся «Штеровка» ненавидит. Валя П. рубала дрова и разрезала палец.

8 ч. вечера.

Суп в обед с брюквы, в ужин тоже. Таня пришла, говорит, тревога. Работала я часов до 3-х на пилке с Адамом. Валю П. мастер отпустил в 5, а нас – в 6 ч. Пришли до нас работать Оля Безродная и Тамара М. Завтра голландец в очках принесёт крем и шампунь, а на др. неделю – камсы. Сегодня пришли 4 новых голландца в цех работать. Вчера Поля П. купила 2 пункта на хлеб – на 2 кг. Валя П. купила туфли сегодня за 40 марок.

Сегодня в цеху с утра настоящая буча. Дед, «Очкарь», инженер, приехали полицаи. Вызывали в цех всех поляков, Стасика, Нечая, «Чёрного» Юзефа, Богдана, Тадика, Стефана, «Маленького» Юзика, Гришаку и др. И русских: Капитана, Павлика и др. Филька и Васька «Бутылка» (дурачок) ездили с полициями делать обыск до поляков. Стасик говорит, ножи делал Стефан. Стефана набили, разов 7 ударили, выбили зуб. Дед говорит, то они хотели его зарезать и «Зениткина». Тадика, Стасика и Гришаку забрали, неизвестно – говорят – даже выше, чем в концлагерь. Теперь говорят, если застанут хлопца в девчат или наоборот, то сразу в концлагерь. Но дед уехал. И в Морозовых полно хлопцев. Андрей («Чёрный») спорит с Полей П. Девкам запрещено выходить из лагеря на 2 недели. Много уловил полицай без «остов» в городе и по бауэрах девок из нашего лагеря.

Мария В. получила письмо Вити Жолос[а], приедет в отпуск месяца через 2–3. Мария спорится со своими девчатами, через стенку. Они её как только не дразнят: «голландка», «восьмичасовая», «кусочница», «кобылой обнюхана» и т. д.

Сегодня после обеда ехал товарный поезд, и по нём строчили с пулемёта, он остановился. Мы очень все попугались. В цеху стала паника. Всё приостановилось, все сбежались до окон. Побило крышу на уборной и в маленьком цеху. Особенно показали себя паникерами

¹ «Українець» – тижневик для українських робітників (остарбайтерів), вивезених до Німеччини на роботи в промисловості, що його видавав у 1942–1945 рр. Німецький фронт праці.

мастера, Фиш, немцы и некоторые голландцы. Фиш хотел давать тревогу, но ему не дали, не передавали ж по телефону.

Всё, буду ложиться спать.

Вчера тётя Оля плакала, опозорили Людку. Вообще русские ребята стали подрывать «полячек» – русских девушек. Особенно в столовой в обед и ужин.

Бедные ребята, винные остались, а невинных забрали. И главных Нечая, Богдана – [не зачепили].

Вчера приезжала из Леера Надя (что говорит по немецкому ещё из дому). Чулки у них 30–35 марок, а у нас 25–30. Туфли у нас сегодня были в цеху по 100 марок. У них с понедельника будут раз в день в обед давать кушать. Хождение до 8 ч. Много девочек уже заплатили по 20 марок за еду.

Всё.

Фонди НМІУДСВ. – КН-257701. – Д-62278. Оригінал. Рукопис.

ЛИСТ-СПОГАДИ ВІРИ ТРЕТЯК

1945 р.

Здравствуй, папа, мама и брат Ваня. Пишет дочь и сестра издалека, что жива, но жизнь моя разбита. Одинока, горька и темна.

Завезли меня в страну чужую
И разбили жизнь мою младую,
Разлучили рано Вас со мной.

Разлучили, можно сказать, не так давно и не так мало – всего 3-й год пошёл. А сколько за это время пережили... Как поётся в песне: «Я девчонка ещё молодая, а в душе моей тысяча лет». Множество разных мук, ненависти, злости уже вытерпели наши молодые сердца. И терпели ни за какую вину, а за свой честный труд своим здоровьем. Труд наш ценился недорого и учитывался тоже мало и не всегда. Его было чересчур достаточно.

Дорогие родные!!! Вспомню о нашем приезде, как сразу мы остановились в лагере. По дороге мы больше узнали лагерную жизнь, а здесь перевоспитали всё на свете. На работу нас водили полицаи под счёт: с барака в фабрику и с фабрики в барак. За хлебом – в очередь, за обедом и ужином тоже. Да ещё очереди какие. Бывало, подерёшься и поругаешься, а не

упрѣшься, то и не добьѣшься ничего. Понемножку привыкали, побольше терпели. А подробности Вам не описать на бомаге. Началось лучше. Много помогла Ваша помощь маленьких сумочек, оплаканных горькими слезами. За их никогда не забуду... Большая благодарность, и опять слѣзы, как горох, льются, вспоминая. В это время множество несчастными случаями уже, а большинство не сносили тяжѣлых болезней – гибли, и сейчас гибнут, и ещѣ погибнут без жалости и даже без известия к родным. Об этом, дорогие родные, лучше узнаете¹.

А сейчас опишу, чем продолжалась жизнь моя и чем она кончатся будет. Лагерная жизнь. Она ничем не отличалась [від] пленной. Вокруг – каменный забор с колючей проволокой, напоминая клеть зверей. Там мы жили... Жили в здешних деревянных бараках, иногда – голод, иногда – голод. С голодом смирилась, привыкла. А с голодом смириться нельзя. Начали проникать изредка к баурам², потом всё больше и больше. Позднее не вытерпели, пошли и мы. Дорогая мама, мой характер ты знаешь, как мне приходилось просить... За это и дома меня ругали: «Пропадѣшь в чужой стороне со своим умом». Дело это нужно привыкать, и привыкала. Дождь, ветер, бывало, идешь полубосый в рваных туфельках или в колодьях без чулок, ноги мокрые, а сверху тулупчик зелѣный казѣнный промок насквозь к голому телу. В таком виде стоишь, как нищий, у порога большого дома. Стучим не раз, а бывает, и пять не поможет. Иногда со слезами в глазах, с обидой уходишь прочь. А бывает, вынесет кусок хлеба или картошки несколько и боится, скорей двери закрывает. У беднейшего больше разживѣешься, у богатого – меньше, тот так посмотрит, другой так обсудит. Кто даст и денег не возмѣт, кто не даст и деньги возмѣт ни за что. Но это мелочь. Прозябнешь, налазишься и возвращаешься с достатком под мышкой домой. Правда, наедались и хлеба, и картошки. Но как посчитать, то один раз проходило благополучно, а другой раз отражалось на здоровье понемножку. Но так понемножку, родная мамочка, у меня складалось и начало болеть. Тяжѣлых болей не было и до сих пор, но спокою не давал мне проклятый кашель. Обратилась к сестре, которая послала на рентген. Признали заболевание легких. Знала бы ты, родненькая мамочка, как это я переносила перед подругами своими. Разволновавшись, рвала на

¹ Віра Третяк була різноробочою на фабриці в м. Ліпштадт, земля Північний Райн-Вестфалія, Німеччина (за 60 км на схід від м. Дортмунд). Під час Другої світової війни в місті працювало близько 5 тис. цивільних примусових робітників, бо в економіці Німеччини відчувалася гостра нестача робочих рук. Дві третини з них становили жінки, задіяні переважно у виробництві озброєння, а також у сільському господарстві та приватних господарствах. До експлуатації примусових робітників були залучені компанії: Westfälische Metall-Industrie (Вестфальська металообробна промисловість), Lippstädter Eisen- und Metallwerke GmbH (Ліпштадтський металургійний завод), Westfälische Union (Вестфальський союз), Heinrich Jungeblodt («Гайнріх Юнгеблодт»), Möbelfabrik Waldeyer (Меблева фабрика «Вальдеер»), Bahnmeisterei der Reichsbahn Lippstadt (Залізничне обслуговування «Райхсбан Ліпштадт»). У м. Ліпштадт загинуло понад 100 примусових робітників, зокрема багато дівчат і жінок із Радянського Союзу.

² Bauer (нім.) – селянин.

себе волосы, одёжу. И до сих пор в моей душе нет спокойствия. Нет больше в жизни моей отрадных дней. Никакие развлечения не развеселят мою грусть, мою тоску. Всё пережитое видно на моём похудалом, пожелтелом лице. Мои глаза не высыхают от слёз горьких. Никто их не видит, и не нужно, чтоб видели. Нет возле меня отрады, нет мамочки, нет родного отца, нет моего молодого весёлого брата. Некому расспросить, некому пожалеть и помочь моему горю. Не видеть утешения.

Лето солнечное, жара невыносимая. Я лежу месяц в лазарете этого времени. По субботам побираюсь к бауру. После месяца сестра посылает на работу. Работаю день, два, иду к доктору, который не хочет смотреть и прогоняет работать. Работаю ровно 2 месяца, не обращаюсь никому. Потом иду обратно к сестре. Лежу в лазарете 2 недели. После 3 дня работаю и опять лежу в лазарете 3 недели. К празднику неделю не иду работать (хотя отмечается моя карточка). После праздника к Новому году обратно не иду. Затем пойду, и не именовать лазарета. После праздника пошла работать и П/И пошла обратно к сестре. Температура – 38,2. Лежу в лазарете на этот день, напомнила она мне о другом городе, о вывозе нас, сколько слёз вылилось с моих глаз, сколько придумываю, тоскую. Ни работы, ни покою. Тыняюсь, как бес приюту.

Ах, мамочка родная, отец мой любимый, родной, мой сокол родной брат!!! Как не хочется здесь умирать так рано. На чужой земле, на песочной. Здесь и птицы поют не так, и не так солнце греет. Вся природа дышит по-иному, приспособлена к своему народу. Другой закон. Смерть не именует в чужом невеселом краю. Кто схоронит, кто оденет и во что (нет украинской одежды, которую страстно люблю), кто меня уберет в цветы венковые, кто мне руки белые скрестит на груди моей, кто с родных станет у гроба моего и проронит хоть слезу жалости, кто проводит на кладбище? Чьё сердце заболит за мной, кому меня жаль, кому нужна? Умру... придётся валяться некоторое время, а может быть, и дни лежать в часовне. А потом подберут, укроют бумагой и увезут чёрный гроб со мной.

Не придут проститься подруги, я им тогда не надо, и больше всего их неволя, загребут, как собаку. На гробу нет креста, нет имени. Стоит убогий неизвестный гроб, нет деревьев, нет цветов, нет травы. Только ветер песок раздует временем, заровняет без следа.

У меня ещё одна просьба, просьба у Господа Бога – ещё раз увидеть вас, мои родные, дорогие, обнять крепко всех и поцеловать миллион раз. Затем рассказать своё горе и муки. Мною пережитое никто так не передаст, как только передала б я, и потом готова умереть. Богатый похорон. Сожаление и забота родных. Родной чернозём принял бы по-иному. На кладбище пришли бы провожать подруги, старики, малые детки соседей, которых и до сих пор не забываю, люблю. Унесли бы меня подруги с цветами, с венками. За это Бог им благодарен, и от тебя, родная мать, мой подарок. Представляю, на кладбище стоит гроб, поросший

травой, обсажен деревами, квітами. Частим часом приходять мати навести. Весною і літом прилітають пташки. Проходить дощ, освіжає траву, дерева і квіти. Вокруг царює свій любий народ на своїй рідній землі.

Приде весна... хмара зимні зникнуть... Небо чисте, голубе. Розольють свої дзеркальні води голубі річки. Улітять пташки земні, повернуться весняні. Оживуть поля... Укритися зеленим бархатом берега, на якому розквітнуть багато різних милих любих квіточок. Навіть малі комахи, жуки повернуться в цей світ. Почнеться весела життя. Ліси, сади, дерева розовіють, забілюють в садах рідні хатки. Любу дихати цією прелестю. Живімо не наживемося. Хочеться, щоб була тільки весна і весна. Прости, що написала трохи по-руськи, тому що мені сподобався цей мовний, якийсь складніший, а переписати вже ніколи.

Рідненька мамочко, рідненький татусю, рідненький одинчик мій братику Ванічка. Прийми від мене так давно наболілий в моїй душі скучний сирітський поклон. Прийми безліч гарячих обіймів моїх дрижачих рук, незчисленну кількість дорогих поцілунків в скучні щокі і рідні уста. Прийми ще раз багато доброти від мого серця і побажань до найкращого майбутнього в Вашій житті, в Вашім здоров'ї. Як життя Ваша продовжиться далі, прошу мене не забувати серед сім'ї нашої малої.

Вечір. Сиджу пишу. На серці камінь 100-пудовий. Як важко-важко мені в світі жити! Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюся, одна побиваюсь як риба об лід. Кому потрібне моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала.

Дорогі рідні!!! Півтора року, а то й більше, до двох, була здорова, весела, горе чи радість ділила з подругами. Думала, хоч і яке горе переживемо, і тільки одна мрія – про повернення додому. Не думала я боліти ніколи. Тільки за цей період рвало долонь три дні і одного разу болів живіт два дні. В кінці другого року і на початку третього дістала кашлю. Думала, мине кашель сам, не обрала ні до кого, бо й не було до кого, мало хто обрала увагу. Здається, цим кашлем розбила собі груди. А втім, не знаю, знає один Бог. І думала моя буйна головка, чи хвилювалось моє серце боліти. Ні. Я не можу вірити, що умру, що я не обійму дорогого татуса, мамусю, одинчика братика. Навіть ж не побачу, не буде часу розказати все пережито мною в Німеччині? Я не вважаю ні з чим, якби мені розказати своїми устами, своїми словами. Дорога сім'я!!! Для Вас пам'ять розказ тільки мій. Звичайно, повернуться подруги, розкажуть, але не те, а зовсім щось далеко... Пусте мислення, поки ще існую

живцем. Дорогі рідні!!! Зустрічайте моїх подруг. Не виглядайте серед них мене... Привітайте, цілуйте мою подругу Марію Хондич [Фрагмент відсутній. – Упоряд.], як за свою дочку приймайте. Іще дещо розкаже вона вам докладніше, про оточуючих подруг. Вона мене не забувала, відвідувала, як була в лазареті, носила їсти. А то більше ходили іще чужі, чим мались відвідати сусідки. Спасибі добрим людям сусідкосельчанкам, не забували. Не забувайте, дорогі рідні, за мене і ви їх. Закликайте в незабутній пишній сад їсти золотих, білим соком наливчатих папірочок і білого наливу. Я розмальовувала і розукрашувала свій сад. Говорила, повернемось додому, прийдете в гості яблук їсти в мій сад. Дорога мамусю. Як хочеться з'їсти і самій зараз хоч одно квашене яблужко з холодного погребка або пелюстки, огірка, помідора.

За чим тут живем? Пока здоровий, дістанеш і більше дечого з'їм. А зараз сухий кусок хліба і кружка сирі води без солі. А суп – страшно глянуть. Гірка не бажай, бо й не забачиш ніде. Вже і сам бруквою воняєш. Лежимо в лазареті, досадно та важко. Не знаєш, що б робив, куди б пішов, що б кому говорив. А на чому приходитьсь лежати? Три стебельця соломи в матраці без подушки, одно одяльце і пристелений матрац. Пооблежуєш боки, дні і ночі здаються довгими роками. Згадаєш і живих, і мертвих. Лічення ніякого немає. Положать, як хоч – видужуй. Ніхто не загляне, чи є в тебе вода, чи немає, чи їв що, чи краще з здоров'ям. Рідні мої татусю, матусю і братику Ваня, часто мені сниться, як будто би дома, я з Вами разом. Недавно снилось, що убирала город, хрін викопувала. А воно вроді якесь дерево, а потім доски. А грязь там – на березі – ще вода стояла, і квочки ходять з маленькими курчатами. А то в більшості сниться, що в подвір'ї порядок наводим, то садок присниться, то хата. Тому так снилось, що багато думала, і хотілось іще вернутись додомочку і пожити в рідній оселі з рідними, дорогими весело, хоча не щасливо. Хоча 1 р. від сили, щоб з'їсти, узять самому, коли схочеш і що схочеш. Хотілось іще раз побути на волі. Багато хотілось допомогти в роботі Вам, мамо. Як іще мріяла на полі полоти удвох, ходити на буряки. От хороше було давно колись. Пече сонце, а ми на полі чи полем, чи убиремо картошку. Або з Ваньєю кінцями волочити, як добре сидіти вмісті і обідати чи вечеряти. Всього нас 3. День – робиш, а вечір – побіжим гуляти. І скоро проходять дні за днями. Як забути веселу юрбу юних подруг? Інколи, буває, одінуться в українські сорочки вишивані з намистом на всі груди, а в довгих косах – червоні стрічки, широкі спідниці з поясами... Найбільш я їх люблю в такому виді. І самій ще хотілось хоть раз одітись так по українському звичаю, хоть раз примірити ще пам'ять – платки мамки і татка. Кому вони дістануться? Нікому не потрібні... А я їх жаліла, берегла як пам'ять і т. д. Одно жаль, не взяла сюди пальто, і жакета не було, ні в чому було піти в кіно, то завжди сиділа в бараці. Усі йдуть, а ти сидиш та дивишся вслід, начебто недостойний других.

Рідненькі тату, мамо і Ваня!!! Ще не можу я забути про свого дядю Антона, дядину Оксану, їх синів, а моїх братиків Ваню, Петю, Колю і маленьку сестричку Любу, яку ще й не бачила. Який добрий дядя Антон, завжди нас відвідував, слухав і помагав. А дядина тільки одна така в мене. Привітна, участить останнім, чим має, а з хати так не підеш. Мені жаль забути таких родичів. Передайте востаннє від мене поклон і пожелання моїм до кращого майбутнього життя і здоров'я. Дорогі маленькі брати, ростіть, не забувайте сестру Веру, що колись ходила. Рости, мала Люба. Ще не раз хотілось прийти до Вас, мої рідні, відвідати, поговорити. Я Вас і тут не забувала. Так прощайте на останній дорозі. Цілую всіх Вас. Прощайте ще раз, бо більше не прощусь, бо не вернусь до Вас ніколи. І так привіт передайте рідні решту дядькам, Степанку, дядині Наталці, братам Вані, Миті і сестричці, дядьку Федоту, дядині Палажці, брату Альоші і сестрі Христі, тітці Марії і її синам, Захарку і Толі, Івану і Марії, Гриші, Танці і Марії. Тітці Танці і їх Галі, Мані, Сашкові, Гриші і Каті. Тітці Йовдосі і їх Степці, Василю, Самійлові і Паші, Вані, дядьку Гаврилу і дядьку Федосю.

Дорогі рідні, ще востаннє привіт дорогому батьку хрещеному, матері і їх Галі. Привіт дорогим сусідкам Бабинківським, бабі Тетяні, діду Міні і Устині, і решту, хто є живий, тітці Оксані, Миколі, Наталці, Петрові, Альоші і Миті, Марійці і дівчатам мильниківським і Варці тітці і тьоті Тамарі. І так прощайте, дорогі. Не думала так рано забувати всіх вас, родителі і знайомі. Приходиться прощатися по неволі. А шлях тернистий і важкий – заріс.

Рідні мої, золоті, незабутні таточко, мамочко і Ваня. Як почула, що відправлятимуть мене в другий город, то, здається, сама собі смерть заподіяла б. За що? За яку кару? Умирати з голоду, з холоду. Ніхто не відвідає, ніхто води не подасть. Там страдає до 1000 чол. Як одна пише дівчина своїй подрузі: «Чим маєшся приїхати сюди, то краще накинь петлю на шию». Дають два рази в день їсти, і то сама трава. Потім ганяють у ліс за дровами. Вже б краще тут бути, що Бог дасть. Наприклад, померла одна дівчина сьогодні. Її дівчатка оділи платтячко, пов'язали, чулочки оділи. Та й не голою забрали хоча в гроб. А друга померла, то не встигли одіти, забрали в одялі. Але сестра рідна оплакала. А яка ж моя смерть, яка моя судьба? Там, в невеселім чужім глухім краю. Ні знайомого нікого. Буду ще більш, як тут, страдять, поневіряться, просять, простягають руки до води, якої тільки здається, а ніхто не подає. Я не можу описати і виплакати свій біль, свій гніт, переживання свої і все накопичене в моїй душі... Мені не спиться ночами і днями сон не бере. Мамочко рідна, мамочко, утітко вірна!!! Нащо ти мене породила, нещасну, на світ білий? Нащо пустила в світ чужим людям на поталу? Краще б, мамо, задавила б, щоб і не писнула. Нащо я побачила світ такий обмежений? Навіщо маюся такою молодою покидати, рідні мої, Вас і, не нажившись, помирати?

Сокільчику незабутній, рідненький братіку Ваня!!! Написала я Вам трошки дещо про себе. Ні з ким було ділити горе, то я по словам писала на бомазі. Кому живому з моїх подруг,

то хай, думаю, завезуть додому. Прочитайте й про мене згадайте, що колись була сестра Вера. Ванічка, я тебе ніколи не забувала. Згадувала і зразу чомусь плакала. Мені тебе жаль великий. Нещастя підпало на наші молоді літа. Тобі, хоч живий і живеш вдома, теж не з медом. Гоняють усюди, здається. Хай скажуть подруги. Найбільш я плачу, коли згадаю про тебе, і ще будучи здоровою. Скільки ти мені писав. Я кожду откриточку сто раз перечитувала, оплакувала. Всі плачуть, бувало, як прийде лист з моєї сім'ї, найбільш про тебе говорила, бо мала тебе одного. Згадаю, як поб'ємось, бувало, або як граєш на балалайку, а я стараюсь приспівати або пританцювати. Ти було сердися... Або як разом у полі і я щось не так зроблю, теж сердився, і багато дечого ми сварились. Тепер, рідний братіку Ваня, звів би нас Бог до купи, ти б від мене поганого не почув. Я б тобі догодила, я б тобі усе на світі зробила б, шанувала б, догоджала. Але Господь відводить мене в другу сторону, скучну, безрідну. Замовкли в моїх ухах твої струни. Чи так здається? Не замовкли, але мені більше не чути, не чути голосу твого тонкого. Мені більше не чути. А скільки музики, а співу хотілось іще чути твоїх золотих рук. Скільки пісень іще не доспівано. Братіку, мені тебе дуже жаль, що ти остаєшся один. Тепер в тебе не буде роду. Мав одну сестру та й ту нещасливу, погібну на чужині. Прости мені, Ванічка, всі провини. Я тобі передаю 2 платочки і фото на пам'ять. А платочки сохранияй як пам'ять. З приветом Вера.

А мамі разочок намиста на пам'ять. Прощайте, рідні дорогі таточку, мамочко і братічок Ваня!!! Я уїжджаю в другий город. Здається, більше не вернусь. Не побачу своїх подруг. Загину там, ніхто й не знатиме й не перечує.

Прощайте, востаннє цілую я вас і цілую всіх дорогих подруг.

Дорогі подружечки, простіть, якщо кому прогнівила чимсь. Прошу, не забувайте мене на чужині.

Пишіть мені більш, чім буду писати вам я. Прощайте й ще раз. Не забувайте, рідні, свою дочку й сестру.

Дорогі рідні, хто завезе цюю брошуру додому Вам, подарок великий не забудьте. З проханням Вера.

Хотілось більше написати та мати часу більше вільного. Простіть, я написала з досади та нудьги, тому не починала, другого не кінчала.

Прощавайте.

1945 р.

Фонди НМІУДСВ. – КН-206087. – Д-32894. – Оригінал. Рукопис.

СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА БИЧКА

2009 р.

По метрике я «Бычек», но после войны записали «Бычок». И по гороскопу я Бычок – 1925 г. р., 26 августа – Дева. Бычок и Дева! Как бы мне это боком не вышло! Я же ещё и в трамвае родился. В ту пору мои родители жили на территории Фроловского монастыря. Тогда роддомов не было, и мать с отцом поехали туда, где сейчас на Лукьяновке¹ областная больница, тогда она называлась «1-я рабочая». Как я теперь догадываюсь, с Лукьяновки сюда, на Куренёвку², ходил такой маленький трамвайчик, бельгийский, там пассажиры ещё под стенкой сидели. Он ходил челноком через Репяхов Яр³ (тогда эти места называли «Киевской Швейцарией»). Приехали они в «1-ю рабочую», а там говорят: «Ещё рано!». Вернулись домой, а тут срочно надо возвращаться. Мать вспоминала, как кондуктор вежливо

¹ Лук'янівка – історична місцевість у м. Київ між вул. Дегтярівська й Багговутівська, Кмитовим Яром і Бабиним Яром.

² Куренівка – історична місцевість у м. Київ між Подолом, Оболонню, Пріоркою та Сирцем.

³ Реп'яхів Яр – місцевість у м. Київ, що з'єднує Лук'янівку (вул. Юрія Ілленка, Герцена) з Куренівкою (Кирилівська вулиця).

попросил пассажиров: «Добродіі, будь ласка, залиште трамвай». 1925 г. – середина НЭПа¹. Так, что я еще и «НЭПмановский».

Отец, Даниил Герасимович, был из мещан, черниговский. Он работал на электростанции (вот тут, возле Днепра, которая даёт напругу на трамваи, тогда таких станций в Киеве было три). Тогда во Фроловском монастыре давали рабочим комнаты. Огромная территория, корпуса – с 1-го по 52-й. У нас был обычный двухэтажный дом, который, наверное, построили в конце ещё того столетия. По-видимому, до нас там жили монашки. Но не кельи, обычные комнаты. У нас была большая комната, 24 м. Коммуналка. Общий коридор.

Один мой брат умер в раннем возрасте, а другой, Борька, хоть и младше меня на два года, но мне за него крепко перепадало. Мать – простая, неграмотная женщина, родом из Белоруссии. Феодосия Антоновна, но все её звали Феней. Когда в 1930-х гг. была голодовка², мать возила рабочим на электростанцию обеда. Такая была организована тогда перевозка. Рабочим было легче пережить эту голодовку, чем в селе. По карточкам продукты давали.

Учился я в 20-й школе, украинской, а Борька – по соседству, в 7-й, русской. У меня была десятилетка. Прямо на Контрактовой площади (тогда она так и называлась, а потом уже Красной), на углу Покровской улицы. Меня отвели один раз в школу за руку, а дальше мать не приходила, только по принуждению. Из школы меня исключали несколько раз. Но там все такие были. Это же натуральная подольская босота! Константиновская, Межигорская, Гончарный край, Верхний Вал, Нижний Вал... Все шли сюда.

Конечно, все бегали на футбол на стадион «Динамо». Лезли туда... А в 1937 г. – баски³. Вообще нельзя было подступиться. Стоял кордон, где Владимирская, до Крещатика и там ещё дальше, до Днепра. Дворники в белых халатах, на груди бляха – вспомогательная сила. Кроме, обычной – вся конная милиция в оцеплении. Но мы же не идём прямо. Короче, пролезли туда, где хотя бы нос через ограду стадиона... Тогда только футбол был. Хоккея как такового ещё не было.

И в кино бегали. Ну, а как же! Дёшево. Но где взять 10 коп. на билет? У кого просить? У родителей? Об этом и говорить не приходится. Поэтому мы искали «варианты». Утром выйдем на площадь и в скверике по скамейкам ищем пробки. Настоящие, не «химия». Пробка от «четвертушки» стоила 3 коп. Принимал их «Центроспирт». Стояла вот такая очередь в их магазинчик, чтобы сдать пробки. Тогда не говорили «поллитра», не знаю почему. Говорили

¹ НЭП (нова економічна політика) – серія заходів РКП(б) в економіці впродовж 1921–1927 рр., що характеризувалася відновленням ринкових відносин, пошуками способів форсованої модернізації СРСР.

² Йдеться про Голодомор 1932–1933 рр.

³ Улітку 1937 р. в межах міжнародного турне футбольна збірна Країни Басків провела серію з дев'яти матчів проти радянських команд. Проведення змагань мало переважно політичне, агітаційне й лише останньою чергою – спортивне значення. Матч із київською командою «Динамо» відбувся 15 липня.

«бутылка» или «чекушка». Она стоила 5 коп. Прибежал, сдал – и в кармане 20 коп. Можно в киношку, но зачем тратить заработанные 10 коп.? И лезешь туда «зайцем». Это на дневные сеансы. А уж на вечерние – контролёр один, а взрослых – ой, много. Сначала мы бегали в частный кинотеатр «Регина», звука ещё не было, «немое» кино. Потом построили [кинотеатр] «Жовтень» (сначала назывался «3-й комсомольский»), и мы, конечно, все туда.

Кроме того, мы «зарабатывали» около магазина «Ткани». Этот магазин был около нас. Сюда не только городские приезжали, а и сельские. Очередь стояла долго, а отойти нельзя. Что мы делали? Лезли под дом, чтобы перекрыть вентиль, а потом ходили с сулём: «Вода!.. Вода!.. Кто сколько даст!». До червонца набиралось!.. Правда, потом приходилось почти всё отдавать матери.

А ещё – базар. Мы же не святые. Когда идёт компания, там уже всё на всех. Что могли свистнуть, то и поделили.

И вот 1940 г. Отучился я первую четверть в школе, как неожиданно-негаданно вышло постановление: начиная с восьмого класса, за учёбу надо платить, всем остальным предлагалось влиться в «трудовые резервы». Я знал, что существовали школы фабрично-заводского обучения при заводах и фабриках, где в течение полугода учили простым рабочим профессиям, и потом они работали там. Теперь же государство взялось создавать ремесленные училища для подготовки высокопрофессиональных рабочих в течение двух лет, при этом одевать, обувать, кормить и даже оплачивать труд. Наверное, у нас не было достаточно денег, чтобы заплатить за моё дальнейшее обучение в школе. Но главное, конечно, было не в этом. Отец сказал просто: «Всё! Теперь будешь учиться ремеслу». И я пошёл в ремесленное училище № 3, чтобы выучиться на фрезеровщика.

Наше училище было на [вул.] Игоревской, где до революции размещалось какое-то реальное училище. Весь ноябрь нас приучали держать инструмент. Все руки молотком побили, когда сбивали и равняли чугун после литья. А сами занятия начались 1 декабря. В первой половине дня нам читали теорию, а после обеда мы шли в мастерские, чтобы работать на станках. Я понял, что был такой капиталист Лепшнер, который выпускал эти станки ещё до империалистической войны. Пока свой ремень на эти шкивы не закинешь – а надо очень быстро! – он не будет работать. Но какие же фигуры можно было даже на таком станке вытачивать! «Будьте уверены, научусь на все сто!»

За январь каждому из нас начислили по 90 руб., из них: треть – государству, треть – училищу, треть – учащемуся. От винта! 30 руб. моих! Нам ещё военное дело преподавали. Успевали все. А в июне привезли в училище 46 новых станков! Но фактически мы успели только полюбоваться на них.

В ту пору отец работал охранником на Н-ском заводе («почтовый ящик»). Когда объявили про войну, в армию его не взяли. Плохое зрение, «белобилетник». У них на заводе наладили

выпуск боеголовок для снарядов. Их укладывали аккуратно в ящики, оббитые тканью. Это называлось «немецкое сало». Призвали отца уже после освобождения Киева (тогда ему уже было за 50) – в 436-й отдельный зенитный батальон ПВО. В апреле 1944 г. – не ждали! – огромный налет на Дарницю. Отца – в госпиталь – и всё. Матери потом на Крещатике справку дали: «Рядовой Бычек Даниил Герасимович умер от ран...». Справка нужна была для прописки брата.

А для меня 22 июня началось с того, что я побежал в училище. Там уже с утра был «муравейник». Мы должны были идти на открытие стадиона имени Хрущёва¹. Весь город жил этим событием. Транспорты, знамёна!.. Как на парад. Ответственный – наш военрук. А его нет и нет. Меня послали к нему домой. Оказалось, что у него жена рожает, и он повёз её в больницу. Прибежал назад. Разговоры идут, что Киев, Святошино² бомбили, но никто ничего официально не объявлял. Не побежишь же туда, не проверишь. А может, это манёвры? Нас учили не паниковать. У всех противогазы в сумках. Всё под контролем. Команда: «Разойдись!». Кто куда, а я – в кино. Кинотеатр «Жовтень». Сели ждать перед сеансом. Вдруг все встали, и нам включили Молотова...

Училище отправили в эвакуацию. Пешим ходом на Харьков. Из 600 человек вышло из Киева 450. Шли колонной. Все в чёрной форме. Так что немцу было интересно нас пострелять с воздуха. Что и происходило несколько раз. У нашего директора была бумага: «...оказывать всяческое содействие». Где в колхозе, где так, нам ночлег давали, кормили, даже на дорогу «сухой паёк» давали. Две недели так шли, почти уже до Полтавы дотопали. Тут бах! Наши «кукурузники»³! Сели прямо на стерню. Мы к ним бросились. Они: «Кто такие? Куда идёте? Зачем? Киев не сдадут! Так Сталин сказал». Часть из нас решили повернуть оглобли назад. Только вернулся в Киев – и к другу Гришке (на два года меня младше). Побегали в райком комсомола, чтобы нас записали в народное ополчение. Подольский райком комсомола располагался на углу Братской и Жданова (нынешней Сагайдачного). Три часа ждали. Наконец, нас принял второй секретарь райкома. Я, как старший, излагаю, а он нам: «Идите домой, ребята, мы вас обязательно позовём».

Как немцы в 1941 г. пришли, нас из Фроловского и вытурили. Сначала мы ушли на Борисоглебскую, а потом уже не помню куда. Скитались по углам. И почти сразу – повестка на биржу труда, на Смирнова-Ласточкина [нині – Вознесенський узвіз. – Упоряд.], где Художественный институт. За неявку – расстрел. Собрали нас, выстроили в колонну (больше

¹ 22 червня 1941 р. в м. Київ планувалось урочисте відкриття повністю реконструйованого стадіону, що отримав нову назву «Республіканський стадіон ім. М.С. Хрущова», однак цього не сталося через початок війни.

² Святошин (Святошино, Святошине) – історична місцевість у м. Київ, за 10 км на захід від центру міста.

³ «Кукурузник» – загальновоєвживана назва По-2 (У-2) – легкого багатопільового літака радянського виробництва конструктора М.М. Полікарпова.

ста человек) и повели под конвоем: через Евбаз¹, Кадетское шоссе [нині – Повітрофлотський проспект. – Упоряд.], на Чоколовку², за чертой города.

Идём по Воровского [нині – вул. Бульварно-Кудрявська. – Упоряд.]. Главный конвойный держит винтовку не на плече, а прямо перед собой. Бабки молятся. Поди знай, куда ведут – на убой или на работу. Меня записали в чернорабочие. Зачем им было знать, что я фрезеровщик? Я на них работать не собирался. Проработал на Чоколовке несколько дней. Пропуск по городу никак не выдадут. С Подола путь неблизкий. 7 ноября выхожу из дома ни свет ни заря. Ещё комендантский час. Как бы патруль не заштопорил! Стреляют без предупреждения. На Нижнем Валу – только собрался повернуть на Глубочицкую – бах! Полевая жандармерия! Двое, а третий – офицер, у него что-то похожее на плащ-накидку. Бляхи на груди с орлом, в утренних сумерках жёлтым светятся. Уже успели схватить какого-то мужичка, и ко мне: «Хальт!». Не бежать же. Поневоле остановишься. Я по-немецки уже кое-как научился понимать. Офицер спрашивает (на немецком): «Куда идёшь?». У меня в сумке от противогаса нашли кастрюльку с ложкой. Показываю, мол, это всё со мной, иду работать (там, на Чоколовке, суп с требухой давали). Рукой с пистолетом так: «Пас!». Что за «пас»? Подумал: это, наверное, паспорт. Откуда у меня паспорт, когда мне ещё и 16 не исполнилось. Показываю: маленький, маленький ещё! «Пас!.. Пас!..». На самом деле он требовал пропуск. Тем временем солдаты ещё одного остановили и ведут к офицеру. Тот стал читать какие-то документы, а на меня рукой – мол, иди. А я точно в землю врос! Он обернулся, опять махнул на меня рукой с пистолетом и свистнул. Тогда я осторожненько, метров 30–40, задом, задом, до поворота... Убедился, что на меня уже совсем чихнули и плюнули, и как припустил вверх по Глубочицкой! Перевел дух на Артёма [нині – вул. Січових Стрільців. – Упоряд.] и опять бежать до самого Кадетского шоссе. Вот что страх с человеком делает!

Недолго пришлось зарывать мне окопы и разгребать завалы на дорогах. Драпанул! Только – хоп! Опять дворник с повесточкой. На земляные работы в Жуляны, там немцы начали строить аэродром. Мы с ребятами чуть осмотрелись и чухнули. Когда уже возвращались в город, подобрали какие-то листовки, отпечатанные на серой бумаге. Прочли, и как с души камень: «Наши бьют фашистов!». Наверное, с самолёта сбросили.

Мать насобирала что-то такое – мыло, клеёнку – и послала меня в село. Тогда это называлось «ходить обменом». Я ходил недалеко, в основном на Кагарлык³, трижды – в Житомирскую область. И один, и со знакомыми, по дорогам и по бездорожью. Товар за плечами, а зимой на саночках. Если наткнулся на пост, уже никак не обойдёшь. Как-то я

¹ Евбаз (Еврейський базар) – народна назва Галицького ринку – історичної місцевості в м. Київ, колишнього головного торжища міста, в районі нинішньої пл. Перемоги.

² Чоколівка – історична місцевість у м. Київ на правому березі р. Дніпро, нині – частина Солом'янського району.

³ Кагарлик – місто в Обухівському районі Київської області.

гороха выменял с полпуда (килограмм восемь) да масла кусочек. Жандарм ткнул шомполом, горох высыпался, масло забрал, а меня отшвырнул ногой в сторону сарая: «Вон там переночуешь!». Ну, что я ему? Наутро пошёл домой с пустыми руками. Эти жандармы были из «своих», носили чёрную форму и повязку на рукаве.

За Обуховом¹ решился зайти в богатую хату. Только открыл дверь, как меня убил запах свежеспечённого хлеба. Чисто прибрано, рушники, икон масса, широкий, добротный стол и такие же вокруг крепкие лавки. Два караваев на столе – большой и поменьше, и ещё на лавке хлебина. «Продайте!» – «Нема!» – «Продайте!» – «Нема хліба!» – «Как “нема”? А это что?». – «Нема хліба! Геть!». Я и пошёл «геть». Не плакать же. Как моя бабушка говорила: «Хочется – перехочется». А чуть дальше – хатёнка, чуть ли не при земле, завалинка. Накормили люди добрые и переночевать оставили. А в другой раз хозяйка меня не только накормила, приютила, а ещё и портянки мои постирала и к утру на печи высушила. Вот какой был народ!

Когда в апреле я в последний раз смог драпануть, работали мы за пересечением. На железнодорожную ветку прибывали цистерны с горючим, которое тут же разливали по бочкам, а мы их откатывали. Здесь работали и военнопленные, скорее всего из лагеря на Керосинной². Один из них сказал, что знает дорогу на восток, в Сумскую область. И мы стоворились. Единственное – ему нужно было зайти в Бородянку³, а это крюк в 50 км по Тетеревской дороге. У него шинель, гимнастёрка и галифе. Загребут тут же! Принёс ему из дому шапку и фуфайку. Драпанули мы 4 апреля во время обеденного перерыва. С часу дня до вечера дотопали только до Гостомеля⁴. В лесу ещё снег лежал и талой воды по колено. Ноги насквозь промочили. И Ирпень тогда не ручейком протекал, хорошо, что мост деревянный сохранился. Видим, огонёк в селе светится. Приняли нас. Утром товарищ мой что-то с печи не слезает. Заболел, да так, что не может и подняться. Записку написал, чтобы я сам отнёс её в Бородянку. Хозяин вышел в красивой сорочке с мережкой и говорит: «Свято!». Мне некогда расспрашивать, что за «свято». Картошка, хлеб, самогон – накормили хозяева, и я пошёл. В Бородянку попал часам к двум. Отдал записку. Молодица обрадовалась, как будто я ей добрую весть принёс. Что было в той записке, не знаю, не разворачивал. Как звали его? Не запомнил. Понял только, что осенью, когда наши отступали, он у неё перепрятывался, пока не выдали соседи. Спрашиваю: «А что это, когда я шёл по дороге и по мосту, где Здвиж, навстречу мне бабки и дедки, и все молча? Я, как культурная сволочь, им: “Здрась-

¹ Обухів – місто обласного значення в Київській області.

² Під час німецької окупації м. Київ на вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденка) існував табір для радянських військовополонених.

³ Бородянка – селище міського типу в Бучанському районі, Київська область.

⁴ Гостомель – селище міського типу в Бучанському районі, Київська область.

те!» – молчание! Я: «Добрый день!» – молчание!». Она мне отвечает: «Так сьогодні ж свято. Великдень!». – «Что за Великдень?» – «Это Пасха». Вот турок! Пошёл обратно. Подхожу к воротам, а они забиты крест-накрест, и форточка забита. Если бы остался, и меня бы сцапали заодно. Соседи донесли. Скажете: «Бог есть». Не знаю... Куда теперь идти? Назад, домой.

Через неделю повесточка: сборный пункт, школа № 25 на Артёма. Такое впечатление, что я у них был на особом учёте. Забрали. И с концами. Отвели на вокзал, посадили в «телятники»¹. Стук, стук колеса! Остановка в поле. Только из вагона высыпали по нужде, кто-то отбежал от вагона метров 20, а те уже стреляют. Какая там кормёжка! Воды не давали. Окошко совсем маленькое, оббитое кривыми пластинами, а сверху ещё и проволока. Захочешь – морду не просунешь. Ещё одна остановка была на небольшой станции в Польше. Наши два вагона были прицеплены в конце, а в самом эшелоне, по-видимому, ехали немцы-отпускники. Среди ночи остановились. Какой-то городок. Стал вывеску читать. Понял, что мы уже в Германии. Один раз дали кофе из суррогата и кусочек хлеба, сверху намазано повидлом, чтобы только «поры» прикрыть. Это к тому «кофе». Проезжали терриконы, множество дымящихся труб заводов и фабрик. И через каждые полтора километра – городок.

Нас выгрузили в Ляйнефельде². Бросили в какой-то двор, типа постоянного, отгороженный с улицы, всё в одном строении – гостиница и что-то наподобие игрового зала с закуской. Сразу понаехали покупатели с карточками. И нам каждому ткнули карточку. Никто не спрашивал: «Что ты умеешь делать?». Почти всех разобрали, а я всё не при делах. Первую карточку у меня забрали, выдали вторую. Начал уже здесь понемногу работать. Помогал здешнему хозяину подметать двор, что-то полить, принести. Сначала кормили одной баландой, а когда нас стало меньше, могли уже что-то выделить с кухни.

Однажды приходит девчонка, дочка хозяина: «Комм, комм, рус! Комм, комм, рус!». И сама идёт, отступая. Я не знаю, как поступить, но иду за ней. Через все лабиринты здания пришли на кухню. О, значит, что-то будет сюда! И точно. Посадили за стол и дали клёцки. Я сначала даже не понял, почему картошка такая круглая, как теннисный мячик. Сырая картошка трётся на терке, потом отжимается, перемешивается с варёной и отваривается. Объядение! А если туда, вовнутрь, положить ещё что-то мясное!.. Накормили, я поблагодарил и ушёл.

И вот остались только я и ещё одна женщина, худая и такого болезненного вида, что страшно смотреть. Её «забраковали» и выдали бумажку, чтобы ехать назад домой. Наверное, она пожалела меня: на прощанье подарила мне пять марок. И мне так захотелось купить себе хлеба! День был выходной. 1 мая. У них – День матери³. Вышел на городскую

¹ «Телятниками», або «теплушками», називали криті товарні вагони, призначені для перевезення людей і тварин.

² Ляйнефельде (нині – Ляйнефельде-Ворбіс, нім. Leinefelde-Worbis) – місто в землі Тюрингія, Німеччина.

³ Насправді День матері (Muttertag) відзначається в Німеччині в другу неділю травня (у 1942 р. припадав на

площадь, народу – никого, а булочная напротив. Долго смотрел через витрину. Наконец вошёл. Вынимаю свои пять марок и показываю на булочку, типа нашего батона: «Один!». Головой мотает: «Найн!». – «Деньги? Вот!». – «Найн!». Я всё настойчивее, а она только: «Найн!.. Найд!.. Найд!..». Ну, что со мной делать? «Полицай, комм, комм...» И добавила жестом: мол, и хотела бы, да не могу.

Вечером опять моя «подружка» Мария (имя я уже знал): «Рус, комм!..». На третьем этаже у них была небольшая гостиница. Открыла дверь, чуть ли не под крышей, а там – двухъярусная кровать. Руку на свежую постель положила – это, мол, твоё, можешь ложиться спать – и дала мне зубную щётку и полотенце. Ну, что ж, можно так можно!

А на следующий день за мной наконец-то приехал хозяин – Карл Зебот, «мюлле» (мельник). Сразу же повёл меня в закусочную на нашем постоялом дворе. Поставил бокал пива на картонный кружок и протягивает бутерброд на полбатона с мясом: «На! Ешь и пей!». И ушёл куда-то надолго. Сажу и думаю: то ли я потерялся, то ли он. Вернувшись, спросил: «Имя?». – «Алекс». Он был у нас в плену на Урале, ещё в Первую мировую войну. Ему прострелили обе ноги из пулемета.

Мельница находилась в 3 км от Ляйнефельде. На первом этаже ссыпали зерно в бункер, а на четвёртом, когда время пришло, только успевай подставлять мешок за мешком. Завязал – оттащил, завязал – оттащил. Я ещё удивлялся: верёвка из обыкновенной обёрточной бумаги, но скрученная, разорвать – чёрта с два! – сил не хватает.

Я и на мельнице, и возле коров, и возле лошадей, и в поле. А что делать? Не скажешь: «Буду Ваньку валять!». Захотел чуть передохнуть, а хозяйка – то ли Ева, то ли Анна (забыл) – своё: «Алекс!.. Алекс!..». Вот язва!

Хозяйские апартаменты размещались тут же, на втором этаже. В столовой – умывальник, иконы. Прежде, чем сесть за стол, обязательно молились. А я – «умная» голова! – лопаюсь от смеха. И за стол сажают, и кормят хорошо. Сиди уже! Нет, его разбирает дурацкий смех. А подумать, что фрау оттого такая занудная, что с утра до вечера и возле коров, и на поле, и по дому.

Мария была их родственницей. Она несколько раз приходила к нам на мельницу. Как я понял, ей было 14 лет. Полнолицая, светлая шатенка. Что-то говорит, смеётся и всё в мою сторону глазами. А что я? Работаю. Хоть бы слово по-немецки!

Прошло две недели. В выходной они повели меня в соседнюю деревню, ещё к каким-то своим родственникам. Там на меня все с такими глазами: что это за сопливый такой работник? Но обошлось. Люди везде люди.

10 травня). У нацистській Німеччині впродовж 1933–1945 рр. цей день мав статус загальнонаціонального свята.

А у меня – всё равно, как зациклилось: драпать на восток и баста! Тут ещё Николай из Дебальцево¹: «Давай, думай быстрее! Или сейчас все вместе бежим, или будет поздно». Дело в том, что человек семь, наших хлопцев с Украины, работали в нашем же селе у бауэра. Дисциплина, как на каторге, а еда – мизер. Меня один поляк, из военнопленных, всё отговаривал. Мы с ним в поле пахали по соседству. Он взял мою руку в свою, а там сплошная мозоль, как у лошади копыто. «Да, такая у меня работа. Но бежать? Хлеба только вот-вот. Спрятаться негде. Рано ещё бежать». Отговаривал, отговаривал, да не вышло. Хозяева ушли молиться в кирху на воскресную службу, а я натянул на себя всю одежду, какая была у меня, и вперёд, к ребятам, как договаривались. На вокзале разделились: нам с Николаем – в одну сторону, а тем – в другую. Заплатив пару марок в кассе, доехали с билетиками до какого-то города. Оказалось, Галле². Переночевали на траве, где-то на окраине. Солнце встает. Куда идти? Конечно, туда, на восток! Рубаем вперед, не разбирая дороги. Ба! Колючая проволока, а на калитке табличка: «Ферботен» («Запрещено»). Говорю: «Идём! Ну, не знаем мы немецкого. Неграмотные. В чём дело?». И топаем, как на парад. «Хальт!.. Хальт!..». Бежит за нами. Кричит. Уже немолодой, тяжело ему, даже шинель на ходу скинул. Пришлось остановиться. Николай сунул ему справку про санобработку. Немец не солдат, три «птички» на петлицах, как у пэвэошника. Он бумажку крутит, а Николай: «Вчера у брата засиделись. Проспали. Спешим». Складно набрехал. Тот махнул рукой. «Ну, хорошо, идите. Только сюда нельзя». Шли, шли... Река! Как половина Днепра. Я плавал плохо, но дело даже не в этом. Ладно, пошли вдоль берега. Лут, пара домиков и лодка. И никого. Она привязана – цепь и замок. Сорвали с кола – и в лодку, на весла! В это время из домика выбегает мальчишка и давай орать. Мы уже в 20–30 м от берега, течение сносит, а пацан уж с дедом. Кричал он нам долго. Я даже весла хотел бросить. Но Николай: «Гребём на тот берег и кончено. Дед куда-то побежал, а мы уже лодку к берегу и – наверх. Впереди рошица. Откуда не возьмись – громила. Вся физиономия в веснушках, в каске и на велосипеде. Здоровья не хватит убежать. Сразу мне кулаком в «пачку». Два удара, и я на земле. Вот когда я заплакал! Николай: «Перестань!». Он и его хорошо отметили, а потом и мне добавил. «Пошли! Шнель!.. Шнель!..». Он на велосипеде, а мы, малым ходом, впереди. Толкает нас колесами, чуть не давит, чтобы бежали. Дотолкал таким образом до речки. Я в лодку прыгнул, а он: «Комм!..». Как даст мне! «А велосипед?!» Переправились. И опять: он на велосипеде – хоп, хоп – нас в зад, только теперь в гору и в гору. Жара! Бежим, потом обливаемся, а тут ещё из-за кустов знакомый немец-«пэвэошник»: «А, субчики, надули меня!». И зашвырнули они нас в полицейский участок. Бежать уже не

¹ Дебальцево – місто в Горлівському районі Донецької області.

² Галле (нім. Halle) – місто в землі Саксонія-Ангальт, Німеччина.

думали. Бессмысленно. По бетонным стенам вода сочится. Слизываю сочные капли с решётки на окнах, а во дворе детвора собралась. Интересно, что мы за «звери»?

Завели в небольшую комнату. Начальник полиции – худой, лет за 50 – начинает задавать свои вопросы. Мы – ни бельмеса, и пить страшно хочется. В проёме соседней комнаты что-то типа душевой. Я Николаю тихонько: «Как попросить пить?». – «Ну, скажи: “Терр комиссар, вассер!”». Я: «Вассер!». Тот как съездил – я и полетел в этот «вассер», прямо в проём душевой. Всё же принесли воду в кружке. Я напился, потом Николай. Когда же вновь потянулся к кружке, он меня опять кулаком. Дальше привезли в тюрьму, но не гестаповскую – «госполицай». В камере и русские, и украинцы, и югославы, и поляки, и чехи. Всякий «сброд». Охранник кого-то вызывает. Никто не поднялся. Может быть, меня? Поднялся. Оказалось, напрасно. Отметелил меня связкой ключей. Но это всё мелочи. На допросе я что-то из себя выдавливаю, а он, сидя на вращающемся стуле, меня деревянной линейкой по голове. Повесили на грудь номер на верёвочке и начали фотографировать. «Повернись!» Анфас. В профиль – вправо, влево. Все «объяснения» только кулаком. Следующие допросы уже с переводчиком. «Будешь бежать, мы тебя повесим». – «Я не буду бежать. Только отпустите!». Двор, как колодец, узкий. Выведут на 15 мин, и ходим цепочкой по кругу. «Шнель!.. Шнель!..». И по голове! И по голове! Где-то 1 июля: «Выходи строиться!». Перевезли в самый центр Галле. Корпуса «А», «В», «С», «D» и огромный двор. Главная здешняя тюрьма. Когда ещё везли нас туда, я на всю жизнь один мой разговор с чехом запомнил: «Как дадут нам концлагерь!». – «Сколько?» – «Там меньше чем три года сидеть не будешь». Как в воду глядел.

Бросили на этаж. Камера рассчитана на двоих, а нас человек семь. Двое – на нарах, остальные – на полу (хорошо, если на матраце). Дышать нечем от духоты. Утром встаёшь – перед глазами фиолетовые круги. И опять заваливаешься на пол. Но днём лежать не разрешается. Не захочешь – встанешь. Выгоняют нас на прогулку – весь этаж, правая сторона. Гуляем по двум дорожкам. Дистанция – 2 м, побольше – для здоровых, поменьше – кто ходит плохо. «Не разговаривать!.. Бегом наверх!..». Дневальными были поляки или силезские немцы. Выдернули нас с Володькой (киевлянин, хулиган с Андреевского спуска) во время «гимнастики» и устроили обыск. Ничего не нашли, но отвалили нам как следует. Оказалось, что один наш сокамерник показал, что мы украли у него серебряный перстенёк. Обидно. За что?! Мы возмутились, и нас перевели в другую камеру. А дня через три, на нашем, четвёртом, этаже, слышно, как отпирают камеру за камерой. Щёлкнул и наш замок. Вахмистр показывает: «Кто потерял?». – «Там, ниже этажом, есть один». Кто бы сказал, что и среди них нашёлся честный. А так: «Кто мог взять?». – «Ну, конечно, эти русские свиньи».

В один «прекрасный» день кричат: «Внимание! Ложки, миски, коцы¹ взять! На транспорт!». Дали в дорогу по половине хлеба, маргарином намазано, и кусочек какого-то субпродукта. Такая радость! Ехали в вагончиках, сидя, как в купе. Остановка: «Веймар». «Марш из вагонов!». Выгрузились. Построились. Называют твой номер, и надо быстрее бежать через подземный переход на противоположную сторону. Я – первый по списку. Побежал по этому переходу, а там ответвление. Только выбежал, а на меня овчарка, один оскал чего стоит. Моментально повернул назад. Сейчас, когда в Веймаре² были, очень вспоминается.

Посадили в машины с закрытыми бортами. Куда везут? Никакого понятия. Проезжаем лесок. «Ну, – думаю, – драть хорошо». Это был ещё не буковый лес, а сосна, посадки. Привезли в Бухенвальд³ и поставили лицом к бараку. Это было политотделение. Две шеренги. Я первый с фланга. Умом понимаю, что поворачиваться нельзя – голову свернуть! – а глаз всё равно косит: зелёная трава и анютины глазки. Ну, слава богу, хоть здесь надышусь! Долго простояли так. Уже солнце стало припекать. Тут стук. Мощный, нарастающий, монотонный. Оказалось, огромнейшую фуру с камнем тянут человек десять. Это были наши военнопленные, по пояс раздетые, одни мощи, в галифе и колодках, скованные одной цепью, как бурлаки. Идти им можно было только в ногу. Я был поражён и подавлен, когда в первый раз увидел, как немцы везли наших пленных в Киеве, мимо Гостиного двора. Но эта картина была ещё страшнее.

Пройдёт ещё несколько часов, и мне тоже выдадут колодки. Я стану номером «2216» в Бухенвальде...

Домой вернулся в июле 1945 г. Мать увидела – не узнала!

Проверку проходил. Само собой! Ещё и как! Сначала в Бресте, а потом и здесь, в Киеве. На фильтрационном пункте по возрасту «чистили». Если возраст такой, что должен служить в Красной армии, значит «попал».

Я ехал поездом «Берлин – Москва», но садились мы в Варшаве. На базаре повстречался с бывшими узниками. Они поляки, но «полосатые», из Освенцима⁴. Как родственники! Мы все уже переоделись, но друг друга сразу узнавали. Они помогли обратиться в местное отделение Международного Красного Креста. Там дали мне 400 злотых, а билеты – к комен-

¹ Коци – валянки з обрізаними халявами (інше значення – ковдри). Також зустрічається в інтерв'ю Володимира Галяпи.

² Ваймар (нім. Weimar) – місто в землі Тюрингія, Німеччина.

³ Бухенвальд (нім. Buchenwald – «буковий ліс») – один із найвідоміших нацистських концентраційних таборів, неподалік м. Ваймар у Тюрингії. За весь період його існування, впродовж 1937–1945 рр., там відбували ув'язнення близько 250 тис. осіб різних національностей, із яких понад 55 тис. було закатовано.

⁴ Тут у значенні Аушвіцу – нацистського табору смерті біля м. Освенцим (пол. Oświęcim), що в Південній Польщі.

данту. Там же все порядки были наши. Семь или восемь человек набралось наших в Киев. А в остальном – думай, как хочешь. Конечно, в Киев нас не пускали. Запретная зона для нас. «За 100 км!» Но все киевляне, конечно, имели это в виду. И как стали тягать «органы»! Не на Короленко. Первая контора – где был бывший планетарий, улица Калинина [нині – вул. Софіївська] и вправо наверх, возле костёла. «Вам повестка!» Как они всё узнавали? Ещё бы! Допросы. От винта! И всё по новой. Другая контора для репатриантов – где «Ленкузня», возле Жадановского, на территории завода. А потом ещё в Донбассе. Там было своё, «линейное», КГБ. Мурыжит из анкеты каждое моё слово: «А почему не указал, что был на оккупированной территории?..». И каждый раз одно и то же. Я не был военнообязанным, не был в плену, но пришлось... А я что, «рыжий»?

Фонди НМІУДСВ. – НДВ-88/1,2. Оригінал.

ІНТЕРВ'Ю з АНДРІЄМ БУРЕНКОМ¹

2005 р.

– Мы записываем интервью бывших узников – жертв нацизма, бывших оstarбай-теров. И мы просим вас рассказать для нас свою биографию, как можно, более полную.

– Начну с того, что родился я на Днепропетровщине, в с. Чернявщина Павлоградского района Днепропетровской области. 1925 г. Детство, как и во многих сельских семьях, проходило в большой семье. Нас было в семье три брата, три сестры. До 1930 г. мы жили в селе, родители занимались сельским хозяйством. Папа, он специалист хороший, столяр, он работал больше дома. А уже подросшие сёстры и братья помогали в сельском хозяйстве. В 1930 г. коллективизация разрушила наше хозяйство... У нас две лошади было – это мы считались уже не бедняки, но «средняки». Были две лошади, корова – это всё под горячую руку. Всё забрали в организовавшийся колхоз. Через какое-то время одну лошадь вернули (другую лошадь забрали для армии). А корова сдохла там. По существу, все держалось на тягловой силе и на коровах. Ну, прошло какое-то время, и отец уехал. Где-то в Донбассе он

¹ Интерв'ю записане 25 грудня 2005 р.

был сначала, организовал там бригаду строительную. И оттуда приехал, забрал нас. Уехали мы в Белоруссию на строительство стекольного завода на станции Костюковка, возле Гомеля, и там три года жили. Ещё в 1932 г. я с мамой и младшей сестрой поехали ещё раз, были мы в своём селе. Видел я ещё раз своего дедушку Василия и бабушку. Ну, после того мы больше не встречались. Дедушки, один и второй, умерли, и бабушка одна, а одна бабушка оставалась ещё, из села забрала её дочка в Днепропетровск¹, она там жила.

Голод мы прожили, можно сказать, терпимо. Всё благодаря тому, что коллектив такой в папиной бригаде. Дружные все были, почти все с одного села, только несколько местных жителей тоже вошли в неё. Даже у меня сохранилась фотография с этой плотницкой бригады. Интересно, конечно, сейчас посмотреть. Конечно, видно, что люди очень бедно жили, одеты в такие телогреечки и всё. И вот эта бригада. Такое было положение, что ездили по стране такие люди. В одном месте работали, строили, потом переезжали в другое, и как-то это так...

После Белоруссии мы переехали в Донбасс, в Переездную². Там строили тоже стекольный завод. И там ещё мы прожили почти три года. Там уже старшего брата забрали в армию в 1935 г. Ну, а обе сестры работали тоже на заводе. Одна телефонисткой была, а другая была электриком. Они уже замужем были. Оставались только брат средний, Николай, я и младшая сестричка. Потом оттуда, из Переездной, мы уехали в Херсон, и тоже на строительство стекольного завода, только это был завод стекольной тары, а рядом был консервный завод имени Сталина. И посуда эта – банки, склянки всякие, – которую изготавливал этот завод, шла сюда, на консервный завод.

Был такой поселок Стеклотара (его так и называли – «Стеклотара»)³, мы там жили два года. Потом оттуда уехали в Херсон. И в Херсоне, в самом городе, папа работал на заводе на строительстве доков. Нас не прописали сразу в город, и мы вынуждены были уехать в Цюрупинск⁴. Там 12 км, по-моему, по реке, и он раз в неделю приезжал домой, а так работал там. Приезжал на один день домой пароходом. Потом вернулись мы на Стеклотару снова. И там уже до войны жили всей семьёй. Брат вернулся с армии, старшая сестра приехала, и мы все вместе жили. А средняя сестра Мария жила в Донбассе. У неё уже был сынок. И перед войной мужа её забрали на стройку, для укрепления границы, он там работал. А я закончил уже семь классов и к ней, к сестре, поехал на каникулы в гости. И меня там застала война.

Ну, война, конечно, тут и рассказывать нечего, потому что это страшное. Мне был уже 16-й год. В общем, поколение моего, вот, возраста – они попали в такое положение, что в

¹ Нині – м. Дніпро.

² Переезна – вузлова вантажно-пасажирська залізнична станція Донецької залізниці. У центрі м. Лисичанськ Луганської області.

³ Нині – мікрорайон у Дніпровському районі м. Херсон.

⁴ Нині – м. Олешки Херсонського району, Херсонська область.

солдаты они ещё малы, а уже не дети. И конечно, очень сложно было пережить тот момент, когда немцы подошли к городу... Не было питания. Никакого совершенно. Магазины не работали. Жили только на том, что имелось на огороде: кукуруза, картошка – это основной продукт был. А потом немцы приблизились к городу и остановились. И это продолжалось целую зиму. Надо было чем-то питаться. Сестра, какие у неё были вещи, ходила по селам. Там были близкие сёла возле города. Это шахтёрский городок – Свердловск¹. Она ходила по селам. Меняли на хлеб, на муку, на крупу... И таким образом мы прожили, продержались, ещё до 1942 г.

Братья мои на фронте были. Один – это Николай, в 1939 г. его забрали в армию, он служил на границе... Старший брат, он был под Сталинградом², в Камышино³. Он там служил. Ну, сёстры эвакуировались из Херсона. Муж старшей сестры работал в КГБ [імовірно, йдеться про НКВД. – Упоряд.]. И как только немцы стали подходить к Херсону, он приехал, забрал жену, сына и моих отца, маму и младшую сестру. Забрал, потому что оставаться в Херсоне им нельзя было. Раз он работал в органах, их бы всё равно немцы убрали. И увёз он их в Мордовию⁴ (он сам мордвин), к своей матери... А потом им дали там квартиру, и они там жили.

Средний брат [Микола. – Упоряд.] принял первый удар войны, потом уже, отступая, был дважды ранен, попал в плен, потом бежал с плена. Приехал в Херсон и жил у своей девушки, с которой они вместе учились в институте, в педагогическом. Он у них остановился, потому что у нас дома никого не было, а в нашей квартире жила ещё одна семья, и они заняли квартиру полностью, и его там не приняли. И ещё эта хозяйка пригрозила: «Если ты только захочешь войти силой сюда, тебя расстреляют немцы». Ну, он, конечно, ушёл оттуда. Потом он устроился на железной дороге, работал. Ну, что-то они там набедакурили или уворовали что-то. Их немцы прихватили (их там двое или трое было) и в Германию под конвоем отправили.

А я в Свердловске оставался. Сестра и двое деток: одному четыре годика, а другому полтора. Этот период был, конечно, очень сложным и очень тяжёлым. Ходили колоски собирать... В общем, не знаю, как мы жили. Здесь я познакомился со своей будущей супругой. У нас такой уголок был, четыре домика, на подобие вот этих, в котором мы сейчас живём. Тоже одна половинка дома – один хозяин, другая половинка – второй хозяин. Ну, там в одной квартире ещё одна изолированная комната, и там жил ещё кто-то из другой семьи, ну, посторонний человек. И так даже было. И вот в одной квартире освободилась одна такая комнатка, и туда приехали мама с дочкой. Дочка – моя ровесница. Вот у нас и

¹ Нині – м. Довжанськ, районний центр у Луганській області.

² Нині – м. Волгоград, обласний центр у Росії.

³ Камышин – місто у Волгоградській області, Росія.

⁴ Нині Республіка Мордовія – адміністративний суб'єкт Росії.

было в этих домиках: две девушки и трое хлопцев одного возраста. И у нас там появилась дружба такая. Мы ходили... Уже посылали нас от школы в колхоз. Это с самого начала войны. Ходили помогать убирать урожай. Ну, картофель перебирали там, копали... Все сельскохозяйственные работы. Да, мы жили ещё при советской власти. И в 1942 г., перед июлем, нас, меня забрали на окопы. Вызвали в военкомат сначала и поставили на учёт. А у меня ещё паспорта не было, только сфотографировался и карточки эти получил... Взяли на учёт и сказали, что выезда с города нет, ожидайте вызов. А потом сразу переменялось, буквально на второй-третий день, пришла повестка – и на окопы. Иметь при себе питание, одежду. И нас на окопы, километра четыре от города. Мы копали противотанковые рвы. Там женщины были и вот такие подростки, которые уже будущие солдаты. И там мы, ну, наверное, около месяца копали и разбирали железную дорогу. Потом никто нам не объявлял ничего, не появилось начальство... И мы не знаем, что делать. Потом проехал состав, на котором были зенитки поставлены и цистерна. Они только миновали нас, к станции, туда к городу, как следом за ними два штурмовика – и цистерну ту подпалили. А солдаты, которые были на площадке, когда проезжали мимо нас, кричали: «Уходите отсюда быстрее! Потому что немцы уже в городе!». И мы в растерянности такой не знали, как быть. Ну, потом ещё подождали до двух-трёх часов... Собрались все, и группами... В городе мы ж знали, кто где живёт. Вот эти пошли в эту сторону, эти – туда. Пришли – и первое, что увидели, это повешенного мальчишку – пастушок, с табличкой «партизан». А он был глухой и не услышал, как немцы подошли. А он (тогда оружия сколько хочешь – и автоматы, и винтовки, и патроны) сидел и автомат там разбирал. Его немцы схватили и на телеграфном столбу повесили. Это первое, что мы увидели. А потом мы стали прятаться. Потому что уже пошли такие предупреждения, что все должны зарегистрироваться на бирже труда, чтобы к такому-то времени прибыть туда... Ну, мы прятались, мы не ходили сначала. А потом, это Галина, Николай, Иван, я и Аня, мы собрались... Было уже два приказа вывешено, что будут расстреливать за укрывательство. И потом последний был приказ, что если не придёте, то виновника расстреляют, а семью отправят в Германию. И тут уже вставал такой вопрос: у сестры было двое маленьких детей, нельзя было дальше прятаться. И тут как раз эту проблему решил полицейский. Он нас знал хорошо всех, пришёл и предупредил, чтобы завтра шли на биржу, мол, никаких поблажек не будет. Ну, вынуждены были пойти. Пришли туда, нас записали там, выдали нам такие аусвайсы и, чтобы на 30 сентября 1942 г. явиться на вокзал, иметь при себе там питание на десять суток.

Не знаю, что можно было брать на десять суток. У нас на одни сутки нечего было кушать. Шло всё: и буряки, и морковка, и кукуруза. Ходили на ручную мельницу, крутили. Сестра моя и мама Галины ходили на терриконы возле шахты, там они с породы выбирали уголь, а мы с Галиной возили на тачечке. Тачечку – им, тачечку – нам.

Ну, тут уже оставаться было невозможно, и мы 30-го таки пошли туда. Ну, питание какое? Какие-то там коржики взяли на дорогу... И тут в товарные вагоны нас запаковали. Никаких нар, никаких досок там не было, а просто вагоны, а там соломой потрушенный пол. Как только мы умостились там все?! Сколько людей! Там было, наверное, вагонов шесть таких. По пути добавляли ещё... На одной станции два-три вагона... Пока не собрался целый состав. Так мы добрались в Польшу. Наверное, неделю мы ехали. Только два или три раза давали нам по полбуханки хлеба. В Днепропетровске накормили пшённым супом. Ну, каша или суп – такое что-то. И потом, уже в Польше, мы увидели первых этих «рабов»: евреи с желтыми звездами. Мы ж не знали, что это такое. Солдаты с нами в вагоне были, и немец сказал, что это евреи, которые жили в Германии. Ну, а потом мы уже в Германии...

Да, мы же в Лодзи¹ остановились. В Лодзи нам санобработку сделали, там тоже накормили и хлеба дали. А все уже голодали, потому что мало кто из ребят мог что-нибудь с собой из дому взять. Ну, там были такие, у которых были запасы некоторые дома. У нас тоже немножко было. Когда элеватор взорвали, так все ходили, и мы с Галиной ходили туда, набирали там зерно погоревшее... Можно было, если бы поумнее были, раньше могли запастись там, пока ещё элеватор был целый.

В городе Лодзь сутки стояли. Потом город Бранденбург², Германия. По Германии мы ехали, там уже двери открывали нам. Смотрели на незнакомую нам чужую страну. В Бранденбург вечером прибыли, числа 15 октября. Нас встретили с собаками, конвой. И выдали всем по три картошки в мундирах. Это был ужин. И потом, дальше из спортзала колону нашу перевели в рассыльный, в пересылку. Там разделили: женщин – отдельно, мужчин – отдельно. Уже мы только виделись через забор.

В Германии совсем всё было по-другому. Мы привыкли так, что вроде мы хозяева. А тут на 12 часов закрыли на заводе. И от звонка до звонка. Что-то не так, и набить могут, и всё, что хочешь. Конечно, было очень сложно, очень трудно. За это время мы похудали все, ослабли. А 12 часов выстоять в таком положении было непросто. Мне, например, повезло. В цеху, где я работал... У меня тяжёлая работа была, мне надо было шайбы (заготовки для патронов) лопатой перегружать из одного ящика в другой, на станок. За станком сидит наша девушка, и она лопаточкой переворачивает эти шайбы. Там одна сторона гладкая, одна острая. Так, острой кверху, переворачивает её и бросает под пресс. «Штанцингавтомат» называется станок, который выбивает из этой шайбы чашечку такую, а потом «чашечка» идёт на следующий

¹ Лодзь (пол. Łódź) – місто в Польщі, центр Лодзького воєводства. Після бойових дій у вересні 1939 р. та німецької окупації було перейменоване на Ліцманштадт. 18 січня 1945 р. його захопила Червона армія. У 1945 р. до м. Лодзь переїхав уряд Польщі, і воно, доки м. Варшава було в руїнах, де-факто виконувало функції столиці до 1948 р.

² Нині – м. Бранденбург-на-Гафелі (нім. Brandenburg an der Havel), земля Бранденбург, Німеччина.

завод, там с неё вытягивают патрон. У нас стояло 26 станков, а это 26 ящиков надо за смену перекидать лопатой. Получается больше тонны. А ещё организм не такой уж крепкий был. 17 лет! Ну, я сказал, повезло мне. Это действительно так.

У меня в цеху был такой человек, немец, который помогал мне. Они прятались, они боялись тоже, потому что у них за лояльность к остарбайтерам тоже было наказание. Ну, неприятности во всяком случае. А они очень точные, очень исполнительные. Есть такой приказ, они его не нарушают. В отличие от нас – мы можем увильнуть и не выполнить, а у них такого не было. Вот он мне понемножку и помогал. То бутерброд мне под стол... Возле станка там скамейка была, столик, где мы отдыхали. Туда положит и уходит. А потом, когда им разрешили нас брать, чтобы мы помогали им дома, тогда он забирал меня. Приезжал в лагерь за мной на велосипеде. Заберёт меня, посадит и мы к нему домой. Ну, дома они меня накормят там. Стали одевать. Потому что шла зима, а у нас одежды никакой. То, что мы с собой везли – это все летнее. Ни чемоданов, ни рюкзаков, никто ничего не вёз с собой.

А потом начали искать своих друзей, знакомых и родных. У некоторых там сёстры и братья были вывезены, но в разных местах. Потом наладилась связь. Кто-то с лагеря узнал адрес своего знакомого и прислал ему целый список тех, кто кого ищет. И к нам приходили такие письма и там спрашивали за тех, кто им нужен. Таким образом, мы с Галиной нашли друг друга. И такая переписка была детская. Просто ещё стеснялись друг друга, и не могли даже признаться друг другу, что мы симпатизируем один другому. Потому что трое ребят и две девушки, Аня – она от нас отстранилась, а Галина с нами всё время была. Мы так не уверены были в себе, чтобы почувствовать симпатию на себе. Поэтому никаких объяснений не было, а просто такие деловые письма. Жив там, здоров, кого встретил, кто был. Такие были письма. Но, правда, эти письма сохранились. У нас их есть восемь писем. Они рассказывают о том, какие мы были всё-таки идиоты. Там есть такие письма, за которые, если бы у них была цензура, нас бы точно в концлагерь отправили. Мы писали такими возвышенными словами о родине, о том, что «победа будет за нами»... Мы так настроены были...

Ещё вернусь к этому немцу. Это Эрих Рушке и его жена Фрида. Они такие порядочные, добрые люди. Кстати, я до сих пор связь с ними не теряю. Разыскать их удалось где-то в девяностые годы. Как с нас сняли провинность, как с «изменников», тогда я смог найти эту семью. Недавно прислали поздравление с Рождеством и с Новым годом. А так переписываемся, конечно. Переписка такая... Я не знаю немецкий язык. Ну, так, слова отдельные, а разговаривать мне надо через переводчика. Ну, и они тоже где-то ищут такого, кто может на русском языке писать.

– Так это вы с детьми переписываетесь?

– Это с детьми. Рушке уже нету, и жены нету, а это две девочки и два сына – два брата. Одна – 1927 г., а другая – 1929 г. У них семьи тоже... Обыкновенная немецкая семья.

В 1943 г., может быть, в конце или в начале 1944 г., стали выпускать без конвоя. Мы стали выходить и в город, по воскресеньям. Были свободными людьми, только нам никуда нельзя было заходить, и чтобы обязательно был на рукаве «OST». Так тут уже нам немножко лучше стало. В соседнем городе стоял батальон наших казахов или узбеков, не знаю, кто они такие, но восточная нация. Это уже были из армии РОА [Російська визвольна армія. – Упоряд.]. И мы ходили к ним, покупали у них хлеб.

Потом – 1945 г. Приближались наши к Одру. Тут стали нас более строго держать. Видно, боялись, что мы можем... Мы ничего не могли. Потому что все истощенные и неуправляемые. Никто нами не управлял, никаких не было командиров. В 1945 г., в апреле месяце, нас эвакуировали в направлении на Иохимшталь¹, это километров 30–40 от нашего лагеря. 26 апреля уже мы слышали по ту сторону озера, слышали канонаду нашей артиллерии. И вот мы втроём: один – из Харькова, Саша Жученко, один – из Свердловска [Тимофій Грибов. – Упоряд.] (мы одним этапом пришли), – мы втроём бежали. Переплыли на ту сторону озера, и ушли от этой нашей колонны. Потом прятались в лесу, пока пришли наши войска. В общем, в одном из немецких городов мы вышли из лесу и встретили наших солдат. Нас хорошо встретили солдаты. Потом забрали на призывной пункт в полевой военкомат и куда-то нас этапировали. Это прошло где-то до 2 мая. Куда-то мы... На марше нас вдруг обстреляли под Берлином... и я попал в госпиталь. На этом у меня война кончилась. После госпиталя воинская часть одна, потом вторая, и вот там, в отдельном батальоне, служил до 1947 г. Был сразу писарем роты, потом работал в штабе батальона, стал комсомольским секретарём... И потом всё кончилось тем, что меня арестовали и посадили.

– А поподробней можете?

– Это такое... Значит, начальник опергруппы нашей части, он запротестовал, что меня выбрали комсомольским вожаком. И он этого замполита, майор был такой Тихонов, такой нормальный, хороший дядька, он его терроризировал: «Как ты допустил, что бывшего в Германии выбрали секретарём?».

– А вас на открытом собрании выбирали, да?

– Да.

– С голосованием, то есть?

– Да. И так же и снимали на собрании с секретарей. Потому что три раза собрание было, чтобы снять. Все соглашались, что надо меня убрать с секретарей, а начинают голосовать, все – «за», а «против» – никого. А комиссар полка сказал: «Собрание закончено. Секретарём будет Кудленко Женя». Товарищ мой. И всё. Голосование всё отпало. Ну, это связано с тем,

¹ Йоахімсталь (нім. Joachimsthal) – місто в районі Барнім, земля Бранденбург, ФРН.

что я был в оккупации, ведь меня б никто и не трогал, потому что солдат обыкновенный. А это с таким клеймом.

– **А звание какое у вас было?**

– Рядовой.

– **И секретарем комсомольской организации?**

– Да.

– **Батальона?**

– Да.

– **И в звании рядового?**

– Ну, 200 или 180 человек было комсомольцев. Я долго там во власти не был. Всё-таки Тихонов добился того, чтобы меня освободили. И сразу – «дело». Писали доносы. Есть у меня такие, адреса даже есть, фамилии есть людей, которые писали доносы, где я что не так сказал... Тогда система такая была, чтобы кто-то был должен за кем-то следить. За мной следили, потому что я был в оккупации и в Германии.

– **В чём вас обвиняли?**

– По приговору там написано было: «Клевета на советскую действительность, восхваление немецко-фашистского строя и контрреволюционные выпады против вождя народов». Страшный приговор, конечно, страшный.

– **А по доносам получалось, что вы не так сказали?**

– А по доносам... Ну что было, например. 1947 г., голод был, а я побывал в отпуску. И когда приехал, люди же интересуются. Там по четыре года, по три года, люди не были дома. Конечно, каждое слово было интересно услышать, что там делается. А там было плохо, конечно. Голод и такая разруха страшная! Ну, это же война, конечно. Тут обвинять кого ты будешь, но, если высказался я... Там как раз был такой случай, что было 14 областей, засуха была в 14 областях, и эта засуха делала голод, вроде того. Я возмутился. Как же так, у нас же 15 республик. Взяла бы каждая республика... Это по-мальчишески, конечно... Взяла бы каждая республика по одной области, и голода бы не было. Потом там было: «...выпады против вождя народов». Говорил, что, если бы был Ленин, может, этой войны и не было бы. Теперь уже нечего говорить. «Десять лет [ув'язнення. – Упоряд.] и пять лет поражения в политических правах».

Гродненская тюрьма на Кирова, 1. Там в основном были «западники» [жителі Західної України. – Упоряд.]. Они хорошо обеспеченные были, получали передачи... Привели меня после трибунала. А трибунал находился в замке какого-то князя¹. Подземелье страшное. Казематы, вырытые в земле под зданием. Такие норы, выложенные диким камнем, и на них

¹ Насправді в будівлі гродненського монастиря упродовж XVII–XIX ст. була обитель католицького ордену єзуїтів.

даже сырость... Камера – два метра на три, в этой камере сплошной настил – и там трое людей. От дверей до нар – где-то сантиметров 60 расстояние. Вот это всё. И вот в таких казематах держали, пока шло следствие.

– И сколько вы там были, пока шло следствие, вот в этой норе?

– Там – недолго, там – месяц. В норе в этой. Но достаточно было этого месяца, чтобы с меня получился скелет. Понимаете, кормили 300 г хлеба, «штрафной» паёк. Один раз в обед, котелок, наверно, пол-литровая или, может быть, литровая банка воды и три или пять крупинок плавает там. Или капуста, порезанная такими стружечками тоненькими, – это такое горячее питание. И 300 г хлеба – это все. Никаких передач. Никаких! И кто мне передачу передал бы, если я вдалеке от Родины? Туго было. Ну, а потом в тюрьме, это в тюрьме уже, в Гродненской тюрьме, там люди такие были, сельские в основном. И они нашу литературу совершенно не знали. И получилось так, что передо мной был какой-то парень, тоже военный, и он там им рассказывал романы... А я говорю: «Да я это знаю». – «Так ты нам расскажи». «Граф Монте Кристо» – такая популярная книга была у Дюма. А я когда в части был, в моём распоряжении была богатая библиотека. Мы её в Польше купили. Командир поменял за материалы и взял библиотеку. Хорошие издания очень были. Там 10 томов Дюма было, и 44 тома Майн Рида. В общем, было что почитать. Толстой был, в общем – всё-всё-всё. Литература богатая... Я начал рассказывать. После отбоя все ложатся... Молитву ещё... У них молитва: все садятся на край нар и читают молитву. Потом все ложатся. Свет выключенный после отбоя – и я начинаю рассказывать «Графа Монте Кристо» до тех пор, пока староста не скажет, шо уже начинают засыпать, оставляем на завтра. Уже на второй день, после моего рассказа, мне отдали лишнюю миску баланды... Кто-то хлеба кусок дал, сухаря там. В общем, получился «бизнес»...

Отправили этапом в Оршу¹ на пересылку. На пересылке недолго я был. Там в одну камеру загнали 19 человек, дышать даже важко было... Потом – на Тайшет² этап. Ну, на Тайшет мы не доехали, 1947 г., голод. Продукты, которые должны быть для нас, их, по-видимому, пустили на сторону. И мы до Свердловска³ доехали, а дальше нечем кормить. И поменяли этот этап на Кизеллаг⁴. Это Молотовская область⁵, Пермь. Вот в Кизеллаге до места прибытия три дня не давали ничего кушать. Совсем ничего. Ничего не давали кушать. И потом, когда уже в Кизел нас привезли, так от первого вагона – там этап был 650 человек, Белорусский

¹ Орша – місто, адміністративний центр Оршанського району Вітебської області, Білорусь.

² Тайшет – місто, адміністративний центр Тайшетського району Іркутської області, Росія.

³ Нині – м. Єкатеринбург, адміністративний центр Свердловської області, Росія.

⁴ Кизеллаг – підрозділ ГУЛАГу, що діяв поблизу м. Кизел (нині – Пермський край, Росія).

⁵ Молотовська (від 1957 р. – Пермська) область. Нині не існує. У 2005 р. увійшла до складу Пермського краю, Росія..

этап. От первого вагона начали кричать: «Начальник, хлеба! Начальник, хлеба!». И потом подхватил весь состав... Вы представляете, как это 600 человек в один голос. Так нас отцепили от состава, который привёз, и забрали, загнали где-то далеко от станции... Потом только пришло начальство, и уже нас успокоили.

И тут начинается уже лагерная жизнь. Перед этим у меня была такая беда. Когда на пересылке был, у меня украли ботинки. И там законник был один, Саша, он распорядился, чтобы мне там отдали, кто-то из ихней компании утащил, и чтобы мне дали тапочки. Пошитые из шинели тапочки дали... И когда уже на этап идти, там: «Хто босяком?». – «Я босяком». – «Где ботинки?» – «Ну, украли». – «Врешь. Проиграл». Ну, конечно, дали мне ботинки такие, что я их одел, нога еле-еле туда влезла. Хлопцы: «В лагерь приедем – там дадут другую обувь. Одевать же будут всё равно». Ну, я забрал эти ботинки и так просто на ногах они были, ну, сжимают – да, и ладно. А вот когда надо было идти 12 км пешком! Несмотря на то, что был уже июнь месяц, был снег, а снег был – такая жижа по дорогам! И вот мы шли от станции до Коспаша-Второго¹ – посёлок шахтерский. До этого шахтерского посёлка шли по шоссеиной дороге, весь состав. У меня так натерло ноги, что я один ботинок снял – пузыри, кровь. Я уже иду и несу этот ботинок, в руках, а одна нога ещё в ботинке, а земля со снегом и с жижей. До Коспыша дошли, я там... Нету ничего, если б была хоть какая-нибудь тряпка, чтобы ноги замотать. Ничего не было. Когда в тайгу уже зашли, в глубину туда – там снег сплошной лежал. А у меня терпения нет – снял второй сапог... ботинок – и ноги в крови. Я эти ботинки нёс ещё, может быть, километра два или три. Нёс их в руках, а потом кто-то говорит: «Зачем ты их несёшь, они тебе не нужны, всё равно. Выкинь их к чёрту». Ну, я так, по наивности, кинул их и босяком шёл по снегу до самого лагпункта. А лагпункт ещё только строили, одна вышка и вахта, проходная – и всё. А тут, по углам, только конвой. Простояли мы тут, наверное, ещё часа два, пока вызывали по списку, по карточкам вызывали всех присутствующих. Тогда меня надоумили, я сам не догадался. Шинель же у меня длинная, офицерская. Обрезал низ шинели и получились две хорошие шерстяные портянки. Я замотал ноги себе, там ещё на улице, а потом – в палатку. Там барачков не было, одна палатка. Запакуют туда 650 человек! Как мы туда втолпились? На нарах места не было. Нары были сделаны просто: порубленные ветки положены на жерди. А остальные – все в проходе, друг возле друга, впритирочку, и по очереди на край нар садились и отдыхали. Потом менялись: тот вставал туда. Несмотря на то, что там холодно вообще-то было, жарко было. Стоять было очень трудно. Хотелось пить, а воды же нет. Но за палаткой лежал снег. Вот выходили за палатку, набирали в баночку снегу, а потом пили через платочек. А по-видимому, [у меня] уже была температура, я не чувствовал холода – ничего! – во

¹ Нині – с-ще Південний Коспаш, за 12 км на південний схід від м. Кізел.

рту сохло и хотелось пить. Ну, и на удивление, даже насморка не было, прошло это всё. На второй день натянули вторую палатку, тогда уже разделили, шо все могли разместиться на нарах. Ну, а дальше пошла работа. Лесоповал.

Там примерно год, наверное, больше, чем год, работал на лесоповале. Потом этап и самый отдаленный, «49-й квартал»¹. Там были собраны уголовники, рецидивисты – по 25 лет срока, и политические. Этот лагерь был разделён напополам полностью: бригады такие и бригады такие. Вражды не было, не притесняли. Некого было притеснять. Паёк и всё. Отнять паёк – даже «законник» не сделает этого. Кровную пайку не отнимают.

У нас был один такой начальник конвоя, Митькой его звали. Такой изверг был! Вот идём, уже по просеке, возвращаемся в лагерь. Он вдруг команду подаёт: «Ложись!». Под ногами вода, а он ходит и смотрит, кто ещё не лег, и чтобы обязательно лёг. Ну, там я недолго был, где-то месяцев восемь. Нашёлся ещё один добрый человек для меня, который меня оттуда вытянул. Я по природе, может быть, плотник. Топора никогда в руках не держал, но видел, как папа занимался столяркой. Всё это я знал, кое-что сам умел, но вот чтобы плотничать, чтобы строить дома, этого у меня ещё не было. А этот товарищ, москвич он сам, он попал в комендантский ОЛП [окреми́й табі́рний пункт. – Упоряд.], это главный ОЛП-9. И у них там ничего этого не было, ни лесоповала, ни карьера, они занимались разгрузкой и погрузкой древесины, которая поступала со всех лагпунктов в город. Там были две строительных бригады. Эти бригады строили жилые дома для офицерского состава Кизеллага. Этот Семён Мовчан уговорил начальника строительства, чтобы меня забрали с этого «49-го квартала». «Он такой специалист!» А я топора в руках не держал. И всё-таки забрали меня оттуда, и я попал в этот ОЛП. Был тут до 1950 г., даже 1951 г. ещё захватил. Мне тут было как в пионерском лагере. Простыни, подушки, одеяла – чистота! И вовремя и обед, и завтрак. Хорошо было, спокойно. Были уголовники, но они не поднимали «хвосты», никого не тревожили, не воровали. Это самый такой участочек изо всей моей «службы». Я хорошо о нём вспоминаю, там друзья появились тоже. Был бригадир один, после освобождения мы все переписывались и даже встречались, приезжали ко мне несколько раз, и я ездил. Ну, это потом, а сначала ещё будет другая работа.

Я попадаю через какое-то время снова на этап. На одном месте не держат же, потому что знают, что обживаются, знакомства заводят и могут побег совершить, при помощи уже посторонних. Попадаю я в восьмой ОЛП, сразу в 104-ю зону, такая была. Там только одни политические были. Спокойно, тишина: ни воровства, ничего. Работали все на лесобирже. Это пять транспортёров, которые из реки, там река Косьва², там хранилище, оттуда вытягивают

¹ «49-й квартал» – територіальний підзрозділ Башмаковського окремого табірному пункту № 1 Кизеллагу НКВД СРСР.

² Косьва – ліва притока р. Кама.

на поверхность (там очень высокий уклон) брёвна, по одному, этими транспортёрами аж наверх. Наверху бригады работают и раскатывают эти брёвна по штабелям. Сортируют, на какой пиломатериал, и на какой штабель надо. Вот тут я проработал до 1952 г. В 1952 г. я получил пропуск.

Но ещё перед этим я хотел сказать, какие условия были на «Лесной», на «49-м квартале». Там страшные условия были. Только в 1951 г. мы стали по-человечески жить. А то просто не знаю... В лесу живём, в тайге, а в бараке холод такой, что на стенках позамерзала вода. И вот ляжешь, скрюченный на нары, и если там у тебя ботинки, так, чтобы они были хорошо зашнурованные, потому что могут содрать с тебя и ботинки. В телогрейке, а шапку завязываешь здесь, под подбородок, и скрючишься. Утром проснулся, а разогнуться не можешь.

Потом я получил пропуск. Меня посылают на лесоповал, но в качестве возчика. Лошадь дают, сани. Зимой на санях, а летом на тачке. Ну, вся работа: поехал на лесосеку, там тебя нагружают, приезжаешь на лесобиржу – тут тебя разгрузили. Это целый день. Такая дорога далёкая, четыре-пять рейсов, больше за день не бывало. Потом случилась беда, лошадь моя поломала ногу. Провалилась... Ну, там настил, сделанный из кругляка. И, видно, плохо закрепили, а груз же большой, там две или три тонны веса на этих санях. Нога провалилась у неё... Тут дело такое, что меня можно было и обвинить, что как ты прозевал? Но как я мог прозевать, если есть склон такой, спуск такой, что надо держать, держишь, и как уследить, где она ногу поставит. Это невозможно. И приехал капитан Кашеньков, это ветеринарный врач. Он посмотрел и говорит: «Не волнуйся». Он не стал мне никакие условия там ставить, ничего. Забрал к себе. И там я у него был в качестве ветфельдшера. Здесь уже, конечно, полная свобода. Уже научился кое-чему. Он хорошо ко мне относился, стал бывать у меня дома. В общем, пошла совсем гражданская жизнь.

Прошло, наверное, полгода. Начали пересматривать дела... И меня тоже занесли в списки эти. Была какая-то комиссия, несколько человек. Вызывали, спрашивали срок, статью, где я родился, крестился... Потом: «Ждите списка». И вот уже в 1954 г., 5 ноября, к «великому октябрю» – сюрприз: я в списке об освобождении! И я оказался на свободе. Домой я сразу не поехал, я написал брату, что меня должны освободить. Брат в это время майор был, жил в Чите. Он пишет: «Ты без меня не едь домой. Я приеду за тобой, и вместе приедем». Я остановился у Кашенькова, у капитана, и у него ждал, пока приедет брат.

Но тут ещё одно, за Галину. Как же получилось, что мы оказались вместе? Она сберегла те письма, которые мы в Германии писали из лагеря домой, сама попала в такой... Потом у неё была вынужденная «посадка» – вышла замуж. Ну, я не буду за это рассказывать... Какое-то время в 1948 г. немножко переписывались, потом в 1950, 1952, 1953 гг. переписывались с ней. Так что мы не теряли друг друга до самой нашей встречи уже на свободе. 1954 г.,

5 декабря – я свободный. Брат приезжает за мной в Читу¹. У Кашенькова побыли ещё дня два, не отпускали они нас. Потом мы уехали и, оказывается, когда мы ехали в поезде с братом, он мне сказал, что уже четыре года, как нету папы. Они мне не сообщили. Такой удар. Думаю, что моя вина есть в том. Он очень близко принял к сердцу. И не выдержал...

Приехал я домой, приехал в Прилуки, в город, в котором я никогда не был. Я знал, что где-то существует такой город, но я о нём ничего не знал. Тут, конечно, много всяких событий, потому что здесь оказались мои родители.

– Они ж в Херсоне жили, эвакуировались, а из эвакуации они в Прилуки вернулись?

– Вернулись они не в Херсон, а вернулись они в Харьков. Сразу в Харьков, а потом в Барвенково². Муж сестры старшей работал в КГБ. Вот он, когда война была, всё время был в Харьковской области и в партизанах был, ну, такой деловой дядька. И когда прогнали немцев, он стал начальником КГБ [до 1954 р. – МГБ. – Упоряд.] в Харьковской области, Изюмский район. И он с Мордовии забрал нашу семью в Харьков. А потом его назначили в Барвенково... Куда он ехал, туда ехали мои мама, и папа, и сестра.

Когда освобождение дали, я получил направление сюда, в Прилуки. Сразу трудновато было. Все сторонились. Всё-таки на работу устроился. Потом дали в бараке квартиру. Сначала в этом же году, в декабре месяце, еду в Свердловск³. Там живёт моя сестра. Я еду туда, так же как 13 лет тому назад ехал на каникулы. А тут тоже на «каникулы», после лагеря мне положен был месяц отдыха. Я еду туда, и там встречаюсь с Галиной. Вот это была наша встреча навсегда. Сестра всё время со мной переписывалась. Галина от неё узнала адрес. Ну, и в мае месяце 1955 г. Галина оставила своего мужа, забрала сына и мать свою. Ничего с собой не взяла, ушла сразу на квартиру, а потом приехала в мае в Прилуки. В этом году, 21 августа, наша золотая свадьба.

Ну, а на заводе. Тут всякое было. Сразу, понимаете, очень мешал ярлык этот... В цеху меня признавали за хорошего человека, уважал коллектив, я был передовиком. Тогда и грамоты там давали. А сначала... Едут передовики производства, едут на сельхозвыставку в Киев. Я знаю, что я должен поехать. Приходит цехком наш, мой хороший товарищ, говорит: «Ты Андрей, не поедешь». – «Почему?» – «Парторг вычеркнул». Меня из списка вычеркнули. Глотнул я эту пилюлю, пережил. Но остаётся ж там, на душе... Куда ж денешься. Приговор. «Написанное пером – не вырубешь топором». Или такое. На «доску почёта» вывесили мою фотографию, а через три дня эту фотографию сняли. Оказывается, что? Прозевал парторг, что меня вывесили.

– А кем вы работали на заводе?

¹ Чита – місто, адміністративний центр Забайкальського краю, Росія.

² Барвінкове – місто в Ізюмському районі, Харківська область.

³ Нині – м. Довжанськ.

– Сразу электриком. Потом электриком и художником-оформителем. Потом электриком, художником, связистом. Это все в одной куче, на одну зарплату. То же, что работаешь с восьми утра до пяти вечера. Телефон и электрочасы на заводе – это я всё обслуживал. Коммутатор небольшой был АТС-100, на сто номеров. Это входило в мои обязанности. Потом закончил курсы в Киеве, девять месяцев там учился, на стационаре, стал механиком, по вычислительной и пищевой технике. Потом закончил Одесский учебный комбинат, на бухгалтерскую машину немецкого образца. Ещё в Вильнюсе учился, на релейную машину, счётную. Столько наук сразу, и всё по одной технике. Хотели меня посылать ещё. Говорю: «Нет, ребята, я уже отучился, хватит. На пенсию скоро идти, и никакой науки больше не хочу». Так я и не стал учиться, но работал электромехаником по вычислительной и пищевой технике. В коллективе меня уважали.

– Андрей Иванович, вы работали художником-оформителем. Вы учились живописи? Как вы начали рисовать?

– Нет, не учился. Просто я со школы умів рисовать. Я по-детськи рисовав, но у мене брат – художник. Мені було де побачити, хоть обученія ніякого не було. Він тоже самоучка, він не закінчував ніякого.

– Це який брат, Микола?

– Ніколай. Середній брат. Він тоже маслом робив, і акварелі у нього хороші були. А я сам по собі, я в школі всігдa газету оформляв, це обов'язанність така була, ну і сам рисовав так, акварелями. Ну, маслом я начав рисувати уже гараздо позже. Коли вернувся, уже тут, в Прилуках, почав робити... Ой, я поняв, что начал говорить на украинском.

– Нормально, прекрасно! Це взагалі супер, що ви так перейшли. Продовжуйте так.

– Нет.

– Тогда «по-прилуцьки»?

– По-привычке, по-прилуцьки.

– Коли ви осіли в Прилуках, ви олією попробували малювати?

– Тут уже я маслом... В лагере знаомство было с художниками. Хотя там, кроме таких маленьких календариков на такой брошенной бумаге... Бумаги не было!.. В Прилуках уже встретился с такими ребятами, которые занимаются искусством. Своих работ у меня тогда не было, только копии. А попозже начал думать: «А чего ж я своих работ не могу иметь?».

– Вы и в Германии тоже находили возможность рисовать?

– Там у меня были некоторые работы, но я их не считаю. Рисунок карандашом, тушью... Несколько лет назад заразился экслибрисом. Графика. В основном я не по дереву, а на линолеуму... У меня графические работы где-то есть – 20 гравюр, больше 200 экслибрисов... Я думал бы ещё что-то сделать... Руки подводят. Я миниатюрой занимался, у меня 12 томов было. Сейчас один только остался. Это такие книжечки размером 32 мм на 26 мм. Там

Шевченко был – «Кобзар», а сейчас – маленький «Кобзарик» с рисунками, портретами. «Братская ГЕС» Евтушенко¹ полностью вся сделана на 120 листочках... В общем, увлечение, которое по душе. Мне не хотелось «козла забивать» или ещё что-нибудь. Я находил возможность, чтобы что-то сделать, то, что мне хочется сделать. А потом получается как соревнование. На заводе – выставка. Участвуют 10–15 человек. Я посмотрел... Думаю: «Мне надо немножко подтянуться»...

– А на заводе выставки народного творчества проводили? Художественные выставки?

– Каждый год были выставки. Это где-то, наверное, до 1965 г. Давали лабораторию под выставочный зал... Все три комнаты – картины, вышивки, скульптура, графика, ну всё-всё-всё. И было довольно интересно. В заводском клубе, во Дворце культуры... Выставляли в основном копии.

– У вас были персональные выставки?

– Была одна большая персональная, в 1997 г. Корреспондент, который статью писал, подсчитал, что там был выставлен 261 экспонат... Ну, и поэзия... К поэзии я пришёл позже. 1975 г., 1976 г. – это был такой подъем! Если бы не мешала одна такая «заноза»: мне нельзя издавать своего ничего, ничего нельзя писать. Я написал уже, а меня проверяют: «Это нельзя печатать... Это нельзя печатать...». Мне надо было тогда помочь, а делалось всё наоборот. Я написал стихотворение, посвящённое матери, а там было такое выражение: «Ми в самостійність подались в чоботях солдата». Сразу: «Это нельзя...».

– Слово «самостійність»?

– «Самостійність»... Приходили часто на наши заседания... Какой-то поэт, без фамилии и без имени, посидит тихонечко, пока мы занимаемся, – и ушёл. И не читает ничего. А кто он такой был? Мы не знаем... У меня несколько книжечек было, я подарил людям. Принимают очень хорошо...

– Андрей Иванович, а как ваших родителей звали?

– Мамина девичья – Глущенко Феодора Семёновна. Папа – Буренко Иван Васильевич. Они одногодки – 1891 г. Прожили красивую жизнь, хотя она была трудная. Хотя, по теперешним меркам, как это мерить? Если о достатках говорить, то это одно. Ещё надо жить душою...

– У вас дружная была семья?

– Дружная. Потом, когда у меня такая беда была, они мне помогли все. Вот какие.

– Андрей Иванович, а вот из школьных лет какие у вас были занятия?

– Мы ж на Днепре жили. Зимой – на коньках. Замерзает залив наш заводской, и мы на коньках там катались. А летом не вылазили с речки. Ещё «лесок» – это там, где разводили породы деревьев, а потом в питомник забирали. В этом «леску» всегда сборища были. Когда

¹ «Братська ГЕС» – поема російського поета Євгена Євтушенка (1964 р.).

холодно, у кого-то в коридоре собирались. Там, где мы жили, домики были двухэтажные, деревянные, и ступеньки деревянные, на них и сидели, как на скамейках. Рассказы, песни...

– Что вы пели в то время?

– А тогда сколько песен было! Кроме народных – песни с кинофильмов. Тогда если фильм, то обязательно не одна, а могло быть и две песни. И мы эти все песни записывали. Я делал альбом, где на одной стороне листка рисую заголовок и то, о чём поётся в песне, а на втором листочке – пишу её текст. Таких песенников с кинофильмов у меня тогда десятков пять-шесть было. Я их все знал.

– А вы себе аккомпанировали как-то? Или так просто пели?

– Так, у нас же свой ансамбль был! Вот Павлик Муратов – на мандолине, я – на гитаре, Ваня Скачко – на балалайке. И ещё одна была балалайка. И мы садились там и пели, и никто нас не останавливал. Другой раз уже одиннадцать, а мы ещё там поём. Соседи не обижались, не останавливали.

– А родители поддерживали ваше увлечение?

– Конечно. У нас в семье были все музыкальные инструменты. Все играли обязательно на каком-то одном. Папа делал сам музыкальные инструменты, последний раз – цимбалы. Папа только один на них играл, а мы только учились, только искали нотки. Часто наш ансамбль выходил на балкон, а под балконом асфальтовая дорожка такая, а тут углубление, где все соседи посадятся, разговоры ведут, слушают наши песни, а иной раз заказывают такую или такую. Мама что-то делает – поёт, папа что-то делает – тоже мугычит себе...

– А в Германии? Вам приходилось там петь?

– Нет, петь не приходилось. Первые годы вообще. Это 1942 г., осень-зима, зима и осень – очень тяжёлые, страшно тяжёлые были. Я думал, что не выживу. Ну, вот, потом немножко лучше стало, когда организовались... Такой парадокс: Власов¹ организовал освободительную армию (РОА) – немцы сняли с нас конвой. Нам лучше, лучше стало от того, что Власов армию поставил. Там не пели, но по отдельности были два у нас таких певца: Кузьма и ещё один. Они так красиво пели! Никого нет, они сами в бараке сидят, поют и плачут оба. Ну, это песни горькие. Это несладкие песни. Они, правда, сладкие тем, что они напоминают родину, что они напоминают своих близких...

– А в какой город вы в Германии попали?

– Финнов (Марк)².

– На каком предприятии работали?

¹ Власов Андрій (1901–1946 рр.) – радянський воєначальник. Після полонення в 1942 р. співпрацював із німецьким Райхом, очолив одне з найбільших колаборантських формувань у складі Вермахту – Російську визвольну армію (рос. РОА).

² Нині – м. Еберсвальде (нім. Eberswalde) в районі Барнім, земля Бранденбург, Німеччина.

– Завод «Альтверк» называется, завод, который готовил для пуль и патронов заготовки. Там в городе было три завода. Первый завод – это «Вальцверк», вальцовочный завод, занимался прокатом. Они прокатывали металл, какой нужно для того, чтобы... «Штанцерай» – это завод, где я был, штамповочный, штамповал эти шайбы. И потом «Финновиндустрия» – третий завод, там собирали уже вытянутые эти патроны, заряжали их там все. Это всё наши там люди работали.

– **Вас всех, ребят из Свердловска, направили на одно предприятие?**

– Нет, на разные предприятия. По-разному там выбирали. Вот в Бранденбурге, в этом пересыльном лагере, выстраивали на улице, одевали на шею номера... И ходили немцы и немки, и выбирали себе работников. Ну видно ж человека! Что я «сухарик» такой – никто и не брал, обходили мимо. Брали таких, когда здоровые дядьки и постарше, конечно, забирали. Человек 30 осталось нас таких, посадили в вагоны и поехали мы в Финнов (Марк). Вот там я и работал.

– **А лагерь как? Что собой представлял ваш лагерь? Он при заводе был или отдельно?**

– Нет, он отдельно был. Наверное, на расстоянии около километра от завода. Лагерь находился на берегу озера и немножко захватывал лес.

– **Там жили рабочие со всех заводов или только с вашего?**

– Я про то не знаю. Ну, а так – со всех областей Украины, даже были с Ленинграда¹. А так – Кривой Рог, Днепропетровск, Запорожье, Херсон. Вот эти города были.

– **А где вы жили? В бараках?**

– Нет это финские домики. Там четыре подъезда, и по две комнаты. Сюда две комнаты и туда. Барак, конечно, длинный.

– **Спали вы в кроватях или всё-таки нары?**

– Нары. Такие нары, не плоские... Коробочкой такой.

– **С бортиками?**

– Да, бортик такой. И матрац, набитый обрезками бумаги из типографии. Так они такие, комками там, посбиванные.

– **А постель была?**

– Там одеяло было и подушка такая, набитая. Всё. Простыней не было.

– **Как вас кормили?**

– А кормили, чтоб мы не очень жирели. Давали раз в неделю хлеб. Это мы в среду получали. Нет, два раза в неделю выдавалось. В субботу... Да нет, я уже й забыл. В общем, 170 или 150 г хлеба попадало, если тот батон, который они дают. Полбатона давали – один раз, а потом второй раз давали. Иногда давали 10 г маргарина. Это как палец, вот такой,

¹Нині – м. Санкт-Петербург, Росія.

длинненький такой брусочек. И это «для бутербродов» (нам так сказали). А мы его сразу съедали, не отходя от печки. «Буржуйка» посередине стоит. Возле «буржуйки» все собираются и «расправляются» с пайком. Единственный в нашем бараке был человек, в нашей комнате... Он мог разделить этот кусочек хлеба на три части, и каждый день он по одному кусочку ел. Хватало у него мужества! Это Змеевский Александр, харьковчанин.

– Как вас проверяли? Вы проходили фильтрацию?

– Проходил фильтрацию. Меня только один раз из контрразведки... Это на второй день после освобождения меня, можно сказать, «прихватил» капитан. К себе в кабинет позвал с окна. Я шёл по улице, а тут часовой стоял, возле калитки. А он с окна кричит: «А ну, удержи этого мне!». Солдат говорит: «Зайди, он, к капитану». Я зашёл туда. Он: «Ну, так что, предатель! Продали уже Советский Союз?». Ну, я не знаю, как мне себя вести, я ж действительно чувствую свою вину. Раз я в Германии был, готовил оружие против своих солдат, значит это моя вина, конечно. Что он там ещё мне говорил, я не помню. Как это было? Что было? Он мне этой клюшкой! У него клюшка была. Он схватил клюшку... И по плечу – раз! По плечу – второй раз! Я голову прячу, а он мне по спине: «Вас давно надо было пострелять! А вы ещё, вон... Уже все твои ровесники погибли, а вы тут сидели в Германии! Против нас оружие делали!». Вот это была одна встреча. Это была «фильтрация». Потом уже наш «Смерш», капитан Тихонов, это он потом разбирался. Где я был, что было, но это без меня.

– То есть вы служили, а он просто заполнял бумаги. Это уже тогда, когда вы комсомольским вожаком были?

– Да.

– А как вам сообщили, что вы арестованы?

– Просто. Я зашёл в штаб батальона, а следом за мной... Я в строевой части перед этим работал, там девушка-машинистка была. Я провожал её домой вечерами после собраний. И я зашел туда к ним. Следом за мной заходит часовой. А часовой дежурит тут, в коридоре. Заходит и говорит: «Буренко, зайди к комбату. Зайди к комбату». Я зашёл к комбату. Открываю дверь, а там Тихонов сидит. Я остановился, а он: «Заходи, заходи. Это я тебя вызываю». Я зашёл, а он: «Что у тебя в карманах?». Я думаю, такой странный вопрос: «Что у меня в карманах?». Говорю: «Ну, что? Сигареты, вот...». У меня там письмо было одно, зажигалка. «Ну, выкладывай на стол». Я выкладываю всё на стол. Говорю: «Это зачем?». – «Ты не разговаривай, а делай, что тебе говорят!». Я выложил всё с карманов: платочек носовой, там деньги были, что-то такое. Положил перед ним на стол. Тогда он достает из пачечки бумажек на столе одну, положил на ладонь и вот так мне подносит. Я смотрю: «Ордер на арест». Я так в недоумении. «Ты прочитал?» Я говорю: «Прочитал. “Ордер на арест”». – «Значит ты арестован». Положил эту бумажку назад. Я говорю: «За что я арестован? Я ж ничего не совершал». – «Там разберутся». Это, мол, не твоего ума дело. Ну, разберутся так разберутся.

Когда приезжает уже бричка эта, линейка так называемая. Он: «Пошли!». Я выхожу на улицу, стоит эта тележка, мы садимся в неё вдвоем. Он ещё спросил: «У тебя вещи какие-нибудь есть?». Я говорю: «Ну как, чемодан там же есть (у меня аккордеон был) и аккордеон». Он часовому говорит: «Скажи дневальному, пусть он подготовит это всё». И мы поехали. Привезли в военный трибунал, вот в этот замок, который я упоминал.

– **Это город Гродно?**

– Гродно.

– **В Гродно был замок?**

– В Гродно.

– **И вас сразу в эту нору?**

– Сразу. Я только посмотрел: громадина этот замок, ворота такие, три метра, наверное, высотой. Я зашёл туда. Ну, Тихонов впереди, а я иду следом за ним. Зашёл туда, меня в отдельную комнату.

– **А как вам приговор оглашали?**

– Ну, меня вызвали к следователю и сказали: «Следствие закончено, вот вам обвинительный акт. Прочитайте и распишитесь». Я это прочитал, расписался, и отвели меня опять в камеру. Это в гродненское подземелье. А потом, не знаю, день-два, сколько там прошло время, объявили, что вызывают на суд. Перед этим первый раз за этот месяц, умылся и побыл в бане. Подстриженный уже был, с оболваненной головой. Вызов на выход. Обычный конвой, там один человек ведёт по коридорам, но убежать там нельзя, так что охраны никакой нет. Солдат шёл. Привели в такой небольшой зал. Скамейки стоят. Ну и: «Встать! Суд идёт!». И трибунал прочитал обвинение моё: «Какие были вопросы... Согласен ли я с тем, что тут написано... Признаете себя виновным?». – «Не признаю». – «Так вы же подписались, что признаёте?». А я говорю: «Там же написано больше, чем я признаю». – «Понятно. Вам защитника надо?» – «Не надо». – «Хорошо. Суд начинается». Ну, и там ещё выступил прокурор... Там ещё задавали вопросы. Я отвечал. Потом «последнее слово». Последнее слово сказал. Я не помню, что именно я говорил, но было это слово. «Суд удаляется на совещание». Через две минуты или через пять минут, вернулся уже суд с совещания. И: «Встать! Именем Союза Советских Социалистических республик...». И дальше, то что написано в приговоре: «...десять лет и пять политических, поражения в политических правах». После этого в камеру уже не отправляют. Поскольку камеры свободной не было, меня посадили в карцер, метр шириной и сантиметров семьдесят поперек. Стоишь там, почти перед стеной, перед дверями, а назад отклониться нельзя, камни холодные и мокрые. Стоял, наверное, часа два или три, в этом карцере.

– **А окно было там?**

– Нет окна, только «волчок».

– И лампочки не было?

– В темноте. Только «волчок». Потом уже вывели. 1 апреля. Уже темно было на дворе. Два конвойных отдали мне моё имущество. У меня был небольшой такой чемоданчик, в нём полотенце и всё необходимое для солдатской жизни. Но у меня был аккордеон. И привели в тюрьму. В тюрьме, как и везде, сразу обыск. Везде всё просмотрели, документы проверили – и в камеру предварительного заключения. Привели туда, а там женщины и мужчины, все вместе, в одной камере. Потом их разбирают по разным камерам. «Солдат, заиграй!» Думаю: «Ну, как я буду играть?». Когда надзиратель, который в дверях стоял: «А ну, заиграй что-нибудь, разгони тоску». Я не помню, какие аккорды тогда взял. А женщины: «Ты “Рябину”?». А как раз тогда «Рябина» была очень... «Что стоишь качаясь, тонкая рябина?..» Она очень популярная тогда была. Я заиграл. Они как расплакались!.. А тут опять пришли и вызвали ещё троих. Я уже больше не стал играть. Тогда нас отвели в 22-ю камеру. Я уже рассказывал, как «читал» там романы.

– А кто там сидел?

– Политические. Все политические... В городе Орша пересылка большая была. Оттуда наш этап шёл на Тайшет. Я говорил уже, что не дошёл туда. И слава богу! На этот раз судьба не отвернулась от меня, с Тайшета мало кто возвращался в тот период.

– А что вам помогло пережить все эти лишения? На что была надежда?

– Может быть, просто молодость. У каждого человека есть иммунитет защитный. И, наверное, это помогло. Ну, ещё вера в то, что всё-таки это всё кончится, и будет всё нормально...

– Спасибо вам, Андрей Иванович, за интервью.

Фонди НМІУДСВ. – НДВ-196. Оригінал.

ІНТЕРВ'Ю з ГАЛИНОЮ БУРЕНКО (УГРЮМОВОЮ)¹

2005 р.

– Мы записываем интервью бывших остарбайтеров, которые работали в Германии во время Второй мировой войны. Интервью биографическое. Галина Константиновна, где вы родились?

– Родилась я в Сибири, г. Енисейск Красноярского края. Вывезли меня оттуда четырёх лет. В Краснодар переехали, а потом из Краснодара, дядю моего, это маминого брата, перевели в Микоян-Шахар Карачаево-Черкесской автономной области². Я сейчас не знаю, как этот город называется, но это столица карачаево-черкесская. Дядя работал в управлении сельского хозяйства, и мы тоже жили при нём. У мамы с папой были нелады в доме. Очень они жили как-то не так, как положено жить в семьях. Поэтому я старалась быть побольше у дяди и у бабушки. Бабушка моя была неграмотная, но умная и мудрая женщина. Она меня многому научила. Я как-то ей подражала очень.

¹ Интерв'ю записане 25 грудня 2005 р.

² Нині – м. Карачаєвськ, Карачаєво-Черкеська республіка, Росія.

В Микоян-Шахаре мама вышла замуж. У меня был отчим. Это был уже 1939–1940 г. Отчим – хороший человек, белорус, Владимир Иванович. Его перевели в г. Свердловск¹ Луганской области. Там строилась новая шахта. Он был маркшейдер...² Только закончили восемь классов – и 22 июня! Началась война. Тут уже кончились наши денёчки, такие спокойные, хорошие, весёлые. Мы повзрослели как-то сразу. Отчима моего, ну, буквально сразу, на третий или на четвертый день, повесткой призвали в армию. И он больше не вернулся. В 1950 г. мы только получили извещение, что он был в Сумском военном училище, и когда там готовили эшелон на ленинградское направление, он попал под бомбёжку. Полностью разбомбили. Ну, это уже в 1950 г. мы узнали правду...

Началась война... Мы работали всё лето, всю осень. Работали в колхозе: на уборке хлеба, копали картошку, на уборке подсолнечника... Школу нашу под госпиталь заняли. Девятый класс мы уже учились... Такое помещение барачного типа. Ну, можно сказать, учились – не учились. Мы больше работали. В госпитале помогали уборку делать, посуду мыть, подавать еду, писали письма, читали... Ну, в общем, помогали как могли.

В Свердловске в 1942 г. мы познакомились с Андреем. И тогда как-то все вместе подружались. Вместе нам приходилось... У меня мама одна была, а он с сестрой жил с двумя детками (у сестры было). Нам тоже приходилось колоски собирать. Насобираем колосков, на мельнице смелем – это мука. А крупа была какая-то... Уголь выбирали из породы, возили, чтобы прокормиться. Начались бомбёжки, уже немец всё ближе и ближе к Луганской области подбирался. Уже некоторые села были заняты. Немец подступал и бомбёжки были. Бомбили станцию, но часто попадали и на жилые дома. Много было и раненых, и страху было очень много. Нам же было всего-то по 15 лет, по 16-му. Нам было очень страшно.

И – я не помню уже, в июне или в июле, – немцы пришли... Ну, тут уже началась совсем новая жизнь. Начались приказы там всякие... Карали жестоко. На бирже заставили всех зарегистрироваться. И начали молодежь отправлять в Германию. Когда в Германию первый эшелон был отправлен, мы не попали, как-то прятались. Мы старались не показываться. Потом были такие объявления. Ну, мы боялись, чтобы родители и наши родные не пострадали от того, что мы не едем. И 30 сентября (был эшелон подготовлен) нас увезли в Германию, в этих вагонах. Там столько было в вагонах населено! Только сесть можно было или стоять. Ночь – когда поезд двигался, открывали эти двери, а когда поезд останавливался, закрывали. Охраняли собаки и немцы. Ну, таким образом мы попали уже на территорию Германии. Проехали мы много городов, добрались до Бранденбурга. В Бранденбурге нас уже разделили с Андреем. Он попал в один лагерь –

¹ Нині – м. Довжанськ.

² Маркшейдер (від нім. Markscheider, утвореного від Mark – «межа», «кордон» і scheiden – «розділяти») – гірничий інженер або технік, який займається геодезичним та геологічним вивченням гірничих виробок.

мужской, я попала в женский. Уже мы были безымянные, не было у нас фамилий. Нам на шею повесили номера, все были под номерами. И нас выстраивали строем, и приезжали хозяева, набирали: кого на фабрику, а кого в сельское хозяйство или в няньки. Кому куда нужно. Я попала...

Мы последний раз с Андреем увиделись через эту решетку и решили, что это уже навсегда, больше мы не встретимся никогда. Плакала я очень...

Я попала с некоторыми – тоже из Луганской области – в город Ратенов¹. (это недалеко от Берлина), на фабрику Буша², фабрику оптических приборов. Вот тогда уже началась жизнь наша страдальческая... Ещё неполных 16 было, а нас – в четыре часа подъем, чтобы в шесть часов мы были уже на фабрике. Строем шли, с охраной. От шести до шести мы работали на фабрике, при голодном, можно сказать, существовании. Кормили нас очень и очень плохо. Многие, у кого здоровье было не очень, оттуда больше не возвратились. У нас тоже одна, из Свердловска, девочка... Я даже запомнила: Нина Голубева. Она так радовалась, когда ей сказали, что она тяжело больна: «Я еду домой!». А нам тоже так болеть всем хотелось, чтобы и нас домой отправили... Ну, так прошло два года и восемь месяцев вот этой каторжной жизни. Очень было трудно, очень было тяжело.

Многим помогали. Немцы тоже были хорошие, такие же люди, как и наши... Были нацисты, были эти, фашисты, всякие. Всяких было много, но много было и хороших людей. И они как могли... И мне, например, тоже помогала одна, ещё у меня даже есть фотография её. Её нет в живых сейчас. Педак³ хотел найти, но не нашел. Она одинокая, муж её погиб на фронте. Ей уже тогда лет сорок было. Они тоже очень опасались, чтобы не видно было, что они помогали, потому что они тоже могли попасть в эти концлагеря. Ну, так прошли два года и восемь месяцев вот такой каторжной, такой голодной и такой тяжёлой очень жизни.

Освободили нас где-то в середине апреля... Освободили наши солдаты. Город был занят частично американцами, частично нашими, и немцы были. И уже все убежали: полицаи убежали из лагеря, убежали те, которые переводчиками были, и те, которые нами командовали. А мы сидим и не знаем, что делать. Девчонки! Эти солдаты говорят: «Да, что ж вы тут сидите? Сейчас же будут тут такие бои! Идите!». – «А куда нам идти? Мы не знаем». – «А вот так идите, на восток». Дорогу нам показали – мы и пошли. С собой ничего не было.

¹ Ратенов (нім. Rathenow) – адміністративний центр району Гафельланд (нім. Landkreis Havelland), земля Бранденбург.

² Йдеться про німецьку компанію високоточних оптичних приладів «Emil Busch A.-G.», засновану Емілем Бушем (1820–1888 рр.). У 1943–1944 рр. підприємство мало шість власних таборів, на яких було експлуатовано щонайменше 1600 примусових робітників.

³ Педак Віктор – журналіст, пошуковець, автор книжок, сценаріїв документального кіно та музейних виставок про примусових робітників з України.

У меня маленький чемоданчик был, который я из дому привезла. Туда положила письма, с которыми... От Андрея письма. У меня там восемь писем было из нашей переписки, несколько платиц, что-то такое из белья – это весь мой скарб был. Четверо нас собралось. Две сестрички, они в Днепропетровской области живут, Криничанский район (они очень больные, парализованные обе), а одна белоруска (но мы с ней не переписывались). Так мы и пошли. Дошли до Одера. Там очень много могил, там большие бои шли. Сёла были пустые, жителей, по-видимому, выселили. Кухни были солдатские, подкармливали. Мы, таким образом, добрались до узкоколейки, до Равы-Русской¹. Там на привокзальной площади было очень много вот таких же, как и мы, которые добирались любыми путями домой.

В Раве-Русской была фильтрация. Это такое неприятное явление. Это мы уже были кто такие? «Изменники»? Или как нас можно было назвать? Я не знаю. В Раве-Русской нам выдали билеты, и мы добрались домой. Домой я приехала – у меня мама больная. И ничего нету. То, что было там из каких-то вещей, всё было поменяно на кукурузу, на соль, на мыло, на такое на всё. Ничего дома не было. И я приехала – гол как сокол. У меня тоже ничего не было, нечего было одеть. Я ничего не взяла. Многие брали в Германии. Можно было – пустые квартиры, никого нигде нету. Можно было взять. Я не могла себе позволить этого. Не могла – и всё. Я ничего не взяла, ни одной тряпочки. Так и приехала.

Нам выдали паспорта. Паспорта были временные. Такие паспорта, с которыми не очень можно было устроиться на работу. Знакомых у нас не было, никого не было таких близких, чтобы можно было где-то пристроиться. Пойду, а мне: «Нет работы». Посмотрят документ – «Нет работы». И в самом деле: мы уходили 15–16-летними, а вернулись домой, уже нам было по 19–20 лет. Никакой специальности, ничего у нас не было, ничего мы не могли делать. Нас никто не брал. С мая месяца – и июнь, и июль, и август, и сентябрь, и октябрь – я работала в колхозе, Меловое Ростовской области. Сейчас оно поделено: часть – украинское, часть – российское. Работала там. И на току работала, и зерно мешками таскала на сохранение. Трудно. А питания тоже никакого не было. К хозяйке нас поселили, иногда хозяйка молока даст, а давали нам только огурцы и мед, а больше ничего не было в колхозе. И мы так прирастились, нам так понравилось: огурцы и мед. Ну, вернулась я домой, все мои платья изорвались, обуви нету, осень подступила, мама безработная. Кушать нечего. Говорит: «Ну, что делать? Выходи замуж».

Приехал как раз с армии... По-соседству жили. И я вышла замуж. Были мы, ну, совершенно разные люди. Но у меня совершенно безвыходное положение, хоть умирай... Вышла я замуж, получила паспорт. Устроилась на работу. На почте оператором меня устроили. Мне, конечно, очень понравилось, я так её изучила хорошо. И 35 лет я проработала на

¹ Рава-Руська – місто у Львівському районі, Львівська область.

почте. 25 лет я в Прилуках¹ проработала на почте, а 10 лет – в Свердловске Луганской области. И на пенсию ушла с почты. У нас жизнь не сложилась, потому что мы совершенно были разные люди. А с Андреем у нас переписка была. Была переписка. Ну, я считала, что переписка – это просто переписка...

– Галина Константиновна, а когда вы уже решили, что не будете жить с этим человеком?

– Решила? Ну, получилось так у меня. Андрей приехал обратно в Свердловск Луганской области. Я ж сначала не знала, что Андрея посадили. Это мне потом уже сестра сказала: «Андрей сидит. Дали ему десять лет и пять лет поражения в правах». И когда умер Сталин и из этих лагерей начали выпускать тех, кого за какое-то «слово» посадили... В общем, и Андрей в 1954 г. приехал к сестре в гости. И 26 декабря [день народження Г. Буренко. – Упоряд.] 1954 г. Андрей пришёл ко мне на почту. Я работала бухгалтером по переводным операциям. Пришел в бухгалтерию нашу. Ну, все ж смотрели, наши сотрудники. А он пришёл: брат ему купил какую-то «москвичку» (была такая куртка), шапку... Ну, такой обыкновенный, красивый парень. Для меня он всегда таким был. Ну, и всё. И потом мы решили. Я ещё боялась. Думала: как мы встретимся? Ведь прошло целых 12 лет, притом такой жизни – и его, и моей. Не такой, как хотелось бы, этой жизни. Но встретились – и всё! Я больше домой не вернулась. Я бросила всё, что там было, – квартира... Ну, всё, всё, всё... Только взяла ребёнка, маму. Уж начинать жить – значит с нуля. Начали жить с нуля. Ну, я ещё год прожила, это мне сотрудница предоставила времяточку, и мы жили в этой времяночке. Она и подкармливала нас, потому что у меня и копейки денег лишней не было. Зарплаты были очень мизерные, нам не хватало этих денег. Ну, мне ещё пришлось, когда я переводом оформлялась в Прилуки, потому что тут, в Прилуках, тоже было очень трудно с работой. И могла я не найти. Андрей там тоже устроился на работу, ему тоже было очень трудно. 21 мая 1955 г. я уже получила перевод, и мама, и сын Витя – мы приехали в Прилуки. Приехали в Прилуки без ничего, с одним... Правда, мама кровать свою взяла и какие-то кастрюли свои старые, и больше ничего не было. У меня вообще ничего не было, я так приехала налегке. Вот приехала и всё. Вот так. И что получилось? Мы приехали, а Андрей нас не встречает. Никого нету на вокзале. Думаю: «Ну вот. И куда нам ехать, и куда идти дальше?». Говорю: «Пойду искать Клаву [молодша сестра А. Буренка. – Упоряд.]». Нашла я Клаву. Клава нас так хорошо встретила. Ну, вообще это люди идеальные, эти Буренко. Так встретила, как будто бы ничего не случилось, как будто бы мы сто лет знали друг друга. Она так ко мне отнеслась. Я ей всю жизнь благодарна за то, что она ни одним словом не обмолвилась. Ведь всякие могли быть и разговоры, и всё на свете. Не обмолвилась. Пошли мы на вокзал

¹ Прилуки – місто обласного підпорядкування, районний центр Чернігівської області.

с Клавой, тут и Андрей подъехал. Оказывается, что поезда как-то не совпали. Ну, вот и всё. Пожили немножко у Клавы. Потом мы жили в бараке. Потом дали нам квартиру. И жили так трудно, так бедно! Зарплаты очень маленькие, а семья – всех надо кормить. А у нас же нет ничего, ни одежды, нету ничего. Ну, мы как-то так смогли всё это... Хорошо у нас получилось. Мы не обращали внимания на то, что у нас ничего нету. Мы своим трудом добились. Андрей что-то делал, я шить научилась, ремонтировать всё. Всё своими руками, буквально всё своими руками.

Я и так знала, что Андрей очень талантливый. Очень талантливый. Ему бы учиться, он бы, конечно, был профессионал хороший. А так он просто любитель. Он всегда рисовал очень много, мы всё дарили, мы никогда ничего не продавали. Продавать – значит надо быть ремесленником, а он должен быть художником и поэтом. Поэтому мы ничего не продавали. Жили так, как положено людям жить. И ничего, вышли. Детки. Трое детей у нас уже было. Витя, старший, Наташа, Лена. Витя учиться не захотел, он работал рабочим. Он хороший был парень, добрый и хороший. А просто ему не хотелось учиться. Не всем же такое желание. А девочки закончили институты... Внуков у нас пятеро, и все тоже закончили институты... Уважают Андрея, это я уже хвастаться буду, не буду скромничать, что его очень уважают. Потому что он никогда никого не обидел, и всегда всем делал столько всяких поделок, и нужных, и ненужных...

– А как мама? Она поддерживала вас в таком решении? Мама?

– Моя мама, она сначала не очень поддерживала, потому что... Ну, я, можно сказать, жила в обеспеченной семье. Когда я вышла замуж, весь город говорил: «И что ей нужно? У неё там всё есть...». По тем временам – всё было. Маме, конечно, было очень трудно всё это перенести. Ну, а потом она увидела отношение Андрея и к детям, и к ней тоже. Она изменила свое отношение.

– А кем ваш первый муж работал?

– Ну, он работал заведующим базой. Так что ясно, что там можно было разными махинациями заниматься. Я ж говорю, что мы были совершенно разными людьми, но обстоятельства меня заставили... Вот это уже вся на чистоту высказалась.

– А он вас не искал потом, не пробовал?..

– Когда был суд, я сказала: «Алиментов брат не буду. Я не хочу травмировать ребёнка». Он на это согласился. Думаю: «Раз ты на это согласился, значит, тебе ребёнок тоже не нужен». Поэтому, когда мы приехали в Прилуки, оформили Витю как «Буренко Виктор Андреевич», новое свидетельство о рождении ему сделали. А соседи здесь, сколько мы живём, может быть, кто-то и знал, и догадывался, что Витя не родной сын Андрею, но никто никогда не обмолвился, ни одним словом, ни ему, ни нам. Это очень хорошие соседи. Мы всегда со всеми очень дружно жили и живём до сих пор дружно. И Витя всё время: «Папочка!». Придёт и

поцелует. Потому, что «папочка» – игрушек нам не было за что купить – сидит после работы и то грузовик какой-то делает с надписями ко дню рождения, то лошадь какую-то делает, то ещё что-то... Ну, обязательно какие-то поделочки, какие-то безделушки. Даже девочки наши не знали, что Витя им не родной брат. Они не знали об этом, и никто им об этом никогда не говорил. Это уже после, когда они уже стали взрослыми, сами стали мамами, и Витя женился – только тогда они узнали. Но всё равно, между ними дружба всегда была и очень хорошие отношения.

– А есть у вас какой-то памятный подарок от Андрея Ивановича?

– У меня много памятных подарков. Он к каждому дню рождения мне ничего не покупал, а обязательно что-то делал. У нас сейчас в доме такого нету. У нас шкатулочка, они как приезжают, мы им там понемножечку что-то даём. Думаем: «Пусть теперь у них будет память». Одна шкатулочка, которую он ножом, обыкновенным ножом, очень красивую сделал. И на верхней этой крышечке написано: «Чтобы в любое несчастье, ненастье – мы сберегли наше счастье». Это из песни... Много поделок было всяких – они сейчас у детей эти поделки. Очень много.

– Галина Константиновна, а как вы узнали о том, что началась война?

– Мы сдали экзамены за восьмой класс. Он тогда как выпускной у нас был... Много, значит, экзаменов. Ну, и были, по-моему, на танцах даже... Потом по репродукторам сообщили, что началась война... Тогда так было страшно! Мы все какими-то другими сразу сделались, не такими беспечными, не такими веселыми. Это очень страшно.

– Вы думали о какой-то профессии, чем будете после школы заниматься?

– Ещё не было рвения к чему-то особенному.

– А ваша мама была образованная женщина?

– Нет, мама моя была безграмотная женщина. Мама моя – 1905 г. рождения. Она работала на швейной фабрике в Енисейске, на обувной фабрике. А мне уже, наверное, годик был, когда отца моего забрали в армию. Служил он в Иркутске Красноярского края, тогда три года служили. И маме пришлось со мной трудно – не с кем было оставить ребёнка. По соседству жила женщина, напивалась часто, и мама опасалась. Мама нанимала там какую-то старушку... Мама закончила ликбез, научилась читать, научилась писать... Очень была работающая. Она нам много помогла с Андреем. Она умерла в 1975 г.

– Как ваш быт изменился, когда началась война?

– Мы остались вдвоём, мы жили на квартире... За квартиру нам уже нечем было платить, но мама ходила в военкомат, и нам выделили комнатку, как раз рядом с домом, где жил Андрей с сестрой. Нам эту комнатку уже в 1942 г. выделили. Мама работала на станции Должанская, километра два примерно, может, чуть больше, ходила она на работу. На водоканале она работала. Носила на себе уголь и брала там несколько кусочков угля, чтобы

протопить в квартире. Нелёгкая была её жизнь, и можно ей всё простить, если что-то было и не так. В то время вдовам и одиноким женщинам было очень и очень трудно. Это я сейчас всё это понимаю, когда я в таком уже возрасте. По-другому всё анализирую, по-другому всё рассуждаю. Мне маму очень жалко. Очень жалко. И не только маму, а многих и многих женщин-вдов, которые остались с детьми...

– **А когда вас забирали в Германию, очень страшно было? Или вы не осознавали?**

– Очень было страшно. Мы это все осознавали...

– **Какую работу вы выполняли на фабрике в Германии?**

– Это фабрика Буша, фабрика оптических приборов. Там изготовляли линзы, призмы, от таких, микроскопических, – до очень громадных. И мы за станками работали на шлифовке, на полировке, вот этих линз.

– **А что вы делали?**

– Я работала на станке. Два станочка таких, по десять этих шайб крутятся. Крутятся – они и полируются. И браку много делали. Немцы сначала очень обращали внимание, а потом почему-то пассивно стали относиться к этому ко всему. Брак возвращается на переделку, они отдадут и всё. Но я думаю, что в письмах, мы какие-то были очень наивные. Мы писали в письмах всё, что нам хотелось. Думали, что всё это завуалировано. Цензуры, можно сказать, там не было. Если бы была цензура, значит, все уже давно бы в концлагерях погибли бы. Они думали: когда девчата молодые, что они могут сделать такого?.. Восстали мы один раз там, нас плохо начали кормить. Нас начали полицаи избивать, кричать. Восстали мы, но что толку? Плётки получили – и весь толк в этом. Поплакали, да и всё.

– **Кто инициатором был? Или как-то получилось всем вместе?**

– Как-то всё спонтанно получилось.

– **И не страшно было? Или уже было всё равно?**

– Да, всё равно... Мы были такие голодные. Давали нам утром на работу затирку – обыкновенная мука, протёртая в кипяточке. Выпили эту затирку и [съели] таких малюсеньких два кусочка хлеба, да ещё те, которые резали хлеб, они этот хлеб могли ещё уменьшить, чтобы себе осталась какая-то паечка. И мы, голодные, шли на работу. А в обед давали такой суп, там и рыба с головками, там брюква, там и кольраби. Ну, всё вот такое, как свиньям готовят, а может быть, даже ещё и хуже. И всё. А вечером давали тоже вот такую затирку – и всё. Вот это вся еда. Только по воскресеньям давали несколько картофелин и варёную кровь. Я сначала не могла её кушать, просто не принимал организм. А потом ничего, научилась. Голод! А получали... Немцы пунктуальные были, в конвертиках выдавали нам, на вот таких полосочках: сколько мы получаем, сколько с нас высчитывают. И получали там несколько марочек. Что могли купить? Несколько открыточек или же брюквы. Абсолютно ничего нам не продавали. Брюкву или бурячки могли купить. И всё, больше ничего не было. Мы не

имели права посещать театры, не имели права посещать нормальные магазины, мы ничего не имели права. Мы носили «ОСТ» на рукаве...

– А как вы одевались?

– То, что было своё, то и одевали. А потом нам выдали такие костюмчики... Я уже забыла, такие они зеленоватые, юбочка и жакетик такой. А кофточка мы уже сами шили. Мне давали тряпки, голубые и белые. Этот, забыла, как этот материал называется. Ну, типа шелковистого такого...

– Поплин?

– Ну, нет, не поплин.

– Штапель?

– Штапель, да. Штапель. Я этими тряпочками вытирала там линзы и могла две-три тряпочки взять. А подружка моя, с которой мы вместе дружили и домой добиралась, портниха хорошая была. Шили кофточки, красили, юбки шили. Вот, так вот мы и одевались. А потом немкенья приодела. Она меня уже приходила просить в лагерь, просить полиция, чтобы меня отпустили для работы к ней домой, в выходной день. И забирала меня. Так она меня подкармливала и давала одежду. Дала мне костюмчик, дала мне несколько платяиц и туфельки хорошие, чулочки...

– Как звали эту женщину?

– Герда Генеке.

– Вы вместе работали? Как вы познакомились?

– Ну, она в бюро работала. А там бюро у них через стенку. Цех, а через стенку бюро. Она мне хлеба тайком кусочек положит на станочек, и делает вид, что так просто проходит. Ну, а там было много очень хороших людей. Ну обыкновенные, хорошие люди. Как и у нас: и хорошие, и плохие – всякие.

– А какой у вас быт в лагере был? Было где помыться там?..

– Ну, на счет этого было хорошо. В субботу чистили, драили фабрику. Стёкла должны были быть чистые, станки должны были быть вымытые, полы вымытые. Мы полдня работали, даже не полдня, меньше, а то часа два употребляли на уборку. Потом, там же при фабрике, была очень хорошая баня. Не баня, а даже такие вот душевые. Там круг такой, можно было брать свою шаечку, мы даже стирали свои вещички. Да, стирали, так что... Давали нам мыло, было такое водянистое, жидкое, мыло. Вот это было нормально.

– А в выходные дни вы могли куда-то пойти?

– Ну, сначала мы никуда не могли ходить. Сначала мы не могли, а потом уже, где-то через год, в 1943, в 1944 г., это мы уже могли в выходной день, это мы могли ходить свободно, куда хочешь. Ну, только мы не могли заходить никуда, где пивные, кинотеатры, – этого мы не могли. Но мы собирались всегда. Был «русский лагерь», там места очень красивые, мы ходили

туда на лужайки. Там и поляки. Там же разговаривали, как на эсперанто, одно русское, одно польское, одно украинское – кто как, но все друг друга понимали. Мы танцевали – это уже было в 1944 г. Немножко как-то окрепли или привыкли к этому уже быту...

– А бомбардировки были? Вы помните?

– А бомбардировки почему-то... Там много было фабрик Буша. Почему-то их не бомбили. Навешают вот этих, вот, светил, весь город светится, а бомб... мало очень было, так, где-то на окрестностях, а так, ни на одной фабрике не было... Не бомбили фабрику.

– Вы рассказывали, когда вас освободили, вы пошли пешком. Вы до самой границы шли пешком?

– Нет, мы не до самой границы шли пешком. Мы шли пешком до Одера. Берлин был в окружении, там очень сильные бои были. Мы даже зарево видели, мы даже слышали, там такая канонада была страшная, и потом уже даже снаряды приближались сюда... и мы шли по лесу сожженному. По-видимому, там катюши¹ были. Всё чёрное, и лес чёрный... и мы так по лесу шли. Лошади лежали там уже неживые. Нам так страшно было идти. Добирались до какого-то селения, а в селении тоже никого нету. Мы останавливались там переспать. Потом добрались ближе к Одеру. Там части стояли воинские и кухни. И нас тоже кормили... А на Одере там такие сильные бои! Мы смотрели: могила – красная звёздочка, могила – звёздочка...

– А после Одера вы поездом ехали?

– А после Одера мы ехали поездом. Город Науэн². Ну, там была дощечка и написано «Науэн» – это по-русски, но «Ноен» – я слышала когда-то по радио, там говорили. Ну, это действительно такой городок... Очень красивые коттеджи. Мы доехали до этого города и там остановились в одной квартире. Тоже немцев, этих женщин, всех в подвал отправили, а нас уже там по комнатам располагали. Ну, и нам один этот такой, наверное, лет 45, солдат (мы считали, что это уже прямо старик): «Девчата, куда вы едете?». Мы говорим: «Домой». «Что вы с собой везете?». Мы показали. Говорит: «Да, разве ж можно, там же голод в России! Там разруха! Там ничего нету! А вы едете голые. Я вам сейчас принесу». «Я, – говорит, – своим дочкам подготовил». Платья, там кофточка какие-то... Принёс нам по паре платьев. Вот это то, что я смогла взять. Так он закрывал нас там. А солдаты, тоже наши, напивались там, и всего было... А он нас замкнёт на замок, и мы сидим там. Принесёт нам еды, и мы сидим. Четверо нас, девчат. А потом как раз отправляли понемножку на узкоколейку поезда, отправляли до Равы-Русской. А у нас вещей не было никаких... Поотправляли нас так,

¹ Катюша – неофіційна назва радянських реактивних установок залпового вогню БМ-8, БМ-13, БМ-31.

² Науен (нім. Nauen) – місто у складі району Гафельланд, земля Бранденбург, Німеччина.

что мы стояли навесу, чтоб только как-то доехать. И вот, в Рава-Русской, мы уже получили билеты до дома, домой ехать.

– А долго вы жили в Рава-Русской?

– Ну, наверное, дня три-четыре, потому что там много [людей] было. Ну, все только через Рава-Русскую, там граница была, чтобы потом ехать на Львов, а со Львова – на Киев, а с Киева уже – кто куда... А там же фильтрация. Пока не пройдешь фильтрацию, не получишь билета. Заполняли эти целые дела, заполняли. И отправляли уже по месту жительства.

– А лагерь большой в Рава-Русской? Он в городе был, или это...

– Мы не в лагере жили, просто это привокзальная площадь. Нас электричкой привозили, этой узкоколейкой, туда подвозили. Ну, Рава-Русская – это такой пограничный городок, но он больше на село похожий. У кого там что было, чтобы поменять покушать, нам же кушать почти не давали. Когда дадут немного хлеба, а когда не дадут. А мы всё-таки дня три-четыре или больше там жили, я уже и не помню. Да, меняли. Коровы были у хозяек, куры...

– Вы с нетерпением ехали домой?

– Конечно. Мы и не думали даже, что нас так встретят недружелюбно.

– А после войны вам приходилось скрывать то, что вы были в Германии?

– Конечно. Тогда все скрывали. Это сейчас появились люди, которые «были в Германии», а в наше время «никого» в Германии не было, потому что скрывали. Ну, не знаю, может быть, кто-то и видел, что скрывали, потому что куда эти три года делись? Они же куда-то делись? Ну, так не обращали на это внимания. Кто-то завуалировал это, кто-то как-то другим способом. Ну, скрывали, все скрывали. Потому что мы были какие-то... Были «враги народа». Вот нас, 16-летних, 14-летних, 15-летних, бросили на произвол, и стали мы «врагами народа». А что мы могли делать? Ну, могли бы все погибнуть, ладно, все под поезд бросились – и всё. Так разве ж это выход из положения?! Вот так, скрывали всё.

– А детям вы говорили?

– А детям мы ничего не говорили. Мы уже, когда нам начали выплачивать компенсацию... Мы ж получили компенсацию за то, что были в Германии... Мы ни копейки себе не потратили, и одной марки этой... Разделили внукам и детям. Покупайте что хотите. А так мы ничего не говорили. Мы даже скрывали, и письма свои мы скрывали. Андрей шкатулочку такую сделал, и я хотела написать: «Вскрыть после нас». Ну, не хотели, чтобы всю нашу подноготную дети знали. И мы тайно прятали это всё. И думали, вот, когда нас не будет, пусть всё, что хотят, с нашими письмами делают. У нас все письма подобраны, письмо – ответ, письмо – ответ. По годам всё это собрано. Такая шкатулка. А потом уже, когда дети повзрослели наши, мы получили компенсацию. А потом получилось так, что на СТБ нас сняли [документальна стрічка «Любовь в неволе». – Упоряд.]. Ну, так, не научились мы врать. Сказали, как есть, – и всё. И я думаю, посмотрят фильм – и всё. Дети от нас

отвернутся, что мы такие-сякие, всё скрывали. А дети как раз поплакали и говорят: «Вы у нас хорошие родители». И мы этим счастливы.

– Мне добавить нечего. Спасибо вам, Галина Константиновна, за интервью. Вы довольны своей жизнью, Галина Константиновна?

– Очень, очень довольна. Вы знаете, я считаю, что не в деньгах дело. В том, когда единомышленники. Если единомышленники, значит можно всё-всё преодолеть, пережить... Когда понимают друг друга, когда ценят, уважают – вот это счастье. И здоровье надо. Здоровья нету. Ну, у меня бы, наверное, давно бы уже и не было, если б не Андрей. Я сколько в больнице лежала, да, ни одного дня не было, чтобы он не пришел в больницу. Холодно, жарко, дождь, снег – он всегда идет в больницу. Так что... Это не то, что я хвалю, это всё на самом деле так, искренние люди мы такие. Вот что на душе у нас, то мы и говорим, и делаем. Вот такую мы жизнь прожили.

Фонди НМІУДСВ. – НДВ-197. Оригінал.

СПОГАДИ ВОЛОДИМИРА ГАЛЯПИ

2005–2007 рр.

Я родився 21 января 1924 г. в с. Новороссийское¹ Актюбинского района в семье «стольпинских переселенцев»². Мать была родом из с. Шпичинцы на Житомирщине³, а у отца вся родня – «хохлы» с Россошанского уезда Воронежской губернии⁴, и тоже малоземельные. Посмотрев в святцы, дедушка и бабушка решили, что я буду Моисеем, но сестры Мария и Нюра в один голос: «Що за Мусій? Не хочемо!». В это время отец возвратился домой

¹ Нині – с. Акжар Хромтауського району Актюбінської району, Актюбінська область, Казахстан.

² Назва походить від прізвища Петра Столипіна – голови Ради міністрів Російської імперії, ініціатора аграрної реформи. Законодавство надавало селянам право вийти з общини й отримати у приватну власність земельні наділи без викупної плати. Переселенська політика була складником реформи. Низькі ціни на землю за Уралом, урядові кредити приваблювали бідних малоземельних селян і спонукали до міграції. Упродовж 1906–1912 рр. з України до азійської частини Російської імперії виїхало близько 1 млн осіб.

³ Шпичинці – село в Бердичівському районі Житомирської області.

⁴ Россошанський повіт – адміністративно-територіальна одиниця у складі Воронежської губернії РРФСР, що існувала в 1923–1928 рр. За даними перепису населення 1939 р. в повітовому м. Россош проживало 69 % українців (11 846 осіб.), 29,3 % росіян (5 020 осіб). Нині – Россошанський район Воронежської області, Росія.

с траурного митинга, посвящённого кончине «вождя революции», и вынес окончательное решение: «Буде Володькою!».

Наше село считалось зажиточным. Целина! Выращивали хлеб. Отец работал машинистом на мельнице и поначалу хорошо зарабатывал. Но времена менялись, и в 1925 г. мы переехали на х. Весёлый в Ростовскую область¹. Здесь тоже разговаривали, как и мы, на суржике. Толик родился в 1926 г., а Раечка – в 1928 г., спустя несколько недель после смерти отца (он умер от воспаления лёгких на Покрову). В ту пору для меня главным авторитетом оставался дедушка Сидор. Я ходил за ним хвостиком и задавал свои бесконечные вопросы, а он объяснял всё очень просто и по Закону Божьему. А бабка Гапка (Агафья) всё покрикивала на мать, и я её сторонился. И надо же! Гапка повезла меня в ближайшую станицу, купила там мороженое (первое в моей жизни!), и мы вышли смотреть Дон². Я был поражён: где я и где тот берег!

Весной 1929 г. мы всем кагалом двинулись обратно в казахские степи. Спасались от коллективизации³, но это не помогло. Дедушке шёл уже восьмой десяток, и он взял себе помощника. Раз есть «работник» – значит «кулак»⁴. На суде деду с бабушкой дали пять лет высылки, и поехали они, взяв Толика, за 200 км от нас, в самый отдалённый район области. А мы, «подкулачники», ранней весной 1932 г. поехали в сторону Пишпека (так местные ещё по старинке называли свой город Фрунзе)⁵. Шли какие-то разговоры, что там вот-вот должны заработать арыки, а значит будет необыкновенный урожай и, конечно, заработки. Но чуда не случилось. По приезду Раечка, моя душа и отрада, заболела и умерла от дизентерии. Мать и сёстры, как каторжные, работали в огородной бригаде, а я сбегал из барака-полуземлянки, где со всех щелей лезли скорпионы, на копанку. Осенью я проучился несколько месяцев в первом классе, а дальше отказался. Я даже не хотел за хлебом ходить, который выдавался по рабочим карточкам. Мать говорила: «На тебя нет никакой управы!».

Наши настроения изменились в начале 1933 г., когда пришло письмо от маминого дяди из Киева: «Мавра, бросай ты эту орду! Возвращайся. Как-то устроимся». Но как же без Толика? Мы приехали за ним, когда ещё в степях бушевали мартовские бураны. Бабушку в живых

¹ Веселий – нині селище у Веселівському районі Ростовської області, Росія.

² Дон – річка в європейській частині Росії, впадає в Азовське море.

³ Колективізація – політика радянського комуністичного режиму, спрямована на встановлення державою цілковитого контролю над сільськогосподарським виробництвом способом створення мережі колективних господарств, або колгоспів. Унаслідок примусового усупільнення селяни втратили свою землю, майно, худобу, а з ними й можливість впливати на власну долю.

⁴ «Куркуль» – зневажливе прізвисько, дане більшовиками працьовитим та успішним селянам, які активно опиралися колективізації.

⁵ Бішкек (кирг. Бишкек) – столиця Киргизстану й найбільше місто країни. У 1862–1926 рр. місто мало назву Пішпек, у з 1926–1991 рр. – Фрунзе.

уже не застали, а старенького больного дедушку успели досмотреть и летом похоронить. Жили тем, что мать мазала людям хаты, а мы с Толиком уходили на рыбалку или в степь ловить сусликов. Когда мне один поляк в Бухенвальде сказал, что видит у меня врожденное «шляхетство», я подумал: «Знал бы он о сусликах, которых мы варили на обед!».

Была осень 1933 г., когда мы приехали в Киев. Дядька имел комнату в «арсенальском» доме, на углу улицы Кирова и Крепостного переулк¹. Их четверо и нас пятеро, и, погостив, мы дальше поехали в Шпичинцы. Марии уже исполнилось 15, и её взяли работать в свинарник, а мать то ходила в колхоз, то нет. Что мы ели, трудно сказать. Мария приносила что-то «от свиней». Хлеба практически не видели. Из одежды повыврастали. Обувь у нас с Толиком не было. В школу я ходил только до заморозков, а потом ещё немного весной. А летом наловчился «чистить» сады, да так, что все местные пацаны меня невзлюбили: «Ну, кацап, только попадись!». Наверное, это было уже в августе. Понял: «Надо бежать!». Толика за руку и вперёд! 7 км до станции Бровка², а дальше по поездом, до Киева. Промышляли в компании беспризорников-воришек на Евбазе, прошли по несколько раз и милицию, и детский распределитель, и даже однажды попали в камеру к уголовникам. Сбежали, возвращаемся домой, а мать – в крик. Я в ответ: «Хату спалю!». И опять по поездом! Научился выкручиваться из любой ситуации: «Я же фартовый!».

Всё изменилось, когда осенью 1934 г. мы с братом оказались среди 60 беспризорных пацанов, голодных, злых и вредных, запертых на карантин в Дмитриевских банях (было подозрение на сыпной тиф). Сидеть взаперти почти месяц! Оставалось часами, изо дня в день наблюдать жизнь улицы через оконную решётку. И тогда пришли вопросы: «Почему трамвай едет?.. Почему птица летит?.. А как строят самолёты?..».

В это время НКВД организовывало детский дом № 4 в Буче³, и нас всех отвезли туда. До самого марта никого из корпуса не выпускали, боялись, что сбежим, а я за 10 лет своей жизни так наездился, наскитался, набегался, что теперь хотел только одного – учиться! Через год наш детский дом, а это 415 человек плюс 50 человек персонала, перевели в с. Ходорков Попельнянского района⁴ Житомирской области. Вот такая была наша большая семья, и мне было там замечательно! Учился я легко и постоянно был чем-то увлечён. О космосе и о полётах на Луну, кажется, прочитал всё, что можно. Работал для души и в столярной, и в слесарной

¹ Будинок житлово-будівельного кооперативу «Арсеналець» (вул. Михайла Грушевського, 28/2), споруджений у 1930 р. за проектом Михайла Анічкіна на розі вул. Михайла Грушевського та Кріпосного провулку, поряд із Маріїнським парком у м. Київ.

² Бривки (Бровки) – проміжна станція Південно-Західної залізниці (Україна) на ділянці Козятин I – Фастів I. Розташована в с. Ярешки Бердичівського району Житомирської області.

³ Буча – місто, районний центр у Київській області.

⁴ Нині – Житомирський район.

мастерской. Мастерил с младшими пацанами авиамодели, а потом мы запускали их в небо с купола бывшего костёла. Это был такой восторг! Словами не передать. Ещё одним моим постоянным увлечением было фотодело. Все фотографии о жизни детдома были моими. А ещё я пел в хоре и играл на трубе в духовом оркестре. Наши концерты проходили в сельском клубе. Здесь же собирались на спектакли нашего драматического кружка. Мне доверяли играть только серьёзные роли, а мне так хотелось чего-то комедийного и даже подурачиться. Но наш руководитель сказал мне: «Гаялпа, это не твоё. Ты – положительный герой, лидер, и будь им во всём».

Запомнилось, что мать приезжала в детдом, когда я сильно обгорел на новогоднем утреннике (была неисправная электропроводка и вспыхнула вата на моём костюме Деда Мороза). С тех пор у меня приобретённый порок сердца.

В июне 1937 г. я с отличием закончил пятый класс, и вдруг оказалось, что я «переросток» и оставаться дальше в детдоме не имею права. Поэтому меня и ещё несколько ребят, таких же «переростков», отправили на Броницкий стеклянный завод¹. По тем временам – это дикая глушь, закрытая пограничная зона в Полесье. Во время беседы с директором завода я задал вопрос: «А мы в школе учиться не будем?». Он удивлённо посмотрел на меня: «Нет». Я знал, что другие мои сверстники, бывшие детдомовцы, попав на завод в Киеве, работали там четыре часа, а в остальное время учились в школе. А здесь нам предстояло только работать, чтобы в далёкой перспективе стать мастерами по алмазной грани графиров, кувшинов и стаканов. Именно такой продукцией славился этот завод по всему Союзу. Я очень быстро выучился выдувать заготовки для так называемых баночек, и меня перевели на «повертальщика», а вскоре доверили встать и около печи. Уже через полгода я освоил самый высший, шестой, разряд, и мне уже прочили «мастера по алмазной грани». А я взял да сбежал! Вернулся в Ходорков, а мне говорят: «Ты – уже не наш. Поезжай в Киев, в отдел детских домов Наркомата просвещения». Единственными моими документами тогда были школьные похвальные грамоты, и я успешно использовал их в качестве своих аргументов. Дал слово, что, вернувшись в Ходорков, так подготовлюсь, что до осени сдам экзамены за шестой класс экстерном. И сдал! А через год на «отлично» закончил семилетку и отправил свои документы в Киевский механический техникум. Там уже не было мест, и они по своей инициативе переправили мои документы в Днепропетровский техникум, такого же профиля, на электросварочный факультет. В этом городе жила моя тётя по отцу. Так что всё складывалось нормально.

¹ Броницкий склозавод заснований у 1910 р. в с. Броницька Гута Новоград-Волинського району, Житомирська область. Випускав бутлі, пляшки, посуд алмазної грані: чорнильниці, графіни, сільнички. Ліквідований у 2000 р.

Я закончил первый курс на «отлично». Но осенью 1940 г., когда в стране стала создаваться система фабрично-заводского обучения¹, передо мной неожиданно встал вопрос: остаться в Днепропетровске², где на базе нашего техникума создавалось ремесленное училище № 5, или перевестись, как предлагалось большинству, в Запорожский моторостроительный техникум. Нашему директору Минаеву нужен был крепкий костяк из наиболее лучших учеников техникума. Он попросил и меня: «Володя, на следующий год в Ленинграде планируют открыть Институт трудовых резервов, где будет факультет самолётостроения. Даю слово, что ты там будешь первым кандидатом. Один из моих давнишних друзей работает в Главном управлении трудовых резервов». А я мечтал строить самолеты! И только потому дал своё согласие. Ходил в училище в «элитных» учениках, был председателем товарищеского суда и секретарём комсомольской организации. Как-то шёл по улице, а мне какие-то пацаны с ноткой уважения вслед: «Посмотри, это же Галяпа!».

В начале июня 1941 г. у нас началась практика на заводе «Реммашстрой». Мы там работали электрослесарями, в то время эта рабочая специальность считалась «аристократической». Жил в общежитии, но по субботам ездил на Амур³ к тётке, где имел друзей и оставался ночевать. В субботу 21 июня [1941 г.] наша компания засиделась допоздна, и я спал долго. Разбудил голос нашей соседки: «Володя, вставай, война!». – «Какая война?!» – «Война! Немцы Киев бомбили!...». У них было радио, и они услышали. В училище, конечно, всеобщий сбор и построение. Большинство горело желанием идти на фронт, и я с группой комсомольского актива пошёл в райком. Там нам сказали: «Ребята, пока от вас это не требуется. Надо организовать вашу работу по восемь часов в день, и чтобы была дисциплина и был порядок». Так мы и работали. Но обстановка ухудшалась, и наше училище в середине августа эвакуировали. Остались только я и Борька Чащенко, из тех, что «оторви и выбрось». «Бежим на фронт?» – «Бежим!».

Это Борька предложил распродать людям всё, что оставалось в общежитии из «кастелянки»: одеяла, простыни, подушки, шинели. «Всё равно пропадёт!» Дело шло лихо: сначала мы спускали свой «товар» в корзине на верёвке с балкона второго этажа, а потом, обратным ходом, поднимали в той же корзине деньги от щедрых прохожих. У каждого из нас вышло «заработка» на половину чемодана. В этот же день мы должны были встретиться

¹ Школи фабрично-заводського навчання – нижчий тип професійно-технічної школи в СРСР. Діяли в 1940–1963 рр. на базі промислових підприємств та будув у системі Державних трудових резервів СРСР. Готували молодь 16–17 років до робітничих професій. Учні перебували на повному державному забезпеченні, вважалися мобілізованими, після закінчення навчання були зобов'язані відпрацювати чотири роки на державних підприємствах.

² Нині – м. Дніпро.

³ Амур – лівобережна місцевість в Амур-Нижньодніпровському районі м. Дніпро.

в условленном месте, но я напрасно прождал Борьку до самого вечера и, ни с кем не попрощавшись (по слухам, немец уже был на самих подступах к городу), пошёл искать фронт самостоятельно – в летней ремесленной форме, с деньгами и без всякой еды. Перешёл на левый берег и выбрал дорогу на Новомосковск¹. Глухой ночью заснул в копне сена, а ранним утром: «Что за шум?». Оказалось, это ехали на подводах мобилизованные из Солонянского района². Их там, на правом берегу Днепра, в этой суматохе не успели оформить и направили в Новомосковский районный военкомат. Фронт сам нашёл меня! Я сел к ним на подводу и в таком виде въехал в ворота военкомата. Там лишних вопросов не задавали. Просто включили в список призванных и для начала отправили в военные лагеря в районе с. Орловщина на р. Самара³. Здесь шло формирование новых частей, в том числе 5-го артиллерийского полка, от которого с начала войны остались только знамя и несколько командиров. Меня записали в арьергардную роту этого полка. Что-то не заладилось с получением матчасти, и нас по железной дороге перекинули под Павлоград⁴, а потом под Мелитополь⁵, в район Песчанского лесорассадника⁶. Там я был зачислен бойцом трофейно-санитарной команды 667-го стрелкового полка 218-й стрелковой дивизии. Командиром полка был майор Тимаков, про которого говорили: «Трижды бит». Оружие мне не полагалось, но у меня в кармане шинели были наган и комсомольский билет, завёрнутые в косынку.

Ещё в Орловщине я получил первый свой солдатский урок, когда на нас налетели немецкие бомбардировщики. По лагерю закричали: «Воздух!.. Воздух!..». И бомбы с сиренами – бух, бух!.. Лошади закричали: «И-ги-ги!..». Я сорвался бежать, а наш писарь – меня за гимнастёрку: «Сиди, дурак! Выскочишь, осколком снимет!». Притулились мы друг к другу в углублении между корней сосны, а они падают и, как кони: «И-ги-ги!..». Ближайшая бомба упала от нас в сорока метрах, а воронка образовалась на метров семь-восемь. Самолёты улетели. Тишина. И вдруг лошадь тоненько: «И-ги-ги...». И я опять сорвался! «Я же тебя учил!» – «И сам не знаю, как сдрейфил. Чтоб мне сквозь землю провалиться!».

Второй урок получил 25 сентября [1941 г.], когда наш полк с ходу вступил в бой с румынами в районе бывшей немецкой колонии Гуттерталь⁷. «Гутер» – хорошая, «таль» – долина.

¹ Новомосковськ – місто в Дніпропетровській області, на правому березі р. Самара, лівої притоки р. Дніпро.

² Солоняньський район – колишній район на півдні Дніпропетровської області. Ліквідований 17 липня 2020 р.

³ Орлівщина – село в Новомосковському районі Дніпропетровської області.

⁴ Павлоград – місто в Дніпропетровській області.

⁵ Мелітополь – місто в Запорізькій області.

⁶ Піщане – історичний район Мелітополя, що лежить на південній околиці міста. Назву отримав від с. Піщане, що існувало тут наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а в 1939 р. було включене до складу м. Мелітополь.

⁷ Кирпичне (до 1945 р. – Гуттерталь) – село в Мелітопольському районі, Запорізька область. Колишня німецька колонія Гуттерталь. Заснована в 1831 або 1842 р. гуттеритами (нім. Hutterer – течія в анабаптизмі, виникла в

Сейчас это Долинское¹. В нашей команде было 12 человек. Растянулись, чтобы прочесать местность. Я на участке в 100 м один. Бой шёл на краю села, и румыны продолжали стрелять дальнобойными. Передо мной – улица. Кирпичные, добротные дома, все под черепицей, причилком (торцевой частью) на улицу. Румын лупит, а я под стенкой поворачиваюсь. Из-за дома хорошо вижу повозочного, дядьку из приписного состава. «Солдат, иди сюда! Помоги! И тебе перепадёт барахла!» – «Я в этом участвовать не буду!». Тот продолжает лупить, а я перебежал на другую сторону и встал за углом. В это время повозочный взгромоздил ещё какой-то узел на подводку, сел на передок и только поднял кнут: «Вьё!..». И тут прямо на него – мина, как перст Божий. Дядьку подняло вверх... Только шинель и пилотка назад упали. Одну лошадь ранило, а другая рванула куда-то... На войне только то своё, что на тебе.

Потом мы с большими потерями отбили Акимовку², и пошли разговоры, что на дальнейшее у нас нет резерва. Рано утром 6 октября мы маршем вышли на Мелитополь и шли без остановок. Было где-то четыре часа дня, когда внезапно со стороны лесопосадок начался шквальный огонь. Страшное зрелище! Расстреливали в упор. Наша команда всегда шла где-то позади, и это нас спасло. Люди разбежались по всему полю и залегли в пахоте. В осенних сумерках наши шинели почти сливались со стернёй. «Рус, ауф!»³ Я поднялся, но меня не обыскивали. Присоединили нашу группу пленных к основной (человек 150 набралось) и повели в село. Как я потом понял, это была Владимировка⁴. Нас затолкали не в само помещение конюшни, а во двор рядом с ней (буквой «П»). Дождь накрапывает, уже совсем темно. Молчим, каждый занят своими мыслями. Из охраны двое: один – сюда идёт, другой – туда, и по головам фонариком. Потом один стал ходить. Дождь разошёлся, и все головами сбились друг к другу. А у меня созрел план. Я стоял под стенкой где-то в середине и вот присел и начал потихоньку пробираться вдоль стенки. Он себе шлёпает там, а я лезу и лезу туда, где за краем стены какая-то низкая изгородь, а дальше подсолнухи. Когда фонариком на меня – ложусь, а в темноте – опять как могу продвигаюсь. Потихоньку, вперёд и вперёд, тело, как пружина, и всё время мысль работает. Рассчитал момент, когда он только повернулся спиной, и рванул к тому тыну! «Хайль!»⁵ Тра-та-та-та!.. Не помню, как очутился далеко за селом. Начал хлебать воздух, чтобы отдышаться, и крутить головой. Где я? Дождь прекратился, и луна проскальзывала. Закопал комсомольский билет и пошёл искать помощи

XVI ст., названа ім'ям одного з перших лідерів – Якоба Гуттера).

¹ Долинське – село в Запорізькому районі, Запорізька область. Нинішнє Долинське – це об'єднані в 1966 р. селища Кронсталь і Нойостервік, що були засновані менонітами на початку XIX ст.

² Якимівка – селище міського типу в Мелітопольському районі, Запорізька область.

³ Russe, aufstehen (нім.) – Росіянине, вставай.

⁴ Володимирівка – село в Мелітопольському районі, Запорізька область.

⁵ Halt (нім.) – стій.

у людей. Вижу: огонёк, и какие-то люди среди ночи кабана смалют. Сказали мне: «Придут немцы, заберут». Отвели они меня в хату и переодели. Рваньё, но всё же картуз, фуфайка и штаны. Конечно, я портянки им отдал, а в ботинки напихал соломы. Нужно принимать решение: Крым или Бердянск¹. Пришёл в село. Люди говорят: «В Крыму немцы». Значит пойду в Бердянск. Вышел к берегу моря. Из-за изгиба берега – три хатки. Из одной выходят немцы и садятся на мотоциклы. Я их хорошо вижу, а они меня – нет. Присел в густой тальник, а мимо меня мотоциклы – тр-р-р... Только хотел вылезти, а тут прямо передо мной останавливается ещё один немец. Встал на сиденье, руку к морю протянул и декламирует. Сел и уехал, а у меня сердце молотом – гу-гу-гу!.. Во всём теле слышно. Спустился вниз и зашёл в хату. Запах валерьянки. «Діду, німці були?» – «Були. Хай їм грець!».

Три дня шёл до Бердянска. Когда заходил, немцы входили в город с другой стороны. Опять: куда идти? На выходе из Бердянска меня задержали немецкие жандармы, но я как-то отбрехался. Моё счастье, что я в дороге больше с ними не сталкивался. Мелькнула мысль: «Пойду по шпалам». Зашёл в будку обходчика. «Води можна напиться?» Обходчик, пожилой человек, стал меня расспрашивать и дал совет: «Ти, хлопче, йди в свої краї, і там у лісах знайдеш собі заняття, якщо захочеш бити німців». Так я и сделал. Я верил людям, и мне верили. С утра разбудили добрые люди, покормили, и я целый день без остановки – по путям. Это было самое безопасное. Выбрал шаг, чтобы идти через шпалу, и в день – по 50–60 километров. Итальянцы стояли на охране гарнизонов, а румыны – на железной дороге. Как-то румыны мне: «Партизан?». А я: «У меня под носом ещё не высохло». – «А в торбе что?» – «Хлеб и кукуруза». Пошёл, не оглядываясь, а мне в спину – клац, клац!.. Испытывали, а может, развлекались таким образом.

До Днепропетровска дошёл сравнительно быстро. Тогда в декабре снег выпал поздно, и было очень солнечно. Проведал тётю Шуру – и опять по шпалам. На Рождество пришел к сестре Марии в Шпичинцы. И надо же! На второй день сюда из Киева пришли по обмену и мать с Нюрой! Я с ними пошёл в Киев и за зиму успел ещё раз пять сюда наведаться, а это только в одну сторону 125 километров! Там купил, там обменял. Страшный суд! Станции обходили, но могли остановить словаки, они были на дорогах. У них одно слово: «Покута!». Значит, надо чем-то откупиться. Люди из Киева и обратно в Киев потоком шли. Всё закончилось в мае, когда начались облавы «на Германию».

Марии повезло. Она попала под облаву в Чернорудках², но сумела сбежать из поезда в Фастове. Идёт по улице, а за ней – хвост, два полица. Свернула в переулок, пиджачок скинула, один платочек на корзинку бросила, а другим уже окно протирает. Они: «Ти

¹ Бердянськ (у 1939–1958 рр. – Осипенко) – місто на півдні Запорізької області, на узбережжі Азовського моря.

² Чорнорудка – село в Бердичівському районі, Житомирська область.

не бачила дівчину?..». – «Та мені не до цього!» Потом Мария пряталась в селе Одайполе¹ Белоцерковского района, и мать к себе из Киева забрала.

А со мной вышла совсем другая история. Той «киевской» военной зимой я жил у матери во флигеле на Саксаганского, 82. Она говорила: «Это немцы дали мне комнату». А я ей: «Какие немцы? Здесь же евреи раньше жили».

Последний раз я ходил из Киева по обмену 30 апреля [1942 г.]. В начале мая объявили, что выходить из Киева запрещено. Якобы потому, что все дороги размыло и люди много подрываются на минах. На самом деле закрыли, чтобы начать облавы. До этого вербовочные пункты в Германию рассылали повесточки, а люди не хотели ехать. Я мог не волноваться, потому что у них нигде не числился, но когда начались облавы, попал почти сразу же. Это было на Евбазе. Гнали толпой в сторону Художественного института на Смирнова-Ласточкина², там по соседству был огромный двор бывшей автоинспекции. В этом дворе и собрали нас. Я договорился с охранником – и в дыру, чтобы дома кое-что взять. Взял одежду, какую-то еду – и обратно. О настоящем побеге, конечно же, думал, но пока не мог рисковать жизнью своих близких. Уезжали 7 мая [1942 г.]. К поезду пускали родителей. Была ли мать, не помню, а Нюра точно была. На душе было мерзко, а она так плакала, так убивалась, да ещё с причитаниями! Думал: «Ничего, убегу! Как только границу переедем, сразу же!».

Когда нас загружали в телятник, то ещё раз предупредили: «Попробуете сбежать – родителей никто жалеть не будет». Мы с ребятами обо всём договорились и только потом поняли, что у нас целых три ночи был шанс совершить побег, а мы его упустили. Ждали границу, а когда мы её пересекли, вагон закрыли. В Лодзи, чтобы повести нас в баню на дезинфекцию, нас просто сдали по счёту, как кур. Дали нам какой-то паёк, и мы поехали дальше, в сторону Германии. 13 мая [1942 г.] прибыли в Лейпциг³. Там была биржа («орбанцай»), а значит за нами пришли покупатели. Меня отправили работать на завод фирмы «Эдмунд Беккер и К»⁴. Лагерь огораживали прямо на наших глазах: сетка, а по ней колючая проволока в два ряда. Это уже было 17 мая [1942 г.].

¹ Одайпіль – село в Білоцерківському районі, Київська область.

² Нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА) на Вознесенському узвозі, 20.

³ Ляйпциг (Лейпциг, нім. Leipzig) – одне з найбільших міст землі Саксонія, Німеччина.

⁴ Компанія «Edmund Becker & Co. AG» була створена в 1894 р. як підприємство з виробництва чавуну. У 1924 р. почала випускати циліндри для мотоциклів. Під час Другої світової війни на виробничих потужностях головної компанії та її філіалів виготовлялися деталі для літаків, танків і важкої артилерії. Щоб виконати нові контракти, керівництво компанії значно збільшило штат за рахунок підневільних робітників з Франції, Радянського Союзу та Польщі.

Я попал в литейный цех подручным формовщика. Формовщик делает формы из литейной «земли». Это смесь такая: песок, глина, она хорошо формуются. В готовом виде эти формы гладенькие, как лакированные. Набивают их, а потом в них выливают чугунные блоки авиационных и автомобильных моторов. Литьё выходило прекрасное. Но работа – каторга! И формовочное, и литейное производство в одном помещении. Краны, компрессоры... Такой грохот! Всё время дым, пыль, гарь... Кромешный ад! А еда такая, что поначалу вообще отказывались.

Работал со мной в этой бригаде один поляк. Говорит мне: «Мой отец воевал в старой русской армии, воевал с немцами. Он очень любил русских, и я к русским очень хорошо». Шустрый такой. Через пару дней говорит: «Ты знаешь песню про Сталина? Напиши мне слова». – «Хорошо. Бумаги только нет. Получим бумагу, сразу напишу». А у нас в бараке был Николай, из военнопленных. Я ему сказал, что у меня появился дружок, поляк, очень к нам хорошо относится. «Что он у тебя попросил?.. Про Сталина?.. Дурак! Этого делать нельзя. То, что напишешь пером, потом не вырубишь топором». И всё же я был с этим поляком очень откровенен. Рассказывал то, другое, третье, не скрывая своей «любви» к немцам. Прошло несколько дней, и он мне говорит: «А мне прибавили зарплату. Было 35 пфеннигов, а теперь будут платить 53 в час». Я это пропустил мимо ушей, а Николай: «Неспроста это. Может быть, ему за провокацию платят».

В воскресенье, 29 мая [1942 г.], в день Святой Троицы, сижу с Николаем за шахматами. Считалось, что я хорошо играю. Заходит полицейский с завода вместе с лагерфюрером, и тот полицейский спрашивает его на немецком: «Кто-то из них на немецком разговаривает?». – «Да нет. Они тут все, как дубы, тёмные». – «Я бы не сказал. Видишь, те двое, что в шахматы играют. Тот, меньший, не такой. За ним надо хорошо присмотреть». Они повернулись и ушли, а у меня мысль: «Загудишь ты, Галяпа! Недаром нас всех тут сначала фотографировали и снимали отпечатки пальцев». Тут другой немец заходит: «Всем выносить одеяла, развешивать и вытрушивать!». Подхожу к Мишке и Володе (они сидели на ступеньках при входе): «Если завесить одеялами ворота, чтобы старший из своего окна дорогу не видел, можно бежать». Мы все втроём разговаривали на эту тему накануне. Тут ещё двое наших хлопцев подошли (не знаю, как они догадались): «Мы тоже». – «Таким кагалом?» – «Какая разница, три или пять?». В общем, сиганули мы через этот забор. Идём по Лейпцигу. Костюмы приличные, никаких знаков «OST», в кучу не сбивались, немного на расстоянии друг от друга. Вышли в восточную часть города и пошли вдоль железной дороги. Вторая половина дня. Нигде никого. Дошли до леса. Сосны – стройные, все пронумерованные, и никакого кустарника. Где мы ночью придремали, не помню, но проснулись рано и пошли по дороге. Вышли из леса, прошли немного. И тут Мишка свой напильник-заточку достаёт: «Поймают нас и пилюлей

надают. Выбросить, что ли?». Мишка был 1918 г., Володя Панчук – 1921 г., те двое – полтавчанин и киевлянин. Так вот. Вышли мы на пригорок, а нам навстречу едет полицейский на велосипеде. Я не знаю, как Мишке удалось выбросить заточку, а иначе было бы совсем плохо. «Откуда?» – «От поезда отстали...».

Если бы я один действовал, я бы сбежал. Они все были старше меня. Один даже на фронте побывал. Я считал: старше, значит умнее, опытнее. Поэтому считал себя в некотором роде подчинённым. А ведь можно было бы в засаде пересидеть весь день, а потом пойти к железной дороге и сориентироваться, куда идут поезда. Я бы нашёл способ, как добыть еду. Немцы у себя народ очень доверчивый. Например, они выставляют на дорогу бидоны с молоком, а машины проезжают и забирают. У них бурты картошки... Тогда появилась уже первая зелень... У меня в запасе была пара кусочков хлеба. Во всяком случае, если бы меня и поймали, то уже очень далеко. А тут вышло как-то по-детски. Мы вместе, и мы попались.

Полицейский привел нас, «рабов Божьих», в полицейский участок Вюрстена¹ (где-то в 27 км от Лейпцига). Переночевали, а на следующее утро в обычном вагоне повёз нас всех в Галле, в тюрьму. Там поставили нас носами к стенке, а дальше развели по разным камерам. В той камере, куда я попал, было 28 человек. Стол, две скамейки, в углу – унитаз (не параша), был кран, где можно было помыть руки. Нам давали по 100 г хлеба и сагу (такая крупа, похожая на жабью икру, прозрачная и скользкая). Спали прямо на цементном полу. Но всё чисто. В камере ходили разговоры: «Это гестапо, а у них из тюрьмы выхода не бывает, только в концлагерь».

Я попал в эту тюрьму 1 июня [1942 г.], а вызвали меня на допрос через неделю. Комната. Справа шторкой закрыто, над ней на полочке – фуражка и шляпа, а внизу виднеется пара сапог. Налево от входа – широкий стол, за ним – человек в гражданском, а дальше – более молодой. Я сразу догадался, что первый – переводчик. На столе стопка жёлтых папочек с надписью «Дело», чернильный прибор и пистолет (я уже был наслышан, что это «для эффекта»). Посадили на стул. «Комсомолец?» – «Я в детском доме воспитывался». – «Кто твои друзья?» – «Мы недавно прибыли. Ещё не успел подружиться». – «Почему сбежал?» – «У меня больное сердце. Мне было очень тяжело в цеху. Хотел к бауэру [до селянина. – Упоряд.] попасть». – «Кто был главным?» – «Не знаю». Он открыл папочку: «С кем ты играл в шахматы в лагере?» – «Не знаю. Я просто играл». – «Сядь ближе! Так ты не знаешь, кто тебя научил!». И с левой руки зафиндерючил в ухо! Я на полу, а тут ещё из-за ширмочки «сапоги» выходят. Он бил и кричал: «Кто старший?». Единственное, что я успел сделать, так это закрыть лицо руками и сгруппироваться, чтобы только не в «дых». Потом я ещё лет 20 эти

¹ Вурцен (нім. Wurzen) – місто в складі району Лейпциг, земля Саксонія, Німеччина.

рубцы носил на руках. К счастью, больше меня не били, даже в Бухенвальде. А дорога туда началась в половине четвертого утра 13 июня [1942 г.]. Нам прокричали: «Выходи! Миски, коцы – с собой!». По всем камерам шум. Дали по полбуханки хлеба, запихали в тюремный вагон, и мы поехали. Привезли в Веймар, а дальше уже на грузовых машинах в концлагерь...

Я за эту жизнь с самого детства дрался как мог. Но мои два с половиной года в Бухенвальде – это прежде всего колоссальная внутренняя борьба с самим собой, борьба с тем животным, которое у тебя внутри (оно есть у каждого из нас), чтобы остаться человеком. А когда я позволил себе, уже после освобождения из Бухенвальда и окончания работы в госпитале для бывших советских узников, наконец-то выдохнуть, то тяжело заболел. В июне 1945 г., когда мы, «последние из могикан», приехали из Бухенвальда в Майсен¹, у меня поднялась температура до 40°, а дальше ангина, тиф и малярия. Когда меня перевезли в 273-й госпиталь в Бреслау², я лежал, как мумия, на последней стадии дистрофии. А тут ещё и туберкулёз! Меня кормили шесть раз – и всё время жирной пищей. Это нереально, но 27 июля меня из госпиталя выписали. В заключении было подчеркнуто: «Досрочно, во избежание повторного заражения». Дальше мне предстояла проверка в фильтрационном лагере НКВД.

Приехал я в маленький городок, где ещё перед Первой мировой войной построили казармы для 5-го кавалерийского полка одного из армейских корпусов германской имперской армии. Типичные четырехэтажные казармы, но были там и стандартные деревянные бараки, «клоповники». Всех холостых мужчин как раз начали распределять по ротам и взводам. «Эта рота – в этом бараке... Эта рота – в том бараке». Потом уже делили так: или на работу, или на занятия. Меня поселили в «клоповнике», а с дальнейшим было пока непонятно, потому что я имел справку из госпиталя. Пошёл в медпункт, а там Иван Афанасьевич Опанасенко, наш бухенвальдец! Военврач 3-го ранга, бывший военнопленный. Когда я работал в госпитале для бывших советских узников, мы с ним жили в одной комнате. Теперь он заведовал медпунктом нашего 279-го проверочно-фильтрационного лагеря. Он прослушал меня и сказал: «У тебя сердечная астма. Будешь приходить ко мне каждое утро. У нас кормят плохо». А в справке написал: «Освобожден от всякого рода занятий и труда».

И я с утра начал заходить к Ивану Афанасьевичу. Он наливал мне спирта, где-то граммов сто, разбавлял его водой (я не мог так пить) и ставил банку тушёнки: «Выпей и половину съешь». Я это все выполнял, а потом по указанию Ивана Афанасьевича, отправлялся гулять

¹ Майсен (нім. Meißen) – місто в землі Саксонія, Німеччина.

² Вроцлав (пол. Wrocław, нім. Breslau) – місто, столиця Нижньосілезького воєводства, Польща.

в лес до самого обеда. Как-то вышел из леса и пошёл по дороге. Навстречу мне «Виллис»¹. Остановился, и из него выскочил ко мне комендант лагеря, по национальности армянин, небольшого роста и весь какой-то дёрганный. «Это что за матрос с разбитого корабля?» А на мне одежда ещё из Бухенвальда: бескозырка, кожаная куртка, широченные брюки и солдатские крепкие ботинки. Встал по стойке «смирно» и отвечаю: «Не “матрос с разбитого корабля”, а бывший узник Бухенвальда, товарищ майор!». – «Ты смотри! Он ещё и разговаривает». Посмотрел на меня внимательнее: «Ты чего болтаешься тут?». – «Я после туберкулёзного госпиталя, и мне врач сказал ходить в лесу. Я и хожу». Он ближе ко мне подошел: «А кто тебя напоил?». Мой ответ был предельно однозначен: «Никак нет!». – «Ну, тогда зайдёшь ко мне вечером». Я зашёл после восьми. Он своему адъютанту: «Ты нам что-нибудь сообрази!». Короче говоря, ему нужен был собутыльник – и такой, который не станет трепаться. Теперь, когда у него в очередной раз «накипало», за мной прибегал порученец. Ему надо было ещё и выговориться.

Что касается самой проверки (я её тоже прошёл), люди к этому относились как к естественному процессу. Люди же хорошо знали, сколько было полицаев и старост села, от которых они пострадали. Если бы не эти старосты, то, наверное, сохранилось бы полмиллиона жизней остарбайтеров (если не больше). Конечно, находились и среди старост такие, которые дурили немцев, но основная их масса определяла тех, на кого имела зуб, и сдавала нашу молодёжь на работу в Германию. Достаточно было сказать, что этот – «сын коммуниста», а она – «комсомолка». Я думаю, что до 70 % – это те, которые стали остарбайтерами по вине старост. А там обязательно спрашивали: «Кого знаете из пособников?». А у коменданта были другие заботы, и каждый день конкретные.

Я был свидетелем такого случая. Какой-то дядька пытался тащить огромный сундук к машине, а за ним шли жена и четверо детей. Комендант, проходя мимо, попросил трёх крепких мужиков помочь ему. Взялись они вместе и еле тянут. Тогда комендант: «Поставьте!.. Откройте!..». Открыли – а там плуг! Однолемешной плуг, в полном сборе, каким у нас обычно пахут. «Ты, чего, дурной?» – «Дурной не дурной. Приеду в село, а оно разграблено. Чем я пахать буду?» – «Хорошо. Ставьте в машину». Так это же один из сотен случаев! По идее это не коменданта проблемы, но он старался всё видеть и во всё вникать. А главной его заботой всё время были транспорты, их формирование по областям и отправка. Это были сотни

¹ Willys MB («Вілліс») – американський армійський автомобіль підвищеної прохідності часів Другої світової війни. Серійне виробництво почалося в 1941 р. на заводах компаній Willys-Overland Motors і Ford. Поступово у військах союзників ці автомобілі набули величезної популярності. У Червону армію «Вілліси» масово надходили за програмою ленд-лізу від літа 1942 р. (разом із Willys MB до СРСР через Англію була поставлена практично вся партія Willys MA – 1553 шт.) і відразу ж знайшли собі застосування як командирські автомобілі й тягачі 45-мм протитанкових гармат. Загалом до кінця війни в СРСР було поставлено близько 52 тис. машин.

машин! Перед нами ушёл транспорт из 750 машин, а в нашем транспорте вышло 500 машин. Уже началось формирование, когда я попался на глаза офицеру. Он: «Ты грамотный?». – «Грамотный». – «Я дам бумагу. Составь список людей на 500-ю машину. Будешь старшим». В моём списке оказалось 15 бывших военнопленных и 16 гражданских, которым надлежало следовать до Днепропетровской области. В моём деле репатрианта было записано, что я остарбайтер, но мне хотелось считать себя «солдатом», и поэтому я выбрал ту область, где меня мобилизовали.

Дали нам в дорогу по буханке хлеба и куску сахара, и мы поехали. Колонна растянулась на 3 км. Сидели на узлах, поэтому головы из кузова машины выглядели очень живописно, как из корзины грибы. Меня в дороге подкармливали гражданские. Я был гол как сокол: только запечатанный пакет со всеми нашими делами репатриантов и торба с кое-каким имуществом.

Приехали под Раву-Русскую, где проходила новая граница. Окраина леса и шалашей видимо-невидимо. В то время здесь было 100 тыс. человек! Подхожу к шалашам: «А здесь кормят чем?». – «Вон там комендатура. Узнайте у них». Пришёл в канцелярию. Только начал говорить – меня перебили: «Какая область?». – «Днепропетровская». – «У вас 8 тыс. Сначала список составьте, а потом приходите». Нашёл я днепропетровцев, а они как цыганский табор. Теперь вспоминаю и думаю: «Такую ответственность взял на себя, а ведь ещё пацан». Мотнулся я по этой «области» и на глаз выбрал человек 20. Говорю им: «Каждый из вас составит список по своему участку. Фамилия, имя, отчество и район области». Собрал полный список на все 8 тыс. – и через два часа снова в комендатуру. Там охнули: «Ты где такой выискался? Это что за форма такая?». – «Я старший 500-й машины». – «А где твои люди?» – «Вот они». Вызвали человека со склада: «Выдать им довольствие на область, согласно спискам!». С мешками и посудой приходили ко мне ответственные и расписывались по получению в моих списках. Они называли меня «Батей».

Тут объявили, что всем бывшим военнопленным надо собраться отдельно для какой-то важной информации. Я перепоручил свои дела одному из своих помощников и побежал строиться. Прибежал и встал к ребятам из своей машины. На меня обратили внимание: «Что за матрос? Почему опоздал?». – «Передавал документы». – «Какие документы?» – «Старшего машины». Этот товарищ толкнул речь о том, что будут формировать подразделения, которые займутся демонтажом оборудования и его отправкой на родину. Меня назначили командиром взвода. За день построили шалаши. Поздно вечером засыпаю, а тут: «Батя! Батя, вставай! Я уже получил документы на всю нашу машину и на вас тоже!». Я секунду подумал, а потом побежал по всем шалашам, побудил всех наших, и мы тихонько возвратились в лагерь. А тут уже подводы, все опять с узлами. «Батя пришёл!» Нам очень

повезло, потому что на всю область дали только два пульмановских вагона. «Батя» опять на своём месте, а «мои» военнопленные переживают: «Придут и заберут». Чем я руководствовался тогда? Был уверен: не до нас. Людей и так не хватает, чтобы уследить за всеми.

120 человек со всем барахлом в двух вагонах. Ехали медленно. Нашу границу пересекли перед заходом солнца. Поезд остановился. Распахнулись двери. Люди высыпались, как горох. Плакали. Падали на колени. Целовали землю...

Меня удивило, что у нас была остановка в Чернорудках. Тогда и в Бровках могут остановиться? Впереди Фастов, узловая станция, одна ветка – на Бровки, а другая – на Мироновку Днепропетровской области¹ (именно туда нам следовало всем прибыть). И я решил: «Отдам пакет с документами и выйду. До сих пор за нами никто не кинулся». Так я и сделал. До Фастова не доехал и сошёл в Бровках. В Шпичинцы пришел в 11 вечера. Только подошёл к хате тётки Ольги, а там собака, я его ещё злющим щенком запомнил. Он залаял, а потом хвостом – и ластится. Тётка мне: «Ти що, Володько, з неба звалився?!».

Фонди НМІУДСВ. – НД-27870/1–3. Оригінал.

¹ Миронівка – дільнична залізнична станція Козятинської дирекції Південно-Західної залізниці. Розташована в однойменному місті Київської області. В. Галяпа помилково називає Дніпропетровську область замість Київської.

СПОГАДИ БОРИСА ГВОЗДАННОГО

2006 р.

Я, Борис Степанович Гвозданний, народився в 1927 р. в Броварах¹. Сім'я була бідна, батько був інвалідом. Разом зі старшим братом у школу ходили по черзі. У червні 1941 р. закінчив сім класів Броварської школи № 1. Пам'ятаю, як над Броварами літали німецькі літаки, а потім по радіо оголосили, що почалася війна з Німеччиною. Я з хлопцями бігав до військкомату, бачив, як стояли черги й люди просилися на фронт. А потім ми йшли за колоною солдатів, які їхали на війну. Ходили ми й на будівництво огорож, які будували навколо Броварів. Місто німці бомбили часто, і під час одного з нальотів частина нашої хати завалилася. Сім'я перебралася жити в землянку. Восени ми побачили, як у Бровари ввійшли німці. Вони їхали на танках, мотоциклах, ішли пішки. Нам не було страшно, бо це були звичайні люди. Вже пізніше ми зрозуміли, що це за звірі. Вони палили хати, заводи, заходили у двори й хапали все, що попадалося на очі.

¹ Бровари – місто, районний центр Київської області.

Якось пройшов слух, що німці вивозять людей на роботу в Німеччину й обіцяють гарне життя. З'явилися і плакати, в яких молодих людей запрошували на роботу. Але їхати на чужину ніхто не хотів. Весною 1942 р. до нас додому прийшов чужий чоловік. Ми його не знали. Він сказав, щоб старший брат з'явився біля Будинку культури. Ми зрозуміли, для чого його кличуть. Вирішив піти я: сказав, що у брата тиф. Мені було 15 років, і я думав, що мене відпустять додому. Але разом з іншими людьми нас погнали на станцію. Знайомі переказали рідним, що ви, мабуть, Бориса вже не побачите. Нас погрузили в товарні вагони. Люду було багато. Сиділи на підлозі, годували погано, один раз у день давали воду. Їхали довго, часто зупинялися. Зараз уже не пам'ятаю, через які міста ми проїжджали. Привезли нас у Німеччину, в м. Ашаффенбург¹ і розмістили в бараках. Спали по двоє – по троє на полицях. Возили на роботу на завод «Вагнер Мерер». Сказали, що там роблять якісь деталі. Спочатку був різноробочим. Працювали люди з різних країн, були й німці. Нас годували погано, один раз у день. Але німецькі робітники підгодовували. Якось до мене підійшов один немолодий німець і щось сказав, а потім довго показував на пальцях, що він хоче. Виявляється, він питав, чи не хочу я навчитися на зварювальника. Я погодився, бо ті, хто мали спеціальність, краще харчувалися. Після зміни нас привозили в бараки, і від втоми [ми] падали хто куди. Ми не помічали ні голоду, ні холоду. Так тривало три роки. Один раз на місяць дозволяли написати лист додому. Я повідомив рідним, що я живий. А в 1944 р. німці нас усіх сфотографували, наказавши, щоб ми посміхались, щоб там дома думали, що нам тут добре. Цю єдину фотографію, яка нагадувала мені про ті страшні часи, я передаю до Музею війни. Від німецьких робітників ми дізнавалися, що робилось на фронті.

У квітні 1945 р. нас звільнили американські війська й направили в м. Дармштадт². І тут ми побачили радянських офіцерів і дізналися про перемогу над фашистами.

Перед відправкою додому нас усіх викликали на бесіду й питали, чи поїхав добровільно, чи німці вивезли насильно. Потім нас розформували по групах: хто звідки. Група з України була сама велика. Додому я приїхав лише у вересні 1945 р. Мати розповіла, як їм важко жилося. А мій брат дійсно захворів, і йому дало ускладнення на голову. Батько помер. Зразу почав ремонтувати хату. Але декілька разів на тиждень я відмічався в міліції, ніби я був бандитом. У міліції сказали, щоб я нікому не казав, що був у Німеччині і працював на німців. Бо я був неповнолітнім. Так як знав роботу зварювальника, пішов робити на будівельний комбінат. Зварювальником працював усе життя. Про те, що був у Німеччині, згадав тільки тоді, коли таких, як я, прирівняли до учасників війни. А все життя боявся комусь про це розповісти.

¹ Ашаффенбург (нім. Aschaffenburg) – місто в землі Баварія, Німеччина.

² Дармштадт (нім. Darmstadt) – місто в землі Гессен, Німеччина.

Уже давно на пенсії. Дуже хворію. Велику частину компенсації, яку дали німці, потратив на лікування. Частину держу на смерть.

Ці спогади під диктовку писала моя дружина, бо сам я вже й ручку в руці не втримаю. Перед очима пробігли ті страшні роки. Я дякую Богові, що залишився живий. І того, що я пережив, не побажаю нікому.

Бережіть мир.

21.03.2006 р.

Б.С. Гвозданний

Фонди НМІУДСВ. – КН-227121. – Д-40168. Оригінал. Рукопис.

ІНТЕРВ'Ю з ОЛЕКСАНДРОЮ ГОРЕВОЮ (ДВОРНИЧЕНКО)¹

2005 р.

– Просим вас, Александра Георгиевна, рассказать о своей семье, родителях, о том, что вы пережили в годы войны.

– Я родилась в первом роддоме Печерского района² 1 апреля 1935 г. Родилась я вторым ребёнком у своих родителей. Мой папа Дворниченко Георгий Иванович очень хотел мальчика. Первой у нас Лидочка была. Это папа назвал меня Александрой. Бабушка и дедушка звали Шурочкой, а мама – Аллой. После меня родилась сестричка Милочка (Людмила). Мы жили в Печерском районе, улица Козловская, 4³. Когда я уже была девушкой, тётя сказала: «Ты знаешь, сколько этому дому лет?.. Ему уже сто лет!». Там родился мой дедушка. Потом у него родились две дочери: моя бабушка Екатерина Кирилловна и её сестра Варвара Кирилловна. Потом родился мой папа, у него родилась я, а у меня родились две дочки.

¹ Інтерв'ю записане 22 грудня 2005 р.

² Київський міський пологовий будинок № 1 на вул. Арсенальній, 5.

³ Козловка, вул. Козловська (нині – Паркова дорога). Історична місцевість у м. Київ, у пониззі наддніпрянських парків, де починається яр (Провалля). Вулиця прокладена в середині ХІХ ст.

И это все на Козловке. Ту Козловку снесли при Хрущёве... Там, где были наши два домика, построили садик ЦК.

Мы жили все вместе, то есть с бабушкой Екатериной Кирилловной и дедушкой Иваном Андреевичем Дворниченко. Папа мой по специальности бухгалтер. Он окончил гимназию. Папа и мама венчались в Александровской церкви¹, которая стояла здесь, на Печерске, где сейчас памятник Ватутину... Но в загсе они тоже расписались. Детей трое, все же было как-то тяжело... В 1939 г. папе предложили другое место работы, в г. Здолбунове (Ровенская область). Ну, он долго там не был один. Мамочка моя спаковала все вещи. У нас и Шарлик был – чудный пёс, красивый, – и кошка. И их взяли, и все уехали к папе. Снимали квартиру... В общем, жили мы хорошо. И вот мама попросила отца: «Поедем к бабушке, в Киев, на каникулы». Пропуск выписали маме: «Дворниченко Елена Федоровна с тремя детьми дошкольного возраста, едет в отпуск в город Киев. Выдана 18 июня 1941 г.». Мамочка организовала быстренько всю поездку: запаковала вещи, платьишки хорошенькие, чтобы на день рождения бабушки... Папа нас сопровождал на вокзал... Что интересно, Шарлик накануне подходил к маме, всё время руки лизал и гавкал на неё. Она ему: «Ну, Шарлик, что ты пристаёшь! Мне некогда, а ты всё время крутишься»... Мы с отцом попрощались быстренько на вокзале, и всё... Мы его никогда уже больше не увидели...

Приехали сюда, а тут война – 22 числа [22 червня 1941 р. почалася німецько-радянська війна. – Упоряд.]. Родители моей мамочки жили на Крещатике, 38, возле теперешнего ЦУМа², а тогда там был кинотеатр «Шанцер»³. Моя бабушка Ната работала киномонтажницей на кинофабрике. Там, на Крещатике, жила ещё мать моей матери, моя прабабушка Таня... и мы жили до того дня, как вступил немец в Киев [19 вересня 1941 р. – Упоряд.]... И когда немцы шли по Крещатику, все дети, и не только дети, все выбегали и смотрели, как они по Крещатику маршем... Некоторые женщины и девушки бежали и цветы им подносили. Мы только стояли и смотрели... Через какой-то промежуток времени Крещатик стал взрываться⁴.

¹ Церква Св. Олександра Невського – побудована в м. Київ у 1889–1890 рр. за проектом архітектора Володимира Ніколаєва, знищена більшовиками в середині 1930-х рр. Стояла в Маріїнському парку, на місці сучасної могили генерала Миколи Ватутіна та пам'ятника йому.

² Центральний універсальний магазин (ЦУМ) – магазин у центрі м. Київ, за адресою: вул. Хрещатик, 38. Збудований у 1936–1939 рр. У 2012–2017 рр. проведено реконструкцію зі збереженням історичного фасаду та цілковитою заміною внутрішньої частини будівлі.

³ Кинотеатр Шанцера – перший міський кинотеатр у м. Київ, збудований у садибі на Хрещатику, 38, на місці зруйнованого флігеля. Відкритий у грудні 1912 р., належав австрійському підданому Антону Шанцеру. Після націоналізації в 1919 р. перейменований на «1-ше Держкіно». Нині на його місці будівля Київради.

⁴ 24 вересня 1941 р., на п'ятий день окупації м. Київ німецькими військами, в центрі міста розпочалися вибухи. Будівлі замінували радянські спецслужби перед відходом. Вибухи спричинили величезні пожежі, які через нестачу відповідної техніки тривали майже два тижні. У районі вул. Хрещатик було зруйновано понад 300 будівель. Тисячі киян залишилися без даху над головою.

Мы жили на пятом или на шестом этаже, большое было здание, и мы видели с окон улицу Ленина, и оттуда такие были взрывы, прямо огненные... И вот, значит, мама, конечно, наша и две бабушки... Бабушка Таня уже старенькая была, у неё один глазик был после инсульта, она его закрывала такой тряпочкой чёрной. Мама, значит, пакует вещи какие-то, одному – сумку, второму – сумку, а Милочка, самая маленькая, схватила своего пупсика Джоника, негритёнка. Лидочка схватила какой-то узел, я – тоже какой-то узел, и бегом вниз... Уже весь Крещатик взрывается. Мама – ещё какой-то клумачок. Выбегаем... А у нас в доме такая арка была и железные ворота. И, значит, немцы – раз! – и закрыли эти ворота. Люди просят: «Дайте выйти! Крещатик взрывается!». А они не пускают. Паника! Люди плачут! Дети кричат! Мы тоже... Мать нас держит всех троих: «Возле меня! Возле меня!..». Все в таком состоянии страшном, что это передать невозможно. Но потом, открыли эти ворота, и люди побросали эти тюки, бросали всё, чтоб только убежать... И мама наша тоже бегом, бегом по Крещатику, к площади Сталина¹. Но тут какая-то перегородка была, немцы что-то ставили, чтоб люди не бежали прямо. Бежали люди и по Ленина², и по Прорезной³... Мы тоже бежали. Потом на Трёхсвятительскую⁴ попали, потом с Трёхсвятительской вниз, на площадь Сталина, с площади Сталина – под Чёртов мост⁵ (или на Чёртов мост?), а потом уже на Козловку. Уже после Чёртова моста идет дворец Мариинский, там Институт переливания крови и наши маленькие два домика... Прибежали мы все к бабушке Кате и дедушке Ване... Бабушка Ната тоже с нами и, бабушка Таня, бедненькая, еле-еле приковыляла...

Ну, а дальше пошло такое страшное время, что передать невозможно... Жили мы все дружно, но голод! А бабушка Катя и бабушка Ната, они были такие рукодельницы! Одна была шляпница, делала шляпы красивые, а другая шила. Они на этом и жили, поэтому у них было много всяких ниток и красивых материалов. Мама, конечно, стала все это продавать, чтоб что-то купить. Сначала в Киеве, а потом стала ходить в деревню. Если оставались какие-то запасы мыла, то мыло резали кусочками, чтоб поменять. Хорошо, если оставались какие-то простыни... В селе тоже не брали всякое, брали всё же хорошие вещи. Всё, что у нас было, – не так и много – всё было снесено в деревню. Мама приносила оттуда такие глэчики: сначала туда масло, а на это масло наливала творог, который уже протух. Полицаи

¹ Нині – Європейська площа в Шевченківському районі м. Київ. Розміщена між вул. Хрещатик, Трьохсвятительською, Володимирським узвозом та вул. Михайла Грушевського.

² Нині – вул. Богдана Хмельницького в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від вул. Хрещатик до вул. Олеся Гончара.

³ Вулиця в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від вул. Хрещатик угору до вул. Володимирської.

⁴ Вулиця в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від Європейської площі до Михайлівської площі.

⁵ Парковий міст (народна назва – Чортів міст) – пішохідний міст у м. Київ, що сполучає дві частини паркової зони на схилах р. Дніпро. Споруджений за проектом Євгена Патона. Відкритий 22 листопада 1910 р.

наших людей задерживали: «Что несёшь? Покажи!». Мама как откроет, а оттуда – вонь... Он: «Фу, гадость! Иди!». С этой «гадости» мама делала сыр плавленый, и мы кушали его прекрасно, а масло продавала кусочками, а потом уже покупала и хлебушка, и картошечки, и пшена, и всё остальное. Так вот мы жили. И еще один эпизод могу рассказать... Мама пошла в очередной раз в деревню, а была облава. Она уже издали увидела, что немцы и полицаи забирают людей, но некоторые бегут обратно и по оврагам, по снегу, съезжают вниз... Продукты! Нужно было спасти продукты! Даже больше, чем свою жизнь! И мама, конечно, тоже кинулась в овраг, но вывихнула ногу. Свет не без добрых людей, и в той деревне маму спасли очень хорошие люди. Она целую неделю у них была, а когда смогла вернуться в Киев, мы уже были опухшие. Лида нам давала только кипяток. У нас ничего не было. Там ещё у нас Зиновья была, соседка молодая, чудный человек. Мама говорила, что она по заданию осталась, потому что владела немецким языком. Она очень много маме помогла. И вот, когда мамочка пришла, мы были все опухшие, мы все лежали в кровати. А бабушка Таня умерла от голода. Мы даже не знали. Она лежала спокойно, будто заснула. Потом умерла бабушка Катя. Заворот кишок у неё был. Селёдка была непромытая и какие-то ракушки... Прошло ещё немного времени и умерла бабушка Наточка... У неё был рак... Может быть, она бы протянула, если бы не голод... Мамочка моя всех трёх похоронила. Дедушка был ещё жив...

Но вот слухи поползли: немцы отступают, наши идут вперед. И мама замечала, что немцы начинают готовиться к отходу. Люди стали не только прятаться, а стали ещё куда-то уезжать... Говорили, что будут облавы, потому что немцы забирают людей. У нас у папы был товарищ один, Михаил Тимофеевич Буцукин, хороший был человек. Жenu похоронил при немцах, был уже пожилым человеком. У него не было ноги, у него был протез. Он жил в одной из хаток внизу того озера, где сейчас стадион «Арсенал»¹... У него был даже хлев для коровы, и у него была лошадь. Корову немцы забрали, а лошадь оставили. Михаил Тимофеевич немцам что-то такое возил... Короче говоря, он маме: «Елена Фёдоровна, я вас отвезу в деревню. Давайте быстренько пакуйтесь, пока ещё нету...». И мама ему: «Хорошо, Михаил Тимофеевич». Ну, он хороший был человек, добрый такой. Он опекал нашу семью... В один прекрасный день он погружает нас, и вечером мы едем... Куда едем, не знаем, но едем. И облава! Людей всех хватают – и на вокзал! А там на товарняки. Закрывают, вот так... И нас... Мама с тремя детьми. Куда везут?.. Я помню, в полу дырки делали, чтоб туда, как говорится, дети ходили... Сколько мы так ехали, не помню. Приехали и попали в концлагерь. Он назывался Зольдау².

¹ Стадіон заводу «Арсенал», що в Печерському районі столиці між вул. Грушевського і Кловським узвозом.

² Зольтау (нім. Soltau) – місто в Німеччині, земля Нижня Саксонія. У 1934 р. у Вольтердінгені, районі міста Зольтау, було побудовано табір для розквартирування підрозділів Вермахту (Lager Wolterdingen). По закінченні Другої світової війни табір служив транзитною станцією для біженців та примусових робітників, які поверталися додому.

В Зольдау бараки стояли по одну сторону, по другую сторону. Всё загорожено. Проволока висела по эту сторону, к нам, во двор. Все бараки были слева, а с правой стороны – вышки и помещения для немцев. По ту сторону был пустырь и шла железная дорога. А у нас, на этой стороне посередине, просто ровное место и очень большие кучи песка. Очевидно, немцы готовили на случай пожара на железной дороге.

Маму нашу днём забирали, и Лидочку тоже забирали. Ещё с нами в комнатке была Марья Карловна. В комнатке были по одну и по другую сторону кровати, с вышками – раз, два, три – по одну и по другую сторону, а посерединке – маленькое такое окошечко и дверь. Марья Карловна была в возрасте. Она была седая. Марья Карловна, очевидно, тоже владела немецким языком, потому что немцы её брали к себе в лабораторию промывать колбы. И вот наша Милочка, бедненькая, самая маленькая девочка, заболела, у нее корь, сыпь. Немцы каждый день проходили мимо барачков. Постучится громко, откроет дверь и кричит: «Нихс кранк? Нихс кранк?» («Нет больных?»). Мама отвечает: «Нихс кранк! Нихс кранк!» («Нет больных! Нет больных!»). А Милочка наша уже заболела, уже сидит там, на третьей полке. Мама говорит: «Если заходит кто-то, чтоб ты лицом туда садилась, к стенке». Так она и делала. Но Марья Карловне приносила из лаборатории лекарство, и наша Милочка выздоровела. Её никто не забрал. А были такие случаи, когда дети болели и они уже в бараки не возвращались. Может, немцы их уничтожали или просто не лечили, и они умирали. Мама очень боялась, что потеряет Милочку. Но Бог так сделал, что все трое детей остались у мамы живы.

И вот, значит, ещё такой важный фактор. Моя бабушка Ната имела сестру Ольгу. Они обе вышли замуж за немцев, которые приняли российское подданство. Оба дедушки были киномеханиками, а Ната и Ольга киномонтажницами. Очевидно, они познакомились по своей работе. Мой дедушка Теодор Францевич Герц умер рано, но оставил четверо деток. Моя мама – старшая – 1908 г., потом дядя Саня – 1910, дядя Валя – 1912. 1914 г., по-моему, самый последний – дядя Шура. А её сестра Ольга вышла замуж за немца по фамилии Майнц. Когда Сталин высылал людей, которые считались для него врагами, очевидно, он выслал и бабушку Олю со своим мужем и сыном, а сын уже имел жену и двоих детей – Маргариту и Ларису. Их всех выслали в Германию, и они там жили. Муж бабушки Оли прожил где-то до 80 лет и умер. [Неизвестно,] как это смогло произойти, но, когда мы попали в Германию, бабушка Оля нас разыскала. В этот день мы, дети, игрались в этом песке. Никаких игрушек не было, но что-то там лепили, какие-то дома. А я такая любопытная, я всегда смотрела, кто входит, кто выходит, потому что там немножко подальше, где эти их домики и вышка, там немец стоял с автоматом. Смотрю: открывается дверь, и входит женщина – седая вся, длинное-предлинное чёрное платье в «горошечку» беленькую, большая красивая сумка, лакированная. Такая красота! Это врезалось в память на всю жизнь. Лица бабушки не

могу помнить сейчас, а вижу именно женщину, которая вошла... И она, значит, приближается, приближается к нам... Там много детей было. Подходит ко мне, смотрит на меня и спрашивает: «Тебя зовут Шура?». Я так смотрю на неё... Говорю: «Да, меня Шурой зовут». Тогда она хватает меня, обнимает и говорит: «Веди к маме! Веди к маме!». Мамы не было, потому что это днем было, и они ходили с Лидочкой на железную дорогу. Но когда уже мамочка пришла, то тогда – Господи! – было всё. Интересно, что бабушка наша говорила с немцами на русском языке, и они её понимали. Она имела удостоверение (аусвайс)¹, и она добилась того, чтобы забрать нас всех к себе. Но мы добирались сами, без бабушки. Не помню, как мы оказались в Берлине. Самого города тогда не запомнила. Хорошо запомнила, что мы захотели по-маленькому, а негде! И мама нас быстро всунула в какую-то арку. Только присели, как выбежала немка и стала орать: «Руссише швайнерае!»². Потом схватила маму, держит её... Мы плачем, мама тоже плачет, а та тащит щётку и тряпку: «Мой!». И мама, конечно, вымыла...

Бабушка Оля жила в городе Люкенвальде³. Она, конечно, не могла принять нас в своей маленькой комнате, но у неё была старенькая соседка со своим мужем, хорошие люди. Её мы называли «ума»⁴, а его – «опа»⁵. Их фамилии уже не помню. Нам дали маленькую комнату под лестницей (они там все жили в двухэтажных домах). Мы уже были на воле! Бабушка нам, конечно, помогала. Здесь не было лагерей, они были дальше. Никто нас не преследовал, никто на нас не давил. Наверное, это потому, что наши наступали и уже вот-вот подходили к Берлину. Но дети все равно издевались над нами. Один мальчишка был как эсэсовец. Он всё время так, с презрением: «Руссише швайнерае! Руссише швайнерае!». Лидочка, моя старшая сестричка, была очень нежная девочка, всего боялась. Тем более, что мама всё время нас предупреждала: «Никого не трогайте! Никому ничего не говорите!». А я была девка бойкая! Ничего не боялась. Думала: «Придут наши, так я тебя уничтожу!». И вот наши уже заходят. Немцы прятались, потому что бомбёжка была. И мы с немцами были там, в бомбоубежище. Но они лояльно к нам относились. Даже когда пекари приносили корзину булочек и всем раздавали, то и нам эти булочки давали. И вот, когда наши уже шли по этой улице, все вышли из бомбоубежища, отовсюду вышли. Сначала пошли танки, сибиряки (все были в этих шлемах). Мама, конечно, всё время держала меня за руку. Но я улавливала момент и убегала на улицу, чтобы посмотреть. И вот я выбежала и кричу: «Наши, наши!

¹ Ausweis (нім.) – посвідчення.

² Russische Schweinerei (нім.) – російське свинство.

³ Люкенвальде (нім. Luckenwalde) – місто в землі Бранденбург, Німеччина.

⁴ Ома (нім.) – бабуся.

⁵ Опа (нім.) – дідусь.

Русские наши! Я русская!». А один меня подхватил: «Боже, ты смотри, русская! А как тебя зовут?». – «Саша меня зовут!». Он меня поднял вверх и говорит: «Мы всё сделаем, чтоб ты была дома! Ты где живешь?». – «В Киеве! Я с Киева!..».

Когда наши вошли, то немцы очень боялись. Очень! Они думали, что наши будут издеваться... А сибиряки вообще! Они такие были! Там немножко дальше от наших домов были парки какие-то, и там столько было наших коров! Видимо, сгоняли наших коров, чтобы их отправлять уже к нам, домой. И я ходила туда к ним, к этим танкистам. Один танкист говорит мне: «Хочешь, я тебе корову подарю». Я говорю: «Я не хочу корову, я хочу молока». А он: «А ты подои её и пей!». Дал мне котелок и говорит: «Иди!». Я не знала, как это делается, но подошла к корове... и подоила! И тут же всё молоко из котелка выпила! Танкисты стали хохотать: «Ну, молодец!».

Ну, и, конечно, как только наши пришли, то начали ломить эти магазины, особенно наши, из лагерей. Они: «Всё берите, всё забирайте! Колбасы, сыры – всё забирайте! Берите!». И я тоже – потащила ящик творога с изюмом. Он мне этот ящик: «Так, дочка, бери ящик!». Я его тащила по асфальту. И дотащила! Мама мне говорит: «Боже, где ты была! Что ты! Тебя убьют другие...». А я: «Никто меня не убьёт! Я уже никого не боюсь. Я могу всех поубивать!». А этот мальчик, который... Очевидно, они вовремя не уехали. Я его один раз встретила на улице. Посмотрела на него так, и всё высказала, что хотела. Он белый стал. Если бы он мог, он бы меня, наверное, убил. А мне стало так легко!

Помню, что была тётя Маруся, она тоже имела ребёночка маленького. Так, эта тётя Маруся: «Елена Фёдоровна, пошли! Идём! Там столько обуви, надо выбрать. Мы голые и босые!». В общем, и обувь брали, и ткани брали. Всё было открыто, и всё берите. Немцы не брали, а мы все брали и помногу. Когда мы стали упаковываться, стали подходить американские машины, здоровые такие, накрытые брезентом. Когда мы уже загрузились на эту машину, то сверху лежали. Настолько она была полная. Один дяденька говорит: «Слушайте, сколько вы будете грузиться, что-нибудь повыбрасывайте! Я вас не довезу, потому что машина уже с верхом!». Тогда мама выбросила щётку и цилиндр выбросила, а больше ничего.

И, в общем, мы приехали... Нас привезли прямо в Киев. И когда мамочка пришла, когда её вызвали наши органы... Мамочка моя дала все документы, которые носила всегда здесь, на груди. Всегда. Даже когда нас этапом водили в баню, раз в месяц, ещё в лагере. У неё был бархатный мешочек, коричневый, где были эти документы. И если она моет, допустим, Милочку, то я сажу, держу этот мешочек или прикрываю его чем-то. Мама была очень организованным человеком и очень предусмотрительным. Она знала прекрасно, что документы – это все! После того всего, когда люди приехали с Германии, очень

многих людей высылали куда подальше! Когда здесь немцы были, то маму мою вызывали в гестапо, и она шла с тремя детьми. «Где твой муж?!» Мама говорит: «Там, где все!». Потом ещё: «Коммунист?». Мама говорит: «Нет». Папа у нас был беспартийный. Но тут сыграла большую роль мамина девичья фамилия [німецьке прізвище – Герц. – Упоряд.]. Благодаря такой маминой фамилии наша соседка Зина кое-какие пайки нам делала, спасала нас. Что говорить, иначе бы умерли бы с голоду. А когда сюда приехали, так тоже: «Вы добровольно уехали в Германию». В ответ мама показывала документы. Отца – документ, что его в армию забрали и он был на финской¹, потом опять в армию призвали... И маму оставили, и детей оставили, и мы все были в Киеве. Но на свою Козловку мы не смогли вернуться. Там сидели уже люди, которые были в эвакуации. Они маме: «Где были, туда и езжайте!». Но я ещё раз говорю, что благодаря тому, что мамочка моя имела документы, она подала в суд. Были люди, которые сказали: «Елена Фёдоровна, мы вам поможем и юридически, и морально, и физически». Мы были бы на улице, но нас спасла Вера Михайловна Шевченко. У неё однокомнатная квартира и кухня. Она говорит: «Лёля, я тебя могу взять в кухню». И мы жили у неё столько, пока суд не отсудил наш дом на Козловской улице. Пришёл исполнитель и выселил этих людей.

– **А сколько лет вы судились?**

– Мы жили четыре года у Веры Михайловны. До 1949 г.

– **Мама работала?**

– Мама работала на стройке. Она восстанавливала Крещатик. Камни собирала, а потом немножко, наверное, надорвалась, и стала работать в бане, около кинотеатра «Зоряний»². Давала и принимала шальки.

– **А как вы в школу пошли?**

– Я пошла в школу вместе с Милочкой в 1945 г.

– **Это первый класс?**

– Ей восемь лет, а мне – десять. В первый класс первый раз. 89-я школа. Вот здесь, на Печерске. После седьмого класса я ушла работать, потому что была «переростком».

– **А какая была ваша первая профессия, когда вы окончили школу?**

¹ Радянсько-фінляндська або «Зимова» війна 1939–1940 рр. – війна між СРСР і Фінляндією, складова Другої світової війни. Мала агресивний і загарбницький характер з боку СРСР. Кремль прагнув анексії фінських територій та насадження радянського режиму у Фінляндії. Не маючи сил продовжувати опір, Фінляндія погодилася на укладення мирного договору, який було підписано 12 березня 1940 р. в Москві. До Радянського Союзу перейшли Карельський перешийок, деякі острови у Фінській затоці.

² Кінотеатр «Зоряний» розміщений на вул. Московській, 31/33 в Печерському районі м. Київ.

– Лидочка была уже на заводе «Арсенал»¹. Я в 16 лет получила паспорт, и она меня устроила на «Арсенал» на свое место. Я описала в автобиографии всю правду, что была в Германии. Была подготовителем на участке фотоаппаратов. Цех № 10 – это фотоаппараты. И у меня было 25 подчинённых всякого возраста. Именно там я познакомилась со своим мужем, с моим Володичкой. Его мама, Кравченко Анастасия Михайловна, была третьим помощником прокурора Руденко² (тот, который вел Нюрнбергский процесс). Володичка окончил ремесленное училище в Камышине³ и приехал в Киев. Его взяли на завод «Арсенал» в 10-й цех. Он окончил ещё какие-то курсы и стал слесарем-сборщиком шестого разряда. И жил в общежитии.

– **Долго вы встречались?**

– Володичка года три ухаживал за мной.

– **А куда в то время могли пойти молодые люди?**

– Вообще, у нас на Печерске самые лучшие парки: это Мариинский парк, это Первомайский парк, Аносовский парк (сейчас – парк Славы). Ну, конечно, самый лучший парк для меня – это Мариинский. А внизу «кукушка» была, и «жаба» была.

– **Что такое «кукушка» и «жаба»?**

– Это танцплощадки. Боже! Это такая красота – оркестр... А ещё ходили на «Динамо»⁴, на каток. Брала на прокат коньки и каталась. Но нечасто ходили, всё-таки стоимость. И на «кукушку», и на «жабу» – там тоже стоимость, но поменьше... И потом в кинотеатры ходили. Самый лучший кинотеатр – это был «Киев», самые первые, самые лучшие кинофильмы. И мы как-то так выкраивали время на утренние сеансы, когда билеты дешевле и лучше. Ну, я же жила в такой усадьбе! Палата кислорода! Моя мамочка держала квартирантов, она не получала пенсию за папу. Нам прислали «без вести пропавший». Мы-то, дети, получали пенсию, а мамочка считалась трудоспособной. Значит, надо не воспитывать детей, а работать. Со временем я добилась, и она получала пенсию за папу, пока через шесть лет не отошла

¹ Завод «Арсенал» – промислове підприємство з виробництва та ремонту артилерійського спорядження, засноване в Києві у 1764 р. У радянський час перепрофілювався на випуск оптичних, оптично-механічних та оптично-електронних приладів військового й цивільного призначення.

² Роман Руденко (1907–1981 рр.) – радянський юрист. Прокурор Сталінської (нині – Донецька) області (1937–1940 рр.). Брав участь у масових політичних репресіях проти населення. Член трійки НКВС по Донецькій області (1937–1938 рр.). У 1944–1953 рр. – прокурор УРСР. Головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі (1945–1946 рр.). Генеральний прокурор СРСР (1953–1981 рр.). Після 1953 р. брав участь у реабілітації жертв політичних репресій. У 1970-ті рр. готував для Політбюро ЦК КПРС документи з переслідування дисидентів.

³ Камышин (рос. Камышин) – місто у Волгоградській області, Росія.

⁴ «Динамо» – стадіон у м. Київ, побудований у 1936 р. До 2013 р. – домашня арена футбольного клубу «Динамо» (Київ).

в другой мир... Так вот наша усадьба тянула к себе людей. Володя очень часто проводил время у меня на Козловке, а потом уже, когда стал моим мужем, вообще, всё на крыше сидел и колотил (частный дом, понимаете)... Мы жили на третьей горе, а туда вниз – парковая аллея и Зелёный театр¹.

– **Это был кинотеатр под открытым небом?**

– Под открытым небом. Там и кино, и лучшие певцы! Карел Готт² приезжал. Итальянская выставка была³. Зелёный театр – это роскошь!

– **Все ваши сёстры тогда на Козловке жили?**

– Все вместе жили. Я ещё хочу добавить про Марью Карловну, о которой я немножко раньше говорила. Марья Карловна жила до войны на Институтской⁴, она тоже печерянка, она знала мою бабушку Катю. После лагеря её почему-то в Киев не пустили, и она созвонилась с мамой. Мама её с удовольствием приняла. Наша спасительница! У неё не было родственников. И она жила у нас очень долго. Когда Лидочка вышла замуж, Марья Карловны ещё не было. Она вышла в 1950 г., в 1951 г. она родила Жорочку – жили все вместе. В 1952 г. она ушла к мужу. А мы остались с Милой. Я вышла замуж в 1957 г. – уже Марья Карловна была. Она умерла в 1979 или 1980 г. А мы на Козловке жили до 1973 г., пока не получили от «Арсенала» трёхкомнатную квартиру (Кловский спуск, 24). Мамочка осталась на Козловке, где мы оборудовали ей лучшую комнату, но через неделю она пришла ко мне: «Алла, если ты не хочешь, чтоб я умерла, я должна с вами жить. А если хочешь, я буду на Козловке жить». Мама уже всю жизнь прожила в семье, с нами, с детьми – и вдруг осталась одна. И я моментально забрала её к себе. Мама умерла 11 марта 1986 г.

– **А вы на кого похожи? На папу или на маму?**

– Скорее всего на бабушку Катю, папину маму.

– **А отец вашего папы? Из какой он семьи?**

– Дворниченко Иван Андреевич. Талантливый человек. Он и ещё один человек первыми занялись фейерверками в Киеве. Он играл бесподобно на флейте. Он работал главным бухгалтером того банка, который сейчас на Банковой.

– **И после революции тоже?**

– Да.

– **А его сын тоже стал бухгалтером?**

¹ Зелёный театр – літній театр на 4 тис. місць, побудований у 1949 р. на схилах р. Дніпро в м. Київ біля стіни військової споруди ХІХ ст. – Нової Печерської фортеці.

² Карел Готт (1939–2019 рр.) – популярний чеський співак. У 1960–1980-х рр. часто гастролював у Радянському Союзі. Уперше виступив у м. Київ у 1962 р.

³ У вересні 1957 р. у м. Київ відбувся перший огляд італійської моди.

⁴ Вулиця в Печерському районі м. Київ. Пролягає від алеї Героїв Небесної Сотні до Кловського узвозу.

– Он был главным бухгалтером Печерского водоканала.

– **А судьба дедушки, когда вы уехали в Германию?**

– Благодаря Вере Михайловне, которая потом нас приняла... Она была подругой бабушки Кати. Вера Михайловна, взяла как бы шефство над дедушкой. Она его и похоронила. Когда наши пришли, он и умер.

– **В 1943 г.?**

– Да.

– **А отца вы хорошо помните? Какие моменты вам больше всего запомнились?**

– Отца помню, когда он приехал с финской войны. Я как раз поломала ногу... Ехала с горы на санках и полетела... Или в забор, или ещё как-то – в общем, поломала ногу. Лидочка и её друзья меня привезли домой. Мама, конечно, в панике и ругала Лиду. И как раз приехал папа. Он взял меня на руки. Я помню, как колосась его щетина, а я гладила ромбики, красненькие такие, они мне очень нравились. Помню, как папочка нас провожал... Он вроде уехал один, какая-то дорога была, его завернули. Машина у него была служебная. Нас что-то не пускали, и он выходил там, показывал документы. «Нет, езжайте другой дорогой, в объезд!» Мы так спешили, чтобы не опоздать на поезд! Папа не знал, что война!

– **Разговоров таких в семье не было?**

– Не было. Нет. Он бы нас не пустил.

– **Почему? Наоборот. Вы ж были возле границы.**

– Мало ли, что возле границы... Может, он нас не пустил бы, чтобы мы были вместе...

– **Ну, кто его знает, как это в жизни было бы. А были какие-то от отца сообщения до сентября месяца?**

– Да, были. Два письма было. Лидочка забрала их. Когда она умерла, я просила её сына: «Жорочка, найди два письма папиных». У меня бы они сохранились, они, правда, были написаны не чернилом, а карандашом... Папа мамочке писал: «Лёля, не волнуйся, все вещи я сдал на склад, а Кикал оставила Мурку и Шарлика. Я ей за два месяца заплатил деньги». Кикал – это фамилия нашей хозяйки в Здолбунове.

– **А ещё что он писал?**

– И ещё писал: «Не волнуйся, всё в порядке, будет всё хорошо».

– **Мама не пыталась эвакуироваться?**

– Пыталась. Но вместо нас кто-то уехал.

– **А вы думаете...**

– Не только думаю... Папа прислал, чтобы мы эвакуировались. Но в Водоканале ей сказали: «Вы извините, но те документы, что на вас, уже отдали, и люди уехали».

– **А может, мама поздно обратилась?**

– Может быть. Но то, что было такое, помню. Вместо нас кто-то уехал.

– **Вы ничего не знаете о судьбе отца? Пытались разузнать?**

– Ой!.. Не то слово – «пытались». Мамочка всю жизнь думала, что вот... И я всё время думала, что всё-таки где-то папа есть. Может, он в госпитале, может... Очень долгое время мы все так думали! Надеялись. Очень. Но всё безрезультатно. Нам извещение было, что он «без вести пропал»... Но проходят годы... 1990 г. наступает. Мой Володичка, вообще, рабочий класс, но он был очень большим интеллигентом. Тогда он выписывал очень много корреспонденции, был очень начитанным человеком, у нас была хорошая библиотека... Разворачивает он газету от 11 апреля – «Вечерний Киев», рубрика «Поиск»... Вечер. Я уже, по-моему, легла спать. Он мне говорит: «Санечка, ты знаешь, только не расстраивайся, я тебе хочу что-то зачитать». Я говорю: «Я не буду расстраиваться, почитай». И вот он берет очки и читает: «Список жителей Киева, военнослужащих Красной армии, которые во время Великой Отечественной войны попали в плен и погибли в неприятельских концлагерях... Дворниченко Георгий Иванович, 1899 г., Крещатик, 38/34, техник-интендант, в 1942 г. погиб от голода...». Потом нам дали всю выписку, и причём эта вся выписка была только из немецких документов. Там было всё: папин рост, папин цвет волос, папино вероисповедание, где папа работал... Единственное, что папа не дал: наш адрес на Козловке... Когда Володичка мне зачитал, у меня была истерика. Как будто только что узнала, что папа не живой! Вот что мне потом прислали: «Уважаемая Александра Георгиевна! С глубоким прискорбием извещаем Вас о том, что Ваш отец, Дворниченко Георгий Иванович, 1899 года рождения, военный техник-интендант второго ранга 18-й интендантской роты, проявив исключительное мужество и стойкость в тяжёлых боях начального периода Великой Отечественной войны, при выходе из окружения попал в плен 02.09.1941 г. под Звенигородкой (теперь Черкасской области), умер в концлагере № 346 в Кременчуге¹ от истощения. Данные сведения выявлены активистами-общественниками, которые ведут поисковую работу по трофейным документам, хранящимся в Центральном архиве Министерства обороны СССР, город Подольск Московской области». Это прислали после того, как я и мои сестры были у Стефании Петровны Цакун. Мы все втроём получили. Моя Лида говорит: «Алла, надо поехать в Кременчуг и взять землю». Нам так подсказали, чтобы подхоронить папу, мы должны взять со Зверинецкого [Звіринецьке кладовище в м. Київ. – Упоряд.] землю и отвезти туда, в Кременчуг, а оттуда, из мемориала, взять немножко земли и подхоронить отца к матери...

¹ Шталаг № 346 (нім. Stalag 346 Kremenschug) – створений німецьким командуванням у вересні 1941 р. в м. Кременчук Полтавської області для утримання радянських військовополонених, захоплених у результаті оточення двох радянських армійських угруповань у серпні 1941 р. в районі м. Умань. Казарми не вміщали всіх, тому більшість в'язнів цілодобово перебувала просто неба на території, обгородженій колючим дротом. У 1941–1943 рр. у таборі загинуло понад 50 тис. військовополонених.

Это произошло не сразу. Лидочка наша упала, сломала шейку бедра, ей сделали операцию, но не спасли. И у меня был период такой, что я не могла поехать. В конечном итоге, мы с Милой поехали. Сделали все это: землю отвезли, землю привезли, подхоронили папу к маме. На Зверинецком похоронены все мои родственники...

– **Теперь они рядом.**

– Рядом... Все рядом... Значит, это какой год? Лидочка умерла в 1996 г. Через четыре года умер Володя. Мы с Милочкой были, по-моему, в 1999 г.

– **А вы не помните, какие праздники ваша семья отмечала?**

– Новый год. Рождество. Даже при немцах мы справляли.

– **А как вы отмечали?**

– Мама приносила с деревни горох. Жарили горох, он прямо прыгал, вот так вот. Когда он поджаренный, когда он остывавший, мы его так любили! Потом каша пшённая была. Продавали вот такими маленькими кусочками сахар жжёный. Пшённая каша выкладывалась этим сахарочком. Каждому из нас, как пудинг, давали. Даже ёлка у нас была. Это всё благодаря Ольге Иосифовне Кашубской, она была комендантом парка [Маріїнський парк у м. Київ. – Упоряд.]. В парке у нас и бомбоубежище было. Даже были железные кровати, и сеном всё было покрыто, и мы прятались (где сейчас детская площадка).

– **Это в 1941 г.?**

– Немцы вошли – уже было сделано бомбоубежище. Сюда прятаться со всей Козловки приходили. На Козловке ж было много людей, очень много! Козловка была как Шанхай. Домик на домике... Так вот Ольга Иосифовна нам давала маленькую ёлочку. У нас и игрушки там были. Из цветной бумаги такие тюрбаны, красивые, чтобы на голову... Мы и концерты делали. Стихи читали ж, дети...

– **Приглашали кого-то?**

– В гости никто не ходил. Только наша семья.

– **А чего вам больше всего хотелось тогда поесть?**

– Конфет хотелось. Немцы въехали в бывший цэковский дом¹. То ли немки, то ли наши выгуливали в Мариинском собак. Такие длинные морды, наверное, гончие. Красивые, такие собаки. Эти женщины выгуливали собак и бросали конфеты, а мы ходили по этим кустам и выискивали... Это были чудные конфеты, в упаковке. Настоящие шоколадные конфеты. Если даже были покусанные, мы все равно их брали.

– **А не помните ещё какие-то особые случаи?**

¹ Нині – будівля Міністерства закордонних справ України на Михайлівській площі в м. Київ. У 1939–1941 рр. у ній перебував ЦК КП(б)У.

– Должна была уже зима прийти. Мама вышла на двор и услышала, вроде кто-то плачет. Стала прислушиваться. Вышли и мы. Все вышли. Мама Лиду спустила вниз, туда, в яр, и она вытаскивает вот такой свёрток. Это был ребёнок! Мама, конечно, моментально его схватила и в комнату. Развернули, а он уже был синенький. Мальчик! Конечно, мама его вымыла. Мама его выходила. Он у нас стал жить, несмотря на то, что самим было так тяжело и голодно. Это, наверное, было ещё до того, как мы опухли. Там ещё записочка была: «Люди, не цурайтесь! Покинуто з дуже вэлького горя. Мальчик, Иван Сидоренко». Маленький мальчик, до года. Он требовал молоко. У нас ещё там, на Козловке, внизу, где потом ещё «Курэни»¹ сделали, были хаты, и была одна женщина одинокая, которая держала ослепшую корову. Так мама у этой женщины брала для нашего мальчика молоко. Или мама приносила ей что-то, меняла. Скорее всего та женщина даром молоко давала. Знала, что это ж ребёнку. И этот мальчик Ванечка был очень долго у нас. Потом Ольга Владимировна, моя тётя, сказала маме: «Лёля, если ты не хочешь, чтоб он у тебя умер, значит надо его отдать в приют. Это не твой ребёнок». И мама его сдала – до того, как получила травму ноги. Если бы он остался у нас жить, он бы умер. Но мамочка очень потом жалела: «Господи, если бы я этого мальчика оставила! Так хотел папа мальчика, и у меня был бы сын». Но так судьба распорядилась... И ещё. В тот вечер, когда мы взяли этого мальчика, как раз проходил патруль немецкий. Мы же жили возле этого дома. Ну, сколько там метров? Наш дом и дом ЦК. Патруль ходил по двое, с автоматами. Патруль, значит: «Что такое?». Соседка наша, Зиночка (она разговаривала по-немецки): «Вот, подбросили ребёночка». Эти двое даже в дом зашли, посмотрели. «Оставьте?» – «Да, оставим». И они ушли. На следующий день этот старший мужчина-немец принёс маме четыре, вот таких вот, упаковки апельсин! Упаковка такая красивая! Они подарки получали – апельсины. А ещё принёс полный термос супа. Это было что-то! Он ещё раз к нам приходил, приносил маме сахар-рафинад. Говорит: «Это для этого ребенка». И среди немцев были люди порядочные. Видели, что трое детей и мать такая измученная.

– **А я хотела уточнить, когда вы были в Германии, кем мама в лагере работала?**

– Их выгоняли на железную дорогу. Приходили поезда, и они их чистили. Только на железной дороге они работали.

– **И Лидочка тоже?**

– И Лидочку она брала с собой. 12 лет ей уже было, поэтому она работала. А мы сидели в бараке. Я и Мила.

– **А какие у вас развлечения были? Или просто сидели?**

– У нас было развлечение – вот эти горы песка.

– **А из еды, что кроме супа было?**

¹ Ресторан «Курені» на Парковій дорозі, 4 в м. Київ відкрито на початку 1960-х рр.

– Лагерь был очень большой: по одну сторону была железная дорога, а по другую – маленькие домики, частные. И мама мне как-то сказала: «Ты должна пролезть...». Забор, значит, проволока, а под низом – будто, вырыли собаки. Но там собак не было никаких, а просто под забором была такая выемка. В эту выемку могла пролезть собака или ребенок, больше никто. Так вот, мама мне что-то давала... Может быть, какую-то скатерть, а может, какие-то полотенца. Я пролазила туда, шла через эти поля и приходила к этим бауэрам. Я могла только мимикой показать на упавшее яблоко или морковку. И мне давали! И морковку приносила, и всякие падалки. Это был праздник! Но тихо, спокойно, чтобы никто не видел, никто не знал. Там тоже были такие люди, что могли донести.

– **А из одежды? В чём вы в лагере ходили?**

– Мы ходили в своей одежде. Никто ничего не давал. Немки смотрели, чтобы чесотки не было, проверяли очень хорошо. Не было вшей у нас. У нас появились вши тогда, когда уже наши пришли, и мы добирались домой.

– **А купаться вас в Зольдау водили?**

– Водили этапами нас в баню. Там, в лагере, не было. Нас водили где-то в город. Немцы, конечно, выходили и смотрели на нас. Мы этапом шли. Дети дразнили нас: «Чи-чи-чи-чи...».

– **Много было в лагере детей?**

– Мы собирались возле этих гор песчаных только тогда, когда было тепло, а когда было холодно, сидели по баракам, по своим комнатам. Были дети... Все эти дети возле вот этой кучи песка. Дети постарше строили какие-то крепости, а мы смотрели. Драк не было.

– **Таких общих игр не было?**

– Никогда не играли. Никогда.

– **А в бараке?**

– В бараках одно-единственное – гонки были.

– **А что это?**

– Ну, длинный же коридор этот! Кто первый добежит... Спотыкались, падали, носы били, плакали. Выбегали мамы и хватали своих детей...

– **Были выходные дни, не помните?**

– Праздников не было. Никаких выходных не было. Мрачная была жизнь.

– **А когда вы уехали в Лукенвальде, мама с вами была или ходила на работу?**

– Ходила на завод. Что-то там штамповали.

– **Она, наверное, получала какие-то деньги?**

– Наверное. Или паёк получала, но что-то получала. И бабушка нам помогала, потому что мы булочки кушали.

– **А вы, дети, чем занимались? Вам можно было пойти на улицу погулять?**

– В этой усадьбе, где жила ума Гипка, был сад хороший. Мы были исключительно в этом дворе, мы никуда не выходили. Дворы там все закрыты.

– **Вы помните, по каким пунктам домой ехали?**

– Это не помню. Мы ехали машиной, до самого Киева.

– **А вы скрывали от своих родных, что были в Германии?**

– Скрывала. Но не от мужа. Мы скрывали от всех наших знакомых. Когда мы поступали на «Арсенал», мы всё же написали, но, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила с завода, никто не знал.

– **А своим детям рассказывали о том, как вы были в Германии?**

– И детям своим, и внукам...

Фонди НМІУДСВ. – НДВ-200/1–3. Оригінал.

ІНТЕРВ'Ю з ГАЛИНОЮ ГРУШКО (ТЕРЕЩЕНКО)¹

2005 р.

– Галина Пантелеевна, ми записуємо свідчення бивших жертв нацизма – принудительных рабочих, которые в годы Второй мировой войны работали в Германии. И мы просим вас рассказать свою биографию.

– Я родилась в Киеве в 1925 г., в семействе Терещенко. Мать – из Польши, а отец – украинец. Отец в свое время учился в Польше, в Варшаве, у своего родного дяди, который был богатейший человек. А потом они в 1910 или в 1909 г. переехали в Киев. Отец работал на заводе «Арсенале», мать тоже там же работала. У них ещё была дочка Александра Пантелеевна. До 1933 г. мы жили в Киеве, а потом нас сделали как «враги народа». И потом мы, ссыльные, жили в Новосибирской области, в Мариинске². Это я училась в Мариинске, а родители жили за 200 км от Мариинска. Но каждый год, конечно, я приезжала на каникулы к родителям, отец меня забирал. У меня отец был очень трудолюбивый, мастер на все руки. В 1941 г.,

¹ Інтерв'ю записане 26 грудня 2005 р.

² Нині – адміністративний центр Маріїнського району Кемеровської області, Росія.

в субботу, мы приехали к сестре в гости. Отцу уже можно было. Его уже реабилитировали. Он мог приехать уже на Украину. Мы приехали в субботу, а в воскресенье началась война. Когда война началась, мужа сестры сразу забрали на фронт. Отца не взяли, но он помогал восстанавливать все мосты...

В 1942 г. меня на вокзале за то, что я шла менять вещи на продукты, забрали немцы и отправили в Германию. Но в Германию я не попала, нас довезли до Австрии, до Вены. Ехали мы, конечно, в таких вагонах, как вам сказать, закрытые, только маленькие решёточки, и на полу вагона была открыта такая маленькая дырочка, чтобы в туалет сходить... Потом в Австрии нас пересадили в нормальные вагоны... От Вены до Блюмау¹ уже ходила электричка... И нас привезли в город Блюмау. Там уже были построены все бараки, большущие. И столовая была, где можно было покушать. Большие такие, а умывальники на улице. Нас поселили по десять человек в одной комнате: пять человек внизу, и пять сверху. Двухэтажные. Австрийцы – это не немцы. Они более такие, знаете, добродушные. Все сразу притащили кто что мог, несмотря на то, что солдаты не давали, чтоб нам одежду принесли, или кусочек морковки, или картофелину, или там кусочек чего-нибудь покушать. Но всё равно у нас была очень хорошая немка, которая была начальником лагеря, добродушная. Ну, и мы работали на военном пороховом заводе. Мы выпускали порох для зениток². Работа, конечно, очень даже была тяжелая. А мне было всего лишь 16 лет – и носить 50 кг пороха (самого только), металлическая бикса³ такая, сантиметров, наверное, 70... Поднять на второй этаж, спуститься самой со второго этажа, сесть за стол – и резать порох этот. Но всё равно работали. Кормили нас даже очень «хорошо», два раза в день. Каждый день – утром и вечером – или брюква, или кольраби. Хлеб нам давали один раз в неделю – 100 г. Но если хорошо работаешь, то австрийцы выпросят, чтобы нас отправили к какому-нибудь бауэру⁴. Мы до такой степени были все рады, что нас всё-таки уважают как людей, что мы не какие-то там прокаженные. Я хорошо немецкий язык знала, мне вообще было легко. Когда я училась в Мариинске, то старалась. Я вообще училась очень хорошо, хотела быть инженером... и когда, бывало, едем к бауэру, то уже радости! И работаем – до пота, чтоб только он нас хорошо покормил, чтоб только нам дал кусочек лишнего хлеба... И накрывали, конечно, на стол все. «И винограда кушайте сколько вам хочется». Мы очень были довольные. А уже в лагерь нам ничего не разрешали взять. С нами уже были немецкие солдаты, и когда нас уже везут домой, то всегда проверяют. У нас ничего не было. Те, которые в лагере остаются, они нас ждали, думали, что

¹ Бад-Блюмау (нім. Bad Blumau) – курортне місто в окрузі Гартберг-Фюрстенфельд, земля Штирія, Австрія.

² Зенітка (розм.) – зенітна гармата.

³ Бікс – металева коробка.

⁴ Вауер (нім.) – селянин.

мы им привезём хотя б какой-то кусочек хлеба, хотя бы веточку винограда. Но нам ничего не давали. Мы только сами приезжали очень довольные. Но немцы, конечно, за нами... У нас лагерь был: металлический забор, электричество подключенное... Удрать оттуда было просто невозможно. На какие-то 20–30 16-летних девчонок – один впереди, с одной стороны, с собакой, другой – с другой. Может быть, и можно было. Или мы боялись (такие трусы были?). Бог его знает... Работали, конечно, мы без выходных. Работали мы по 10 часов...

Австрийцы, которые с нами работали, они хлеб резали – как этот листочек бумаги, и столько же колбаски, кусочки маленькие. Половинку сам покушает, а половинку – отдаст заключённому нашему. Ну, и одежду нам австрийцы всё собирали, у кого что есть – блузка, юбочка, туфельки – всё приносили нам. С нами ещё работало очень много поляков, французов, итальянцев. Ну, итальянцы более такие, ледарковатые... Те все рабочие, поляки, французы, – труженики, всегда помогали всем. Их кормили совсем по-другому. К ним отношение было другое, чем к советским. Мы десять часов работали, а они – восемь часов, и у них был один выходной, а мы работали без выходных. Деньги нам никто не платил.

Вы знаете, за эти годы, уже многое забылось плохое... Немножко иногда вспоминаем и хорошее. И подруг вспоминаем, что были вместе, но связи никакой нету... Ну, вот все фотографировались – и никто не написал свой домашний адрес, а только писали: «Вспоминай город Блюмау». А вот домашний... А сейчас разыскать очень тяжело. Я уже пыталась и в «Жди меня», и куда я только... Я любитель писать письма, всё равно кого-то найду, пока ещё живая.

В своё время, там, в 1942 г., в конце года, я встретила с одним парнем. Его звать Эмиль, он – француз. Он очень мне помогал, нам помогал всем, он очень труженик такой был. И мы с ним встречались. Мы там поженились. В 1945 г., 2 мая, нас освободили наши знаменитые русские солдаты. Они нас хуже освободили, чем немцы нас забрали. Обзывали какими хотите словами. Били кто как хотел. Мы от Вены до Румынии шли почти пешком. Уже в Румынии нас догнали – и до Молдавии, а в Молдавии, в Кишинёве, нас посадили на поезд и привезли в Одессу. Ну, мы все приехали полуголые, полупухлые. Немцы кричали: «Шнель! Швайн! Швайн! Швайн! Швайн! Медхен, варум зи арбайтен нихт?»¹. А наши так не говорили, нет! Наши – «в три этажа», от «а» до «я», матерились и били. Думали мы все: «Лучше бы мы остались с немцами, те нас хоть не били, чем нас освободили наши». Потому, что нас все считали, что мы «предатели Родины». А какие мы были предатели? Мы – молодёжь.

Когда привезли в Одессу, нас сразу рассоединили... Я просилась, чтоб меня отправили во Францию в связи с тем, что я уже была мать... или оставили его здесь, на Украине. Нам

¹ Schnell! Schwein! Mädchen, warum arbeitest du nicht? (нім.) – Швидше! Свина! Дівчино, чому ти не працюєш?

не разрешили, ни ему здесь остаться, ни нам поехать во Францию. И я вернулась к своей сестре в Киев. В Киеве, конечно, «хорошо» было очень! Я ходила вагоны разгружать – и с известью, и с углём, и с чем только хотите... Где могла устроиться, чтоб хлеба кусочек заработать, я шла работать. И кухни ходила белить, и стирать ходила (специально нанималась). Но всё-таки я окончила институт строительный. Работала сразу десятником. За 30 руб., потом [до] 60 увеличили. Когда я первый раз получила 100 руб. – я была на такой радостной высоте! Думала, что это миллиарды. Потом я работала в райжилуправлении... Потом инженером работала. Вышла замуж в 1950 г. Муж был очень хороший. Вместе работали, вместе детей наживали. Но муж у меня рано умер. Я осталась одна. Воспитала троих детей. Дети очень даже хорошие. Ничего не могу сказать. И внуки очень хорошие. У меня четыре внучки, три правнука... Проработала я 41 год, из них 20 – на государственном предприятии. Живу я нормально, довольна жизнью. Не обижаюсь ни на кого. Ни на власть, ни на что... Потому что жизнь один раз даётся. Часто вспоминаю и Мариинск, где я училась. Очень много видела, конечно, и заключённых. Все ссыльные жили в тайге. Все ссыльные. Работали они там на лесоразработке. Отец у меня был там инженером... Было заметно, где ссыльные украинцы: домики построены беленькие, чистенькие. Всё выращивали. У отца был сад, и маленькие такие яблоньки. Маленькие, но всё равно – яблочки были...

– А как полностью звали вашего отца?

– Терещенко Пантелей Григорьевич. Мать – Иванесса или Василиса Ивановна (что-то такое). Но когда она переехала сюда, на Украину, её стали звать Варвара Ивановна Терещенко. Очень красивая женщина была и такая трудолюбивая полячка... У нас отец, знаете, такой грамотный был, и мать была грамотная.

– А родители отца где жили?

– Черниговская губерния была, в Глухове¹. У них был свой сахарный завод, винокурный завод был. Они богатые были.

– А как же отец попал в Польшу?

– Его дядя был начальником железных дорог Польши. Ну, хозяином был. Из-за того, что отец самый старший был в семье, не ленивый, любитель всего знать... Поэтому он его в Польшу забрал, и там он у него и жил, и учился.

– А на кого он учился?

– Он был инженер-строитель, мостовик. Ну, кроме того... Я хорошо помню, как в Сибири там масло делали из кедровых орехов, и он сам сделал эту маслобойню. И мельницу построил, и муку мололи там. Голода никакого не было. Все, бывало, идут к нему...

¹ Глухів – місто в Сумській області.

- **А до какого года отец жил в Польше?**
- Отец в Польше жил до 1908 или до 1909 г.
- **Он не рассказывал, как они с мамой познакомились?**
- Рассказывал. Отец шёл хлеб покупать, а мать шла с хлебом. И они встретились: «Ты где купила?..». И так они познакомились, встречались, а потом и поженились.
- **Там же, в Польше?**
- В Польше. Матери было плохо, когда они сюда переехали, потому что она плохо знала наш язык. Ну, ничего, всё равно как-то выучила.
- **А на каком языке родители общались между собой?**
- Отец хорошо польский язык знал.
- **А вас не научили польскому языку?**
- Нет, я немецкий язык учила, чего-то он мне нравился.
- **Мама тоже грамотная была?**
- Хорошо грамотная.
- **У вас была сестра?**
- Нас три сестры было. Одна сестра погибла от дерева, там же, в Новосибирске. Там она и похоронена.
- **Как от дерева?**
- Ну, пошли собирать орехи, и лежало большущее дерево. На уклон оно пошло, все дети вверх побежали, а она – вниз, и дерево её там придавило.
- **А в Киеве жила какая сестра?**
- А в Киеве жила одна-единственная сестра. Когда я вернулась, она мне всех заменила: мать, отца... Ну, тоже у неё судьба такая была, что муж погиб на фронте. А во время войны у неё был сын, Михаил. Умер во время войны.
- **От голода?**
- Нет, не от голода. Она не могла голодовать, потому что хорошо шила. А когда что-то умеешь делать, голодать не будешь.
- **А кем работали родители, когда переехали в Киев?**
- Отец работал на заводе «Арсенале», а мать – в интендантстве на заводе «Арсенале».
- **А почему они вынуждены были покинуть Киев?**
- Их сослали. Мать получала письма из Польши, и их сослали. Ну, как «изменники Родины». И их сослали в Сибирь.
- **А вы хорошо помните момент, когда им сообщили?..**

– Я только хорошо помню, что они нас собрали быстренько, и – в вагоны («телятники» тогда, по-моему, назывались). Везли до самого Новосибирска¹. Долго ехали, месяца два или три ехали.

– **Это лето было?**

– Весна. Как раз приехали туда, я хорошо помню, что ещё две или три картошки было. Мать порезала вот такими кусочками и посадила в землю.

– **А они успели какие-то инструменты взять?**

– Мать взяла швейную машинку «Зингер», у неё была. Когда вот началось это в 1917 г., у них были рассрочки, а вместо каких-то там денег давали машинки «Зингер». Она шила на этой машинке, очень хорошо шила. И сестра шила, когда уже мы вернулись сюда.

– **А в ссылку поехали вы, мама, отец...**

– И ещё одна сестра.

– **Как ее звали?**

– Татьяна.

– **А старшая сестра?**

– А старшая осталась в Киеве, она замужем была, у неё уже фамилия была не Терещенко. А мы все были Терещенки. У их отца и брата была мельница, винокурный завод у него, и сахарный завод, и их раскуркуливали. А отца они не раскуркуливали, у них нечего было раскуркуливать. Ну, больше всего из-за писем.

– **Что, мама переписывалась со своими родными?**

– С Польшей она переписывалась.

– **А отец переписывался со своими родными?**

– Переписывался с братом Иваном. Это у него была мельница и винокурный завод...

Вот он с ними переписывался.

– **А вы помните, как вы приехали в Мариинск? Вам дали там квартиру?..**

– Кто там квартиры ссыльным даёт? Там ссыльных сразу забирают к себе в какой-то дом. А потом, значит, стройте себе дом и сами себе живите. Ссыльные имели полное право держать корову или лошадь...

– **Родителей привезли вот так в тайгу и оставили?**

– Да. И оставили там. А детей всех забрали в Мариинск, я жила от родителей отдельно, как в интернате. Учились. Нас там кормили. Родители одевали сами нас. Отец приезжал.

¹Новосибірськ (рос. Новосибирск) – місто в Західному Сибіру на р. Об, адміністративний центр Новосибірської області та Сибірського федерального округу, Росія.

Хорошо помню, как мы ходили в золотой магазин, в «Торгсин»¹, хотелось что-нибудь. Там видела чистое золото, чистые золотые деньги. Там все эти... покупали всё на золото. Там недалеко река Лена²... Видела заключённых, которые идут, женщины поют песни. В кандалах. А потом и сама такие носила.

– **То есть вы всё время в Мариинске жили отдельно от родителей?**

– Только на время каникул родители, которые могли забрать, забирали. А другие, знаете, как везде. Но меня всегда. На время каникул отец приезжал и забирал, а летом уже я всегда с родителями. Тогда уже мы на радостях!

– **То есть вы уже вдвоём с сестрой учились в этом интернате?**

– Но сестра – недолго, ей получилось так, что она год всего. Но она, может быть, это судьба её такая, что она погибла там. Там она и похоронена у нас.

– **А родители вынуждены были там работать? Или просто работали на своём хозяйстве?**

– Нет. Если не работать, то жить же нечем. А работать вынуждены были, всех заставляли. План тогда был. В то время если не работаешь... Там же план давали определённый. На лесовырубке все работали сильные. Ну, а жили... Общество такое было там. Я не знаю, сколько домиков. Там, знаете, как... Кто труженик – у него всё было. И огороды были, и на своих огородах работали. Мать не работала, конечно. Обшивала всех. Считалось, что это она не работает. Зато всех обшивала, кто там был. У неё полно народа было летом, я хорошо помню. Иногда отец приезжал меня проводить даже ещё до каникул... Ну, это не так далеко, «всего» 200 км от Мариинска до Сиблага³ (так назывался).

– **А сколько там было семей, в этом Сиблаге?**

– Ну, наверное, 40, 50. Такой вроде посёлок был...

– **А какие дома там были?**

¹ «Торгзін» (рос. «Торгсин», аббревіатура від «торговля с иностранцами») – створена в СРСР у 1931 р. мережа спеціальних магазинів, у яких товари продавали за іноземну валюту або обмінювали на дорожочинні метали. За допомогою «Торгзінів» радянська влада скуповувала в населення золото за ціною, набагато нижчою, ніж воно коштувало на світових ринках. Мережа припинила існування в 1936 р.

² Лена (рос. Лена) – велика річка в Росії, у Східному Сибіру, протікає територією Іркутської області та Республіки Саха (Якутія).

³ Сиблаг (Сибірський виправно-трудоий табір ОГПУ-НКВД) – система місць ув'язнення і спецпоселень на території Західного Сибіру в 1930–1950-ті рр. Організований у 1929 р. як Сибірське управління таборів особливого призначення (СибУЛОН ОГПУ). Постачальник робочої сили для промислових, гірничодобувних, лісозаготівельних, с/г підприємств і будівельних об'єктів Сибіру. Центрами дислокації почергово були м. Маріїнськ (Кемеровська область, Росія) і м. Новосибірськ (Новосибірська область, Росія).

– Дома были такие: какой хозяин, такой и дом. Дома были все рубленные, но не так, как вот на Украине. Без штукатурки, на хорошем меху (там же полным-полно), и брёвна так перелаживали, что кругляк идёт, тут ложится мех, а потом следующий.

– **А, мох?**

– Мох, да. Отец даже поштукатурил. Деревянные полы были и печка. Рядышком был и сарай. У нас всё было. И наши родители, допустим, и я... мы голода не знали там. Потому что работали, обрабатывали землю там. Земли сколько хочешь, столько и бери, хоть сто гектар. Но другие, конечно... Но голода там не было, там все работали. Большинство там с Украины были, все почти что.

– **А деньги платили на лесоповале?**

– Деньги платили. Я не знаю сколько. Но зато я хорошо помню, как отец приехал ко мне, по-моему, перед Пасхой или перед каким-то [другим] праздником, и он мне набирал на платье и платил золотом.

– **А слитками или песком?**

– Такие маленькие кусочки золота, тоненькие. Я хорошо это запомнила, потому что мне не так хотелось платья, как конфет. Там же не видишь ничего, а он мне набрал на платье и купил, может, 150 г конфет.

– **А родители как воспринимали эту ссылку?**

– Отец очень болел. Именно болел. По-видимому, ему климат не подходил. У него была сибирская язва или что-то такое на ногах. А мать – нормально. Он лечился медвежьим жиром. Свиной я не знаю, были или нет, зато мясо медвежье хорошо помню. Всегда было.

– **Отец на охоту ходил?**

– Все ходили на охоту. А чем жить? Надо же жить чем-то. Я знаю, что когда приезжали за мной, то у меня ноги были все замотаны в медвежьи шубы. Ехать же 200 км...

– **Сколько ехали? Целый день надо...**

– В день не вложишься. Двое суток ехать. Причём хорошим ходом. И ночь едут же. Я хорошо помню, бубенцы с одной стороны лошади и с другой, и фонари у отца, потому что волков там полным-полно. Медведей, конечно, зимой не видно. Вот лошадь идёт, и это звенит всё, а отец песенку какую-нибудь поёт.

– **А какие он пел песни, интересно?**

– Много пел песен.

– **Русские, украинские, польские?**

– И украинские он знал, и русские.

– **А он пел дома, в семье?**

– Да.

– **А вы? Мама? Вам передалось?**

– Передалось. Где-то в 1952 г. поступила в хор Верёвки¹, а потом подумала: хор хором, а заработка нету. Бросила и пошла учиться.

– **Так у вас ещё и голос?**

– Голос – да, был. Когда-то я такой запевалой была!

– **А семейные праздники, как они проходили?**

– Ну, смотрите, когда Рождество – я за 200 км. Родители сами всё. Испекут и привезут нам туда. Отец всегда привозил. А уже Пасха – мы уже на каникулах. Конечно, все собираются – не то, что своим семейством, а всё общество. Собираются и отмечают этот день. И всё равно всегда пели: «Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа».

– **А советские праздники отмечали в вашем селении?**

– Ну, 8 марта отмечали, не потому что там... а это именно в честь женщин. А другие – я не знаю.

– **А родители ваши религиозные были?**

– Да. Причём строго. И отец, и мать.

– **А мама была католичка или православная?**

– Когда вышла замуж за отца, стала православной.

– **Это у вас в семье и молитвы учили?**

– Безусловно.

– **А как же в школе? Вы ж учились-то в советском интернате?**

– Ну и что?

– **Вас не преследовали?**

– Ведь все знали в душе. У меня есть Евангелие ещё пра-пра-прабабушки. И всегда я как-то знала и читала. Кто хотел, тому не запрещали, а кто не хотел, тому, конечно, запрет был.

– **А как вас кормили в этом интернате?**

– По-видимому, родители оплачивали этот интернат. Потому что всё у нас было: и кашу, и борщ, и хлеб давали.

– **Вам запомнилось, как вы ехали в Киев в 1941 г.?**

– Ну, мы уже были «паны». Уже билеты купили, уже в пассажирском поезде...

– **Когда вы узнали, что началась война?**

– В воскресенье, у сестры. Радио же. Нам объявили. И мы уже остались.

– **Вам пришлось пойти куда-то работать?**

¹ Національний заслужений академічний український народний хор України імені Григорія Верьовки – професійний хоровий колектив, заснований 11 вересня 1943 р. в м. Харків. Організатором, першим художнім керівником та головним диригентом був Григорій Верьовка. Від 1944 р. колектив базувався в м. Київ.

– Я ещё не устраивалась на работу. Помогала сестре. Ходила белить кухни... Такое вот. Я уже официально пошла работать, когда вернулась с Германии.

– **А кем отец пошёл работать?**

– Отец пошёл мосты ремонтировать.

– **А мама дома?**

– Мама дома.

– **Эвакуироваться не было возможности?**

– Не было. Наверное. Или, может быть, наши не схотели. Я точно не скажу. Жили мы у сестры на улице Чапаева¹.

– **А помните, как немцы вошли в Киев?**

– Конечно, помню. У нас большая квартира была. Все спрятались, не выходили никто. Боялись. Многих же тогда забирали. Но у нас-то сестру трошки потаскали мою.

– **А её за что?**

– Немцы всегда найдут за что. Они и по квартирам ходили.

– **А вы помните, что приходили в квартиру?**

– Да. Вот её тогда потаскали немножко. И за то, что она была членом партии...

– **А где она работала?**

– На швейной фабрике, на «Ласточке»².

– **Её вызывали в гестапо?**

– Нет. В гестапо её ни разу не вызывали. Ни разу. Всё попрятали, все билеты попрятали, позакапывали всё, чтобы в доме ничего, никакой бумажечки, даже о рождении – и то спрятали. У нас на Чапаева большой двор такой, четвёртый номер. Большущий двор. Так все знали: «Ага – это моё там, а твоё – там, закопанное».

– **А у сестры была отдельная квартира?**

– Да, отдельная квартира. Две комнаты. А после начала оккупации у неё квартиру эту забрали.

– **С началом оккупации вы ходили по обмену?**

– Все ходили. Ходили на хлеб менять. Ведь тогда же что? Только на этом и жили. Тогда так держались, чтобы не умереть. Тяжеловато, конечно, было в то время. Но если у кого

¹ Нині – вул. В'ячеслава Липинського в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від вул. Івана Франка до вул. Михайла Коцюбинського.

² Київська швейна фабрика ім. І.Ф. Смирнова-Ласточкина. Організована в 1919 р. на вул. Іллінській, 8. Спочатку називалася «Київ-одяг». У 1932 р. підприємству було присвоєно ім'я І.Ф. Смирнова-Ласточкина. Після приватизації фабрика (БАТ «Ластівка») займалася пошиттям шкільної форми, а також виготовленням одягу за ліцензіями від HUGO BOSS та Dolce & Gabbana. У 2003 р. була викуплена та перетворена на будівлю бізнесцентру «Іллінський».

запасы были этих тряпок всевозможных, то можно было поменять. Сюда ж ходили все, на Борщаговку¹. Не так далеко, но тут же сёла были, совхозы были, они работали, поэтому и картофель имели, и буряк.

– **А что вы выменивали?**

– Больше всего выменивали картофель и буряк. Потому что выменять буханку хлеба, которая стоила в то время, допустим, 100 руб., и кофточка у тебя 10 руб. – они оценивали, значит, надо всё отдать за одну буханку хлеба. А картошки можно ведро выменять и уже прожить на неё и буряк.

– **В семье в основном кто ходил менять?**

– Сестра ходила, и мать. А отец работал.

– **А ему что-то платили?**

– Ну, тогда платили 30 или 20 руб. в месяц, но платили. Тогда такие ж зарплаты были, как...

– **Но за деньги могли что-то купить или нет?**

– Могли купить за 1000 руб. буханку хлеба. Или коробку спичек. Деньги – они ж не шли.

Потому что за них фактически в магазинах почти что ничего нельзя было купить.

– **А были магазины во время оккупации?**

– Были. На Ленина² молочный как был, так он и по сегодняшний день есть. На углу.

– **А Центральный гастроном?**

– Угловой такой. Он и во время войны был... Это Франка кусочек и пересекает Ленина.

– **И вы туда ходили в магазин?**

– Ходили, ходили.

– **И что там можно было купить?**

– Спички можно было. Само хуже, что соли не было. Вот, соль была самая дорогая. Ну, а там я уже не помню, что там можно было купить. Молока не было. Но хлеба там давали. Хлеб давали по карточкам.

– **И вас всех зарегистрировали, получается?..**

– Да, по карточкам.

– **И вы получали, и папа, и мама?**

– Да, все на карточки получали. Это там рядышком было.

– **А в кино вы ходили?**

– Да какое кино! Тогда люди мечтали, чтоб только тихо, чтоб их немцы не забрали, чтоб их не расстреляли и чтоб не умереть с голоду, чтоб кончилась быстрее война...

¹ Борщагівка – історична місцевість на західній околиці м. Київ.

² Нині – вул. Богдана Хмельницького в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від вул. Хрещатик до вул. Олесья Гончара.

– **А вы помните, когда пошли слухи, что забирают в Германию?**

– Все знали об этом.

– **А вам приходила повестка, что нужно ехать в Германию?**

– Мне не приходила. Я чисто случайно. Меня забрали прямо на вокзале.

– **Когда это было?**

– Это в начале 1942 г., в июне месяце. Как раз уже можно было наменять картофель и зерна какого выменять, уже можно было. Вот, меня в это время – хап! – и забрали.

– **Кто вас схватил, полицей?**

– Меня забрали немецкие солдаты. «Мэдхен! Мэдхэн!»¹. И всё. Он же бежит за тобой. Причём бежит вооружённый. Ну, у нас торбочки с вещами (там блузка, что-то...).

– **Вы одна шли?**

– Человек пять или шесть нас было, девчонок, – и всех забрали.

– **Это были ваши подружки со двора?**

– Да, это дворовые все, шустрые, а раз шустрые – значит не сидишь дома, хочешь кушать. Вот тебе и пожалуйста. Ну, ничего, я там была, вроде там и плохо было, и тяжело работать, но... Молодёжь, молодость всё... Сейчас мне тяжелее, потому что я старуха уже. А в то время... Ну, поел брюквы – да и ладно. И не голодный. А здесь мы то же самое, так питались в то время. А там всё-таки брюква, и утром, и вечером брюква есть. Сегодня брюква, а на завтра кольраби. Напекут, наварят супу с ними. И вкусно.

– **А я хочу вернуться к тому моменту, когда вас забрали. Вас солдаты сразу на вокзал повели, посадили в вагон или вы ещё сидели на бирже?**

– Нет. Ни на какой бирже мы не сидели. Нас – прямо сразу в вагоны. Ну, прямо такие, как уголь там возят. Только закрытые вагоны, не пассажирские, конечно. Сразу под замок.

– **А по дороге вас кормили?**

– Я вот не помню, чтоб кормили. Но во всяком случае я хорошо знаю, что бить не били, ругать не ругали. Закрыли под замок.

– **А в вагоне вас много было?**

– Ну, вагон, конечно, битком набитый.

– **Нормально можно было сесть?**

– Ну, так сидели, как селёdochка, друг возле дружки.

– **А как вы пережили тот момент, что вас забрали?**

– И кричали все, и плакали, и родители все прибежали на вокзал, и просились... Нет!

– **А родители как ваши узнали?**

¹ Mädchen! (нім.) – Дівчино!

– Нету меня час, нету два, допустим. Что-то в это время я должна наменять и принести, а меня нету. Куда идут? Все идут на вокзал узнать. И приходят, а уже дети все в вагонах.

– **Так вас с Центрального вокзала или на Борщаговке с вокзала?**

– Не с Центрального. На Борщаговке. И тогда родители – хоть кричите, хоть не кричите. А вот я хорошо знаю, что женщина одна, лет 40, а у неё девочки лет 13, и её вместе забрали, когда она начала кричать. «А, ты кричишь ещё?!» И тоже боялись родители, чтоб ещё вместе с детьми не забрали. Но они делили как-то, по-видимому. Кто знает, что одни попали в Германию, а часть попала в Австрию почему-то. Как уже они делили? Бог их знает. Со мной же была девчонка, сейчас она живёт на Печерске¹, она чуть-чуть старше меня. В одно время нас забирали. Я попала в Австрию, а она попала в Германию, к бауэру. Работала у хозяина. Хотя, конечно, тяжело, но зато она никогда не была голодная. Но она – малограмотная. Если б я так, то я там бы и осталась. Их освободили американцы, а нас – наши доблестные воины... Мы вместе с ней попали в один вагон. Наверное, распределяли где-то. Потому, что она попала в Германию, а я попала в Австрию. Я тогда не знала, куда её забрали, а она не знала, куда меня забрали.

– **То есть вы не помните тот момент, когда вас выбирали на фабрику или что-то такое?**

– Нет. Когда нас привезли в Вену, я уже знала, что это мы уже в Австрии. А на каком рассыльном пункте распределяли... «Вон! Швайне! Швайне!»².

– **Вас сразу после распределения привезли в лагерь? Там уже были люди?**

– Нет, пустой лагерь был. Лагерь большущий, не одна тысяча была людей. Очень большой лагерь был, но поделённый. Мы – «руссиш-швайне»³, а там уже поляки и все остальные – они там отдельно жили.

– **У них был отдельный лагерь?**

– Нет.

– **Или просто территория разделена?**

– Территория разделена на несколько лагерей.

– **Какой у вас был барак?**

– Номер?

– **А вы даже номер помните?**

– Я помню 21-й номер, как сегодня. У нас первый барак был, а за баракom шёл сразу умывальник (в длину, как барак), а потом дальше – мужские бараки, бараки и бараки (наши, «руссиш»), а потом столовая уже. Но женщины раньше обедают, а потом мужчины.

¹ Печерськ – історична місцевість у центрі м. Київ.

² Schweine (нім.) – свині.

³ Russische Schweine (нім.) – російські свині.

– **А женщины и мужчины были разделены на территории лагеря?**

– Нет.

– **То есть вы могли свободно ходить, общаться?**

– Мы свободно могли ходить только по территории завода, от зала, где выпускали порох, – отнести его во второе здание и поднять там на второй этаж. Вот это нам «свобода» была. А по лагерю чтобы вместе с мужчинами ходить... Аж только в 1944 г. разрешили всё-таки. Хотя мы, «руссиши», и были «швайнэ», но были честные, и уже нам она... У нас была фрау¹ – начальник лагеря.

– **Как её звали, помните?**

– Я не помню... Я помню, со мной работала фрау Мария и Франц...

– **Получается, что по лагерю вы не могли как-нибудь собраться?**

– Не разрешали. Мы только могли помыться. У нас отдельно было... Вот так идет кран и умывальник. Металлическое всё это.

– **Это на улице находилось или в здании?**

– На улице.

– **А как там мыться, волосы мыть?**

– Очень просто: как хочешь, так и мойся.

– **Все ж смотрят.**

– Ну, женщины смотрят, а мужчины ж не смотрят – они дальше. Наш выход – сюда, а их выход – туда.

– **Загорожено баракom, получается?**

– Да.

– **21 барак – это только женских или общее количество?**

– Это одни женщины были.

– **21 барак одних женщин!**

– Да, да, да.

– **А сколько в бараке человек?**

– Барак разделён на несколько комнат. И вот в каждой комнате по 10 человек. 10 – на первом этаже и 10 – на втором.

– **А сколько таких комнат, не помните?**

– Я уже не помню... Там, наверное, тысяч пять работало людей. Не меньше.

– **А где были туалеты? В бараке или на улице?**

– На улице. Женщины – отдельно, мужчины – отдельно. Вот это у них, это культурно было.

¹ Frau (нім.) – пані.

– **А в комнате вы могли что-то там приукрасить?**

– Ну, если кто хочет. Стояла тумбочка у нас, и зеркало было, и расчёски ж были. Как девочки.

– **А отапливали чем?**

– Нет, там не отапливают.

– **А кушали вы в столовой?**

– Да.

– **Что утром вам давали?**

– Утром давали кольраби, могут потушить, чтоб густое, как каша, а вечером брюкву сварят, что-то, муки какой-нибудь. У них мука из каштанов. Хлеб они пекут из каштанов. Специально выращивают деревья каштановые, и заправляют этим всем.

– **А обед?**

– Вы что? На обед нам ничего не давали. Без обеда, конечно.

– **А пить вам что-то давали?**

– Пить давали. Из крана попей себе. Пей, сколько хочешь. Чая не было, конечно. Два раза на день кормили. Зато в воскресенье кормили три раза – это уже считалось как праздник.

– **И тоже брюкву?**

– Ну, безусловно. Я помню один-единственный раз, когда нас забрали в город и дали фасолевый суп. Мы все кричали: «Боже! Как вкусно!».

– **На экскурсию взяли?**

– Возили на экскурсию в Вену. Я хорошо видела Пратер¹ – это как у нас, где всевозможные качели и игры. В Вене видела церковь нашу. Красивая. И по Вене нас водили. Там недалеко от Вены и Баден².

– **А сколько человек взяли на эту экскурсию?**

– Ну, наверное, человек 50, не больше.

– **А как вы попали в эту группу?**

– Кто хорошо работает, того могут и отправить куда-нибудь: к бауэру или на экскурсию. Вот единственный раз я была в Вене.

– **А в чём вы были одеты?**

¹ Пратер (лат. pratum – луг) – громадський парк у м. Відень між р. Дунай і Дунайським каналом, що простягається на 5 км уздовж берега. Велику частину займає «Зелений Пратер» (Grüner Prater), де містяться головна алея, територія Віденського міжнародного ярмарку, іподром, стадіон, велодром, спортивні майданчики. У Пратері є «Вурстельпратер» (Wurstelprater) – парк атракціонів, гігантське 60-метрове колесо огляду, найвища у світі ланцюгова карусель Prater Tower, прокладено мініатюрну залізницю.

² Баден (нім. Baden bei Wien – Баден біля Відня) – місто за 26 км на південь від австрійської столиці, м. Відень, окружний центр у землі Нижня Австрія, бальнеотерапевтичний курорт.

– Как сейчас помню, мне Мария дала юбку чёрненькую и темно-синюю блузку. И туфли Мария мне дала. Она всё время меня одевала, мечтала, что я останусь там. У неё детей не было.

– **Она старше вас была?**

– Ну, женщина уже была лет, наверное, 45. Очень добрая была. Очень даже хорошая. И Франц был хороший... Вот такой стол. Я – с этой стороны вместе с Марией, а Нина с Францем – с той стороны, быстро режем.

– **А что вы режете?**

– Порох. Порох.

– **Машинкой?**

– Нет, руками. Раз, раз, раз! Точно, как длина и толщина стержня карандаша. Нарезали, укладывали в ящики и грузили на машины. А машины уже отправляют на фронт. Мария и Франц нас всегда подкармливали. Уже она принесёт кусочек хлеба такой величины и поделит пополам.

– **А Франц ухаживал за Ниной?**

– Франц был пожилой мужчина. Но такой добрый всегда был. Всегда жалел.

– **Все, кто работал на этом заводе, все жили в этом лагере?..**

– Конечно. Завод очень большой. Причём завод работал не в одну смену, а на три смены. Мы выпускали порох для зениток.

– **Это вам кто-то сказал?**

– Я знала хорошо, что это для зениток. Франц и Мария разговаривали потихонечку, что это для зениток.

– **А ваш рабочий день в какую смену был? Или менялись?**

– Менялись: первая, вторая и третья смена. Все три смены работали. И тогда уже, когда ящики все полные, – на машину. Машину запечатали, проверили, брезентом накрыли, закрыли на замок и отправляют. Наверное ж, на фронт. Куда же больше?..

– **Вот вы говорите, что строго было запрещено общаться даже со своими оstarбайтерами...**

– Да.

– **А как вы могли общаться с другими принудительными рабочими?**

– А вот смотрите. С нашего цеха мы идем в другой цех, чтоб взять пороховую массу. Идет лист такой, тоненький, в такой круглой биксе. Биксу они нам выносят или несут аж до нашего цеха. Мы так общались с Эмилем там. На работе общались. А потом он пошёл уже к начальнику лагеря, попросил, и тогда мы уже встречались.

– **Это в 1944 г.?**

– Да, уже разрешили ему, чтоб он приходил ко мне. Мы выходили к нашему парадному (там крылечко), и там уже могли поговорить.

– **А на каком языке вы общались?**

– На немецком.

– **Значит, вы с Эмилом познакомились в цеху, когда он вам передавал эти биксы?**

– Да. Он таскал вместо меня. Мне надо нести, а он принесёт, на второй этаж занесёт и бегом бежит к себе. Ребята друг другу помогали там, общались как-то там, на немецком. Но я уже хорошо говорила и на французском языке.

– **К 1945 г.?**

– Да. Я старалась.

– **Это вы в каком году познакомились? В 1943 г.?**

– В 1943 г. Да, два года.

– **Получается, что целый год вы общались только на работе?**

– Да, почти что целый год. Идти с работы могли вместе.

– **А вас уже не под конвоем водили?**

– Нет, под конвоем. Безусловно. На работу – под конвоем, и с работы – под конвоем.

– **А французы ж могли свободно ходить?**

– Ну, всё равно. Откуда немец знает, что ты француз. Все в одинаковых спецовках.

– **А разве у вас не было «ОСт» на груди?**

– Да у всех же есть. И у нас, и у них. И номер есть – «21», пришитый. Это знали, что это с «21-го» идёт. И все же одеты одинаково, спецовки. А то даже так ходили... Девчата, которые на кухне там (много ж и на кухне работало)... Я точно знаю, что был свой огород, и малолетки были, и пожилые были, и они работали на этих огородах. Так они вообще в халатах ходили. Они им выдавали халаты. А те, которые на заводах, ходили в брюках и куртках.

– **А какого цвета?**

– Тёмно-синие костюмы были. И на нём пришито «21», такое кругленькое.

– **До 1945 г. под охраной ходили?**

– До 1945 г., до 2 мая. Вооруженная охрана и собака. У каждого солдата и собака ещё.

– **А не было такого, что вы могли выйти из лагеря и в город пойти?**

– Нет. Без охраны мы не ходили никуда. Даже фотографироваться.

– **Вот я хотела спросить, как вы сделали фотографии?**

– Она (начальник лагеря) организовала всех. И все в один день ходили фотографироваться с охраной. В один день – кто хотел.

– **Это в Блюмау было?**

– Да. Это всё в Блюмау происходило. Нигде больше. Город такой небольшой, но мы даже по городу не ходили, нам не разрешали, мы не видели его. Мы пришли колонной к фотографу. Видимо, она оплатила за нас всё, потому что у нас денег не было.

– **А вам не платили денег?**

– Нам? Да кто там платил? Вы что! Нам никто не платил. Я сфотографировалась – и дальше стою, жду, пока все остальные... И потом обратно колонна идет в лагерь.

– **Ну, вы прямо, как в военных условиях общались.**

– Это военный завод, всё-таки, это ж очень опасно. Не только один Блюмау, вокруг всё могло... У нас же пороха сколько было. Это ж не просто там картофель и буряк.

– **А о чем вы говорили с Эмилем?**

– О любви.

– **Он вам о себе рассказывал?**

– Да. Он один сын у родителей. По его рассказам, родители его были зажиточные, а он был в армии и попал в плен. А я думаю, что их и наши тоже отправили на лесоразработку, как военнопленных.

– **Кто его знает.**

– Да, может быть и так. Где они делись? Во Франции нету, здесь – нету.

– **А вы знали его адрес французский?**

– Да. Я писала тогда, наверное, каждый день. Ходила на центральную почту. Ни ответа, ни привета. И главное, что письмо назад не возвращалось. Их, наверное, уничтожали.

– **А он откуда был?**

– Из Франции, за Парижем. Там на море у него своя яхта была.

– **А он рассказывал, что у него яхта есть?**

– Да. Всё рассказывал...

– **А кроме Эмиля? У вас были друзья?**

– В нашей комнате девочки, 10 человек. Мы все дружили между собой. Очень хорошие девчонки все были.

– **Откуда они были? Киевлянки?**

– Нет. Они, по-моему, были где-то из Сумской области, и в них или чашки, или тарелки... завод недалеко. Это я сейчас вспоминаю, но адресов никого из них у меня нет. Я уже теперь знаю, как адрес найти.

– **А они поддерживали ваше увлечение Эмилем?**

– Ну, конечно. Нина встречалась тоже, подруга моя. С таким же парнем, как и я, потому что из наших были все пожилые военнопленные. А это молодежь была – 1923, 1924 г. рождения. А одна наша девочка встречалась с поляком. Все приехали сюда не по своей воле.

– **А вы же могли по-польски говорить или нет?**

– Нет. Кое-какие слова я, конечно, знала – и всё. Я больше на немецком. Мы ж работали с ними, а у них же один язык, что у австрийцев, что у немцев. Так шпыхала по-немецки! И писала. И сейчас, вот я в «Жди меня» писала и на нашем, и на немецком.

– **А вы могли домой писать письма?**

– Не разрешали. Что вы! Мы не писали.

– **А с Эмилем записками переписывались?**

– Там не надо было писать, там говорить можно было.

– **Каждый день встречались?**

– Конечно. Особенно, вот зашли в комнату и песни пели даже.

– **О чём вы пели?**

– Ну, Шевченко все песни пели. Девчонки с Украины всегда пели. Рассказывали всегда стихотворения. А я была «кацапка».

– **Вы ж Терещенко.**

– Ну, да, Терещенко! Я и сейчас не умею на украинском языке говорить. А в то время и Бог велел. Читать – читаю, понимаю хорошо, а всё равно у меня не получается красиво, «щиро» на украинском, как говорят люди. А я страшно люблю... Очень много и Франко прочитала, и всю Лесю Украинку, а балакать ніяк не вмієм...

– **А когда Эмиль пошёл в 1944 г. к начальнице лагеря...**

– Он пошёл к начальнику лагеря и попросился, что мы хотим пожениться и уехать во Францию. Он мечтал, что я во Францию поеду.

– **Я думала, что вам разрешили вместе жить.**

– Не. Не.

– **Дали отдельную комнату...**

– Нет, жили мы всё равно отдельно.

– **Он – в своём лагере, а вы – в своём?**

– Да. Да. Да. Да. Хоть и встречались, и он мне помогал продуктами, и всё. А жить – отдельно жили.

– **А их лучше кормили?**

– Их лучше кормили. Просто, я так думаю, это чтоб разрешить такое, значит надо отдельно иметь комнаты. А у них лагерь настолько был забитый нашими, ну, всеми, не только, допустим, русскими, а всеми пленными, что, по-видимому, площади такой не было. Мы просились, что мы у Марии могли бы жить, но нам не разрешили. Побоялись, что мы можем, так сказать, ноги оставить им здесь, а сами чухнуть. Нам не разрешили. А мы могли б у Марии жить. Эмиль ходил смотреть к ней, и она согласная была, и приходил к начальнику

лагеря, что Мария даёт обязательство, что мы никуда не денемся, что мы будем работать честно, добросовестно, как и раньше работали. Начальник лагеря побоялась, она же тоже подконтрольная была...

– **А вы у Марии были в гостях?**

– Я – нет.

– **Она не могла вас даже пригласить?**

– Меня – нет, а Эмилия могла.

– **А к бауэру французы тоже ходили работать?**

– Нет. Только русские. Мы же работали и в воскресенье, а они в воскресенье отдыхают.

– **У вас не было выходного дня?**

– А мы не имели выходных. Русским не давали. Самое хуже, это, вот как сейчас, – Россия над нами. Вот так и нам было: «Руссиш – швайнэ»...

– **А бомбардировки были в Блюмау?**

– Завод не бомбили, тишина была и порядок. Может быть, Вену бомбили, а у нас не было.

– **А как вас освободили? Вы слышали, что армия приближается к Блюмау?**

– К Блюмау – мы не слышали... Значит, как-то вечером мы услышали: «Криг капут! Криг капут!»¹. Солдаты закричали и начали стрелять. А мы подумали, что это нас расстреливают. Всё сразу хап – и закрылись себе тихонечко. Боялись очень. Оказывается, они от радости! Тоже довольные были, что война закончилась. И второго числа, значит, наши тут же приехали, на машинах: «А ну, изменники Родины, вставайте!». Продукты сразу все забрали с кухни... Я запомнила один такой эпизод. Едем, значит, мы уже домой... За Вену заехали, и где-то и Будапешт проезжали. Такое небольшое селение, и наши солдаты наливают большущую такую, чугунную... Наливают холодной воды и засыпают туда вермишель. Ну, русские, они вермишели не видели никогда. А нам смеяться надо, а мы не имеем права смеяться с них. И вот они сварили эту большущую галушку, порезали, а мы просим: «Дайте ж и нам». Нам все, когда едешь Веной, все выносили продукты. А когда едешь селением, там по дороге бидоны с молоком. У нас так не поставят, а у них стоят бидоны с молоком. И хозяин, когда видит таких, как мы, говорит: «Берите да кушайте». А нас туда везли как военнопленных, и назад везли, как военнопленных.

– **А я хотела уточнить. Вот пришли 2 мая солдаты. На следующий день вас в машины посадили и повезли?**

– Второго нас освободили, и второго нас из Блюмау уже вывезли.

– **А ехали вы вместе с Эмилем в одной машине?**

– Я поехала с французами. Наши сзади нас ехали, попозже.

¹ Krieg kaput (нім.) – війні кінець.

- **А вы сели в машину, где были одни французы?**
- Да.
- **У вас с собой вещи какие-то были?**
- Юбка, блузка... Хорошо помню, что у меня было даже одеяло. Если где-то отдыхали, можно было лечь на чём-то. У Эмиля костюм был... У нас всё забрали наши вояки.
- **Когда у вас забрали?**
- Когда ехали по дороге. Почему я должна накрываться одеялом, а солдат без одеяла? Он подошёл и забрал.
- **А почему вас били?**
- Ну, потому, что так им хотелось. Или что-то мы сказали не то, что надо. Мы ж можем тоже... Немцам мы могли свободно говорить, потому что они не знали, о чём мы говорим. А если на меня говорят, что я такая-сякая, так я ему говорю: «Ты же освободитель! Почему ты говоришь, что я изменник Родины?! Я виновата, что там была?!». – «А ну, замолчи!». И матом!
- **И вас ударили?**
- Не, меня не били. Я и так была пухлая. Я приехала в Одессу, у меня вот такие ноги были пухлые.
- **Вы знали уже, что вы беременны?**
- Знала.
- **А на каком вы месяце были?**
- Ну, в июле я приехала, а в сентябре родила.
- **А у вас уже видно было?**
- Да.
- **И всё равно вас разделили.**
- А им всё равно, что ещё хуже.
- **А как же вы перенесли эту дорогу?**
- Как все.
- **До какого пункта вас довезли на машине?**
- До Румынии.
- **Вас довезли?**
- Нас до Румынии почти пешком догнали. С Румынии до Молдавии нас уже посадили на поезд. В Кишинёве уже посадили на «Кишинёв – Одесса».
- **Как же вы пешком? Из Венгрии до Румынии шли пешком?**
- От Вены до Румынии – дошли до Бухареста. Прошли Бухарест и пошли дальше...
- **А где ночевали?**
- Где придётся. Не в домах, конечно. Нет.

– **На улице?**

– На улице ночевали. Где придётся.

– **А по дороге вас кормили?**

– Ну, конечно, «кормили»...

– **А организовано не было?**

– Организовано не было.

– **И сухой паёк вам не давали?**

– Никто никакого пайка нам... Они сами голодные были. Наши – это ж не Америка освободила, которая консервы давала и всё на свете, когда ехали люди домой. Наши сами солдаты голодные были, не хуже, чем мы. Если они эту вермишель варили... И так же одетые были...

– **А вам объясняли, куда вас ведут?**

– Нам сказали, что везут нас в Одессу. Всё. Это мы знали точно. Из Одессы пароходом можно во Францию отправиться через Чёрное море. Может быть, мы так рассчитывали, что приезжаем в Одессу, а в Одессе сдают нас на пароход и отправляют во Францию.

– **Вы с Эмилем так решили?**

– Безусловно. Все французы так решили, что меня должны были забрать во Францию.

– **То есть вы не допускали мысли, что?..**

– Нет, я даже и не думала об этом, что вернусь на Родину. Я только мечтала, что я уеду за границу.

– **А о родителях вы как-то?..**

– Я думала, что если я уеду во Францию, то я всё потом смогу сделать. Уже война кончилась, свобода будет.

– **И что вы родителей заберёте...**

– Что я смогу забрать родителей, сестру к себе только. Но мы и просились остаться в Советском Союзе вместе с ним.

– **Это вы с кем разговаривали?**

– Когда мы приехали в Одессу, нас сразу встретило КГБ. В первую очередь. Вокзал, здесь аллея идёт, кусты. Вот они за кустами сидят с этой стороны, а мы – с той стороны. Начали допрашивать. Я хорошо говорила на французском, но всё равно ж, акцент другой совсем, видно, что я не француженка. Акцент совсем же другой...

– **И вас сразу «определили»?**

– Меня сразу «определили» – и в другую сторону. Мы просились очень даже. Все ребята приходили к начальнику КГБ, чтобы его сюда отправить на Украину вместе со мной, поскольку уже муж и жена, что мы ждём уже наследство... Или меня чтобы разрешили... Ни туда, ни сюда. Поэтому мы так и расстались.

- **Это вы во время допросов просили?**
– Да. Да. Да.
- **А жили вы в это время в каком-то лагере?**
– Нет. Мы жили в Одессе прямо на привокзальной площади. Вот кустарник, точно как сейчас, я была в 1980 г., тысячу раз ходила плакать туда... Мы – с одной стороны кустарника, а они – с другой стороны кустарника...
- **Когда вам сказали, что вы можете ехать домой?**
– 26-го числа мне сказали: «Домой!». Посадили на поезд меня, уже бесплатно, у меня денег не было, ничего, и отправили меня в Киев.
- **Вы приехали в Киев, куда вы попали?**
– К сестре.
- **Папы и мамы уже не было?**
– Не было. Отец, – наверное, потому что после Сибири у него сибирская язва на ноги, и на руки. Загноение такое. Не лечится. А мама – сердечница... А сестра работала на Смирнова-Ласточкина.
- **И жили вы в той же квартире?**
– Нет. Комнатку моей сестре дали, она ж одна осталась...
- **А где вы познакомились со своим вторым мужем?**
– Со вторым мужем я познакомилась в Киеве. Я уже была тогда десятником на стройке. Я уже занималась в институте. Уже нарядная девчонка была. Платье купила какое-то за 10 руб. себе на Евбазе.
- **Это какой год был?**
– 1950 г.
- **А ваш муж... как его звали?**
– Алексей Романович Грушко.
- **А он вашего года рождения?**
– Он 1926 г.
- **То есть он в войну не попал?**
– Он родился в Киеве и жил на Керосинной¹. В оккупации жил в Киеве, потом в армии служил.
- **Он долго за вами ухаживал?**
– Не, недолго. Ему тоже жить негде было. Мы познакомились, а у нас же комната была 18 м², где я, сестра и мой Виктор. И он к нам пришел...

¹ Нині – вул. Никифора Шолуденка в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від просп. Перемоги до вул. Коперника.

– **А сколько у вас общих детей с Алексеем Романовичем?**

– С Алексеем Романовичем у нас двое: дочка и сын. И ещё мой сын Виктор. Но он не считал, что это не его.

– **А вы скрывали на работе или в семье, что были в Германии?**

– Конечно! Господи, фактически никто из соседей и сотрудников не знал, что я была в Германии, до 2004 г. Я никогда в жизни не писала...

– **Не писали?**

– Боже избавь! «Где я была?» – «Дома».

– **А когда вы оформляли анкету в институт, вы не написали, что были в Германии?**

– Боже сохрани! Тогда, если б я написала в анкете, что я была в Германии, я в институт не смогла бы вступить. Тогда же мы были «изменниками Родины». Нас же не считали тогда за людей. А в институт поступить мне помогла Галина Бажан. Отличнейший человек. Николая Бажана родная сестра. Она преподавала «Здания и сооружения».

– **Что вы имеете ввиду «помогла»?**

– А вот как. Они, значит, жили в доме по Воровского, 43¹. И я там убирала у одной женщины, ходила подрабатывать и познакомилась с ней. Она тоже не знала, что я была в Германии.

– **То есть она вам помогла поступить в институт?..**

– Да. Ну, столько лет я ж не занималась нигде...

– **А в каком году вы поступили?**

– Я на вечернем училась, работала. Закончила в 1957 г.

– **А муж не хотел высшее образование получить?**

– Не схотел.

– **А вас поддерживал?**

– Очень даже. Он гордился, всегда говорил: «Вон Пантелеевна идёт».

– **А он знал, что вы были в Германии?**

– Не.

– **Тоже не знал, что вы были в Германии?!**

– Нет.

– **Даже когда стали выплачивать деньги, вы ему не сказали? А в каком году он умер?**

– В 1995 г.

– **А сын знал, кто у него отец? Виктор знал?**

– Конечно, Виктор знал. Как можно было не сказать?

¹ Нині – вул. Бульварно-Кудрявська в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від Львівської площі до пл. Перемоги та вул. Жиланської.

- **А когда он узнал?**
- Он узнал, когда ему уже лет 15 было. Во-первых, фотографию эту, с Эмилем, никто не видел до 2004 г., кроме моей сестры родной.
- **А где вы её прятали?**
- Ну, Господи! В любую книжку, вон положила – и знаю где.
- **А расскажите, как вы пытались через передачу разыскать Эмиля?**
- Через «Жди меня»¹? Первый раз я написала – ответа нету, второй раз написала – тоже ответа нету. Звоню. Значит, мне ответили, что письма ваши есть, мы ищем. Вот по сегодняшней день они ищут...
- **А как долго вы Эмиля ждали, надеялись, что он откликнется? До вашего второго замужества?**
- Я серьёзно ждала его всю свою жизнь... Я даже, бывали случаи такие, когда справляют мой день рождения и все наливают стопку за меня, а я за себя не пью, а пью за то, чтоб нам встретиться. Я всю жизнь его любила, вот и всё. Я была замужем, надо было выйти замуж, потому что у меня был сын на руках. Может быть, поэтому...

Фонди НМІУДСВ. – НДВ-200/1–3. Оригінал.

¹ «Жди меня» – телепрограма, соціальний проєкт із пошуку людей. Виходить на російському телебаченні від 1998 р.

СПОГАДИ ВАЛЕРІЇ КОМЕНДАНТОВОЇ (ВІТВИЦЬКОЇ)

1989–1997 рр.

27.XII.1989 г. Вместо предисловия.

Кажется, сегодня настал мой день, вернее ночь, когда я взяла наконец-то серую помятую тетрадь в клеточку и начала писать. Ночью всё кажется не так, как днём, мысли острее, образы ярче, воспоминания чётче, а днём всё гораздо прозаичнее. Желание написать о пережитом, о детстве, юности, о войне преследует меня всю жизнь, вернее лет с 17–18, после возвращения из Германии, хотя, пожалуй, и раньше, во время оккупации, был у меня дневник, общая помятая тетрадь, которую я завела после смерти бабушки. Страшная то была тетрадь. Там я писала о голоде, о страхе, проклинала Сталина и Гитлера, войну и прятала его в нише за печкой, куда только я одна и могла залезть. Там он и остался.

Я вспоминаю 1945 год, когда я вернулась из Германии, и потом 1947 год, когда мы уехали из Киева, и особенно там, в Белой Берёзке¹, меня всё время преследовала мысль о том, что

¹ Біла Березка (рос. Белая Берёзка) – селище міського типу в Трубчевському районі, Брянська область, Росія, на р. Десна, за 2 км від кордону з Україною.

нужно написать о пережитом, потом казалось, что не так уж это всё важно, ведь были люди, которым и больше меня досталось, да и сумею ли я...

С тех пор прошло много лет, а мысли об этом не уходят, а времени остаётся всё меньше, и не хочется, чтобы всё это ушло вместе со мной, хочется, чтобы дочь прочла всё это, может быть, тогда, когда меня уже не будет, а может, и раньше. Нашей молодёжи трудно понять нас, стариков, почему мы носимся со своими воспоминаниями. У меня было желание рассказать о своём детстве, юности, о войне, я пробовала это сделать, но вдруг чувствовала, что меня слушают из вежливости или «просто им не интересно» и даже совсем не потому, что я не умею рассказывать. Как раз наоборот.

С чего начать? Пожалуй, лучше всего с того времени, как я себя помню. Было мне тогда лет пять. Отец с матерью уже разошлись и нас поделили: я, как старшая, досталась отцу, а Эля, совсем маленькая, ей был всего год, – матери.

И вот мы живём в Киеве на улице Миллионной¹, 20, в старом флигеле, живём втроём: отец, бабушка и я. Дом стоял в саду, сад был густой и старый. Дом тоже был старый и длинный, и в нём было много жильцов.

Жильцы ходили через тёмную коммунальную кухню, куда выходили двери из комнат. В каждой комнате жила семья. Для того, чтобы попасть к нам, нужно было пройти через всю кухню, и в торце была наша дверь. У нас было 2 комнаты, правда, одна из комнат, в которой жили мы с отцом, была проходной, через неё ходил наш сосед-художник и бабушка в свою крошечную комнатку, в которой только и помещалась бабушкина кровать, маленький шкаф и стул у окна, окно выходило во двор, и к бабушке в комнату я обычно лезла через окно. В нашей с отцом комнате было большое окно, возле которого стоял письменный стол, а по обе стороны стола под стенами стояли наши 2 железные кровати, посередине комнаты был круглый стол, возле другой стены, противоположной от окна, – старый буфет, в котором внизу хранилось варенье, рядом с буфетом стоял большой сундук, закрытый стареньким длинным полосатым ковром. Ковёр был такой длинный, что закрывал дверь, которая вела к соседям, сундук, и доставал до пола. Я сначала спала на сундуке, а потом, когда подросла, мне поставили железную кровать, а на сундуке спал рыжий кот Васька, которому было столько же лет, сколько и мне. Была в нашей комнате ещё и этажерка с книгами, и венгерские стулья с гнутыми стенками и соломенными сидениями, которые порвались, и отец забивал их фанерными кругами. На письменном столе лежала чертёжная доска, на которой отец мастерил, а возле кровати отца стояла тумбочка. На тумбочке стоял радиоприёмник. В комнате Алексея Ивановича, художника, нашего соседа, стояла железная кровать с продавленной сеткой, старым матрасом, покрытым байковым одеялом неопределённого цвета,

¹ Нині – вул. Панаса Мирного в Печерському районі м. Київ.

небольшой стол, вечно заваленный бумагами, красками, кистями, и стул с примусом и грязной кастрюлей, в которой Алексей Иванович готовил сразу 2 блюда – суп и кашу: в кастрюлю с водой и картофелем опускался мешок с крупой, который потом вынимался, когда крупа была готова, – таким образом в кастрюле был суп, а в мешочке – каша.

На нижней перекладине стула сохли носки.

В комнате было много подрамников и холстов, и портреты Жданова¹. Почему-то ему удавался только Жданов, которого ему разрешали писать, правда, мне запомнились его пейзажи. Они были хорошие.

Из других соседей хорошо помню семью Фомы Васильевича Грищенко, папиного друга и нашего школьного завуча, его жену Лидию Ефремовну и их сына Витю, он был моложе меня на год. Правда, они поселились у нас в доме позже, когда построили школу. Из общего пышного коридора, куда выходили двери всех соседей, была сделана кухня. У стены, где не было дверей, была большая плита, а возле каждой двери – табуретки с примусом.

В кухню выходили двери ещё 2-х семей. Одна из них, семья старой учительницы Гражданской Марии Иосифовны, сыграла в моей дальнейшей судьбе большую роль. В семье Марии Иосифовны было две сестры – и обе Марии, Мария Иосифовна-старшая, замечательная учительница математики, она работала у нас в школе, и Масичка, Мария Иосифовна-младшая, медсестра, 2 невестки, свояченица, племянник. Самая старшая свояченица, Полина Григорьевна, вела домашнее хозяйство, Лидия Леонидовна – жена репрессированного сына Марии Иосифовны, затем Зинаида Ивановна с дочерью Леной, которые в самом начале войны приехали из Каменец-Подольска, и племянник Любомир Копр'яткевич. Он был взрослым, где-то преподавал литературу и играл немного на сцене. Вся эта большая семья размещалась в двух небольших комнатах.

Была ещё одна семья, которую я не помню. Их дверь тоже выходила в нашу кухню.

А с другой стороны дома жила семья Малезиков. С их сыном Володей мы играли в детстве. Отец Володи был архитектором, мать – учительница, математик. Мы с Володей часто переговаривались через замочную скважину в двери, которая выходила в нашу комнату и была завешена ковром.

Раньше весь наш густонаселённый флигель принадлежал одной семье. Году в 1935 часть сада вырубил и построил школу. Школа была четырёхэтажная, внутри очень красиво отделанная и считалась показательной в Киеве.

¹ Андрій Жданов (1896–1948 рр.) – радянський державний та партійний діяч. Ініціатор ідеологічної кампанії проти діячів науки та культури, що отримала назву «ждановщина». Член ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК ВКП(б), секретар ЦК ВКП(б), депутат Верховної ради СРСР. Брав участь в організації репресій. У роки Великого терору особисто візував розстрільні списки.

От окна нашей комнаты до входа в школу было метров 5, не больше. Мои двоюродные дядюшки Богдан и Олег пошли в нашу 109 школу, Олег был старше меня на 10 месяцев, и его взяли в 1-й класс, а Богдан – на 5 лет.

Мне не было 8 лет, и меня не брали в школу, поэтому каждое утро, когда Лесик с Богданом шли в школу, я сидела на письменном столе перед окном и ревела, глядя на них. Уж очень мне хотелось в школу. Во втором полугодии Фома Васильевич сжалился надо мной и пообещал взять меня в 1 класс, если я буду уметь читать и писать по-украински. Школа была украинской. Отец с бабушкой взялись за меня, и примерно через месяц я уже читала по-украински. Дело в том, что по-русски я читала лет с пяти.

В 1937 году арестовали дедушку Васю, Василия Юрьевича, мужа бабушкиной сестры. Он был дирижёром. Дома говорили, что якобы его хор исполнил песню про Якира¹ и после этого его арестовали. Арестовали без права переписки со ссылкой на 10 лет.

Теперь-то мы знаем, что значит без права переписки на 10 лет.

Через несколько месяцев забрали и бабушку Лену. Её сослали в Казахстан. О бабушке Лене говорили, что она сказала кому-то, что своих детей и Сталину не доверит. Бабушку Лену забрали, у ребят конфисковали часть вещей, выселили их из квартиры на Рыбальской улице², где они жили в одноэтажном каменном доме. Переселили в одну небольшую комнату на ул. Шота Руставели³. Из многочисленных друзей семьи Поповских осталось сразу мало: сестра Василия Юрьевича Ника, мой отец с бабушкой и тётя Мотя, няня.

Юра, старший, пришёл к отцу и сказал, что будет бросать институт (он учился тогда на 2-м курсе строительного ин-та), пойдёт работать, потому что нужно кормить братьев.

Помню, отец возмутился и сказал, что вместе будем поднимать ребят.

Вскоре Богдан и Лесик после школы стали приходиться к нам обедать.

Жить стало труднее, а через некоторое время отец ушёл с работы из политехнического ин-та, потому что там начались аресты.

Месяцев 8 отец был без работы, чинил приборы, паял, починял, что-то изобретал – жили мы очень скудно, на случайные заработки отца. Но это спасало его от ареста.

А с нового учебного года отец устроился преподавателем физики сначала в школу пожарных старшин, а позднее в нашу, 109 школу. Это уже было перед самой войной. Для меня настали трудные дни. Физику я учила дома больше других предметов, а на уроке отец

¹ Йона Якiр (1896–1937 рр.) – радянський військовий діяч, учасник установа радянської влади в Україні. Після перемоги більшовиків – командувач Українського військового округу, від 1935 р. – Київського військового округу. У 1937 р., після призначення командувачем Ленінградського військового округу, заарештований і розстріляний.

² Нині – вулиця в Печерському районі м. Київ.

³ Нині – вулиця в Печерському районі м. Київ.

меня спрашивал до тех пор, пока ребята не начинали кричать «годі». Бабушка, буся, Мария Викентьевна, – самый близкий и дорогой для меня человек. Бабушка работала бухгалтером, хлопотала по дому, безумно любила нас с отцом. В 1935 бабушка заболела гриппом, грипп не вылечила, ходила с температурой и однажды в гололёд поскользнулась, переходя через железную дорогу, ушиблась позвоночником о рельсу, и после этого у неё развился туберкулёз позвоночника.

Два года бабушка не вставала с постели. Несмотря на это, делала всё полужёла в постели. Я приносила ей табуретку, на табуретку ставила таз, и бабушка стирала нам рубахи. Она себе не представляла, как папа пойдёт на урок в несвежей рубашке. Летом мы уезжали отдыхать в село Большую Дымерку¹, а потом в Зазимье². Помню, как 2 лета подряд бабушку выносили на солнце вместе с раскладушкой, и она лежала целыми днями на животе, подставив солнцу спину и прикрыв голову. Сердце у неё было здоровое, и солнце ей помогло. После второго лета бабушка встала и стала потихоньку ходить по комнате. Стоять ей было трудно, потому она всё делала, опираясь на локти. На локтях у неё образовались большие мозоли.

Бабушка была маленькой, очень худой и сгорбленной, но чрезвычайно волевой и, никогда не жалуясь на своё здоровье, старалась сделать все домашние дела. Я помогала ей во всём: в 7 лет ходила на базар, убирала в квартире. До ареста нам во многом помогала бабушка Лена. Она почти каждый день прибегала к нам.

Мама. Мать приезжала к нам под выходной или в выходной. Мама всегда была очень красивой и нарядной, играла с нами в прятки, или забирала меня к себе, предварительно оттерев одеколоном мои грязные уши и шею, и мы все шли в театр или в кино. Однажды мама устроила меня даже в балетную студию, где училась Эля. Правда, мои занятия в балете приходилось скрывать от отца, потому что отец не хотел, чтобы я дрыгала ногами. Поэтому мне эта двойная жизнь скоро надоела, и я от неё отказалась.

Дома я получала чисто мужское воспитание: ездила на велосипеде, лазила по крышам, дралась с мальчишками и помогала отцу мастерить интересные игрушки, рано научилась паять, красить.

С отцом мы много путешествовали, разумеется, в пределах окрестностей Киева. Помню, когда мне было лет 11, мы проехали 37 км на велосипедах. День был жаркий. Очень хотелось пить, но, когда мы приехали в Киев и подъехали к ларьку с газированной водой, отец разрешил мне выпить только стакан воды.

Когда мне было лет 10, отец смастерил настоящий пароход с паровой машиной, клёпаным котлом и спиртовкой вместо топки.

¹ Нині – селище міського типу в Броварському районі, Київська область.

² Нині – село в Броварському районі, Київська область.

Пароход был винтовой. На белой палубе на шпангоутах висели шлюпки, вырезанные и сосновой коры, был настоящий капитанский мостик. В спиртовку наливали денатурат, в котёл набирали воду, спиртовку зажигали, вставляли под котёл, и машина начинала работать, винт – вращаться, из трубы появлялся дымок, и пароход плыл.

Сначала мы опробовали пароход в нашем фонтане у школы. У нас был довольно большой фонтан, в котором, мы, ребята, купались в жаркие летние дни, предварительно вымыв его.

А тут настоящий пароход. Руль повернули так, чтобы пароход двигался по кругу, и он кряхтел, пока хватало денатурата в спиртовке.

Ребята со всего двора сбежались к фонтану, пришли и взрослые, а один предприимчивый еврей со станции техников даже сделал снимки.

Этот пароход мы возили с собой в село, когда ездили отдыхать. Там была небольшая речушка с лягушками и пьядками. Речушка протекала рядом с домом, где мы жили. И вот по этой речушке и плавал наш пароход, вызывая море восторга у деревенской детворы. Пароход плыл до тех пор, пока хватало горючего или пока на винт не наматывались водоросли. В последнее, перед самой войной, лето мы с отцом надумали строить электрическую яхту. Яхта должна была работать от аккумуляторов, вращая винт при помощи электромотора.

Уже всё было почти готово. Красивая белая яхта стояла на чертёжной доске на письменном столе, но для её завершения не хватало какой-то детали.

В воскресенье, 22 июня 1941 года, мы собирались на толчок за недостающей деталью. Воскресное утро было солнечным, небо голубое, редко по нему плыли небольшие облака. И вдруг – стрельба. В чистом небе видны белые разрывы, где-то недалеко гудел самолёт. Все с недоумением смотрели на небо. Взрослые не могли никак понять, что это за маневры под Киевом. А потом начали падать обломки. Мы бегали по двору и на асфальте собирали ещё тёплые, острые осколки¹.

Часов в 2 прошёл слух, что началась война, потом услышали по радио выступление Молотова. Так кончилась мирная жизнь, кончилось детство, все стали грустными и серьёзными.

В тот же день к вечеру во дворе мужчины стали строить траншеи, куда можно было бы спрятаться от бомбёжек.

¹ Вранці 22 червня літаки 4-го повітряного флоту Люфтваффе завдали бомбового удару по м. Київ. Зведення штабу ППО м. Київ про нальоти ворожої авіації 22 та вранці 23 червня 1941 р. містять такі відомості: «22.06.1941 р. відбулося 5 авіанальотів на Київ (о 6:50; 9:50; 13:12; 19:46; 21:55). Зранку 23.06. ще 3 (о 7:05; 8:14; 10:35). Було скинуто 20 фугасних та запалювальних авіабомб вагою 50–250 кг; на аеродромі згорів ангар; на станції Пост-Волинський – зруйновані 2 залізничні колії та прожекторна щогла. Пошкоджено 2 високовольтні проводи, обірвана повітряна мережа; Сталінка, Чоколівка – зруйнований водогін; постраждалих – 55 осіб, із них поранено – 39, убито – 16».

22 июня 1941 г. на другом конце города, на ул. Энгельса¹ в доме № 14, кв. 22, где жил мой дед, отец матери, Бакеркин Михаил Васильевич со своей женой Людмилой Александровной, происходили другие события. В этот воскресный день, когда на улицы Киева падали немецкие бомбы и сыпались осколки от зенитных снарядов, машина НКВД продолжала работать. Дед и его жена были арестованы. Мать узнала о его аресте перед отъездом в эвакуацию, позвонив ему на работу.

На её звонок ей ответили, что дед арестован, и ничего больше. Говорить об этом люди боялись. У деда была другая семья. После того, как мать вышла замуж, дед расстался с бабушкой Марией Фроловной и женился на Людмиле Александровне, которая была моложе его на 14 лет и работала секретарём у него. У них была дочь Валя. Мать изрядно возила нас с Элей к деду. Валя потом умерла.

И вот, спустя 49 лет после моих длительных поисков, я получила ответ из Комитета госбезопасности УССР за № К-4 от 21 декабря 1990 г.

Привожу это письмо дословно:

«Уважаемая Валерия Николаевна! Ваше письмо, направленное в Киевское городское отделение “Мемориал”, нами получено и внимательно рассмотрено.

Сообщаем, что согласно имеющимся архивным материалам ваш дед Бакеркин Михаил Васильевич, 1882 года рождения, уроженец г. Фатеж Курской области, русский, образование высшее, беспартийный, до ареста работал в должности старшего агронома Наркомзема УССР, проживал по адресу: г. Киев, ул. Энгельса, дом 14, кв. 22.

По этим же материалам проходит и его жена Бакеркина Людмила Александровна, 1896 г. рождения, уроженка г. Бердичева Винницкой области², украинка, образование среднее, беспартийная, домохозяйка.

Супруги Бакеркины были арестованы 22 июня 1941 года по обвинению в проведении антисоветской агитации. Следствие по их делу, в связи с военным положением, проводилось в г. Новосибирске. Ваш дед Бакеркин М.В., находясь в тюремной больнице, умер от крупозной пневмонии 8 июля 1942 года, дело на него было прекращено.

21 апреля 1943 года особым совещанием при НКВД СССР по делу его жены было принято решение зачесть в наказание срок её предварительного заключения и из-под стражи освободить.

¹ Нині – вул. Лютеранська в Печерському районі м. Київ.

² Нині – місто в Житомирській області.

Во время принятия этого решения она находилась в Сиблаге НКВД в г. Мариинске, об освобождении ей было объявлено 24 мая 1943 года. Сведений о её последующей судьбе в материалах дела не имеется.

В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года Бакеркина Л.А. 10 октября 1990 года реабилитирована.

Зам. начальника подразделения Н.М. Пшенников».

Вот и ещё две погубленные жизни. Соседи рассказали матери уже после войны, что дед сказал о немцах, что это культурная нация. Этого было достаточно, чтобы попасть в ГУЛАГ. Донёс на него дворник. А Людмила умерла в Сибири. Понадобилось 49 лет, чтобы узнать правду о гибели близких нам людей.

Дня через два отцу пришла повестка на фронт.

Приехала вечером мама. Они долго беседовали. Мать хотела взять меня с собой в эвакуацию, но без бабушки. Я сказала, что бабушку ни за что не оставлю и никуда не поеду без неё. Мать уехала с Элей и с другой бабушкой, маминой мамой, Марией Фроловной. На семейном совете решено было нас с бабушкой отправить в село от бомбёжек. Отец проводил нас в село Зазимье, а сам ушёл на фронт.

У всех было такое чувство, что война – это ненадолго, ну, месяц-два повоюют, а там разберутся и всё кончится.

И вот мы с бабушкой в Зазимье. Живем у тётки Лисаветы. Она проводила своего Василя на фронт и осталась с восемнадцатилетней дочерью Галькой и тринадцатилетним сыном.

Бабушка шьёт сельским модницам спидници, и этим мы кормимся. Я хожу в поле, отыскиваю в поле невыкопанную картошку. Она уже подмёрзлая.

Что делается в Киеве – не знаем. Через село отступают войска. Однажды ночью проснулись от шума голосов и странного звона. Выглянула в окно, а из окна была видна хорошо освещённая луной дорога; по дороге понуро шли люди в кандалах. Такое представить себе в то время было трудно.

В ясную погоду из нашего двора в дымке немного были видны окраины Киева. После отступления наших войск всё затихло.

Однажды, ещё во время отступления, днём мальчик-пастушок принёс записку от отца. Оказывается, их часть остановилась километрах в 4-х в лесу. Я бросилась в лес и нашла отца. Он стал ещё худей, чем обычно, в линиялой гимнастёрке. Отец очень взволнован: как он оставит нас, таких беспомощных? Мы попрощались. Густой посадкой я пробралась назад в село. В лесу было много войск, техники, лошадей.

Несколько дней над Киевом стояло зарево и была слышна отдалённая стрельба. Потом стало тихо. В селе люди попрятались. Хата тётки Лисаветы стояла обособленно недалеко от леса и в отдалении от села.

Был уже сентябрь. На яблонях в саду созрели яблоки, а от дороги сад был отделён небольшим забором из жердей.

И вдруг мы увидели немцев. Двое немцев ехали на телеге с бочкой, в которую была запряжена одна лошадь. Нас с Галькой быстро отправили прятаться в конопля. Мы спрятались и сидели там довольно долго. Уже надоело, от запаха конопля болит голова, и всё тело зудит от колючих волосков растений. Пока мы там сидели, телега с бочкой остановилась, немцы перешли через забор в сад и стали рвать яблоки. Тётка Лисавета наблюдала за ними через окно и не могла выдержать, как грабят её урожай, выскочила из хаты и набросилась на немцев. Чего она только им ни желала: и чтобы их «дощ намочив», и «чтобы их батька чёрт взял». Немцы спокойно нарвали яблочек, перешли опять через забор, вылезли на телегу, двинулись дальше.

Прошло ещё с полчаса. На дороге появились мотоциклисты. Они быстро проехали мимо хаты и углубились в село. На другой день мы узнали, что кое-кто из селян встречал их с хлебом и солью на вышитых рушниках.

Через несколько дней немцев в селе стало больше. Зашли они к нам в хату. «Яйца, млеко, масло», – повторили они, зайдя в хату. Пошарили по полке, нашли глечик со сметаной, забрали с собой.

На скамье на рушнике лежала горка блинов, гречаников, которые тётка Лисавета как раз жарила. Один из немцев взял блин, надкусил и бросил на пол.

Потом они увидели бабушку, которая лежала за печкой. Бабушка, худая, изнемождённая, догадалась сказать им «тифус», после чего они очень быстро ушли из хаты. О первом визите в хату немцев рассказала мне бабушка, потому что мы с Галиной в это время сидели в конопля. Так началась для нас оккупация. Это забытое, со времён гражданской войны, слово стало часто появляться в разговоре. А жизнь продолжалась. Трудная, порой невыносимая, жизнь, когда не знаешь, что будет завтра и что ждёт каждого из нас, и тебя в частности.

Нужно было зарабатывать на жизнь, думать о том, как вернуться в Киев, как прокорчиться. Бабушка шила сільським дівчатам спідниці і фартухи. Слава богу, заказы были. Спідниці наминали чем-то русские сарафаны, с плотно облегающим лифом и очень рясной, с большим количеством сборок юбкой. Внизу, отступя см 20 от низа подола, шли мелкие складки – 4–5 рядов. На спідницю шло не менее 3–4 метров ткани. Под спідницю одевалась вышитая сорочка, которая выглядывала снизу на 3–4 см, и вышитыми были рукава. К этому наряду полагался фартух, тоже со складками, оборочками и лентами, настроенными между складочками. У бабушки такой наряд получался неплохо.

Благодаря этим спідницям мы заработали лук, немного муки, а картошку я добывала на заросшем бурьяном колхозном поле. Правда, был конец сентября, и картошка иногда бывала и подмороженной.

Зима приближалась неумолимо, и перед нами всё острее вставал вопрос о возвращении в Киев. Но куда возвращаться, цела ли наша квартира, живы ли соседи? Нужно было идти на разведку.

Бабушка очень боялась пускать меня одну в Киев. Не помню, каким образом нам с ней удалось уговорить ещё двух девчат, чуть постарше меня, пойти со мной в Киев. У них были свои дела в Киеве.

И вот ранним утром мы отправились в дорогу. День был похмурый. С утра навис густой туман, который потом перешёл в мелкий дождь.

Дорога сначала шла через молодой лес, потом молодой лес сменился старым, начинённым брошенной техникой, а потом дорога пошла по краю болота. Шли молча. Было страшно-вато. Я вспоминала совсем недавно встречу с отцом в этом лесу. Увижу ли я его ещё когда-нибудь? Когда вышли к болоту, в воздухе запахло сыростью, и девчата стали рассказывать мне легенду об этом болоте. О замке, который стоял на месте болота, о несчастной любви и злом волшебнике. Помню, что болото называлось Ковпыто. Дошли до Броваров, потом без особых приключений добрались до Дарницы¹, а там и до переправы через Днепр. Мост взорван, а рядом неподалеку немцы построили понтонный мост.

Возле моста сходилась много народа. Мост охраняют патрули. Мы простояли у моста часа полтора. Через мост гнали колонну пленных. Страшное это было зрелище. Наши солдаты, кто в шинели, а кто в одной гимнастерке, раненные идут, поддерживая друг друга, а по бокам колонны – немцы. Лица у пленных грязные, опухлые, кое-кто грызёт качан сырой капусты, кто сырую тыкву. Мы долго стояли неподалёку от этой колонны, а когда конвоир отворачивался, бросали им сухари и всё, что у нас было съестного.

Прогнали пленных. Думали, что за ними пустят нас, но не тут-то было. Новая колонна, на этот раз странная. Люди в одном нижнем белье, а по краям – немцы в серой форме с овчарками.

Подойти к ним близко нельзя. Собаки рычат, бросаются на людей. Немцы грозятся стрелять. Оказалось, что это эсесовцы гнали евреев, тоже пленных.

Пропустив пленных, начали пропускать пешеходов. Перешли через этот качающийся мост и мы. Пришли на нашу Миллионную, 20. Дом цел, школа тоже. По дороге на заборах висят объявления: «Всім жидам, взявши теплі і цінні речі з'явиться...» и т. д. Объявление уже посерело от дождя и пыли, видно, что висят они уже не один день. Соседи очень рады

¹ Дарница – лівобережна частина м. Київ.

нам. Мы тоже. Слава богу, все живы. Нас покормили. Сказали, что ждут нас с бабушкой домой. И мы засобирались обратно. Я не помню сейчас, как мы добрались до Броваров, как будто без особых приключений, но обратную дорогу вдоль болота и лесом я запомнила надолго. Когда показалось болото, стало уже сереть. Мелкий дождь не прекращался. Болото издавало квакающие звуки. Мы уже хорошо намокли и старались идти как можно быстрее. Шли молча. Каждая думала о своём и переживала увиденное. Впереди лес. Вошли в лес, стало ещё темнее. Ветки деревьев едва видны, о корни спотыкаемся, быстро идти нельзя, с тропинки свернуть опасно. С каждым шагом становится страшнее, стараемся не отставать друг от друга, а тёмный лес всё больше надвигается на нас. И вздрагиваем от хрустевшей под ногами ветки. Вдруг между деревьев что-то засерело, приобретаая очертания крестов, и одна из девчат не выдерживает: «Дівчата, та це ж могили».

Казалось, стало ещё страшнее, и чтобы избавиться от этого страха, мы побежали.

Бежали, спотыкаясь о корни, цепляясь за мокрые ветки, боясь потерять друг друга. Бежали до тех пор, пока хватило дыхания. Добежали так до конца старого леса. Сил больше нет. Остановились. Стало немного серее. Начинался молодняк, и ноги увязли в песке. Перешли на шаг. Опять идём молча – и вдруг слышим собачий лай, навстречу нам хуторские, наши знакомые собаки. Я не помню, как звали их, Шариками, Бобиками или как-то иначе, но собаки знали нас, а мы их.

Они бросились к нам, стали визжать, и кричать, и лизать нас, а мы их обнимать. Страх прошёл, и мы уже спокойно пошли к селу.

На следующий день мы с бабушкой стали искать подводу, чтобы доехать домой. Через несколько дней распрощались [с] тёткой Лисаветой, Галькой и Васильком и поехали в Киев.

На подводе – мешок картошки, пара венков лука, немного муки, – все наши запасы на зиму. Добрались до Киева. Соседи рады нам. Все живут коммуной, помогают друг другу как могут. Приятная новость: из плена вернулся наш сосед Фома Васильевич Грищенко. Он был в Дарницком лагере военнопленных¹, и у него, к счастью, сохранился киевский паспорт. Благодаря паспорту ему удалось вырваться из лагеря. Как ему это удалось – не знаю.

¹ Дарницький табір військовополонених (шталаг 339; 384) розміщувався в лісі на лівому березі р. Дніпро, поблизу залізничної ст. Дарниця (нині – Дарницький район, м. Київ), ліворуч дороги на м. Бориспіль (нині – вул. Бориспільська), в чотирьох будівлях колишнього військового складу. У вересні 1941 р. нацисти створили там табір для полонених солдатів та офіцерів Червоної армії. 4 жовтня 1941 р. з табору було звільнено 150 киян – полонених солдатів та цивільних. Через табір за час окупації (1941–1943 рр.) пройшло до 300 тис. осіб. Військовополонених групували за національною ознакою. Політпрацівників та євреїв розстрілювали. Харчі – баланду та хліб-сурогат (150–200 г) – видавали 1–2 рази на день. Із початком холодів силами полонених у колишніх складських приміщеннях було обладнано нари в 3–4 яруси, але більшість в'язнів спала на підлозі, в проходах. Приміщення не опалювалися навіть у сильні морози. Шлункові та інфекційні хвороби спричиняли масову смертність. У Дарницькому таборі, за різними оцінками, загинуло від 68 тис. до 75 тис. осіб.

Он еле дошёл из Дарницы домой. Пришёл опухший, завшивленный. Семья его эвакуировалась.

Соседи отмыли его, одежду сожгли и стали его все сообща выхаживать. Недели через 2 он немного поправился и стал всем нам помогать.

В школьном здании размещались немецкие части. Они периодически сменяли одна другую. Фому Васильевича назначили комендантом школьного здания. В его обязанности входило следить за порядком в здании после ухода одной и прихода туда другой немецкой части.

Порядка, конечно, в школе было немного. Парты немцы потягли, кабинеты разграбили. А после ухода немцев из школы мы с Фомой Васильевичем обходили всё здание и собирали всё, что могло нам пригодиться, в основном доски, палки, – всё, что можно было использовать как топливо. И вот однажды во время такого обхода я увидела на подоконнике в одном из классов кучку блестящих, похожих на металлические ручки, предметов. Я взяла их и стала рассматривать. К моему счастью, в этот момент в класс зашёл Фома Васильевич и, увидев у меня в руках эти «ручки», спокойно сказал: «Осторожно положи их на подоконник». Я положила. Тогда он объяснил мне, что это запалы от гранат.

До войны в нашем школьном дворе, оказывается, существовала артиль, в которой работало несколько человек. Делали там синьку и жидкое мыло. Фома Васильевич случайно обнаружил в сарае, где раньше располагалась эта артиль, бочку жидкого мыла и немного машинного масла.

Это мыло и машинное масло здорово нас выручало в ту зиму, 1941–42 года.

Мыло мы развешивали по 400 г, заворачивали в листы из школьных тетрадей, и я, взяв несколько таких свёртков, отправлялась на базар торговать.

Мыло было тёмно-коричневого цвета с довольно неприятным запахом, но хорошо мылилось, и его покупали. Покупатели долго его разглядывали, слюнили палец, пробовали его мылить и покупали. Конкурентов у меня не было.

Распродав мыло, я возвращалась с выручкой домой. Иногда замерзала так, что не могла сосчитать деньги, и дома бабушка оттирала мне руки. Выручкой делились с Фомой Васильевичем, а на вырученные деньги иногда можно было купить дома маленький кусочек сала и зажарить суп.

Машинное масло использовали для освещения. Оно неплохо горело в каганцах. Каганцы я довольно быстро научилась делать из консервных банок и бутылочек. Из консервной банки вырезались 2 пластинки. В одной пробивалось гвоздём отверстие, куда вставлялась трубочка, согнутая на гвозде из другой жестяной пластинки. Вставляя в трубочку фитиль, в бутылочку наливала масло – и каганец готов. Всех соседей обеспечивала каганцами. Приходилось также паять кастрюли. Хорошо, что дома было немного олова и травленной кислоты.

Питались мы очень скудно, в основном мороженой картошкой с луком, картошку тушили в глиняном горшочке в голландской печке. Слой картошки и слой лука, немного соли – и всё. Лук забивал запах мороженой картошки, и можно было есть. Правда, от такой еды крутилась голова и перед глазами часто мелькали зелёные круги.

Хлеб, 300 г, выдавали по карточкам. Хлеб состоял на 70 % из кукурузных качанов с небольшой примесью ячменной муки, а сверху он был горьким, и даже будучи голодным, его трудно было есть, сначала нужно было немного поджарить или подсушить, тогда он становился вкуснее.

Сложно было с топливом. Фома Васильевич нашёл во дворе какие-то толстые колоды, поколол их на более мелкие, а эти более мелкие я рубила сама.

Бывало, вытащу такую колоду во двор и начинаю по краям отщипывать щепки топором, а немцы, которые жили в школе, окружают меня и хохочут, видя, с каким трудом маленькая худая девчонка добывает эти щепки, но ни один не возьмёт топор и не поможет. В конце школьного двора, в сарае, жили военнопленные. Немцы использовали их на грязных и тяжёлых работах. Они голодали больше нас, и лица у них были набрякшими. Однажды они поймали во дворе собаку, дворняжку, и съели её. За это немцы расстреляли одного из пленных.

У Фомы Васильевича сохранилась наша школьная печать. Иногда он звал меня к себе, давал кусочек бумаги, ручку и диктовал справку, примерно такого содержания: «Справка выдана такому-то (фамилия, имя, отчество) в том, что он действительно проживает по ул. ... в доме № ...». Указывались улица и номер дома.

Подпись домоуправа. Ставили какую-нибудь подпись и печать. Печать Фома Васильевич слегка смазывал чернилами и проворачивал на справке таким образом, что было видно, что печать есть, но что на ней написано, разобрать нельзя. Для кого были эти справки, я догадывалась, но молчала и лишних вопросов не задавала.

Алексей Иванович, художник, от нас ушёл. Его, голодного и оборванного, подобрала какая-то вдова, которая торговала на базаре и жила неплохо. Через пару месяцев Алексей Иванович зашёл нас навестить, и мы его не узнали, такой он был откормленный и хорошо одетый.

В комнате Алексея Ивановича мы держали в ящиках уголь, там протекал потолок и было ужасно сыро и холодно. Рядом, за нашей дверью, поселились новые соседи в квартире Малезиков. У семьи Малезиков отец – на фронте, мать, выучив немецкий язык, уехала с немцами, а Володя ушёл в партизаны. А их квартиру занял наш бывший учитель русской литературы Владимир Владимирович с дочерью Ириной и пятилетним внуком Димкой. Мы подружились с ними.

Владимир Владимирович при немцах стал священником, и ему дали приход в Клавдиево¹.

Зима 1941–1942 года была очень трудной. Запасы жидкого мыла закончились, торговать стало нечем, и нужно было идти менять вещи, да и менять было почти нечего. Был бабушкин серебряный браслет, за который давали полпуда ржаной муки, но бабушка не отдавала его, просила пуд. Ей очень хотелось сохранить браслет для меня. Кое-как выкрутились, и браслет остался. Собрали кое-какие тряпки, и мы с Ириной и Димкой в середине мая отправились в Клавдиево. Владимир Владимирович приглашал нас туда уже давно. Ирина с Димкой должны были там остаться, а я, выменяв вещи на продукты, дня через 2–3 должна была вернуться обратно. Бабушку я оставляла на соседей. И вот мы туда едем втроём. Я взяла с собой свой подростковый велосипед. На него посадили Димку, повесили на руль вещи и отправились в путь. В первый же день без особых приключений добрались до Бучи. Там переночевали у знакомой женщины и утром пошли дальше. Запомнилась переправа через Ирпень. Старый мост был взорван, а новый, деревянный, только строился. Он был очень длинный, и перейти через него было очень трудно. Не было перил, а идти приходилось по узким доскам, положенным на брёвна. На плече у меня с одной стороны велосипед, другой рукой держу за руку Димку, Ирина держит за руку Димку и несёт мешок с вещами. Двигались очень медленно и осторожно. Там потихоньку перебрались на противоположный берег, перевели дух, прошли немного и присели отдохнуть и перекусить. Хозяйка, у которой мы ночевали в Буче, дала нам в дорогу бутылку кофе с козьим молоком. Когда мы стали его пить, оказалось, что на дне бутылки катаются какие-то шарики, – оказалось, что это козий помет. Кофе пришлось вылить, а так хотелось его выпить!

К вечеру пришли в Клавдиево. Владимир Владимирович очень обрадовался нам. Здесь я увидела Алексея, пленного, которого встречала раньше в нашем дворе и за которым после его побега охотились немцы.

Теперь я поняла, куда шли наши справки.

Алексея позже забрали в Германию, но уже не как военнопленного, а как рабочего.

Вещи я променяла, достала немного пшена, муки и даже бутылку молока и на следующее утро пораньше отправилась в обратный путь. Нужно было за день преодолеть 50 километров.

Правда, дорога была неплохая, можно было кое-где подъехать на велосипеде, кое-где пройти пешком.

День был солнечный, тёплый; майский лес наполнен запахом цветов и трав и щебетаньем птиц. Не верится, что где-то идёт война. В лесу – ни души. Иду по лесной тропинке, люблюсь лесом. Вдруг на тропинке, прямо посередине её, небольшая мина, продолговатая

¹ Клавдієво-Тарасове – селище міського типу в Бучанському районі, Київська область.

такая. Я осторожно обошла её стороной, а дальше стали появляться разбитые ящики от снарядов, покореженные остатки какой-то техники.

Мне стало страшно, и я прибавила шагу. Вышла из леса на шоссе. По шоссе снуют машины с плащами. На меня не очень обращают внимание: маленькая девчонка с велосипедом и с сеткой на руле.

Так к вечеру я добралась домой. Пришла – а дома горе. Бабушка без сознания.

Соседи накормили её жирным супом с немецкой кухни: кто-то из работавших там женщин принёс – и ей стало плохо. Вызвали врача. Врач сказал, что у неё туберкулёз перешёл на желудок, что туберкулёзом поражён весь организм. На какой-то момент она пришла в себя, увидела, что я сижу возле её постели, и тихо сказала: «На кого же я тебя оставляю?» – и снова впала в забытие. Так я просидела возле неё двое суток. Соседи приходили, ухаживали, приносили еду, уговаривали меня поспать, но я была ко всему безучастна.

На вторые сутки они меня всё-таки увели, и я заснула.

И вот мне приснился сон, что к нам в квартиру забрались воры, а я от них спряталась в нишу за печку, куда, кроме меня, никто не мог залезть.

Наутро, когда я проснулась, бабушка уже умерла. Было это 16 мая 1942 года. Соседи бегали, хлопотали с похоронами, а я была как во сне.

Наняли подводу, привезли гроб, попрощались с ней и повезли её на Байковое кладбище¹.

Похоронили бабушку на польском кладбище. До сих пор я не могу простить себе, что потеряла её могилу. Виною тому мои скитания по свету, но всё равно – это слабое оправдание. Итак, я осталась одна. Что со мной делать, думали все. Больше всех, по-моему, душа за меня болела у Марии Иосифовны-старшей, учительницы, потому что как-то раз я случайно слышала разговор между ней и Маничкой, Марией Иосифовной-младшей, которая выговаривала старшей: «До каких пор ты её будешь кормить? Самим есть нечего».

На следующий день после этого разговора я пошла искать работу. Устроилась довольно быстро на протезный завод на Подоле², ученицей в лозовый цех.

В цеху человек пятнадцать рабочих, два мастера высшего класса – муж и жена – и нас, таких, как я, человек 5 учеников.

Мы постигаем азы плетения корзин, как делать доньшко, вставлять стойки, плести саму корзину, заканчивать её.

¹ Байкове кладовище – один із найстаріших некрополів, що зберігся в м. Київ, був відкритий у 1834 р. Розміщений на Байковій горі в Голосіївському районі міста.

² Київський протезний завод (нині – Київське казенне експериментальне протезно-ортопедичне підприємство) – організований у 1915 р., від 1931 р. розміщений на Подолі, на вул. Фролівській. На початку німецько-радянської війни підприємство було евакуйоване до м. Тюмень, Росія. Упродовж німецької окупації у приміщеннях заводу були розгорнуті виробничі майстерні.

Мастера делают мебель из лозы или плетут кошики из разрезанной тонкой лозы. Мы естественно, не очень стараемся, работаем ведь на немцев. Плетём что-то похожее на корабль, потом вроде обрезаем концы, кладём в корзину книгу и влазим в неё с головой. Иногда в цехе появляются немцы, тогда книги спешно прячутся.

В обеденный перерыв в столовой можно съест суп-баланду.

Платят за эту работу 150 рублей. Этих денег хватает на один день, чтобы поесть.

Наступила осень. Лоза созрела, и нас, самых младших, наименее квалифицированных, отправили на заготовку лозы на Труханов остров¹. Живём в каких-то бараках, кормят плохо: суп с клёцками и немного хлеба. Целый день режем лозу, связываем её в пучки и складываем штабелями. Ночи уже холодные. Через неделю – домой. Помнится, в октябре 1942 года Мария Иосифовна, старшая, устроилась работать учительницей в детский туб. санаторий. При санатории была четырёхклассная школа, и она начала преподавать там арифметику. О санатории немцы много «кричали», что они спасают украинских детей. Санаторий был один на всю Украину, и организовывали его наши врачи и учителя². Как им это удалось – не знаю. Было там 80 ребят. Брали туда с закрытой формой туберкулёза или с предрасположением к туберкулёзу³.

Взяли туда и меня. Я ушла с завода и помогала в санатории. Для меня это было счастьем. Жили мы там на самообслуживании. Был у нас огород, сад, корова, двухэтажный дом на Зверинце⁴ в довольно глухом месте.

Коллектив дружный. Всех спланивала вокруг себя наша глав. врач Бицова Зинаида Григорьевна. Замечательный человек. Высокая, стройная, с русой косой вокруг головы, с голубыми глазами и немного суровым лицом, она казалась нам воплощением мужества и доброты одновременно. Нас, старших ребят, которым было лет 12–14, было человек 10–12, остальные – маленькие, лет 7–10. И были совсем малолетние, 5–6-летние. Из воспитателей

¹ Труханів острів – острів посеред р. Дніпро між його основним річищем, прот. Чорторий і Долобська, навпроти центральної частини м. Київ.

² Після ліквідації Українського Червоного Хреста в м. Київ на його основі в серпні 1942 р. утворили Київський комітет взаємодопомоги, який утримував, розпоряджаючись ними, 3 лікарні, 4 поліклініки, 2 дитячі будинки, аптеку та дезінфекційне бюро. Для оздоровлення вихованців дитячих закладів Київська організація самопомоги створила дитячий будинок відпочинку санаторного типу. За статистикою міської управи, там щомісяця відпочивало 50 дітей шкільного і 100 – дошкільного віку (Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення в райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Житомир, 2018. – 242 с.).

³ Від вересня 1941 р. до квітня 1942 р. на території м. Київ серед обстежених 11 180 дітей виявлено 1390 носіїв туберкульозної інфекції. Із них 110 покладено на стаціонарне лікування (Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення в райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Житомир, 2018. – 242 с.).

⁴ Звіринець – історична місцевість у м. Київ, відома з часів Київської Русі. Назва, ймовірно, походить від місця полювань київських князів на дикого звіра.

хорошо помню «крючкатую», как мы прозвали её за оттопыренный палец на правой руке и капошный характер, – она шпионила за нами.

А Зиночку, как называли мы Зинаиду Григорьевну, мы любили. Зимой она ходила с нами на лыжах, заставляла нас заниматься вместе с ней немецким языком, чтобы как-то занять нас, ведь для нас школы не было. В школе было всего 4 класса, а мы к тому времени уже окончили, кто 6, а кто и 7 классов.

Зиночка сама брала уроки немецкого языка у учительницы, а потом этот же урок повторяла с нами. Обычно мы собирались у неё в кабинете по вечерам и зубрили грамматику и слова. Я до сих пор помню спряжения немецких глаголов.

Не выучить было нельзя.

Правда, мы не всегда понимали, зачем нужна нам эта зубрёжка. А как мне всё это пригодилось позднее!

Была у нас в санатории ещё одна медсестричка, тоже Зиночка, которую мы очень любили. О ней у нас шептались друг другу, рассказывали легенды. О том, как она спасла и вылечила одной марганцовкой (больше у неё ничего не было) обгоревшего лётчика, о том, как она, скрываясь от Германии, сбежала, спустившись по верёвке с балкона второго этажа.

В санатории тоже было голодно. На завтрак – суп из пшённой сечки, на обед – опять суп и какая-нибудь каша, а на ужин – опять шишечная сечка. Летом – немного овощей, которые мы сами выращивали на огороде. По праздникам – манная каша и пирог.

Есть хотелось постоянно, и все мысли были направлены на то, где бы достать что-нибудь пожевать. Летом было легче. Можно было во время ужина «позаботиться» о ночном стороже, притащить ему все тарелки с недоеденным подгоревшим супом из сечки, а самим через забор – и на огород за помидорами. А однажды, помню, мы набрали грецких орехов в соседнем монастырском саду. Рядом с санаторием был женский монастырь. Наутро монахини пожаловались Зиночке, что кто-то лазил в их сад.

Зиночка в столовой после завтрака заставила всех положить руки на стол ладонями вверх и сразу по чёрным пальцам обнаружила мальчишек, которые лазили за орехами.

Мы тоже лазили вместе с ними, но догадались очистить орехи в перчатках и есть тоже очень осторожно, так что вышли «чистыми» из этой истории. Часть орехов спрятали в матрацы, набитые сеном, потом их продали и на вырученные деньги сфотографировались всей палатой старших девочек, т. е. все пятеро.

Очень хорошо помню, как мы встречали новый 1943 год.

За несколько дней до Нового года к нам в санаторий поступила странная девочка Надя. По виду она была старше нас, ей было лет 15–16, некрасивая и очень молчаливая.

Поместили её в изолятор на первом этаже недалеко от нашей палаты. Других палат на нашем этаже не было, рядом медсестринская, которая чаще всего пустовала, т. к. медсестра бывала больше наверху у малышей, потом душевая, туалет – и всё в нашем крыле. В противоположном конце коридора – столовая, кухня, Зиночкин кабинет.

И вдруг в этой Наде наша общая подружка Леся Муха узнаёт дочь любовницы её отца. Она тут же вспылала ненавистью к ней, и мы, конечно, тоже.

Вот и пришла нам в голову идиотская мысль напугать эту девочку в новогоднюю ночь. После новогоднего вечера, веселья скромного, мы все пятеро собрались в палате и решили кого-нибудь из нас нарядить ведьмой и отправиться в таком наряде в изолятор к Наде. Для этого у нас был рыжий косматый парик, чёрная маска. В рот нужно было взять горящую лампочку от карманного фонаря, от которой шёл провод в карман и батарейка, завёрнутые в саван, т. е. в простыни, на пальцы склеили из бумаги длинные трубочки, разрисовали их полосами красными и чёрными, на ноги – шлёпанцы. Сначала вырядили меня, но я никак не могла сказать гробовым голосом «я пришла по твою душу», не расхохотавшись.

Тогда Аня рассердилась и сказала, что пойдёт сама.

Когда мы её завернули в простыни, которые закололи булавками, одели парик, маску, на пальцы одели бумажные трубочки, нам самим стало жутко.

Но отступить было нельзя. Аня была настроена воинственно и мы, крадучись по коридору, отправились в изолятор. Изолятор – это маленькая комнатка с кроватью под окном и тумбочкой рядом.

Луна светила в окно, снег блестел, и в комнате было довольно светло.

Мы тихонько отворили дверь, впустили Аню, а сами спрятались за стенкой изолятора в душевой.

И вот, когда Аня начала гробовым голосом: «Я пришла по твою душу...», вся наша четвёрка не выдержала и, держась за живот, начала хохотать, пытаюсь делать это тихо. Но не тут-то было. Всё было слышно в изоляторе. Надю это и спасло. Сначала она здорово испугалась, а потом, услышав наш смех, поняла, что это шутка, хотя и злая.

И только Аня на нас потом дулась, говорила, что мы всё испортили.

Как-то к нам в санаторий поступил маленький, пятилетний, мальчик Костик. Он был весь опухший от голода и страдал от внутреннего кровотечения. Нам всем казалось, что он не выживет. Его поместили в отдельную палату, и он лежал там, по-взрослому наблюдая за нами, дежурившими возле него, своими большими, грустными глазами.

Он почти не говорил. В палате стоял тяжёлый запах, как мы ни проветривали и ни мыли всё вокруг. Костик лежал долго, несколько месяцев. Зиночка возилась с ним постоянно. И вот однажды Костик встал и начал ходить. Мы все были счастливы. Потом он поправился,

и его выписали домой, но через пару месяцев до нас дошли слухи, что Костик умер дома от голода. В санатории время шло быстро. Прошла зима. Начались работы на огороде. Времени свободного не было. Летом начались налёты наших самолётов и бомбёжки. Рядом с нашим зданием, на крыше соседнего дома или где-то рядом, сейчас не помню, стояли зенитки¹ и во время налётов обстреливали самолёты.

В доме дрожали стены. Прятаться было некуда. Мы уводили малышей в коридор на первый этаж, прижимали к себе и старались успокоить, а кругом всё грохотало. Стреляли зенитки, сыпались осколки, а на веранде второго этажа мальчишки пели «Варяга»².

В санатории меня держали целый год, видимо, потому, что девать было некуда.

Ко всем приходили родители, приносили что-нибудь поесть, а ко мне некому было прийти. И вот, помню, как однажды во время тихого часа кто-нибудь из девочек ходит с банкой гарбузової каші, всім суєт в рот по ложці каші. Я делаю вид, что сплю. Когда очередь доходит до меня – будят, и я тоже получаю свою ложку каши. Помню, как однажды Оксана Овчаренко, одна из нашей пятёрки, пригласила меня к себе домой. Она была самая богатая среди нас. У неё мама шила немцам, и у них дома был хлеб и даже иногда ливерная колбаса.

И вот мы у Оксаны дома. Её бабушка жарит колбасу, а я не знаю, как себя сдерживать, чтобы не смотреть на колбасу, не выдать себя, что очень, очень хочется колбасы. Наконец и мне достаётся пару кусочков.

В санатории мы жили до сентября 1943 г. Когда наши войска стали приближаться к Киеву, санаторий закрыли и все разбрелись кто-куда.

Встал вопрос, куда меня пристроить. Оставаться у соседей было нельзя: лишний рот, им самим есть было нечего. А тут бывшая завуч нашей школы Галина Ивановна (фамилии её я не помню) организовала детский дом на улице Саксаганского³ для спасения бездомных детей. Немцы называли его приютом. Приют размещался в 3- или 4-этажном здании (я его потом

¹ Зенітна гармата – артилерійська гармата, призначена для стрільби по повітряних цілях. Застосовується також для ураження наземних і надводних цілей.

² «Ворогові не здається наш гордий “Варяг”» (рос. «Врагу не сдаётся наш гордый “Варяг”») – пісня на слова австрійського поета Рудольфа Грайнца в російському перекладі Є. Студенської (1904 р.), присвячена подвигу крейсера «Варяг» і канонерського човна «Кореець» під час російсько-японської війни.

³ Функціонування дитячих будинків у роки нацистської окупації слід вважати великим досягненням української влади в соціалній сфері. На початку 1942 р. відділу культури та освіти Київської міської управи підпорядковувалося 4 дитбудинки, в яких налічувалося 598 дітей, 21 дитячий садок із загальною кількістю вихованців 745 осіб, 9 дитячих їдалень. І хоча фінансування цих установ було доволі невеликим, усе-таки діти перебували під наглядом і отримували харчування (Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціалній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси) / Тетяна Заболотна // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – 2015. – № 17. – С. 119–151).

искала, но так и не нашла) и занимал не всё здание. Было там и много пустых помещений. Особой примечательностью этого здания были подвалы, тёмные и большие.

Попала я туда в конце сентября или начале октября, сейчас точно не помню, зато особенно ярко запомнилась мне первая ночь моего пребывания в приюте. После очень скудного ужина, который состоял из супа с 2–3 ячменными галушками и сухаря, мне показали мою кровать в спальне. Кроватка была детская, маленькая, явно мне не по росту, одеяло короткое. Как только я пыталась вытянуться, ноги у меня высывались сквозь прутья в спинке кровати, а одеяла не хватало накрыться с ногами. В спальне было холодно, и я отчаянно мёрзла и не могла заснуть, то ли от холода, то ли от страха и неизвестности, что же будет со мной дальше.

В приюте было человек 50–60 ребят, сейчас помню не поимённо, было несколько воспитателей, бывших учителей из нашей школы и человек 6 еврейских ребятишек. Они были маленькие, 6–7-летние. Им дали польские имена и фамилии, и я до сих пор помню постоянный страх, застывший на их худеньких серьёзных личиках.

У входной двери у нас стоял дежурный, дежурили ребята и в коридорах, и как только немцы появлялись на пороге приюта, очень быстро срабатывала наша связь и этих малышей прятали где-то в подвале, потому что по их мордашкам было очень легко определить, что они никакие не поляки.

В октябре события на левом берегу Днепра развивались всё стремительнее. Всё ближе становилось канонаду, а в приюте всё меньше оставалось еды. Старшие мальчишки бродили по пустым домам в поисках чего-нибудь съедобного, а мы пока ещё терпели, ели пустой суп с сухарями. Как-то раз мальчишки сломали замок в кладовке и утащили сухари. Стало совсем голодно, а тут ещё прошёл слух, что на днях немцы начнут вывозить детей в Германию. Я решила бежать из приюта, не дожидаясь, пока нас вывезут. Так и сделала. Вернулась на свою квартиру к соседям. Канонада становилась всё сильнее, и каждый день приносил новости одну страшнее другой.

Немцы боялись, что население будет помогать Красной армии, и начали выгонять жителей сначала из районов города, непосредственно примыкавших к Днепру, а потом всё дальше и дальше. Так дошла очередь и до Печерска. Обычно это делалось так: по радио из проезжавшей машины объявляли, что такой-то район в течение такого-то времени должны покинуть все жители. Кто не уйдет, будет расстрелян на месте. Времени отводилось на эвакуации сначала сутки, а потом, по мере того, как наши войска натискали на них, всё меньше и меньше. Иногда всего несколько часов¹.

¹ 23 вересня 1943 р. окупаційна влада оприлюднила наказ про виселення до 21:00 26 вересня всіх жителів м. Київ від берега р. Дніпро, з вул. Сакаганського та Єврейського базару і створення так званої забороненої зони. Наказ обумовлював це бажанням уникнути непотрібних людських жертв у зоні бойових дій. Проте гуманність такого аргументу зводилася нанівець зауваженням: «Усіх, хто після зазначеного часу без особливої перепустки

И вот потянулись люди с мешками на другой конец города, кто в близлежащие села, кто куда. Пошли и мы. У меня сохранился велосипед. Мы нагрузили на него тёплые вещи, постель, немного посуды, кое-что из продуктов и отправились искать какое-нибудь пристанище на другом конце города.

Мы – это обе Марии Иосифовны, Гражданская и Коп'яткевич, обе невестки Марии Иосифовны-старшей: одна – Зинаида Ивановна, жена покойного брата, и вторая – Лидия Леонидовна, жена сына, Лена, дочь Зинаиды Ивановны, Полина Григорьевна и я. На Борщаговке нашли полуразрушенный барак в довольно глухом, как нам казалось, месте и решили в нём обосноваться. Напротив барака были кусты лозняка, какие-то деревья и дальше огороды. В случае облавы можно было спрятаться в кустах. В бараке вымыли полы и прямо на полу расположили вещи. Переночевали. На утро Лена ушла разведать, что слышно в городе, и пропала. Мы все очень переживали весь день, искали её поблизости, но так и не нашли. Вечером она прибежала и рассказала нам, что недалеко от нашего «нового дома» попала в облаву, их погнали к вокзалу, но по дороге ей удалось уговорить одного из охранников (им оказался поляк), и он помог ей бежать. После таких новостей решили, что дальше оставаться здесь рискованно и что, мы – молодёжь, как говорили наши старики, пойдём в Беличи¹, село до которого не слишком далеко, там есть какие-то знакомые, и будем там дожидаться наших. Наутро мы вчетвером: Зинаида Ивановна, Лена, Лидия Леонидовна и я – отправились в Беличи. Опять погрузили вещи на велосипед и пошли. Я не помню сейчас, как мы туда дошли, помню только, что мы пришли в село, нашли там знакомых, они приютили нас, помню, как мы ночевали на сеновале, а на утро всё село облетела весть о том, что немцы выгоняют всех жителей села и забирают молодёжь в Германию. Пришлось поспешно собираться и бежать оттуда. Велосипед оставили в Беличах, взяли минимум вещей и с этими котелками пошагали назад в Киев.

К вечеру вернулись в барак на Борщаговку.

Было это 31 октября 1943 года. Вечером Зинаида Ивановна перетасовала карты и решила всем нам погадать. Гадали тогда часто. Верили всяким приметам, гаданиям, жизнь была страшной, вот и хотелось верить в чудо. Я до сих пор помню это гадание. Нам четверым, молодым, выпала дальняя дорога и казённый дом, а старшим – хлопоты.

Тогда же вечером было решено добираться в Мотовилровку², т. к. оставаться на Борщаговке нам казалось опасным.

буде знаходитися в забороненій зоні, чекає сувора кара...» (Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.).

¹ Бiлiчi – iсторична мiсцевiсть, селище, житловий масив на захiднiй околицi м. Киiв.

² Мотовилiвка – село у Фастiвському районi, Киiвська область.

Обе Марии Иосифовны и Полина Григорьевна заявили, что они никуда не пойдут, «чему быть, того не миновать», а нам, молодым, нужно добираться до Мотовиловки, там были какие-то знакомые, у которых можно будет дожидаться прихода наших.

Кто-то из старших сберёг пол-литра самогона на крайний случай, и за этот самогон договорились с железнодорожником с Поста-Волынского¹ о том, что он нас посадит в товарняк, идущий в направлении Фастова.

Часа в 4 утра, было ещё почти совсем темно, мы – это Лидия Леонидовна, Лена с матерью, и я – отправились на Пост-Волынский. Старались идти тихо друг за другом, почти не разговаривая, потому что в это время действовал комендантский час и в случае встречи с немцами можно было получить пулю без предупреждения.

Когда подходили к Посту-Волынскому, вышли к железнодорожной насыпи и внезапно остановились. Рядом на склоне насыпи лежал труп женщины. В полутьме было видно плохо, но, как нам показалось, это была старая женщина, одетая во что-то тёмное.

Постояли пару минут возле убитой и пошли дальше. Шли молча, настроение самое гнетущее. На Посту нас ждал железнодорожник, он провёл нас к товарняку и посадил в вагон. Было это 1 ноября 1943 года. Вскоре поезд тронулся. Кто-то из старших заметил время, 5 минут шестого. С этого момента для нас четверых началась наша новая страшная жизнь.

Уже совсем рассвело, когда мы приехали в Мотовиловку. Поезд остановили на станции, и из вагонов стали появляться люди. Оказалось, что таких, как мы, было немало. Но тут мы увидели, что окружены немцами и полицаями. Нас погнали на небольшую площадь у вокзала. (Я потом ездила туда, искала эту площадь, но её застроили).

И вот мы стоим на площади с котелками. Таких нас набралось почти полная площадь. Старики, женщины, дети, даже старушка с собачкой. Немцы переговорились между собой, потом начали нас сортировать: стариков – отдельно, а молодых (таких, которые ещё могли, по их мнению, работать) – отдельно. Оценивали чисто по внешнему виду. Мы все четверо оказались годными к работе. Закончив сортировку, окружили нас и погнали опять к товарным вагонам. На сей раз к другому товарняку, более комфортному, с нарами и железными печками.

Труба от железной печки была выведена в дверной проём, забитый досками. В вагоне нас человек 40, не меньше. В основном женщины, подростки, несколько пожилых мужчин. Все разместились на нарах, затопили печку, и начались бесконечные разговоры и предположения, куда нас повезут и зачем. Ничего хорошего, конечно, никто от немцев не ждал. Было нестерпимо тяжело от мысли о том, что наши войска совсем близко и очень скоро

¹ Пост-Волинський (від 1973 р. – Київ-Волинський) – вузлова дільнична станція першого класу Південно-Західної залізниці, транзитний пункт. Від станції відходять лінії у п'яти напрямках: на Фастів I (відстань – 57 км); на Коростень (149 км); на Дарницю (через Почайну; 30 км); на Грушки (6 км); на Дарницю (через Київ-Деміївський; 21 км).

будут в Киеве. Уже стало вечереть, когда поезд тронулся. В ноябре темнеет рано, и скоро стало совсем темно. В вагоне никто не спал. У железной печки было немного светлее. И тут мужчины стали отламывать доски в дверном проёме вагона, те доски, рядом с которыми выходила труба от печки. Доски выломали, отодвинули дверь и выстроились возле двери цепочкой вдоль стены вагона. По оценкам наших соседей, поезд находился где-то недалеко от Фастова, и когда на одном из спусков он стал притормаживать, люди стали прыгать на ходу. Так прыгнуло, наверное, человек 10, а может, и больше, и когда до меня оставалось человека 4, вдруг мы услышали жуткий крик и удар тела о столбик. Такие железные столбики иногда бывают у железнодорожного полотна. После этого уже никто больше не прыгал. Наутро немцы быстро обнаружили разобранные доски и, пересчитав оставшихся, всё поняли. Доски опять забили, а в вагон поставили часового.

Так неудачно закончилась наша первая попытка сбежать.

Пока мы ехали по своей земле, нас не покидала мысль о побеге. Вторую попытку сбежать мы предприняли во Львове. Дело было так: нас привезли во Львов, мы выгрузились из вагонов, потом согнали в какой-то двор и вот там, оставив вещи, мы решили, не спеша, как будто идём в туалет, пройти мимо часового и выскользнуть за ворота. Однако часового очень быстро разгадал наш нехитрый план и завернул нас обратно. Охрана довольно внимательно следила за своими пленниками.

Из Львова в тот же день нас отправили дальше. И вот, 7 ноября, мы в Перемышле, в лагере для перемещённых лиц, за высокими каменными стенами, с битым стеклом наверху, колючей проволокой и пулемётными вышками-прожекторами по углам. Отсюда уже не убежишь. Внутри лагеря – ряды барачков. В барачках, серых, с облупленной штукатуркой на стенах, – двухэтажные нары из голых досок.

На штукатурке выцарапаны надписи по-русски, по-украински, по-польски. Смысл этих надписей одинаков: кто сюда попал, отсюда не выберется.

Кормят три раза в день: утром – кусочек хлеба и чашка суррогатного кофе, в обед – похлёбка из чечевицы, на ужин – опять похлёбка.

Всех мучает один вопрос: что будет дальше? Настроение гнетущее, а тут по беспроволочному телеграфу, дошла до нас весть о том, что наши уже в Киеве. Как эта весть попала за каменные стены и колючую проволоку – не знаю, но от этого никому не стало легче. Только каждый из нас перебирал в памяти ещё и ещё раз каждую минуту последних дней и думал, где совершил ошибку, из-за которой попал сюда. Но как ни копайся в себе, от этого не полегчает, нужно было действовать. Лена, как самая бойкая из нас, пошла разведать, что слышно в лагере о том, куда отсюда забирают людей. Страшно Лене было попасть на фабрику в большой город. Там бомбёжки. Вскоре вернулась с интересной новостью: пожилой немец

набирал человек 20 на юг Баварии для работы у хозяев. Мы посоветовались и решили ехать в Баварию, хотя единственное, что мы знали о Баварии, – это то, что это недалеко от Франции и что там не очень холодно. И вот наша группа вместе с этим немцем под охраной отправляется на станцию для погрузки в вагоны. Было это, как мне помнится, 10 ноября 1943 года. Через Польшу и Германию нас везли довольно быстро. И дня через 3 мы прибыли в небольшой старинный городок Бад-Нейе-Штадт¹ на реке Заале. Привезли нас туда вечером, но по дороге мы всё же успели рассмотреть очень живописную природу в окрестностях городка. Арочный каменный мост через небольшую речку и такие непривычные дома в 2, а иногда и 3 этажа с готическими крышами. В каждом этаже 3–4 окна, дома плотно прижаты друг к другу, узкие тротуары и мощёные булыжником такие узкие улицы. На улицах ни деревца, ни газона. Привезли нас на площадь, в здание городской ратуши, где уже ждали хозяева. И тут начался торг. Хозяева выбирали себе рабов, в первую очередь тех, кто помоложе да покрепче. Ведь за них заплачено по 50 марок (как мы узнали потом). Мы держались друг за друга, боялись, чтобы нас не разлучили. Я сказала, что Лидия Леонидовна – это моя мама.

Уже почти всех разобрали. Забрали Лену с матерью на большую фабрику в г. Мельрихштадт², забрал Лидию Леонидовну хозяин угольного склада, а меня долго никто не хотел брать. Слишком мала и худа, что проку от такого работника? И вот очередь дошла и до меня. Ко мне подошла нарядная интересная дама лет 40 и сказала: «Komm mit»³.

Я пошла за ней, она мне сразу не понравилась, хотя была очень приветлива и улыбалась, но её карие глаза смотрели недобро. Мне она сказала, что зовут её фрау Бинк, спросила, как зовут меня, и очень обрадовалась, что я понимаю по-немецки и даже немного говорю. Тут уж дальше мне нельзя было отмалчиваться и делать вид, что я ничего не понимаю и не говорю. Оказалось, что идти нам совсем недалеко, буквально через несколько минут мы подошли к довольно большому 3-этажному зданию, стоявшему здесь же на площади, с большой вывеской на фасаде, на которой было написано Hotel zum Goldenen Mann (гостель «К золотому человеку»). Было уже часов 10–11 вечера. В готеле нас ждали. Все прибежали посмотреть на новую «покупку». Все – это хозяин, «старый», как мы его называли, 72-летний Оскар Бинк, его две дочери, младшая, 27-летняя Фридель, довольно некрасивая, но изящная девушка, её сестра Эльза, ей было 32 года, она жена офицера, который воевал у нас; была маленькая дочь Рената, и самый милый человек, которого я никогда не забуду, – это фрэйляйн Бинк, Фридель Бинк, сестра хозяина, ей было 62 года, полная, маленького роста,

¹ Бад-Нойштадт (нім. Bad Neustadt) – місто в землі Баварія, Німеччина. Підпорядковується адміністративному округу Нижня Франконія.

² Мельрихштадт (нім. Mellrichstadt) – місто в землі Баварія, Німеччина. Підпорядковується адміністративному округу Нижня Франконія. Входить до району Рен-Грабфельд.

³ Komm mit mir (нім.) – ходімо зі мною.

с красивой причёской из совершенно белых волос и такими яркими голубыми глазами, она всем своим видом излучала доброту. На лице у неё ни одной морщины. И, наконец, Мария, Мария Дмитриевна Сульдчук, украинка из Ровно.

Мария, немного выше среднего роста, крепко сбитая, но не полная, блондинка с голубыми глазами. Лицо немного скуластое, доброе.

Мария очень обрадовалась мне, заговорила со мной по-украински и заулыбалась, когда я ответила ей тоже по-украински.

Она рассказала мне, что сама из Ровно и что в Ровно у неё остались сестричка, такая же, как я, и бабушка.

Мне сказали, что жить я буду с Марией и она мне всё расскажет и покажет.

Я пошла за Марией по винтовой деревянной лестнице на третий этаж. Наша комната № 16 находилась на третьем этаже, комната не отапливалась. В комнате – 2 старых кровати, старый комод, над ним зеркало в пятнах от старости, тазик для умывания, и кувшин с водой, и два стула. Всё ветхое, но чисто. На кровати – перина, которой укрываются, и плоская подушка.

Я немного помылась и залезла в постель под перину. Сразу не могла согреться, и мы с Марией долго говорили о её и моей жизни, о том, как ей здесь жилось. Потом она помолилась и мы заснули.

Наутро в 5:30 подъем. Быстро одевшись, спускаемся вниз. Мария показывает мне, что я должна делать. Идём с ней в какую-то комнату, куда складывали всякий хлам, и она рассказывает мне, как нужно собрать возле дверей обувь постояльцев, не забыв написать на подошвах мелом номера комнат, сложить обувь в корзину, тщательно вычистить и разнести, и поставить её опять на места. Пока я чищу обувь, Мария растапливает плиту. Потом мы идём завтракать. Завтракаем в кухне. В кухне – огромная плита, которая топится углём, шкаф с посудой, несколько столов и две больших раковины, в которых моют посуду. В это время уже появляется хозяйка. Её зовут Ольга, а по-нашему «стерва». Она выдает нам по 4 ломтика тонких-претонких хлеба, крошечное блюдечко мармелада (не сахарит) и чашку кофе. Мы завтракаем. Постепенно на кухню являются все домочадцы и официантки Эльза или Мильда пить кофе, а официантки – подавать кофе гостям.

После завтрака я иду наверх, поступаю в распоряжение фройляйн Бинк, и мы с ней идём убирать комнаты.

Фройляйн Бинк берёт тряпку, даёт мне ведро, тряпку и швабру, и мы отправляемся убирать пустые номера, откуда гости уже ушли.

Она рассказывает мне, как нужно стелить постели, менять бельё и натягивать простыни так, чтобы на них не было видно вмятин, выливать и мыть ночные горшки и делать влажную уборку. Так мы переходим из одной комнаты в другую, потом убираем коридор, лестницу,

и всё это нужно успеть до обеда. В два часа дня обед. Есть хочется ужасно. На обед – полтарелочки жидкого, протёртого супа, на второе – картофель в мундирах, немного овощей, иногда капельку мяса, а чаще картофель, политый соусом из костей, которые неделю варились в духовке. Соус похож на столярный клей в жидком виде. Поначалу было очень трудно привыкнуть к немецкой кухне, несмотря на то, что мне всегда хотелось есть. Их *gemüse*, овощи, – капуста отварная, пропущенная через мясорубку, туда добавлено немного муки, соли и для запаха чуть-чуть растительного масла, или брюква, порезанная ломтиками, тушенная и тоже заправленная мукой.

Картофель варили только в мундирах, так – экономнее. Мы его чистили, резали пополам и клали в паровую кастрюлю, где он кипел долго и из него не вываривалось.

К счастью, картофеля с солью можно было есть досыта, и это меня здорово выручало, так как к *gemüse* мне было трудно привыкнуть. Абсолютно всё было по карточкам. Официантка, делая заказ, приносила талончики на 30 г мяса, 10 г жира, 50 г хлеба, чёрного или белого, Ольга тут же сортировала эти талоны, опуская их в специальную коробку с прорезями и надписями на ней, где хлеб, мясо, жир, и только после этого выдавала ей еду.

Суп подавали в тарелках, а второе – на платах, это также блюда с несколькими ячейками, в каждую ячейку клали отдельно картофель, овощи, мясо, всё – вплоть до компота.

После обеда меня оставляли на кухне помогать Марие мыть посуду, чистить овощи, мыть плиту и т. д.

Часов в 5 пили кофе. Давали нам ещё по 2 ломтика хлеба, немножко мармелада и по чашке кофе.

Работы на кухне всегда было много. Ольга готовила сама, иногда ей помогал «старый». Нас она к кастрюлям не допускала.

В 7 часов ужин. На ужин – картофельный салат или варенный картофель и «мушель». Мы долго не могли понять, что это такое. Доставали это из больших жестяных банок, похожих на банки с селёдкой, только большие. Какая-то масса сероватого цвета, чем-то отдаленно напоминающая рыбу, но не рыба.

Наконец, однажды нам попало целое «животное» с рожками на голове, и мы тогда поняли, что это улитки, очень похожие на тех, которые вылазили у нас в сыром углу возле раковин, в которых мы мыли посуду. Обыкновенные голые слизни. Эта еда продавалась без карточек и называлась *stanessen*.

Даже когда мы разобрали наконец, что мы едим, нас не стошнило, мы привыкли к такой еде.

После ужина – опять мытьё посуды, мытьё кастрюль, уборка кухни, и так часов до девяти вечера, а то и позже.

Так начинался мой первый день. Потом дни стали маленькими один за другим, очень похожие один на другой, с вечным желанием, где бы поесть, и тоской неумолимой по Киеву, по дому. Вечером, когда мы выбирались в свой 16-й номер и залазили под перины, мне всегда, как только закрою глаза, виделся Днепр, лунная дорожка на воде, памятник святому Владимиру и дом.

Хорошо ещё, что рядом была Мария. Она относилась ко мне как к сестре, опекала меня и защищала.

Да ещё фройляйн Бинк. Она была изгоем в своей семье. Ольга её не любила, племянницы смотрели на неё свысока, а брат – почти как на прислугу.

Вот она и потянулась ко мне, а я к ней. Она рассказывала мне о себе, о книгах, о музыке, а иногда, когда мы убирали с ней самый шикарный номер, в котором был рояль, то играла тихонько на рояле. Она всегда оберегала меня от слишком бравых молодчиков, не оставляла никогда одну в таких номерах, где они жили. Постепенно наши с ней отношения переросли в большую дружбу. Фроляйн Бинк видела, что мне постоянно хочется есть, и стала потихоньку прятать для меня пару кусочков хлеба с мармеладом где-нибудь в комнате, и потом тихонько мне скажет: «Пойди съешь». Хлеб этот ей было взять непросто, т. к. Ольга следила за всеми, кто что взял и кто что съел, но ей она не решалась сказать «не режь хлеб».

Немецкая пропаганда так одурманила молодых немцев, что они видели в нас полуцикарей.

Меня, например, Фридель расспрашивала, есть ли у нас кровати, и очень удивилась, когда я сказала, что есть, она была уверена, что мы все спим на печках и живем чуть ли не в курных избах. В газетах писали о всех ужасах, которые якобы делают с пленными немцами партизаны, и как вешают и расстреливают наше население, которое так радо встречало немецкую армию. Мы не верили ни одному слову из газет, да и читать было некогда, да и не всё понятно. Правда, Мария хорошо говорила по-немецки. Она ведь окончила гимназию при поляках и два курса пед. института уже при советской власти. Хорошо говорила по-польски, по-русски, чуть хуже по-немецки, а украинский язык был для неё родным. Говорили мы с Марией по-украински.

Я просила фройляйн Бинк поправлять меня, если я произносила неправильно какое-нибудь слово. Она очень охотно это делала и удивлялась, что я довольно правильно строю предложения и правильно произношу глаголы, а вот с артиклями иногда путалась. Уроки Зинаиды Григорьевны Бижовой пошли на пользу. Как часто я её вспоминала. Фройляйн Бинк рассказывала мне о своей молодости, об Италии, где ей довелось побывать в молодости. Она видела во мне человека, и для меня это было очень важно.

Дни шли за днями. Одна работа сменяла другую, и к вечеру мы выматывались так, что едва доползали до кровати.

Бесконечные мытьё полов, лестниц, уборка комнат, стирка постелей и нескончаемое мытьё посуды. Стирали в механической прачечной во дворе. Предварительно замачивали бельё, потом тёрли щётками на столах, смачивая его понемногу мыльной водой, затем крутили в барабане, кипятили и полоскали. Порошка и мыла было очень мало, вся нагрузка – на руки. Особенно трудно было стирать зимой. Какая же тёплая зима в Баварии, но всё равно, когда на дворе минусовая температура, руки стынут страшно. Там я их и отморозила во время стирки белья, да ещё мы выламывали из железных форм лёд, который складывали в специальное помещение, где хранились продукты, когда не работал электрический холодильник. Двор готеля был маленький, со всех сторон ограждён старинными постройками, в которых хранился всякий хлам. Был среди этого хлама даже старый тарантас, была поломанная мебель. Лазили в эти постройки только мы с Марией, да и то так, чтобы никто нас там не видел. Всё там было ветхое, могло завалиться. Под домом были очень большие подвалы. Они соединялись между собой и имели каждый своё назначение: в одном стоял гайцунг¹ – печь парового отопления, которую топила Мария, – и рядом хранился нож. Рядом был подвал с картофелем, а ещё несколько самых чистых комнат в подвале закрывались на замок – в одной из них хранились яблоки, в другом – вина. Когда начались налёты американской авиации, хозяин открывал яблочный подвал и гости прятались туда во время тревоги. Нам это было на руку. Он обычно забывал запереть этот подвал, и мы тогда брали оттуда яблоки и прятали их в картошку. Продельывали это очень рано утром, пока все спали.

Примерно раз в неделю приходила проведать меня моя Muti² – Лидия Леонидовна. Я бежала к ней, целовала её, и всё выглядело довольно трогательно. Мои господа верили, что это моя Muti.

Ей жилось немного лучше, чем мне. Хозяева относились к ней хорошо, работала она в доме, помогала хозяйке содержать дом.

С Марией мы очень сдружились. Однажды она рассказала мне, как попала в Германию. В Ровно она была связана с украинскими партизанами, как мы называли их тогда, националистами. Её дядей был партизанский атаман «Бульба». Вначале немцы вели себя по отношению к ним лояльно, но вскоре всё изменилось. Их стали арестовывать и расстреливать, как и советских партизан. Марию арестовало гестапо. Ей чудом удалось спастись. Почти каждую ночь их, голых, выстраивали в коридоре и каждого 3-го или 4-го отправляли на

¹ Heizung (нім.) – обігрівач, опалювальний прилад.

² Mutti (нім.) – мама.

расстрел. Ей повезло. За золото её выкупили родственники. Выпустить её не выпустили, а отправили в Германию. Таким образом она осталась жива.

У Марии были хорошие друзья – муж и жена Пашкевичи Афанасия Владимировна и Сергей Григорьевич. Они работали у бауэра в соседнем селе. Они приехали вместе с Марией. Родом Пашкевичи были из Здолбунова. Встречались с ними мы редко. Когда я познакомилась с ними, они оба мне очень понравились. Маленькая темноглазая Афанасия Владимировна и высокий, худой, немного хмурый Сергей Григорьевич.

Ко мне они относились с большим вниманием и нежностью, может, из-за тоски по сыну, такого же возраста, как я, который остался дома. И они не знали, жив ли он.

От Зинаиды Ивановны и Лены мы изредка получали письма. Они писали, что работают на небольшой фабрике, живут в бараке, спят на двухэтажных нарах, кормят их неважно.

Однажды я попробовала написать письмо в Лодзь (Lemberg¹) (в то время он так назывался). В Лодзе жила дочь Полины Григорьевны, невестки Марии Иосифовны Гражданской. Адрес её дочери я случайно запомнила ещё дома, прочитав его на конверте. Мне хотелось сообщить ей, что её мать жива. Адрес написала по-немецки, а само письмо по-русски. Письмо дошло совсем неожиданно. Я получила ответ из Лодзя и большую благодарность за сообщение о её матери.

Я постепенно осваивалась с работой, сдружилась с Марией и фрэйляйн Бинк, но всё равно было очень тоскливо за домом. Чаще всего я придумывала себе сказку и жила в этой сказке, где были добрые феи и сказочный принц, который в конце-концов меня избавит от этой каторги. Так было легче переносить эту страшную жизнь. В 15 лет окружающая действительность воспринимается иначе, чем в зрелом возрасте.

Сейчас, с высоты прожитых лет, всё пережитое кажется намного страшнее, чем представлялось тогда.

Время летело быстро. Всю неделю мы работали по 15–16 часов ежедневно. Во вторник был выходной. Только не для нас, нам давали 4 часа свободного времени. Если Мария отдыхала эти 4 часа до обеда, то я – после обеда, или наоборот.

По вторникам ресторан не работал, и после ужина, вымыв посуду, мы иногда ходили в кино. Однажды я попала в пренеприятную историю. Мы с Марией после ужина отправились в кино и не обратили внимания на объявление на дверях о том, что дети до 18 лет на этот фильм не допускаются. Купили билеты, заняли свои места и стали смотреть кино. Вдруг в середине картины загорелся свет и вошли в зал полицейские. Они прошли по рядам, взглядываясь в лица зрителей. Попросили меня и ещё пару человек выйти в проход. Мария

¹ Львів (нім. Lemberg) – місто обласного значення в Україні, адміністративний центр Львівської області. Очевидно, авторка переплутала Львів і Лодзь.

пошла со мной. Полицейские стали выяснять, сколько нам лет. А когда очередь дошла до меня, то оказалось, что мне не только нет 18 лет, но я ещё и к тому же Ostarbeiterin¹, которым никак не разрешалось посещать немецкие кинотеатры и вообще ходить без значка «OST».

Я уже думала, что мне придется ночевать в полиции, но Мария тут же позвонила в готель, и меня довольно быстро выручили хозяева. Я даже не очень испугалась, т. к. знала, что работать всё равно надо и они меня выручат.

После этого мы с Марией стали осторожнее, стали читать все объявления перед началом киносеанса. Началась зима. Все стали готовиться к Рождеству. Правда, не мы, разве что работы прибавилось от этой подготовки. Всё нужно было тщательно вымыть, вычистить. Вся семья готовится к Рождеству. Все готовят подарки друг другу. Мы тоже ждём Рождества, ждём с нетерпением. Интересно, да. Может, нам хоть что-нибудь подарят из одежды или из обуви.

И вот наступило Рождество. Ресторан закрыли. В готеле мало людей. Ольга жарит отбивные, печёт кексы и говорит официантам, чтобы накрыли стол на всех в готеле (обеденном зале). За стол приглашают всех, даже нас. О чудо! Шикарный ужин, даже отбивная, картофель, овощи, сладкое. И мы сидим за одним столом с господами. Приходится пользоваться ножом и вилкой, к чему я не очень-то привыкла.

К Рождеству мы получили в подарок парусиновые туфли, передник и байковую блузку, коричневую в белый горошек. Туфлям я очень рада, мои почти совсем развалились. Будет в чём сходить в кино. В сабо в кино не пойдёшь – сразу узнают, что мы Ostarbeiterin.

После Рождества опять потянулись однообразные будни. Как-то раз я простудилась и заболела, хотя очень хорошо знала, что болеть никак нельзя, потому что если проболею больше трёх дней, то отправят в больницу для Ostarbeiterin, а оттуда можно и не возвратиться.

Фридель мне принесла какие-то таблетки и вечером стакан горячего красного вина. Три дня они с Марией меня лечили, а на 4-й день я встала, как меня не качало из стороны в сторону, и понемногу начала работать. Потом стало полегче.

Через несколько месяцев, когда я более-менее освоилась, мне доверили убирать комнаты хозяев. Это шикарные две комнаты, с коврами, красивой мебелью. В спальне батареи отключались, и было всегда холодно. Господа спали с грелками под перинами.

В спальне рядом с кроватью хозяина была тумбочка, в ящике тумбочки я обнаружила маленький дамский пистолет с перламутровой ручкой. Я покрутила его в руках, обнаружила, что он заряжен, и осторожно положила на место.

На стуле висел пиджак «старого», так мы называли хозяина, и когда я его чистила, то обратила внимание на то, что на нижней стороне лацкана пиджака – маленький значок, свастика. Знак принадлежности к нацистской партии. Часть немцев носили эти значки

¹ Східна робітниця» (нім.).

открыто, а такие, как наш хозяин, не афишировали свою принадлежность к «наци». Почему – не знаю.

На тумбочке возле постели Ольги, хозяйки, – большая коробка с отрезанными талонами из карточек на продукты. Она никому не доверяла эту коробку и сразу уносила её из кухни, после обеда или после ужина, к себе. Сначала я внимательно изучила всё в комнате, распорядок работы Ольги и «старого», а потом, посоветовавшись с Марией, стала потихоньку таскать талоны из этой коробки. Загребу рукой немного талонов и спрячу их в чулок.

Потом отдаю Марие. Она ходила в магазины за продуктами и отчитывалась перед Ольгой. На эти наши талоны Мария иногда покупала пару булочек, немного колбасы, бутылку молока и всё это прятала в старых постройках во дворе. Оттуда мы их забирали рано утром и ели. Есть всегда хотелось. Мы прекрасно знали, что ворует, и если попадёмся – концлагерь, а если не будем красть, то наверняка заработаем туберкулёз. Воровство нам здорово помогало выжить в тех условиях. У хозяев было несколько кур. Они неслись в старых сараях. Однажды мы переложили яйцо одной из куриц в другое место, и она стала нам нести яйца на новом месте. От Лены с матерью иногда приходили письма. Они жили всё там же. Очень хотелось с ними повидаться, но все мои попытки туда съездить ничем не оканчивались. Ведь не могли же меня отпустить на целый день. Дела у немцев на фронте стали ухудшаться, и многих *Ostarbeiter* от хозяев забрали на фабрики, забрали и мою *muti*, Лидию Леонидовну. Её тоже отправили в Мельрихштадт. На ту же фабрику, где работали Зинаида Ивановна и Лена. Вот тут я и стала ныть, что очень хочу повидаться с *muti*.

Наконец-то мне дали целый свободный день, и я отправилась в Мельрихштадт, предварительно списавшись со своими.

В письме мы условились, что приеду я в воскресенье и они меня встретят, но встречать будут на расстоянии – так, чтобы я не смогла увидеть, выйдя из вагона.

И вот я еду. Одеюсь «под бедную немку» – старое пальто (другого нет), парусиновые туфли и чёрный шарфик на голове, повязанный тюрбаном.

Отправилась на вокзал. Выждала момент, когда возле кассы никого не было, подошла к кассе и, стараясь говорить без акцента, попросила билет до Мельрихштадта и обратно. Билет купила без осложнений. Главное, чтобы нигде не спросили документов, потому, что если узнают, что я *Ostarbeiter*, то можно уехать не только в Мельрихштадт, а и в Дахау¹. Ехать туда не очень долго, всего часа 2, но главное препятствие – пересадка в Швейнфурте².

¹ Дахау (нім. Dachau) – один із перших концентраційних таборів на території Німеччини, поблизу м. Дахау.

² Швайнфурт (нім. Schweinfurt) – місто в Нижній Франконії, земля Баварія, Німеччина, на правому березі р. Майн.

Вагоны немецкие не такие, как наши, купе не разделены полностью перегородками, и из одного купе очень хорошо видно, что делается в соседнем, а главное – слышно всё.

Я села в уголок возле окна. Места не номерованы. Внимательно смотрю в окно и краем глаза слежу, что делается вокруг. В соседнем купе маячит голубой мундир полицейского. Не дай бог заговорить...

До Швейнфурта доехала благополучно и, никого не спрашивая, нашла поезд на Мельрихштадт. Хорошо, что везде таблички с указателями, – села в поезд. В купе напротив меня пожилая немка с большой корзиной, ещё пару человек, тоже пожилых людей.

Немке очень хочется поговорить. Она обращается ко мне. Я старалась отвечать односложными фразами. Но как я не старалась, она всё же поняла, что я иностранка и задала мне вопрос, кто я. Мне ничего не осталось как сказать ей, что я украинка. Правда, в сознании немцев украинка – это воспринимается совсем не так, как русская или, не дай бог, полька.

Кажется, пронесло. Подъезжаем к Мельрихштадту. Поезд замедлил ход, показался перрон и, как назло, на перроне, недалеко от нашего вагона, – полицейский.

Я быстро сориентировалась и, старательно подбирая слова, говорю немке: «Давайте я помогу Вам вынести вашу корзину». Она улыбнулась и поблагодарила меня. Мы берём корзину за две ручки и проходим с ней мимо полицейского. Она благодарит меня за помощь, мы прощаемся, и в отдалении я вижу своих. Они стоят втроем со значками «OST», слегка кивнули мне и показали мне, чтобы я шла за ними. Я иду на расстоянии метров 10 от них. Идти до фабрики не очень далеко. Фабрика небольшая, и порядки здесь не очень строгие, поэтому можно свободно зайти к ним в общежитие. В общежитии деревянные нары в два этажа, очень чисто, стол, несколько табуреток.

Мы все радуемся встрече, обмениваемся новостями, рассказываем о своём житье-бытье. Время идет быстро. К шести часам вечера мне нужно быть на вокзале. Опять повторяется та же процедура. Впереди идут Зинаида Ивановна с Леной и Лидией Леонидовной, а в отдалении я.

Села в поезд, опять у окна, и без приключений доехала до Швейнфурта. Начало темнеть. Я пересела в поезд, который идет до Нейештадта. Я пришла немного раньше. Людей сначала было совсем мало, а потом перед самым отправлением вагон заполнился солдатами, а в соседнем купе голубые мундиры полицейских и даже гестаповец.

А солдаты, увидев девчонку, решили тут же познакомиться. И начали задавать вопросы, куда я еду, когда отходит поезд и т. д., как меня зовут. Я внимательно смотрю в окно и очень «стесняюсь». Отвечаю тихо и только «да», «нет», «не знаю». После таких ответов солдатам надоело задавать вопросы, и они оставили меня в покое. Больше всего я боялась, чтобы наши «разговоры» не услышали голубые мундиры. И, наконец, поезд прибыл в Нейештадт.

Пассажиры выходят из вагона. Рядом со мной полицейский, а сзади гестаповец. Неужели они узнали, что я – не немка. Сердце в пятках, но нельзя спешить. Кажется, пронесло. Вышли из вагона, и я тихонько ушла в темноту. Скоро добралась до готеля. Там меня встретила Мария. Она очень волновалась за меня. Фрау Ольга спрашивала, как прошла моя поездка. Я рассказала ей, что очень довольна тем, что повидалась с muti, и что всё хорошо.

Зима шла на убыль. Солнышко стало пригревать сильнее, и «старый» начал меня привлекать к работам в саду. У моих хозяев за городом был дачный участок, соток 5–6. Там росли плодовые деревья, кусты смородины, крыжовника, был участок для выращивания овощей и небольшой пруд. В пруде жили караси, а на берегу росла большая старая плакучая ива.

Как только сошёл снег (он иногда бывает в Баварии), «старый» прикатывал 4-колёсную тележку, на неё ставил детскую ванночку, которую заполняя фекалиями из канализации, сверху присыпал фекалии глиной, и мы впрягались в эту тележку и везли её через город в сад.

Меня поражало то, что он, довольно богатый человек, не стесняется никакой, даже самой грязной, работы. Он подметал по утрам улицу возле готеля, чистил канализацию, если она засорялась.

Я потом поняла, что ведь это он делал для себя, для своей семьи, а разве может какая-нибудь работа, даже самая грязная, быть неприятной, если её делаешь для себя? Германия многому меня научила: не бояться никакой работы, не стесняться её, делать любую работу хорошо, известному прагматизму, аккуратности, бережливости.

В саду «старый» копался в основном сам. Я иногда помогала ему что-либо перевозить, перенести.

Сад служил хорошим подспорьем в это трудное время. Яблоки были из сада, всевозможная капуста тоже: белокочанная, брюссельская, красная, листовая, мангольд – листовая свёкла, черешки которой закрывались в бутылки и сохранялись на зиму, и ещё много других овощей. Война уже шла на территории Германии. Ишёл 1944-й год. В войну вступили союзники и начали бесконечные бомбёжки. Правда, маленький Нейштадт не бомбили, только иногда обстреливали из пулемета, но тревоги стали частыми. Над городом почти каждый день пролетало до 100 самолётов. Они бомбили Вюрцбург, Швейнфург, Мюнхен и другие города.

Однажды мы со «старым» работали в саду и попали под обстрел. Один из самолётов снизился и обстрелял нас в саду. К счастью, пули простучали по воде пруда, а «старый» успел потянуть меня под старую иву и спрятался сам. Второй раз пулёмётная очередь прошла над нашими головами стёкла над входной дверью, где мы стояли.

Мы стали осторожнее. Во время сирены тревоги Alarm – стали прятаться в подвал.

Дела у немцев на фронте становились всё хуже. Мы это почувствовали изменением отношения к нам. Всё больше пожилых немцев уходило в ополчение. Забирали и совсем юных, нужно было кому-то работать, поэтому они больше стали дорожить своими рабами. Прибавили нам зарплату. Я стала получать 25 марок вместо 15. Правда, на эти деньги ничего нельзя было купить без карточек (даже приколки для волос, и те – по талонам). Разве только летом иногда продавали фруктовое мороженое, да ещё зубной порошок, и это всё.

За работой время бежало быстро. Стало тепло. Фройляйн Бинк разрешала мне шить на своей старой-престарой машине, ей было более 100 лет.

На день рождения мне подарили кусочек ситца в голубые цветочки и голубой воротничок, а одна сердобольная немка, Мариина приятельница, подарила мне платье, которая она сшила сама. Сшила даже совсем неплохо, всем понравилось.

Работы весной прибавилось. Мыли, чистили, стирали, работали на кухне, в саду и т. д.

Ещё зимой Фридель, младшая дочь хозяина, вышла замуж за одного инженера с радиозавода (был такой небольшой завод в городе) и переехала к нему. Так что её работу по уборке переложили на нас. Каждый член семьи работал в готеле. Работали все, кроме Эльзы, старшей дочери «старого». Она была занята с ребёнком.

По всему чувствовалось, что немцы отступают и война уже идёт на немецкой земле. В готеле стали появляться крупные военные чины и гестаповцы. Они вели себя уже не так нагло, как раньше.

Интереснее всего на приветствие гестаповцев «Хайль Гитлер», отвечала фройляйн Бинк. Она смотрела очень внимательно своими добрыми голубыми глазами на того, кто к ней обращался, и тихо говорила: «Krist Gott» (Христос Бог). Я почему-то думала, что ей жаль этих людей. Никогда я не слышала от неё «Хайль».

Среди друзей «старого» была одна интересная пара: он гестаповец (в серой форме с нарукавной повязкой со свастикой), довольно немолодой и страшный, она лет на пятнадцать моложе его, красивая женщина. Они часто приходили посидеть вечером в ресторане, поболтать со «старым» и с Ольгой, и иногда засиживались допоздна. Нас они не замечали, а если и видели, то смотрели так, как смотрят на кресло или стул. И вот однажды Мария подслушала случайно их разговор со «старым» о том, что власти готовятся к тому, что нужно будет собрать всех *auslander* (иностранцев) для отправки в Дахау (Дахау был сравнительно недалеко).

Ну, а зачем туда отправлять людей, и тогда было ясно. Нам стало страшно. Ведь убежать-то некуда. А война всё приближалась к *Neuenschaftu*.

Опять готель полон высших военных чинов, которые бегут от своих войск, чтобы попасть к американцам. В последних числах марта 1945 года американцы начали наступление

на западе и стали приближаться к Neuestadty. В начале апреля началась стрельба за городом. Говорили, что на окраине города засела сотня эсэсовцев, которые пытаются не пускать американцев в город.

Готель опустел. Исчезли куда-то военные, переодевшись в штатскую одежду, неприметно рассосались. Осталось всего несколько человек, которым некуда было деваться. Начался артиллерийский обстрел города. Мы с Марией сидели в подвале вместе с хозяевами, а потом проголодались и решили подняться к себе наверх, чтобы что-нибудь перекусить. Поднялись на третий этаж в свою комнату, зажгли свечу, т. к. света не было, и только собрались поесть, как от страшного сотрясения дома упала свеча на скатерть, скатерть загорелась. Мы успели её погасить и решили спуститься в подвал. Тут уж не до еды. Когда спустились по винтовой лестнице, второй снаряд ударил в дом, и все скатились кубарем вниз. Хорошо ещё, что отделались только небольшими синяками.

В подвале сидела всё так же семья хозяев и несколько гостей. Один из гостей попытался незаметно избавиться от пистолета.

Мы это заметили, и потом, когда, как нам показалось, нас никто не видит, перепрятали пистолет в кучу кокса, однако на следующий день, когда мы захотели его забрать, его там не оказалось. Зачем нужен был нам пистолет, мы и сами не знали.

Когда спустились вниз, выглянули во двор, где в подъезде у нас был тайник, в который мы прятали продукты. Наш тайник – это ниша за железной дверью, где когда-то был выход во двор из готеля. Потом этот выход заложили кирпичом, а дверь осталась. Эта дверь находилась в подъезде. В нишу никто не заглядывал, и Мария, когда шла из магазина, прятала туда что-нибудь съестное, купленное на те талоны, которые я крада во время уборки комнат хозяев. Потом эту еду мы забирали к себе в комнату и там ели. Обычно всё это проделывали рано утром, пока все спали. Когда мы заглянули в подъезд, то увидели, что первый снаряд попал в железные ворота, которые выходили на улицу и были выворочены, а затем в дверь, закрывавшую наш тайник. Разбитая бутылка от молока и булочки валялись среди обломков кирпича и пыли. Мы постарались убрать подальше осколки и спрятать булочки, потому что даже в той обстановке, не хотелось, чтобы хозяева узнали, что мы воруем.

За всем этим не заметили сначала, что с другой стороны улицы через поломанные ворота за нами наблюдает негр. В каске и военной форме с автоматом, он улыбался нам, и мы совсем не испугались его.

Спустились в подвал и рассказали хозяевам, что в городе уже американцы. Прошло не меньше часа, и в подвал спустились двое солдат и американский офицер. Они повторяли одно слово *militer*¹ – искали военных. «Старый» заговорил с ними по-английски и объяснил,

¹ Military (англ.) – військовий.

что никаких военных в доме нет и что он хозяин этого готеля. Стрельба стихла. Люди постепенно стали выбираться из подвалов, а на улицах стоял непрерывный шум от проходивших через город американских танков, бронемашин и амфибий. Такого количества техники мы никогда не видели. Машины шли настолько близко одна за другой, что перейти через улицу не было никакой возможности. Иногда нужно было стоять по часу, чтобы дождаться, пока они остановятся, или выбрать момент, чтобы проскочить между ними. Из машин часто улыбались чёрные физиономии негров.

Наутро весь город украсился белыми флагами. В каждом доме из окон спускались белые простыни либо полотенца, а немцы ходили по городу, помахивая белыми платочками, демонстрируя американцам свою лояльность. Над заводом, где работали русские, взвился красный флаг.

На улицах появились люди разных национальностей. наших сразу можно было узнать по белым, каким-то бескровным, лицам и стуку деревянных сабо. Их видно было даже без значков «OST». Появились военнопленные: англичане, австралийцы, чистенькие, подтянутые (о них заботился Международный Красный Крест, и заботился неплохо), а французы через несколько дней, раздобыв велосипеды, и повесив на них свои флажки, покатали к себе домой. Им было проще, ведь до границы с Францией всего километров сто пятьдесят.

Через несколько дней американцы «попросили» всех нас из готеля. Здание понадобилось им для воинской части. На следующий день вокруг здания все сточные канавы были заполнены старинными винными бутылками. Мария буквально через неделю после прихода американцев разыскала учительницу – немку, которая стала давать уроки английского языка и начала заниматься с ней. Повела туда и меня. На первом уроке мы научились считать до десяти. Правда, на этом мое изучение английского языка и кончилось.

Нужно было искать пристанище и работу до отъезда домой. Наши с Марией пути разошлись: она сказала, что «до совітів я не поїду», а я не хотела оставаться всю жизнь *Dinstmadchen*¹. Меня забрали Пашкевичи к себе в деревню, там всегда нужны были рабочие руки, и самое главное, что домой мы решили добираться вместе.

Время летело быстро. Работали мы много. Работали в поле за еду.

У немцев земли мало, поэтому обрабатывают они её особенно тщательно: даже поле, засеянное пшеницей, и то прокапывается от осота. Мы ходили по полю ранней весной и вырезали осот специальным инструментом – на длинной палке острый наконечник вроде стамески. Или подрезали осот под корень.

Так прошли апрель и май, а в начале июня все стали ждать отправки домой. С нетерпением ждали каждый день, когда же будут нас отправлять. И вот наконец-то настал день,

¹ *Dienstmädchen* (нім.) – служниця.

когда пришла машина в село и за нами. Опоздай мы на неё, так, наверное, и остались бы на неопределённое время там.

Нас привезли в Швейнфурт, в какие-то казармы, где был сборный пункт для таких, как мы. Помню ещё, что кормили нас хорошо: давали нам по банке свиной тушонки и по булке хлеба на двоих. Это по тем временам было просто роскошно. Дело в том, что, когда пришли американцы, часто можно было наблюдать такую картину. Дымит полевая кухня, солдаты жарят пончики. Запахи разносятся далеко вокруг. Возле кухни стоят голодные немцы, а солдаты после того, как пожарили пончики, выливают жир на землю. Немцы в ужасе, мы тоже: как можно такое добро выбрасывать?

Из Швайнфурта через пару дней нас погрузили на студебекеры и повезли к границе. В кабине двое солдат-шоферов, в кузове – 25–30 человек. В основном молодые девчонки. Солдаты заигрывают с ними, показывают свою удаль, на ходу машины перелезают через капот, меняются местами за рулем. Языка никто не знает, объясняются на пальцах.

Везут нас через разрушенные города. Везде видны следы недавних бомбёжек. Довольно быстро без особых приключений доставили нас к понтонному мосту через большую реку.

Здесь началось самое интересное. На середине моста пост, с одной стороны – американский, с другой – советский.

Здесь же происходила передача нас советским войскам.

Машина останавливалась на мосту, нас пересчитывал советский офицер по головам, и потом везли к берегу. На берегу мы выгрузились из машины прямо в небольшом лесу. Вытащили свой скарб и собрались в кучу, насторожено озираясь по сторонам. Всё было непривычно, солдаты и офицеры в погонах.

У меня – жёлтый чемодан и рюкзак. Чемодан достался мне случайно: его выбросили в готеле гости, которым он больше не был нужен. Но чемодан целый, чистый и даже замки работают. В чемодане кое-какие скромные пожитки, в рюкзаке пальто (ещё из дому) и одеяло.

Все мы со своими пожитками окружили офицера и ждали, что он нам скажет. Он объяснил, что прямо сейчас мы пойдём в бывший концлагерь Ризу¹ (это недалеко от Дрездена) – там сборный пункт, это в 7 километрах от того места, куда нас привезли.

День был солнечный, лес полон птичьих голосов и цветов, и мы шли лесом часа два.

Неожиданно прямо в лесу появились пулемётные вышки по углам лагеря – и колючие проволоки от вышки к вышке, в несколько рядов бараки. Бараки стояли по 2, разделённые

¹ Табір для військовополонених Цайтгайн поблизу м. Риза (нім. Riesa), земля Саксонія, Німеччина, існував у 1941–1945 рр. Крім радянських, від жовтня 1943 р. там перебували італійські, сербські, англійські, французькі та польські бранці. Загалом у Цайтгайні загинуло 25–30 тис. радянських та понад 900 військовополонених з інших країн, серед них не менше ніж 862 італійці. Причиною їхньої смерті були насамперед недостатнє харчування та незадовільні санітарні умови.

от других рядами колючей проволоки. Посредине лагеря какие-то каменные постройки, назначение которых мы поняли позднее, – это печи, в которых сжигали трупы, и узкоколейка, ведущая прямо в лес.

Нас распределили по баракам. В бараках – никакой мебели. Мы нашли ведро, тряпку и первым делом вымыли пол. Потом прямо на полу расположились кучками. Барак семейный. Мы с Пашкевичами – тоже одна семья: я их племянница. Благодаря этому меня не отправили домой пешком, как остальную молодёжь.

Постепенно осваивались в лагере. Обследовали каменные постройки, осмотрели печи, прошли по узкоколейке в лес. Узкоколейка привела нас на кладбище. Кругом лес, красивый, густой, а в лесу – ряды могил с крестами. На крестах надписи – фамилия, имя, дата рождения и смерти. Из надписей видно, что похоронены здесь в основном молодые люди, 20–25 лет – разных национальностей, но среди них нет ни одной русской или украинской фамилии. Среди крестов попадаются даже магометанские надгробия – полумесяц. Даты смерти 1942 – начало 1943 г., по-видимому, хоронили здесь до того, как построили крематорий. Мы начали расспрашивать, были ли здесь русские, – оказалось, что были, но их закапывали в общую могилу. Потом мы нашли эти ямы недалеко от кладбища. И положили к ним букетики лесных цветов. Страшное это было место. Из лагеря я написала письма в Киев по всем адресам, которые помнила. Одно из этих писем на мой старый адрес, Миллионную, 20, Марии Иосифовне Гражданской, – как я узнала потом, дошло. Мария Иосифовна сообщила бабушке Лене, а та – маме, что я жива. Мне послали вызов в лагерь Ризу, но вызов меня там не застал, нас уже отправили оттуда.

Пробыли мы в лагере недели две. За эти две недели насмотрелись всего. Прошли медицинскую комиссию, если, конечно, это можно назвать комиссией, когда нас, голых женщин, молодых и старых, выстроили перед сидящими за столами врачами. И мы медленно проходили перед ними. Одних ничего не спрашивали, другим задавали вопросы: «с кем жила» и т. д., мне таких вопросов не задавали. Потом была ещё проверка на лояльность и досмотр вещей. Во время этой проверки спрашивали, не знаю ли я фамилии наших людей, кто был недоволен советской властью, – я сказала, что не знаю. А при осмотре вещей забрали у меня Arbeitskarte¹, фотографию: я возле готеля – и знаки «OST» и тризуб. Те, кто досматривал мои вещи, были очень удивлены, когда среди моих бумаг обнаружили школьные похвальные грамоты с портретами Ленина и Сталина. Спрашивали, как это я умудрилась их провозить по всей Германии, я отвечала, что это же документ и что никто у меня их не спрашивал.

¹Робоча карта (нім.).

Так шло время. Мы с нетерпением ждём отправки домой. Считали не только дни, но и часы. Отправляли людей на платформах. Обычно состав со станками, или другим каким-нибудь оборудованием, которое вывозили из Германии, подавали ночью.

И вот настала и наша очередь. В одну из ночей нас разбудили и приказали грузиться на платформы с какими-то станками. Крик, шум, все тянут узлы, боятся потерять друг друга, стремятся найти место поудобнее, и всё это в полутьме – почти ничего не видно. Только мы собрались на платформу, немного успокоились, шум стих, как прозвучала новая команда – «слезай», – не на тот эшелон погрузились. На следующую ночь опять то же самое. На этот раз более удачно. Слезать не пришлось, эшелон тронулся, и мы поехали. Ехали не очень долго. Эшелон прибыл в совершенно разрушенный город. Стояла июльская жара, прошло больше двух месяцев со дня окончания войны, а здесь, среди развалин, ещё не везде были убраны трупы и можно было наткнуться на мину. Бои в Бреслау¹ продолжались и после 9 мая.

Нам приказали выгружаться, и наш эшелон пошёл дальше. Среди развалин попадались сколоченные из листов фанеры, картона и всякого хлама шалаши, в которых ютились люди. Оказалось, что это такие же репатрианты, как мы. Были там и маленькие дети. Таких лагерей было несколько, и в некоторых люди жили уже около месяца.

Из продуктов нам выдали горох, ржаную муку и рыбную муку. Мы тоже нашли старую фанеру и соорудили подобие шалаша, главное, что была хотя и плохая, но крыша, куда можно было спрятаться от дождя.

В шалаш сложили вещи и столы. Знакомимся с окружающей обстановкой. Среди развалин иногда можно было найти погреб, а в погребе – проросший картофель, а среди камней кое-где пробивалась трава и даже щавель. Таким образом мы с Афанасией Владимировной умудрялись даже сварить зелёный борщ.

Но самое интересное – это как и что можно было приготовить из ржаной муки. Додумались вот до чего: сначала к небольшому количеству муки добавили воды, хорошо размешали и поставили на солнце. Солнце палило довольно сильно, и наша болтушка вскоре прокисла. После чего на кислом тесте замешивали коржики, вымыли хорошо лист жести, разоггли костёр и, когда дрова прогорели, положили жечь с лепёшками на горячие угли. Вскоре они спеклись. Но как ни хотелось есть, рыбную муку не могли проглотить.

В Бреслау мы пробыли тоже около 2-х недель. Нам ещё повезло, среди нашего эшелона не оказалось больных, а в других лагерях был тиф, дизентерия, и там объявляли карантин. Это значило, что около тысячи человек сидели среди этих развалин неделями. В этих лагерях умирали маленькие дети.

¹ Вроцлав (нім. Breslau) – місто в Нижній Сілезії, Польща.

Недели через две нам подали состав, который состоял из платформ с рельсами. Это было просто роскошью, после тех станков, на которых мы ехали из Ризы. Можно было удобно расположиться, привязать чемодан, чтобы не украли, уложить рюкзак под голову, прилечь или удобно сесть.

И вот мы опять едем. Когда поезд останавливается где-нибудь в лесу, все бегут собирать сухие ветки для костра. У нас на платформе 2 кирпича, сухие ветки и кастрюля с горохом.

На остановке быстро разводим костёр, где-нибудь поблизости от поезда, ставим на огонь кастрюлю и внимательно следим за паровозом. Как только он засвистит, тут же хватаем кастрюлю и бежим с ней к своей платформе. Так в несколько приёмов и варим суп.

К счастью, пока мы ехали, стояли тёплые ночи и не было дождей. А когда поезд шёл через Карпаты, мы любовались красотой Карпатских гор, высокими травами и цветами, а как хотелось сорвать землянику, красные ягоды которой так и манили!

Но поезд шёл, не останавливаясь. И вот наконец-то мы прибыли во Львов.

Львов запомнился не своей архитектурой, не собором Святого Юра, узкими улицами, это всё я рассмотрела в последующие приезды во Львов, а яичным порошком и хлебом, который нам там выдали. Ведь из яичного порошка можно было делать омлет.

Пашкевичи очень торопились в Здолбунов¹, и мы довольно скоро туда попали. В Здолбунове прямо на станции работала сестра Афанасии Владимировны, не помню сейчас, как её звали. Она сообщила нам, что сын Пашкевичей, Сева, жив и здоров и живёт у тёток в селе Могиляны². И вот мы едем в Могиляны. Кажется, в тот же день мы добрались до Могилян. Я запомнила, как от станции мы шли через луг к низеньким хатам, крытым соломой, в одной из которых жили старые тётки Афанасии Владимировны. Так шли мы втроём лугом, так вдруг увидели, что навстречу нам бежит мальчик. Я никогда не забуду эту встречу. Сергей Григорьевич упал на траву и зарыдал. Я первый раз в жизни видела, как рыдает суровый мужчина, Афанасия Владимировна тоже плакала, обнимая сына. Сколько же им всем пришлось выстрадать, пока они дождались этой встречи!

Я рассматривала Севу, это был мальчик или даже юноша, такого же возраста, как я, стройный и красивый, с тёмными глазами, такими же, как у матери. Когда все успокоились, пошли к хатам. На пороге нас встретили старушки. Они тоже очень радовались возвращению родителей Севы. У одной из тёток был сын, лет 35, неженатый, и когда через несколько дней они лучше познакомились со мной, стали мне его сватать. Я сказала, что не собираюсь пока замуж, что мне ещё нужно разыскать своих родителей и учиться.

¹ Здолбунів – місто в Рівненському районі, Рівненська область.

² Могиляни – село в Рівненському районі, Рівненська область.

Хата у тёток была довольно бедная на земляном полу, и по ночам нас одолевали блохи. Что мы только ни делали, вытряхивали постель перед сном, клали под матрац полынь – ничего не помогало, блохи нас «съедали живьём». Сразу же по приезде в Могиляны я написала в Киев и довольно скоро, дней через 10, получила ответ от мамы. Мама писала, что моё письмо получила Мария Иосифовна Гражданская, передала его бабушке Лене, а бабушка Лена – маме. Ещё мать написала, что отец скоро должен возвращаться с Севера и собирается жениться на Елене Петровне. Эта приписка в конце письма прямо убила меня, потому что все эти годы я хранила надежду на то, что кончится война, и они помирятся, и мы заживем нормальной семьёй.

Позже бабушка Лена рассказывает мне, что, когда передавала матери моё письмо, просила ничего не писать мне о планах отца в отношении Елены Петровны. Елену Петровну я хорошо знала, как нашего «друга дома», бабушкину приятельницу и не очень любила из-за её сюсюкания со мной.

Пока я была занята своими переживаниями и не очень замечала, что творится вокруг, в Могилянах творились странные дела.

Днём было тихо, а по ночам иногда раздавались выстрелы и шла «война» на кладбище. На кладбище были похоронены бандеровцы¹, как их тогда называли, на могилах стояли кресты. В один из дней пришли красноармейцы и посбивали кресты, а на следующий день был разрушен памятник (колонна со звездой) [на могилі. – Упоряд.], в которой были похоронены красноармейцы. Вместе с письмом мать прислала мне деньги на дорогу, и я стала собираться домой.

Но попасть в Киев было непросто, нужен был пропуск и билет. А за пропуском нужно было ехать в отделение НКВД в г. Дубно². Поезд в Дубно пришёл к вечеру. Было часов семь вечера, и, естественно, в большинстве учреждений рабочий день закончился.

Выйдя из вагона, я спросила у людей, сошедших вместе со мной, где находится НКВД. Мне сказали, что в городе, а до города от станции ещё километров четыре-пять. Город едва виднелся вдали. На станции ни вокзала, ни жилья, только несколько столов, где утром бывал небольшой базарчик. Что делать, куда идти? Ни одной знакомой души. Очень быстро станция опустела, все спешили домой, и вскоре я осталась одна. На этом базарчике. Стало темно. Я решила переночевать на одном из столов, который был почище, всё же лучше, чем лежать на земле, а на рассвете отправиться в город. Спать на столе было жестковато, как я ни крутилась, пытаюсь устроиться поудобнее. Ночь прошла быстро. Утром, приведя

¹ У радянській пропаганді поняття «бандерівці» вживалося для позначення українського націоналістичного підпілля або українського визвольного руху загалом.

² Дубно – місто в Рівненській області.

себя в порядок и пожевав хлеба, который мне дали с собой, я отправилась на поиски НКВД. Это заведение нашла довольно быстро и очень удивилась, когда увидела, что там уже стоит небольшая очередь, я-то рассчитывала, что ели приду так рано, то буду первой.

В длинном коридоре с обшарпанными стёклами – три двери: одна входная, напротив – в кабинет к следователю – и посредине дверь с решёткой и большим висячим замком. За решёткой – небритые физиономии каких-то мужиков. Прямо против этой двери – скамья. На скамье – несколько человек ждут приёма у следователя. Я тоже села на скамью. Из-за решётки на меня уставились небритые физиономии. Потом посыпались вопросы. Что я здесь делаю, зачем сюда попала. Я по простоте душевной всё им объяснила, что еду домой из Германии и что мне нужен пропуск, чтобы проехать в Киев. После моего объяснения мужики заявили, что меня, мол, сейчас к ним посадят. Я ответила, что в это я не верю, меня сажать не за что.

За этими разговорами время прошло быстро. Подошла моя очередь, и я вошла в кабинет к следователю, или инспектору, сейчас не помню, как его тогда называли. За столом сидел молодой парень. Напротив него – небритый мужчина лет сорока. Когда я вошла, следователь кивнул мне головой и сказал, чтобы я села в стороне от стола. Затем стал задавать вопросы этому мужчине. Тот, мешая украинские и немецкие слова, что-то ему пытался объяснить. Я прислушивалась к их разговору. А по моему лицу следователь понял, что я поняла, что говорил этот мужик по-немецки. Тогда от позвал конвоира и приказал ему увести этого человека из кабинета. Потом спросил меня, что он сказал, «ты ведь поняла». Я перевела ему его слова. После этого он заулыбался, поблагодарил меня и спросил, зачем я сюда пришла. Я объяснила ему, что возвращаюсь из Германии домой, показала письмо от матери и свои документы – похвальные грамоты из школы. Других документов у меня ведь не было. Он всё внимательно прочитал и тут же выписал мне пропуск прямо в Киев. Видно, он был настолько неопытен, что не знал, что таких «опасных» людей, вроде меня, которые возвращались из Германии, сначала посылали в лагерь, который находился в Мироновке¹, для всесторонней проверки, а потом только в Киев, и то не всех. Я выскочила пулей из НКВД и помчалась на станцию. На станции я увидела тронувшийся поезд, побежала за ним, не спрашивая, куда едет этот поезд. И только тогда, когда стало ясно, что я его не догоню, стала спрашивать, когда будет поезд на Здолбунов. Оказалось, что это тот самый поезд, который мне нужен, но его переведут на другой путь, а в Здолбунов он поедет позже.

Я успокоилась и потом спокойно купила билет до Здолбунова, села в поезд и без особых приключений доехала. На станции отыскала сестру Афанасии Владимировны, она достала мне билет до Киева, и вот я еду. Сажу на второй полке, на уголке. Вагон набит людьми до отказа. Люди на всех полках, вижу, сидят, прижавшись друг к другу, на второй и третьей

¹ Мироновка – місто в Обухівському районі, Київська область. Відстань до м. Київ – 106 км.

полках – лежат, в проходах – сидят на узлах и чемоданах. Поезд тронулся и пошёл с частыми остановками. До Киева ехали долго, больше суток. И, наконец, 18 августа прибыли в Киев. В Киеве прошёл ливень, по улицам мчались потоки воды. Я шлёпала по лужам, не разбирая дороги, тащила чемодан и рюкзак, спрашивала у прохожих, как попасть на Гоголевскую¹. Этот район Киева я знала плохо. Но довольно скоро нашла и Гоголевскую, 8, и дом, где жили мать и Эля. И вот я у матери, в маленькой комнатухе с самодельной печкой-плитой, весьма скромной мебелью и большим зеркалом в углу. Мать обрадовалась мне, но так, как будто я приехала из пионерского лагеря. Я сотни раз представляла себе эту встречу, но совсем не так, как это произошло при моём появлении на Гоголевской. Прибежала Эля. Тут уже радости не было конца. Вскоре мы с Элей собрались и пошли к бабушке Лене на Жертв Революции². Вот тут уже все радовались искренне, что наконец-то я нашлась. Помню, как Олег стал рядом со мной, примерился и сказал: «Ну, наконец-то я смогу теперь с тобой везде ходить». Дело в том, что в детстве он был намного ниже меня ростом и очень страдал от этого.

Так окончился один, самый страшный, период моей жизни. Наконец-то я дома.

Эпилог

Что же было дальше? Если коротко. Я уже думала, что все мои беды позади, ведь я вернулась домой, но не тут-то было. Жила я пару недель у матери. Недели через две ей дали путёвку в дом отдыха, и она оставила меня у бабушки Лены, а Элю – у Елены Петровны, уехала отдыхать. От всех этих потрясений я заболела, и никто не знал, что со мной. Потом поправилась, и когда мать пришла меня забирать, сказала, что к ней больше не пойду. Осталась у Поповских, хотя у меня не было ни нормальных документов, ни карточек. Со мной здесь делились всем, тем немногим, что имели сами.

В 1946 году приехал с Севера отец, женился на Елене Петровне. Отец устроился в Кирилловскую больницу³ инженером-строителем. Там нам дали длинную, большую комнату. Мы зажили втроём. У Елены Петровны своих детей никогда не было, и ко мне она относилась как к трёхлетнему ребёнку, сюсюкала и в разговоре употребляла уменьшительные суффиксы, а меня слегка подташнивало от такого обращения. Я была уже совсем взрослой. Бабушка Лена заметила это и сказала ей, после этого мне полегчало. Учиться я пошла сразу же в свою, 109, школу, ездила туда ещё от Поповских, а потом, когда мы переехали на Куренёвку⁴, пришлось

¹ Гоголівська – вулиця в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від вул. Олесь Гончара до вул. Січових Стрільців.

² Нині – Трьохсвятительська вулиця в Шевченківському районі м. Київ. Пролягає від Європейської площі до Михайлівської площі.

³ Кирилівська психіатрична лікарня (Київська міська психіатрична лікарня № 1 імені академіка І.П. Павлова), за адресою – вул. Кирилівська, 103.

⁴ Куренівка – історична місцевість у м. Київ, житловий масив.

перейти в 123-ю. Учиться в нормальной дневной школе мне запрещали, предлагали идти в ремесленное училище. Кончилось это тем, что после того, как бабушка Лена, встретив мать у её института, хорошенько её отчитала, мать написала письмо Хрущёву, её вызвали в органы, которые занимались такими «неблагонадёжными», как я, и после того, как она объяснила, что я хорошо учусь и что у меня больные руки (а я зимой 45-го не могла даже писать из-за обморожения рук), разрешили учиться.

Однако этим дело не закончилось. Выдали временный паспорт. В паспорте, видимо, была какая-то отметка, и время от времени меня вызывали «куда следует». Отцу вся эта история надоела, и он решил этот вопрос по-другому: в 1947 году мы уехали из Киева в Брянскую область, в посёлок Белую Берёзку. Перед этим он достал справку из психбольницы, в которой было написано, что я два года лечилась там, а мой паспорт бросил в печку. Мне было сказано: «Молчи».

Вот я и молчала. Молчала и боялась, что всё это рано или поздно раскроется. Страх преследовал меня всё время, сначала мне казалось, что каждый милиционер видит во мне преступницу, потом – что узнают в школе, а потом – в институте, что я была в Германии, и не дадут доучиться. Это продолжалось довольно долго, вплоть до «оттепели».

Всем тем, что я не скатилась в пропасть, не потеряла веру в людей, и получила образование, и вообще выжила, я обязана бабушке, своему отцу, семье Поповских и чужим добрым людям, Марии Иосифовне Гражданской, Марие, фройляйн Бинк, Пашкевичам.

17.XII.1993. Итак, продолжение следует. Сначала я думала закончить свои заметки приездом в Киев, но потом события развивались не менее драматично, что и побудило меня написать продолжение.

Прошло несколько дней после моего возвращения. Я живу у матери на Гоголевской. Эля не нарадуется моему возвращению. Топим железную печку, варим нехитрую еду. Дрова для печи достаём где придется. Как-то раз мы с Элей рубили во дворе дрова, и я сняла варежки. Руки побелели, я прислонилась к стенке и от боли потеряла сознание. Как Эля дотащила меня на третий этаж, не помню. Но в ту зиму это случалось со мной часто. Через недели две матери дали путёвку в дом отдыха, и она быстро пристроила нас: Элю – к Елене Петровне, на которой папа собирался жениться по возвращении с Севера, а меня – к бабушке Лене и хлопцам.

Все мои надежды на то, что у нас наконец-то будет нормальная семья, рухнули. От детских иллюзий на добрую мамочку не осталось ничего. Это было для меня потрясением, и я заболела. Никто не знал, что со мной. Какая-то безучастность, полное безразличие ко всему овладело мной. Бабушка Лена и хлопцы очень заботились обо мне, и я постепенно стала приходить в себя. Через две недели, когда окончился срок маминого пребывания в

доме отдыха, она пришла за мной, но я отказалась вернуться к ней. Жили мы очень трудно. Хлебных карточек у меня не было, со мной делились последним куском. Бабушка Лена работала на овощной базе и приносила оттуда мелкие бурячки. Мы их тушили в голландской печке и ели.

Отец оставался на Севере. Его пока не отпускали. Несмотря на все трудности нам было весело. Мы подружились с Лидой Сибиберт. Она училась в художественной школе, Богдан – в строительном институте, Лесюня – тоже сначала там, а потом перешёл в киноинженерный. У нас была очень весёлая компания, которая состояла из друзей Лиды – художников и студентов – друзей Богдана и Лесика. Собирались у Сибибертов, танцевали, дурачились, ходили на вечера в художественную школу. Я была довольно замкнутой в этой компании потому, что чувствовала большой пробел в знаниях и в своём образовании. С первого сентября я вернулась в свою, 109, школу. Ездить было очень далеко, но мне нравилось возвращаться из школы парками, часто пешком. А главное – меня сразу туда приняли в 7-й класс. Школа в 1945 году стала женской. Был такой период в нашем народном образовании, когда школы поделили на мужские и женские. Среди учителей были те, кто помнил меня до войны и работал вместе с отцом. Директором школы была Софья Захаровна Лурье, наш довоенный директор. Правда, она побыла недолго у нас, её стали преследовать, и окончила она свои дни в Кирилловке, т. е. в Павловской больнице. Очень хорошо помню учительницу по физике, которая «вправляла» нам мозги очень здорово, учила нас жить. У неё это очень неплохо получалось, она пыталась дать нам уроки практицизма с чисто еврейским подходом к этому делу. Это нам очень нравилось и было нужно.

Школа была страшно обшарпанной, кабинеты разграблены, паровое отопление не работало, и когда наступили холода, больше 25 минут высидеть в классе было невозможно, и мы, чтобы согреться, бегали по коридорам. А с моими отмороженными руками было совсем плохо. Писать я не могла. Руки бинтовала, т. к. на пальцах появились язвы, а в переполненных трамваях ездил, зацепившись кое-как кистью руки за ручку трамвая.

05.ІІІ.1997. Майже відразу після нашого приїзду до Білої Берізки ми з Оленою Петрівною з'їздили у райцентр Трубчевськ¹ для того, щоб я змогла нарешті одержати нормальний паспорт. Нас направили до начальника паспортного столу, який спочатку навіть не хотів розмовляти з нами, мотивуючи свою поведінку тим, що яке право я мала записнитись майже на 3 роки з одержанням паспорта. Він накричав на мене, я теж не стрималась і відповіла, що не звикла, щоб на мене кричали, він розлютився на мене ще більше, тоді Олена Петрівна

¹ м. Трубчевськ (рос. Трубчевск) – адміністративний центр Трубчевського району Брянської області, Росія.

звернулась до нього і сказала, що нехай я вийду із кабінету. А коли я вийшла, вона пояснила йому, що нехай він вибачає, але нехай подивиться на мою довідку, де написано, що я була на лікуванні у лікарні ці три роки і що на мою поведінку не треба зважати. Після цього він дозволив мені видати повний паспорт. Основне, що уже був чистий постійний паспорт і постійна прописка у Білій Берізці.

Закінчилось літо 1948 року. Наш десятий клас у повному складі із 14 чи 15 чоловік зібрався знову.

Я добре пам'ятаю своїх подружок Соню і Катю, яка відразу після школи вийшла заміж, і сільських дівчаток із Сагутьево¹, які завжди ходили разом, а наша учителька з російської літератури постійно «воювала» з ними через їх неправильну вимову.

Зимою сорок шостого року повернувся з Півночі батько і одружився на Олені Петрівні, і ми переїхали на територію Павлівської лікарні, куди батько і Олена Петрівна (баба Люся) [Фрагмент відсутній. – Упоряд.] на будинку, а баба Люся інструктором з рукоділля до тихих психічно хворих. Я перейшла до 123 української школи, до школи мені було недалеко, розташована вона була на Куренівці.

У Павлівській лікарні нам дали довгу кімнату, батько не став відбирати свою стару квартиру на Мільйонній, 20, чому – не знаю. Там, правда, не було нічого хорошого: одна кімната зовсім маленька, друга – прохідна. У Павлівській лікарні, частіше її називали Кирилівкою (по-старому), був ще шпиталь, де долічувались поранені молоді хлопці. Ми часто зустрічали їх у дворі, вони ходили у синіх халатах, з-під яких виднілися спідні штани.

Я потрапила у восьмий «А» клас, швидко познайомилися із учнями, подружилася із дівчатами, особливо із Ліною Костенко² і Вірою Бондаренко. З Ліною ми сиділи поруч за одним столом.

Вона дуже виділялася серед інших дівчат. Висока із світлим кучерявим волоссям і блакитними очима, дивувала нас своїми уміннями малювати і писати вірші. У той час, коли ми «гризли ручки», видавлюючи із себе речення на українській або російській літературі, у Ліни усе виходило дуже швидко і, як нам здавалось, легко. Пам'ятаю, як на екзамені з літератури ми писали твір про «Слово про Ігорів похід». Вона написала цілу поему у віршах, швидше за нас усіх. Пам'ятаю, що тоді вона вчилася у літстудії і розповідала нам про свої зустрічі з

¹ Сагутьево – село в Трубчевському районі, Брянська область, Росія, за 26 км на південний захід від м. Трубчевськ, на правому березі р. Десна.

² Ліна Костенко (1930 р.) – відома сучасна українська поетеса.

Олесем Гончаром¹. Ми всі зачитувались тоді його «Прапорonoсцями» і нам дуже хотілось знати, який він у житті. Але тут Ліна розчарувала нас тим, що він недавно переїхав до Києва і судиться за квартиру. Ми не уявляли собі, як це такий письменник може судитися за квартиру.

Зима сорок шостого – сорок сьомого років була особливо важкою. Було і холодно, і голодно. Батьків друг, лікар з психіатричної лікарні, якось розповів нам, як хворі ловили пацюків, жарили їх у грубі і їли, а кухарі обкрадали їх. Під час заправки котлів із супом присутніми були лікарі, адміністрація і зав. їдальнею. При цій комісії загрузали у котел вершкове масло, скатавши його у велику кулю, але як тільки комісія виходила з кухні, цю кулю швиденько виймали із котла і занурювали у воду – і знову «купали» наступного дня.

Всім нам жилося тоді важко. Їжі не вистачало. А тут ще мною почали цікавитися органи. Мабуть, у моєму тимчасовому паспорті була якась відмітка, про яку я не знала. Батько все це зрозумів краще від мене і вирішив, що із Києва нам доведеться виїхати, бо інакше вищої освіти у Києві мені не отримати.

Не знаю, куди він писав, здається, у Міністерство будматеріалів, і йому запропонували місце головного механіка заводу стандартних домів у селищі Біла Берізка Трубчевського району Брянської області. Зиму ми прожили у Києві, а весною почали збиратися у Білу Берізку. Батько поїхав туди раніше, йому там дали фінський будиночок і десять соток городу, засаженого картоплею. Потім він приїхав за нами, і ми поїхали у «Берізку». Дуже жаль було покидати Київ, школу, до якої я вже звикла, друзів, але найважче всього було мені розставатися з родиною Поповських.

Мене завжди тягнуло до них, там мене добре розуміли і підтримували, коли мені було особливо важко. З Оленою Петрівною мені було досить важко, ми не розуміли одна одну. Вона поводитись зі мною, як із трирічною дитиною (своїх дітей у неї не було), а мене корбило від такого її поводження. Адже я була вже зовсім дорослою, але як я не пробувала пояснити їй це, вона все рівно сюсюкала зі мною. Бабуся Олена якось пояснила їй, що я вже доросла і зі мною не треба сюсюкати. Поступово до неї це дійшло, але все рівно вона була зовсім непередбачена, іноді переставала розмовляти зі мною або із батьком, і ми не могли зрозуміти причину такої її поведінки.

Сестричка Оленка поїхала з нами, і ми обидві були цьому раді. Біла Берізка розташована на Десні, навколо Брянські ліси і чудова природа. Але коли ми приїхали, виявилось, що школа у селищі вечірня, вірніше – три старших класи, а іноземна мова у школі – німецька,

¹ Олесь Гончар (1918–1995 рр.) – український письменник, громадський діяч, лауреат Сталінської премії (1948 р.), перший лауреат Республіканської премії ім. Т.Г. Шевченка (1962 р.), голова Спільки письменників України, академік НАН України. Герой України (2005 р., посмертно). Твори перекладено 67 мовами світу. Події роману «Прапорonoсці» (вийшов у 1946–1948 рр.) охоплюють шлях, який проходять офіцери й солдати – українці – в 1944–1945 рр., через Румунію, Угорщину, Словаччину та Чехію.

а Оля у Києві вивчала англійську, і вона не погодилася вивчати німецьку мову і вирішила повертатися назад у Київ до матері. Розлучатися нам обом було дуже сумно, адже ми, рідні сестри, ніколи не жили довго разом. Так вже склалося у нашій сім'ї, про це «потурбувалися» наші батьки, вірніше наша мати.

Літо у Берізіці було не дуже ситним, але виручала картопля, яку ми почали підкопувати, як тільки вона зав'язалася, а ближче до осені пішли гриби та ягоди. Грибів у лісі було багато, а з ягід – малина, ожина, чорниця.

У фінському будиночку, який дали батькові, – три кімнати, кухня, сіни і кладовка. Сплановано будинок було не дуже зручно: найбільша кімната – прохідна, із якої вікна у двір виступали ліхтариком, дах крутий, велике горище з вікном, там можна було зробити ще одну кімнату. Будинок не зовсім добудований, стіни побілені, підлога некрашена. По суботах я скребла підлогу віником з піском, щоб вона була жовтою. Але все рівно ми були щасливими, одержавши таке житло. Вперше у моєму житті у мене була окрема кімната, і хоча у цій кімнаті була дуже бідна обстановка, яка складалася із тапчана, потертих килимів, які я вертикально повісила на стіні, простого столу і двох табуреток, я була щасливою.

Пам'ятаю, одного разу, коли я вчила уроки, щось у мене не виходило з математики, я стала дивитися у вікно і раптом побачила зайця, який сидів на задніх лапах недалеко від мого вікна на снігу, а передніми мив свою мордочку. Я боялася поворухнутися, мені здавалося, що якщо я поворухнуся, то все зникне. А заєць умився і, не поспішаючи, поскакав через дорогу у посадку.

Наша Білоберізьківська школа була вечірньою, вірніше три старших [класи], хоча вчилися ми у першу зміну. Із усіх учнів нашого класу працював лише один Микола Кацев, всі інші тільки вчилися. Клас був невеликий, чи то чотирнадцять, чи то п'ятнадцять чоловік, половина класу – дівчата із сусіднього села Сагутєво, вони ходили до школи за сім кілометрів. З ними іноді траплялися різні пригоди: одного разу у холодний зимній день вони зустріли стаю вовків і сховались від них за кущами верболозу і сніговим заметом, на щастя, вітер дув у їх сторону і вовки пройшли, не помітивши їх, але до школи вони прийшли білими від страху.

Більше всіх ми подружилися із Сонєю Балтухіною, славною дівчиною: наші будинки стояли поруч, і ми часто бігали одна до одної, а у холодні зимові дні сиділи на печі і разом учили уроки.

Її батько партизанів у цих краях, і у них вдома під його ліжком лежав автомат. Будинок у них був такий самий, як і у нас, і у великій прохідній кімнаті на стіні висіла велика картина: копія «Трьох богатирів» з картини Васнецова у виконанні місцевого художника. Картина вражала тим, що здавалась зовсім пласкою, наче богатирі сиділи на головах коней. Стеля у кімнаті навколо абажура була розписана різнокольоровими кільцями, наличники навколо

дверей і вікон були викрашені у синій колір, а двері – у голубий. Весь цей «розпис» для мене був дуже дивним.

...була дуже тиха і якась непомітна мати, брат Степан, він працював слюсарем на заводі, і сестра Таня, яка вчилася у брянському інституті. Соню я любила, вона добре знала ліс, і ми часто бродили по навколишніх лісах, хоча у цей час це було не зовсім безпечно. Ліс примикав безпосередньо до селища і був буквально начинений останками поламаної техніки, напівзруйнованих землянок, окопів та бліндажів. Там можна було наткнутися на нерозірваний снаряд і навіть на міну. А одного разу у невеличкому ярочку, де було багато лисичок, ми побачили у заростях трави біліючі кістки людини і залишки одежі. Ми злякалися і втекли звідти, хоча, звичайно, треба було боятися не мертвих, а живих. Якось, одного разу, коли ми блукали по лісу у пошуках грибів, побачили землянку, підійшли ближче, побачили тліюче вугілля вогнища, ось тоді ми вже злякалися по-справжньому і побігли звідти, скільки було сил. А Соня розповіла мені, як весною, ще до нашого приїзду до Берізки, вона збирала конвалії у залізничної гілки у куща, коли раптом із кущів виліз небритий брудний чоловік і погнався за нею, а вона, скинувши чоботи, з усіх сил побігла по шпалах, на виду селища він відстав від неї.

Пам'ятаю, влітку сорок сьомого року ми із бабою Люсею їздили до Львова і у Жовкву¹ до її братів – Миколи і Дмитра Петровичів.

У Львові жила дочка Миколи Петровича, Галя, у якої ми погостювали, а потім поїхали до Жовкви, де Микола Петрович працював лікарем-лоренгологом, а Дмитро, у минулому льотчик, – уповноваженим від райкому партії по хлібозаготовках.

Жовква – невеличке гарне місто у західному стилі, таке несхоже на наші міста. Микола Петрович, старший брат баби Люсі, жив у двоповерховому будинку разом з місцевим хірургом Романом (по батькові – не пам'ятаю). Вони дружили, часто ходили у гості один до одного, і ми познайомилися із сім'єю Романа.

У той час у лісах переховувалися бандерівці і було неспокійно. У них бували сутички із військами НКВС, а іноді до Романа вночі приїздили з лісу, саджали його у машину, везли до пораненого у ліс робити операцію. При цьому йому зав'язували очі. На слідуючий день його викликали в НКВС на допит, потім відпускали. Миколу Петровича бандерівці не зачіпали, мабуть, у них не було потреби у його послугах.

Зовсім іншою була робота у Дмитра, другого брата баби Люсі.

Жив він десь за два квартали від Миколи, і ми ходили до нього в гості. Жив він із своєю фронтовою дружиною Ольгою і маленькою донечкою, теж Олею, і собакою-вівчаркою. Мене здивувало те, що у їх квартирі із-під ліжка виглядав автомат, лежали гранати і був

¹ Жовква – місто у Львівській області.

ще пістолет. На моє запитання, навіщо стільки зброї, мені пояснили, що так треба, тому що у Дмитра дуже небезпечна робота. У цьому ми досить скоро переконалися, коли одного із вечорів йшли від Миколи до Дмитра. Ми, три жінки, і маленька Олечка з нами. На вулиці смеркалося, і раптом у тіні біля огорожі ми помітили, що за нами крадуться двоє чоловіків. Ми пішли швидше, вони теж прискорили кроки – і тільки тоді, коли назустріч нам з провулка вийшли солдати, вони відстали від нас. Дуже схвильовані, ми побігли до будинку, де мешкали Дмитро і Ольга, розповіли їм про цей випадок, але Дмитро не дуже здивувався.

Через декілька днів ми виїхали додому у Білу Берізку. А ще незабаром від Дмитра прийшов лист про те, що він дізнався про безпеку, яка загрожувала йому від бандерівців за його діяльність у селах як уповноваженого по хлібозаготовках. Треба було терміново виїжджати звідти. Батько відразу надіслав телеграму у Жовкву, щоб Дмитро із сім'єю їхали до нас.

Вони поселилися разом з нами у самій більшій кімнаті. Батько влаштував їх обох на роботу. Ольга пішла працювати у магазин, а Дмитро – на завод. Ми зажили великою сім'єю.

На території Білої Берізки був табір військовополонених німців. Вони працювали на будівництві і на заводі. Деякі з них були підлеглими у мого батька. Йому було з ними легко, так як він вільно володів німецькою мовою. Один із полонених, інженер, якого звали Курт, розконвойований, бував у нас вдома. Він був хорошим годинником і іноді приходив до нас лагодити годинник. Баба Люся підгодовувала його. Курт дуже дивувався різнобічним знанням і умінню мого батька. Батько – інженер-механік, знав будівельну справу, захоплювався радіотехнікою, сам складав радіоприймачі, і взагалі, я не пам'ятаю жодного випадку, коли батько не зміг би змайструвати що-небудь для дому, починаючи з іграшок для мене, кінчаючи радіоприймачем.

Майже відразу після нашого приїзду до Білої Берізки ми із Оленою Петрівною з'їздили до райцентру Трубчевська для того, щоб я, нарешті, змогла одержати нормальний паспорт.

Коли ми приїхали до міліції, нас направили до начальника паспортного столу, який спочатку навіть не захотів розмовляти з нами, мотивуючи свою поведінку тим, що яке право я мала запізнитися майже на три роки з одержанням паспорта. Він накричав на мене, я теж не стрималась і відповіла, що не звикла, щоб на мене кричали: після цього він розлютився ще більше, тоді Олена Петрівна, звернувшись до нього, сказала, що нехай я вийду із кабінету. А коли я вийшла, вона пояснила йому, що нехай він вибачає, нехай подивиться на мою довідку, де написано, що я була на лікуванні у лікарні для психічно хворих ці три роки. І що на мою поведінку не слід звертати увагу. Після цього він дозволив видати мені постійний паспорт. Головне, що це вже був чистий постійний паспорт і постійна прописка у білій Берізці.

Закінчилося літо сорок восьмого року. Наш десятий клас у повному складі зібрався знову.

Я добре пам'ятаю своїх подрузок Соню і Катю, яка відразу після закінчення школи ви-йшла заміж, і сільських дівчаток із Сагутьево, які завжди ходили разом, а наша учителька з російської літератури постійно «воювала» із ними через їх неправильну вимову. Так, наприклад, вони розставляли наголоси на останньому складі у таких словах, як «рука» (говори-ли «рукú», «ногú»), пояснюючи це тим, що їх у селі засміють, якщо ці слова вони будуть вимовляти інакше. Із хлопців добре пам'ятаю Миколу Кацева та Василя Ковальова. Микола Кацев був найстарший серед нас, і він один із нашого класу працював. Василь був дуже здіб-ним хлопцем. Він непогано знався у математиці. Звичайно, коли ми приходили до школи, відразу хто-небудь із дівчат або із хлопців просили дати списати домашнє завдання з мате-матики у нього або у мене, і тоді виявлялося, хто його зробив, а хто ні. Для нас з Василем це було питанням честі, ми ніколи не списували, а якщо не могли рішити задачу ні він, ані я, то думали разом, а якщо вже зовсім не виходило, йшли до математика, і він нам пояснював. Після закінчення школи Василь поїхав до Москви і поступив у Бауманське вище училище¹.

У нас були непогані учителі, особливо з математики та російської літератури. Німецьку мову викладала молоденька учителька, якій було дуже важко, бо вона не мала спеціальної освіти. Мені часто було її шкода, бо я знала мову краще за неї. Погано було із хімією. Хімію ми не знали, а для вступу до інституту мені треба було добре знати хімію, тому вчила її сама.

Зимою 48–49 року ми вирішили заробити трохи грошей на випускний вечір. В цей час на нашому заводі стандартних будинків відгружали деталі цих будинків до Середньої Азії, де незадовго перед цим відбувся землетрус і було багато руйнувань². Якраз в цей час для мене постало ще одне дуже важливе питання – про вступ до комсомолу. Я прекрасно розуміла, що без комсомольського квитка, як би добре я не вчилася, навряд чи зможу вступити до ін-ституту. До того ж комсомол для нас був «святим». Ми вірили у героїчне минуле комсомолу. Свіжими були у пам'яті героїчні подвиги комсомольців під час війни. Нам дуже хотілось бути схожими на героїв «Молодої гвардії»³, і тому для мене це питання було надзвичайно складним. По-перше, хто мені міг дати рекомендацію, адже я не могла нікому розповісти,

¹ Йдеться про Московський державний технічний університет ім. М.Е. Баумана.

² Йдеться про катастрофічний дев'ятибальний землетрус, що стався проти ночі 6 жовтня 1948 р. в столиці Туркменістану м. Ашхабад (нині – м. Ашгабат), – одне з найбільш руйнівних і трагічних стихійних лих ХХ ст. на території СРСР. У місті й навколишніх поселеннях було пошкоджено всі житлові будинки та громадські споруди (понад 90 % – зруйновано цілком). Від землетрусу постраждала й територія сусіднього з Туркменістаном Ірану. Загальна кількість загиблих становила щонайменше 40 тис. осіб.

³ «Молода гвардія» – молодіжна антинацистська підпільна організація, яка діяла в м. Краснодон (нині – м. Сорокине Луганської області) в період німецько-радянської війни. У СРСР організація стала відома з виразно пропагандистського роману Олександра Фадеєва «Молода гвардія» (1946 р.).

що була у Німеччині? Виходить, що я повинна була обманути своїх друзів, обманути комсомол, – це було майже трагедією.

Але наприкінці все вийшло значно простіше. Я попросила Соню дати мені рекомендацію, і вона, нічого не питаючи у мене, сказала: «Давай напишу». А другу рекомендацію мені дав Ігор Ільїнський, з яким ми дружили і були закохані одне в одного, теж ні про що не питаючи.

А потім треба було ще пройти збори у класі і виїздне бюро райкому комсомолу. У класі все теж пройшло швидко і просто, так як усі поспішали на завод вантажити деталі будинків і ніколи було засідати та розбиратися зі мною, а виїздне бюро мало приїхати до нас через тиждень або днів через десять. Його-то я і боялась більше всього: а якщо мене там будуть розпитувати, що я робила у Києві під час окупації (як я писала у анкеті), адже брехати я зовсім не вмю... Якщо тут все відкриється, то як я буду виглядати перед друзями і перед комсомолом?

Але усе обернулося інакше: ми вантажили деталі будинків на платформи, було дуже холодно і вітряно, і я сильно застудилася. На слідчий день у мене на боці утворився нарив, підвищилася температура, а тут якраз приїхало із Трубчевська (нашого райцентру) виїздне бюро приймати комсомольців. Я припленталася на засідання бюро, там побачили, у якому я стані, швиденько прийняли мене, майже не питаючи нічого, і відпустили додому.

Повернувшись додому, я втратила свідомість – чи то від страху, чи то від болю. Викликали лікаря, він розрізав нарів і наказав мені лежати. Мої друзі потурбувалися про те, щоб мені не приходити на слідуючий день за комсомольським квитком на бюро, і секретар райкому прийшов до нас додому і вручив мені комсомольський квиток. Виявляється, що у ті часи ще можливо було і таке, хоча пізніше ми не могли собі уявити таку увагу з боку комсомольських чиновників.

На сімейній нараді вирішили, що ми з Оленою Петрівною після одержання атестата поїдемо до Одеси, де я збиралася вступати до медичного інституту. Саме у медичний інститут я мріяла вступити вже давно. Чому до Одеси? Бо їхати вчитися до Києва, ризикувати – не можна було. З моєю «підмоченою» репутацією нічого було і думати вступати до Київського медичного інституту. Що я могла написати у автобіографії? Що була у Німеччині? Звичайно, я писала, що була на окупованій території. Але у Києві все це дуже легко було перевірити. Тому і вирішили їхати до Одеси. До того ж у Олені Петрівни там були друзі і навіть далекі родичі, у яких на деякий час можна було зупинитися.

Випускні іспити на атестат зрілості я склала з однією четвіркою з російської літератури, допустивши помилку у слові «в течение», переписавши його невірно з чернетки.

Приїхавши до Одеси, я дізналася, що у медичному інституті усіх абітурієнтів дуже ретельно перевіряє мандатна комісія, отже, не стала ризикувати і вирішила подавати документи

до сільськогосподарського інституту на факультет виноградарства, плодоовочівництва та виноробства.

Довелося відмовитися від давньої мрії стати лікарем, але до сільського господарства я теж ніколи не була байдужою, бо любила і землю, і природу.

Отже, іспити склала успішно, витримала конкурс, і мене зарахували на перший курс винплодфаку (так скорочено називався наш факультет).

Починалася нова смуга у моєму житті.

ПІСЛЯМОВА

У 1947 році, ще перед тим, як ми мали виїхати із Києва, батько дістав мені довідку із психіатричної лікарні і спалив мого паспорта, а мені наказав мовчати. От я і мовчала багато років. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім – що дізнаються у школі, а потім – у інституті, що я була у Німеччині, і не дозволять вчитися. Це продовжувалося досить довго, аж до «відлиги».

Усім тим, що я не скотилася у провалля, не загубила віру в людей, одержала освіту і взагалі вижила, я зобов'язана бабусі, батькові, сім'ї Поповських та чужим добрим людям, які зустрічалися на моєму шляху, і перш за все Марії Йосипівні Гражданській, Марії Дмитрівні Сульдчук, фройляйн Бінк та Пашкевичам.

Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, може, допомогти, якщо їм було важко.

Так я нічого не знаю про долю Марії, про долю Пашкевичів, про долю фройляйн Бінк. Але я мусила мовчати, та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що.

Фонди НМІУДСВ. – Оригінал. Рукопис, машинопис. – КН-210313. – Д-33936.

ЛИСТ КСЕНІЇ ДОВГОЇ до Музею війни

Добрий день шановні працівники!

Це пише колишня невільниця, «остарбайтер» Довга Ксеня Дмитрівна.

Прочитавши в райгазеті, щоб описати спогади життя в неволі, я хочу написати, я не знаю, звідки почати. Є про що написати, но я не всьо. Коротко.

На мої юні роки і аж дотепер все моє життя погане. Пережила разом зі своїми батьками. Батько Дмитро Кирилович Довгий, мати Марія Софронівна – хлібороби. Всьо мали необхідне в хазяйстві. Чуть не вислали нас на Сибір. Пережила роки колективізації – 1929–30, роки голодовки – 1932–33, роки В. Вітчизняної війни – 1941–45 та рік 1947, неврожайний.

В сім'ї батьків я була з дітей старша, 1924 р. народження. Мати багатодітна, восьмеро дітей. В голодний рік, 1933, померло два братіка, Василь і Ладислав (було по два тижні), а сестричка Катюся померла в роки війни, в 1944. Брат Федя і сестричка Стася померли після війни. Тепер нас осталося три сестрички: я, Женя та Валя – без здоров'я.

Я маю середню освіту, обдарована талантом художника, але війна закрила мені дорогу в будуще світле життя.

Да, обпалила мою юність війна і багатьох таких, як я. Війна обпалила огнем мої молоді надійні крила, якими я хотіла полетіти в білий світ життя. Повірте. Я це пишу, споминаю і з-за сліз не бачу, що і як писати. За такий довгий період нерви були успокоїлись, а це знов хвилювання. Та і тепер настало таке життя, що свою старість нічим порадувати і чи доживу до кращого.

Почалася була В. Вітчизняна війна 22.06.41 р. В 1942 році, в період окупації нашого Голованівського р-ну¹ німецькими загарбниками, почались масові облави. Ловили нас кого де не попало і вивозили у Німеччину на примусові непосильні каторжні роботи. Ховалися хто де міг.

Мене мама на горищі хати була зав'язала у сніп кукурудзиння. Це було в листопаді м-ці 1942 р. Зима була дуже сніжна.

За непризнання моєї схованки батька було арестовано німецькою поліцією і відправлено в районну тюрму, а мене було схвачено і вивезено в Німеччину. Зі мною було вивезено з с. Межирічки², де я тоді проживала, сім дівчат, в т. ч. і мене.

З семи тепер остались в живих три: я і ще дві – Анна Бранчук та Марія Прокопенко, – а чотирьох уже немає в живих.

З нашого Голованівського р-ну було вивезено в Німеччину 2213 юнаків і дівчат, в т. ч. і мене. Везли нас у товарних вагонах, в яких перевозили свиней. Свинячі воші всі перелізли на нас. Поробили рани на тілі, поки нас довели до кордону через два тижні в г. Вупперталь³.

Ми считали, що нас признають заразними та повернуть додому. Та ні, нашу одержу прошпарили, а ми пройшли санобробку.

Тоді на біржах нас забирали бауери (хазяї), які вибирали сильних і кому скільки треба. Я попала в сильні на текстильну фабрику в г. Дюрен⁴ – Західна Німеччина.

Працювала у великому цеху, заливала каністрами станки рідиною, в якій розведені мило, сода і кислота – і доведено до кипіння. Станки високі, приходилось мені піднімати вище голови каністру, станок робив, і бризки падали на голову, за шию та текли по руках.

Нам були видали плаття (як мішковина, закрашені в коричневий колір) та з короткими рукавами. Ця рідина роз'їдала руки до крові. Обув – це дерев'яні черевики, які намокали в воді по цементі, що на ногах натирались до крові рани (така є пісня – «Обув дали нам 8 кг»). Я тоді приспособилась ходити в цеху по полу босоніж по кісточки в воді.

¹ Голованівський район – адміністративно-територіальна одиниця у складі Кіровоградської області України. Районний центр – с-ще Голованівськ.

² Межирічка – село в Голованівському районі Кіровоградської області України.

³ Вупперталь (нім. Wuppertal) – місто в землі Північний Райн-Вестфалія, Німеччина.

⁴ Дюрен (нім. Düren) – місто в землі Північний Райн-Вестфалія, Німеччина.

Вечером після роботи в бараці, побабчені¹, в білих зморшках ноги я прошупувала ногтем і не чула болі та не бачила крові. Аж рано ноги пекло та просочувалася кров.

Харчування погане, капуста, бруква, 1–2 картошини, хліб чорний 300 гр., але не було 300 гр. – і то пополам з тирсою.

В дворі перед баракком була яма, в якій зберігались картошка, морква, капуста. Зарання крадькома крали картошку та капусту.

На ніч барак замикали. А відро давали брикету топити в пічці-буржуйці. То ми висипали уголь коло пічки, а в відро треба набрати води для туалета.

Добре, що я любила капусту, то за ніч з'їдала головку капусти, як кроль.

Є така поговорка – світ не без добрих людей. Благодаря німецьким дівчатам та дедушкам, які працювали на цій фабриці, та дівчатам, які працювали в бауерів, співчували нам, голодним, та піддержували нас продуктами, одежею та обув'ю.

Тоді нас перевели на алюмінієвий завод. Там також не було краще. Нароблюся, а ночью нема спокою. Тривоги, бомбардування. Бігали в підвал, і то уже боялися, бо в другому городі розбомбило підвал, в якому був водопровод, і всі, хто там находився, погибли, потопились, подушились.

На роботу і з роботи нас водив під конвоєм німець-дід.

За углом заводу була чайна. Ми узнали і планували, як туди зайти та щось на столі лизьнути або попорпатись в урнах для сміття. Це мені удавалось і дівчатам, які зі мною випросювались у діда.

Цей дід узнав, що я вмю малювати, дав мені з себе фото: одитий в поліцейській одежі. Фото величини з сірникову коробочку. І сказав-показав, щоб я намалювала портрет величиною з 20 x 15 см і щоб око було правильно, бо було скосяне до носа.

Дівчата сміялись і казали мені, щоб я намалювала. Та кажуть: «Може, він хоч з туалета не буде виганяти!». Бо ми по черзі на раковині хоч кілька хвилин «відпочивали». А може, буде нас пускати в чайну «поласувати» з урнів.

Я намалювала, то він був дуже радий, казав: «Данкі шон. Біте шон»², – дякував, дав великий торт, якого я поділила п'ятнадцятьом дівчатам.

Так я заробила «пропуск».

Кілька разів по одній дівчині зі мною пускав у чайну. Там з стола ми згрібали недоїдки і порпались в урнах. Коло другого столика сидів військовий німець з баришнею. Перед ними були випівони і закусьони. Ми одна одній кажем: «От щоб вони всьо не випили та не з'їли –

¹ Побабчені (розм.) – укриті зморшками.

² Danke schön. Bitte schön (нім.) – дякую, будь ласка.

то ми б покуштували». Так і було. Наїлись і скоро відти шмигнули. Цей дід радів, що ми повертались на завод, не утікали. Бо це його робота.

Було, що я попросила буфетницю-німкеню щось дати тепленького поїсти. Я як уміла по-німецьки, так і казала, бо в школі я учила німецьку мову. Німкеня поняла й нас пожаліла, дала безплатно посьорбати тепленького супчику. Я наче аж поправилась була.

Слідуючим разом на дверях була вивіска. Я прочитала і переклала, а то було написано: «Фюр українціш безухен ферботен» – це означає: «Для українців відвідувати заборонено». Так нам тоді і сказала буфетниця-німкеня.

Так нам було, як є така поговорка: минулась коту масляниця. І нас більше дід не пускав.

Далі нас перевезли на військовий завод (забула город). Там ще хуже. Я утекла з одною дівчиною. Нас і ще інших зловили і кинули там в концлагер. Тяжка робота, але довго не довелося бути. Бомбили в городах, особливо військові заводи. Розбомбили було стіну, ворота. І нас трохи розбіглось. Як миші, яких ловили та на інші заводи чи фабрики переганяли. Відправили з іншими дівчатами і мене. Нас, одинадцять дівчат, забрав бауер на свій паточно-буряковий завод в м. Голцвайлер¹. Робота тяжка, ходили по воді на цементній підлозі коло пресів. Вручну черпаками загрузали преси, носили відрами такий жом – варений буряк – та возили тачками.

Харчування було погане. Бити нас не били, а штовханів потрохи получали, особливо хлопці, що працювали на заводах чи в концлагерях.

Коли підходив фронт, нас гонили на поле копати окопи, на дорогах в городі ставити барикади. Все під автоматом.

Однієї ночі я попиталася утекти з барака заводу. Дві дівчини уже утекли. Я вилізла через вікно, яке було одне. В дворі задержав мене нічний сторож, дід-німець. На ранок мене поселили в «квартиру» – підвал, який знаходився під баракком.

Я там прожила троє суток. Їсти було що, там були: картошка, цибуля, буряки, капуста, морква і бруква. Дівчата украдались незаметно, через розбиту шибочку подавали мені теплого свіжого супу з брукви, уділивши з своїх порцій.

Відпочила – і пустили в барак, який сам шеф на ніч замикав. Як після роботи вечером приходив замикати, то до нас кричав: «Аймер голєн!» – це означало по-німецьки: «Відро несіть!». А воно на ніч для туалета в бараку, і лаявся: «Шайсе», «Сакрамент», «Швайне»², – і ін. Тоді барак і завод огородили колючим дротом.

¹ Гарцвайлер – нині район м. Юхен, земля Північний Райн-Вестфалія. Раніше був розміщений південніше, але з розбудовою вугільного кар'єру в 1984–1989 рр. перенесений на нове місце.

² Scheiße, Sakrament, Schweine (нім.) – лайно, святі дари, свиня.

Як підходив фронт, за нами уже не дивились, ворота були відкриті, шеф ночю утік, виїхав. Ми бігали ховались. То на поле у ті окопи, то в долину в капусту, то в якісь кущі.

Бомбили, строчили з кулеметів з літаків. Страшно. Днем стало темно. Розривались снаряди, валились будинки, горіли. Бачила побитих, ранених жителів-німців, які не встигли десь дітись. Мене ранило у праву руку і праву ногу. Одна дівчина кричала до мене, звала, щоб я бігла за нею в підвал. Вона знала цей підвал, бо наверху була пекарня, а вона працювала по сусідстві у бауера і получала з цієї пекарні продукти.

Забігли туди, а там сидів поляк, який остався працювати у цього бауера на цій пекарні, а бауер вакуїрувався. Ночю проходив фронт, бій. Прохід цього підвала розбомбило, нас трохи привалило. Ми на ранок з великими труднощами вибралися. Це було 27.02.45 р. Нас звільнили американські війська.

Нескоро нас було передано радянським військам через річку Ельбу.

Тоді всякі пункти, табори: збірні, розподільні та пересильні і ін. Збірний великий табір, куди я була попала, був в Східній Пруссії (г. Кенігсберг)¹.

День Перемоги встріли в лагері. День Перемоги 9.05.45 р. – була велика радість. Радості не було кінця, обійми, з слізьми і криками. Продемонстрували кіно, відбувся мітинг. Тоді нас підготовляли на відправку додому.

Ранена нога не заживала, получилось зараження. По дорозі мене залишають в госпіталь на лікування в г. Лодзь, Польща.

Через три м-ці мук і лікування мене було направлено додому.

За дім нічого не знала, хоча була написала додому письмо, яке до цього часу зберігається.

Додому прибула в січні м-ці 1946 р.

Ще дома ходила на перев'язку, рана відкривалась. Дома застала, повернулись з війни батько Дмитро Кирилович Довгий – був контужений, а братік Федя – без ноги.

Після війни дома всякі недостатки. В батька сім'я була велика, я не мала змоги куда поступити учитись. Влаштувалася працювати в райцентрі в установах, а проживала в с. Межи-річка за 2 км від району.

Я дуже вдячна уряду, що зглянулись за нами, пожаліли нас, невірників колишніх, «остарбайтерів», аж тепер, через 50 років.

Ми тоже були під бомбами, снарядами, кулями. В огні та ще за колючим дротом. Перебуваючи в Німеччині в неволі, я мала зацікавленість збирати вірші, пісні, які складались нами, невірниками. Записувала і зачувала напам'ять.

¹ Кенігсберг (нім. Königsberg) – місто, адміністративний центр німецької провінції Східна Пруссія в 1773–1945 рр. Взятий радянськими військами в ході Другої світової війни. 17 жовтня 1945 року прилучений до СРСР. Тепер м. Калінінград, Росія.

Вже дома мене запрошували в свята брати участь, виступати в концертах в районі і на селах. Виступала з промовою, обрана в президію, не раз за мене опубліковувалося в райгазеті. Уходила з сцени з букетами квітів під бурхливими оплесками глядачів.

З пісень пишу дві: «Здравствуй, мать» и «Ночь надвигается».

Здравствуй мать, прими письмо от дочки (сына),
Пишу я тебе издалека,
Что я жива, но жизнь моя разбита,
Одинока, нищенски горька.
Завезли меня в края чужие
С одинокой буйной головой
И разбили жизнь мне молодую,
Разлучили нас, маменька (Родина), с тобой.
Писать, читать я рано научилась
И могла собою овладеть,
Но пришлось на фабрике работать
И с трудом тот феник добывать.
Жаль одно, что брата (Федю) я не увижу,
Двух сестрёнок (Стасю, Женю) я люблю,
Папа (Дмитрий), мама (Мария) – я вас не забуду,
На прощанье крепко руки жму.

Ночь надвигается, вагон качается,
А мне спускается тревожный сон:
Страна любимая всё отдаляется,
Везут в Германию наш эшелон.
Прощайте, улицы родного города,
Прощайте, дедушки, отец и мать.
Везут в Германию на муки голода,
Везут в Германию нас пропадать.
Постойте, сволочи «освободители»,
Когда избудется тревожный час –
Когда придут в Берлин герои Родины

И отомстят они за всё, за нас.
Ночь надвигается, вагон качается,
А мне спускается чудесный сон:
Страна любимая всё приближается,
Везут с Германии наш эшелон.
Здравствуйте, улицы родного города,
Здравствуйте, дедушки, отец и мать.
Везут с Германии, из муки голода,
Везут на Родину до вас опять!

Уходя з сцени, мені казалось, що з моїх плечей помогли зняти залежаний камінь і вимести з душі нагорівшу сажу страждань, мук, переживань на чужині в неволі, в огні, де лякались та здригались від страху і мук наші молоді серця і нерви, як струни розстроєної нової гітари.

Як готовились документи «остарбайтерів» на компенсацію за роботу в Німеччині, мене було обрано головою комітету жертв німецького нацизму. Зразу як готовили документи, то в мене були такі доказові документи, то я їх послала в Київ. Це були: з мене фото, з штампом фотографії та зі знаком «OST» – «ОСТ», откритка, що ще писана додому з Німеччини з штампом пошти і маркою поштовою – бюст Гітлера.

Зараз я на заслуженому відпочинку, маю до сорока років робочого стажу.

Вибачте за помилки, бо ще недобачаю, осталась без здоров'я, одинока, беззахитна. Таке щастя моє. Траплялись добрі люди до мене для життя, але мене минали, обходили, боялись, бо я заплямована Німеччиною.

Хто не знав нас, невинних, то називали нас поганими словами.

Дай Боже, щоб ніхто ніколи не бачив і не переживав таке страхіття, яке я (ми) пережила (пережили) разом з батьками. Та все людство переживало.

Молоде покоління, щоб тільки знало з прочитаного написане нами очевидцями, яких стає все менше й менше.

Я хочу, щоб на нашій планеті Земля життя покращало. Так, як після бурі, дощу, зливи, вияснюється сонце і кращає погода.

Вибачте, дорогі, шановні працівники, за моє описане невеселе життя.

Вдячна буду за те, щоб ви усьо це внесли в задуману книгу. Це для вас дуже клопітка тяжка робота.

З повагою до вас – пенсіонерка, колишня невільниця-«остарбайтер», ветеран праці і як учасник В. Вітчизняної війни Довга Ксеня Дмитрівна. Бажаю вам успіхів, щастя, здоров'я, благополуччя і злагоди в сім'ях та миру в світі.

Посилаю два фото: одне – зі знаком «OST» («ОСТ»), друге – коли я находилась на лікуванні ноги, в госпіталі г. Лодзь, Польща...

Писане на одинадцяти сторінках.

Фонди НМІУДСВ. – КН-221723. – Д-37894. Рукопис. Оригінал.

ЧАСТИНА III

СВІДЧЕННЯ

Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-більшевицьких комісарів.

Большевики зруйнували Ваші фабрики й заводи, вони понищили велику частину Ваших садів, Ваших хат та харчових запасів, багатьом із Вас вони одібрали підстави до існування.

Німеччина може та хоче Вам допомогти

У Німеччині одержите Ви працю і хліб.

Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування.

Ви дістанете від німців достатнє харчування.
Ваші родини будуть забезпечені.

Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними.

Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

**Записуйтеся у бюрох вербування
для виїзду на працю до Німеччини!**

Ukr

Звернення німецької окупаційної
влади до українських робітників
із закликом їхати на роботу
до Райху.
Україна. [1942 р.]

Фонди НМІУДСВ. – КН-20150. – Л-1833.

Німецький пропагандистський плакат
 «Праця в німецькій родині приносить
 радість».
 1943 р.

Фонди НМІУДСВ. – КН-23017. – Л-206.

Name: Klimov Lfd. Nr. der Liste: 4-11
 Фамилия: Климов Номер по списку:
 Vorname: Борис Vatername: _____
 Имя: _____ Отчество:
 Wohnhaft: Сумы Strasse: Князь-Владимирская
 Место жительства: _____ Улица:

AUFFORDERUNG.
ВЫЗОВ

Aufgrund des Par. 1 der Verordnung des Chefs des Generalstabes des Heeres über Arbeitspflicht
 На основании § 1 постановления Начальника Генерального Штаба Германской Армии о трудовой повинности
 und Arbeitseinsatz im Operationsgebiet der neu besetzten Ostgebiete vom 6.2.1943 sind Sie für eine
 и использования рабочей силы в военных областях вновь занятых восточных областей от 6 февраля 1943 года
 Arbeitsaufnahme ausserhalb der besetzten Ostgebiete vorgesehen
 Вы подлежите обязанности стать на работу за пределами занятых восточных областей.

Sie haben sich daher am _____ um _____ Uhr in _____
 Поэтому Вы должны явиться _____ часов _____ в _____
 bei Губернаторской канцелярии zu melden.

Diese Aufforderung sowie Decke, Sommer- u. Winterbekleidung, Schuhwerk, Essbehälter und
 Это оповещение о вызове явки и одеда, летнюю и зимнюю одежду, обувь, котелок, ложку, нож, вилку Вы
 Essbesteck sind mitzubringen. Für mitgebrachte Kleidungsstücke wird eine Entschädigung bis zu
 обязаны взять с собою. За взятую с собою одежду будет выдаваться денежная компенсация до 250 р.
 250. — Rbl. gewährt.

Im Falle Ihres Nichterscheinens wird die Befolgung dieses Bescheides durch Zwangsmassnahmen
 В случае вашей неявки будут применены к вам или к вашей семье принудительные меры
 gegen Sie oder Ihre Angehörigen herbeigeführt.

Ausserdem unterliegt die Verletzung Ihrer Arbeitspflicht nach Par. 16 obiger Verordnung strenger
 Кроме того нарушение вашего рабочего обязательства влечет за собою на основании § 16 вышеуказанного
 Bestrafung.
 постановления суровое наказание.

den _____ 1943

ГЕБИТКОМИСАР
 УРЯД ПРАЦІ

Список № 20/2/37

НАКАЗ ЯВКИ

Прізвище Полетаєва ім'я Антоніна рік народження 1920
 місце мешкання с. Покровське вулиця № 20 чер. гр. _____

На підставі § 4. розпорядження Райсінністра для зайнятих місцевостях з 19.12.41. В рамі розпоряд-
 женья від 16.11.42 на повинні обов'язково з'явитися до _____ в місто Суми
 о 6 год ранку 14.9 1943 р. на огляд _____

Хто відмовиться від прийняття наказу явки, або не з'явиться на огляд буде
 за § 6 вищезказаного розпорядження покарані карією в'язниці.

Буде демонструватися фільм про службу праці в Німеччині, і проголошена про-
 мова про зміст і ціль служби праці.

Цей наказ явки треба на огляді пред'явити.
 Речі та посуда треба привезти з собою.

ГЕБИТКОМИСАР
 По дорученню:
 1. SEP 1943

Виклик Борисові Клипі.
 м. Суми. 27 липня 1943 р.
 Фонди НМІУДСВ. – КН-23155. – Д-4826.

Наказ про прибуття
 на медичний огляд Антоніні Полетаєвій.
 с. Покровське, Кіровоградщина.
 1 вересня 1943 р.
 Фонди НМІУДСВ. – КН-221725. – Д-37895.

Оголошення
«Всі чоловіки й жінки
міста Києва». Із газети
«Нове українське слово».
17 січня 1942 р.

Фонди НМІУДСВ. – КН-16480. – Г-841.

На біржі праці. м. Київ. 1942 р.

Фонди НМІУДСВ. – НД-25251.

NOVE UKRAINSKE SLOVO

Alle Kiewer
MÄNNER
und FRAUEN,
die sich bis heute
gemeldet haben,
um in Deutschland zu arbeiten, haben sich in der Zeit
vom 15. – 16. Januar 1942 vormittags ab 9,00 Uhr im
Arbeitsamt Kiew zur ärztlichen Untersuchung einzufinden.
SCHON DONNERSTAG, DEN 20. JANUAR 1942 können die
ärztlich Untersuchten
nach Deutschland.

Das Arbeitsamt Kiew nimmt weitere Meldungen nach
Deutschland immer entgegen. DIE FRAUEN DÜRFEN SOFORT
FANGEN.

Die Männer, die sich ab heute melden, haben dem
Arbeitsamt nachzuweisen, dass sie 6 Wochen – vom 15.
Januar 1942 an gerechnet – bei den Brückenbauten am
Dnepr gearbeitet haben.

Der Nachweis ist durch den Personalausweis der Org.
Trotz oder der Reichsbahn zu erbringen.

Habt ihr, Männer von Kiew, 6 Wochen an den Dnepr-
Brücken bewiesen, dass ihr arbeiten könnt und wollt, dürft
ihr, wie die vom ersten Transport, dann auch nach Deutsch-
land. Meldet Euch dann beim Arbeitsamt.

Gehaltete Unterkünfte an den Brücken und Verpflegung
wird gewährt.

Der Generalkommissar Kiew
I. V.
OITZRAU

Всі чоловіки й жінки
міста Києва,
які до сьогоднішнього дня зголосилися, щоб працювати
в Німеччині, повинні з'явитися від 16 до 19 січня 1942 р. о 9 годині
ранку на Біржу праці м. Києва для лінарського огляду.
Вже в четвер, 22 січня 1942 року, особи, які пройшли лінарський
огляд, від'їжджать до НІМЕЧЧИНИ.

Біржа праці просить і далі зголошуватись для
від'їзду до Німеччини. ЖІНКИ МОЖУТЬ
ВІД'ЇЗДЖАТИ НЕГАЙНО.

Чоловіки, які зголошуватимуться з сьогоднішнього дня, повинні будуть
засвідчити перед Біржею праці, що вони шість тижнів – починаючи
з 15 січня 1942 р. – працювали на будівництві мостів на Дніпрі.
Доказом служить посвідчення, видане або організацією Тодта, або
державною залізницею.

Якщо ви, чоловіки Києва, доведете на будівництві київських мостів, що
можете й хочете працювати, тоді й ви, як і особи, що виндждають з
першою партією, **МОЖЕТЕ ІХАТИ ДО НІМЕЧЧИНИ.** Тоді зголошуйтесь до
Біржі праці.

Робітники на будівництві мостів будуть забезпечені
опалюваними приміщеннями й постачанням.

Генеральнісар Києва
I. V.
КВІТЦРАУ.

Прийом новоприбулих примусових робітників з України.
Німеччина.
23 грудня 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-280804. – Ф-35985.

Ложка-виделка Інеси Мірчевської.
Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-231041. – РМ-1589.

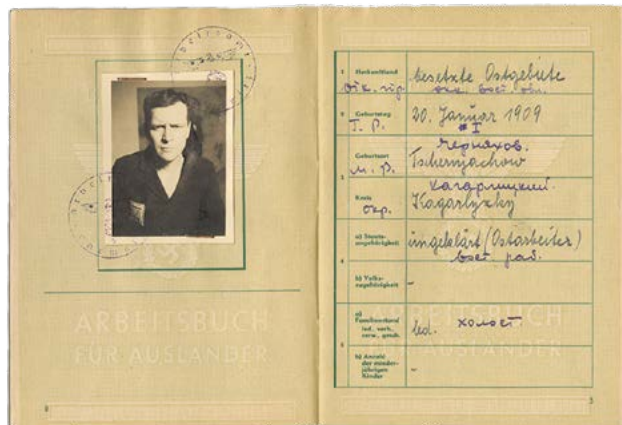
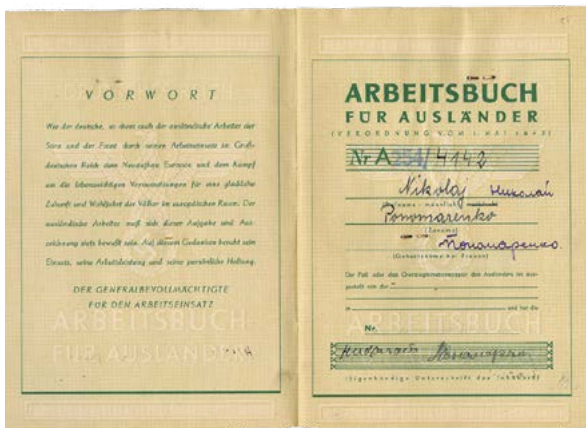
Сковорідка зі столового набору
US Mess Kit. США. [1942 р.].
Використовувалася українською
остарбайтеркою Софією Гайновською.
Фонди НМІУДСВ. – КН-271436. – РМ-2453.

Перед виїздом до Німеччини.
Україна. 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. – НД-25252.

Трудова книжка
іноземця Миколи Пономаренка.
26 лютого 1944 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-218645/11. – Д-36629/11.

Трудова книжка
іноземця Віри Винниченко.
12 листопада 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-218645/3. – Д-36629/3.

Arbeitskarte

für — Arbeitskräfte

aus dem bes. Ostgeb.

linke Zeigefinger

Raum für Fingerabdruck

rechte Zeigefinger

h

Робоча картка Івана Петрошенка.
23 грудня 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-277515. – Д-71659.

Diese Arbeitskarte berechtigt nur zur Arbeit
bei dem genannten Betriebsführer und wird
bei dem genannten Betriebsführer und wird

537
A. 2033x

Arbeitskarte — Befreiungsschein
Gültig bis auf weiteres. Widerruf vorbehalten.

Familienname: Petroshenko
Vorlaufname: Iwan
Geburtsname bei Frauen: _____
Geboren am 27.9.06 in Kiew
männlich ~~weiblich~~ ledig ~~verheiratet~~
Staatsangehörigkeit: ungeklärt (Ostarbeiter)
Volksangehörigkeit: _____
Heimatsland (eingetragte aus): besetzte Ostgeb.
Heimatsort: Kiew
Kreis: 290*
Wohnort: _____
bei Ausreise: mit SS
Beschäftigt als: Rierbaulieferant, 23A16
Arbeitsbuch-Nr.: A. 308 / 260
Arbeitsteil: Barthel AG.
Leipzig, Krs. Guben

Im Inl. seit 22.12.43
Ausgestellt am 21.7.44 4

Arbeitsamt
Hettl-III

* Das ausländische Arbeiter / Ausgestellten auszubilden.
50000*6 1. 44/29 0704

Cette carte de travail donne uniquement le droit de travailler chez
le patron indiqué. Elle perd sa validité si le porteur abandonne
ce poste.

Questa tessera di lavoro autorizza soltanto al lavoro presso il qui men-
ionato direttore d'azienda e perde la sua validità all'atto dell'abbandono di
questo posto di lavoro.

Diese arbeidskaart geeft slechts recht op werk bij den genoemden
bedrijfsleider en verliest hare geldigheid bij het verlaten van
het werk.

Diese Arbeitskarte gibt nur Recht ill Arbeit bei dem genannten Arbeiterführer
und nicht ein Crdighelt, hvis Sænder Arbejdsplads forlader.

Et a munkajegy csak a megjelölt megvezető munkavégzési helyé-
re jogosít és a munkahely elhagyása után érvényét veszít.

Arbeitskarte des Arbeiters ist gültig nur in der angegebenen
Betriebsstätte und verliert ihre Gültigkeit bei Verlassen der
Betriebsstätte.

Esta tarjeta de trabajo da el derecho de trabajar en el lugar de trabajo
indicado y pierde su validez al abandonar el puesto de trabajo.

Това работна карта дава право на работа само при означеното
работно място и губи своята валидност при напускането на това място.

Това удостоверение дава право на работа само при означеното
работно място и губи своята валидност при напускането на
то място.

Ця карта діє тільки у вказаному місці роботи. Вона втрачає свою
дійсність після того, як працівник покине це місце роботи.

Настоящая рабочая карточка дает право на работу только у
указанного работодателя и теряет силу с оставлением
этого места работы.

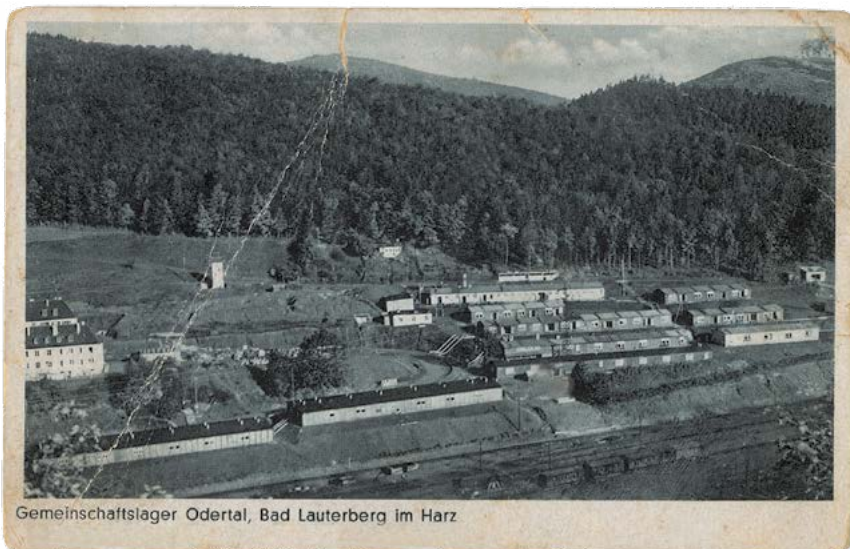
Ausländer	Ostarbeiter	Pole	Protectoratsangehöriger
Nichtzutreffendes streichen			
		Deutsche Reichsbahn Dienstausweis Nr. 273 gel. Gültig bis 30.11.44 (Verlängerung siehe Rückseite) Der in nebenstehendem Lichtbild Dargestellte	
		geb. 10.5.13 Staatsangeh. ungeklärt steht als Arbeiter im Dienst der Deutschen Reichsbahn.	
Unterschrift des Inhabers <i>Nosar</i> <i>Oleksa</i>		Dienststempel Mickau/Sa., den 1.6.1944 <i>Antmann</i> Rb.-Antmann (Unterschrift und Dienstbezeichnung)	
Wohnort, siehe Rückseite			
05 804 Dienstausweis A 6 q Steifpapier rot Hannover VIII 43 100 000 L/0212			

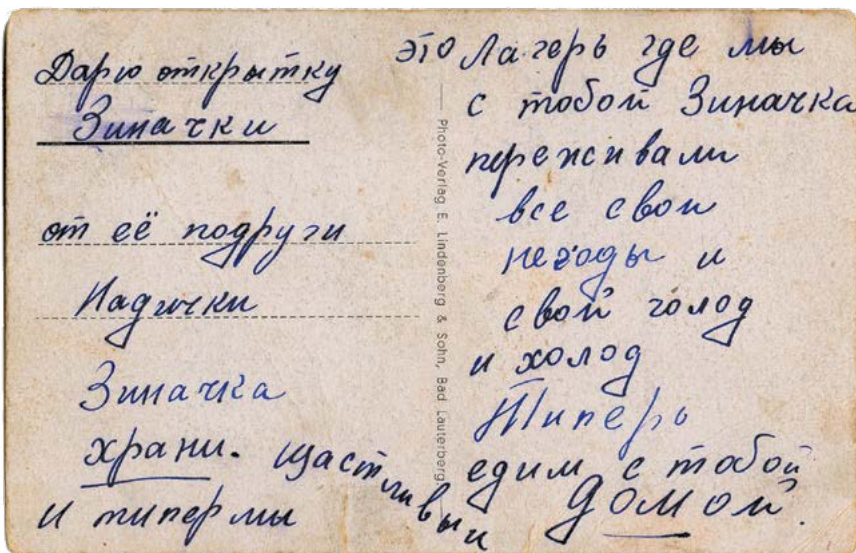
Посвідчення робітника
 служби Німецької імперської
 залізниці Олександра Носаря.
 Німеччина. 1 червня 1944 р.
 Фонди НМІУДСВ. – КН-218670. – Д-36654.

Поштівка
 «Житловий табір сортувальної
 станції». Німеччина. 1940-ві рр.
 Фонди НМІУДСВ. – КН-277161. – Філ-3026.

Нагрудний знак OST.
 Німеччина. 1942–1945 рр.
 Фонди НМІУДСВ. – КН-186716. – РТ-1074.

Gemeinschaftslager Odertal, Bad Lauterberg im Harz

Дарю відкритку
Зинаїди

від її подруги

Надії

Зинаїда

храни. щастиньки
и тиферми

Це лагерь где мы
с тобой Зинаїда
перенесли
все свои
негоды и
свой голод
и холод
Тиферь
едим с тобой
домом.

Photo-Verlag E. Lindenberg & Sohn, Bad Lauterberg

Поштівка «Комуна Одертааль».
Німеччина. 1940-ві рр.
Тут у 1939–1945 рр. було
розгорнуто виробництво перекису
водню для військових
потреб Райху.
Фонди НМІУДСВ. – КН-275952. – Д-70963.

Пам'ятний напис Зінаїди Науменко
від подруги Надії, колишньої
однотабірниці в Одерталі. [1945 р.]
Фонди НМІУДСВ. – КН-275952. – Д-70963.

Лист Катерини Карпенко до рідних. Німеччина. 20 липня 1943 р. На звороті поштової листівки зафарбований фрагмент тексту. Таке втручання в поштову кореспонденцію здійснювали цензори Центру перевірки іноземного листування у м. Берлін. Небажаною для написання була інформація стосовно важких умов праці, поганого харчування, побоїв, авіабомбардувань, відносин із табірним начальством тощо. Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/63. – Л-537/63.

Absender: *Karpenko Katja*
 Надавець: *Det-Lager*
 Отправитель: *Köln-Mannheim*

Lagerstempel mit genauer postalischer Angabe
Nibelungenstr.

Postkarte mit Antwort

Назву області, пошти і уряду писати дрібними буквами. Район, область і бюро труду писати великими буквами.

Ab

in: *Karpenko Катя*
 куда: *Dorf Pimischki*
 куда: *Карпенки*
 Straße: *Malinski*
 Вулиця: *Schitomiu*
 Kreis: *So Lumbvici*
 Повіт:
 Район:
 Dienstpostamt oder Gebiet:
 Область:
 Arbeitsamt:
 Уряд праці:
 Бюро труда:

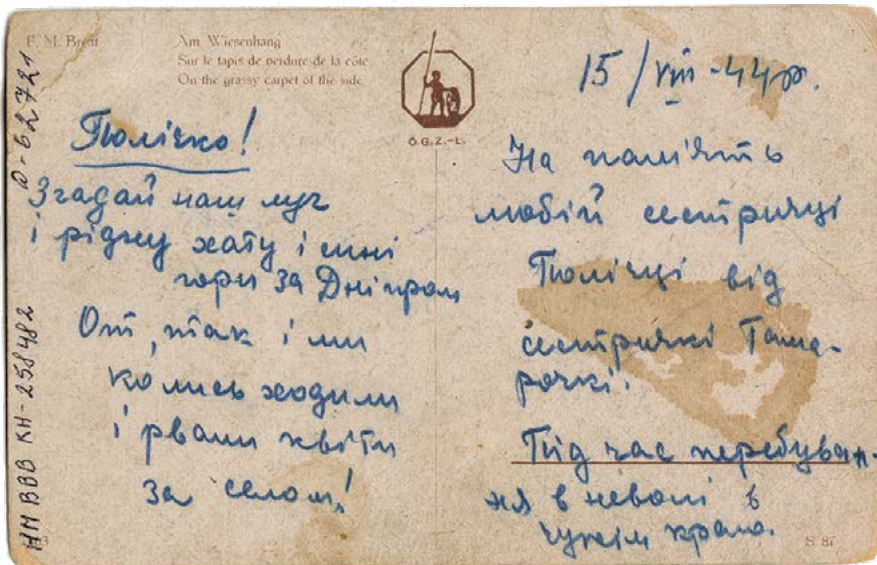
20.7.43
 19-25/63/63
 1-537/63

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Писати виразно і тільки на лініях! Писати ясно і тільки на лінійках!

найкращій зогляді. Повідомляю вам що я поща живу
 жива і здорова кою і ваш бачаю. Знаючиме у тому
 самому городі тільки в друїна лагері. Тут має чотирь
 десяті двірат з нашого села це тільки я і Надя аби ви
 були. Аостальних двірата на старому місті. Робимо
 ми на кресні так що за літою не мурітьме мені дуже
 добре є що істи що ми і скільки ми. Мисли в ві д'яче уне
 білши як две місяці не працюємо нічого і вми уне
 місяць як писала

[REDACTED]

не але дити це така жінка. Що працює і мисли ми зоді
 мо до своїх двірат. Напрому мисать кинемо продовжити
 мисать на друїні отримити до на один місяць писати.

Лист Тамари Кудрі до сестри
Поліни.
15 серпня 1944 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-258482. – Д-62721.

Сумочка Софії Дігтяр.
Німеччина. 1945 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-219280. – РШ-1224.

Софія Дігтяр.
м. Берлін. Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – НД-26572.

Лідія Котова та Антоніна Савенко.
Німеччина. 1942 р.

Фонди НМІУДСВ. – КН-221724. – Ф-29506.

Українські оstarбайтери.
м. Зальцбург, Австрія. 1944 р.

Фонди НМІУДСВ. – КН-244746. – Ф-32053.

Під час прощання
з Олександрєю Матюхиною.
31 серпня 1944 р.

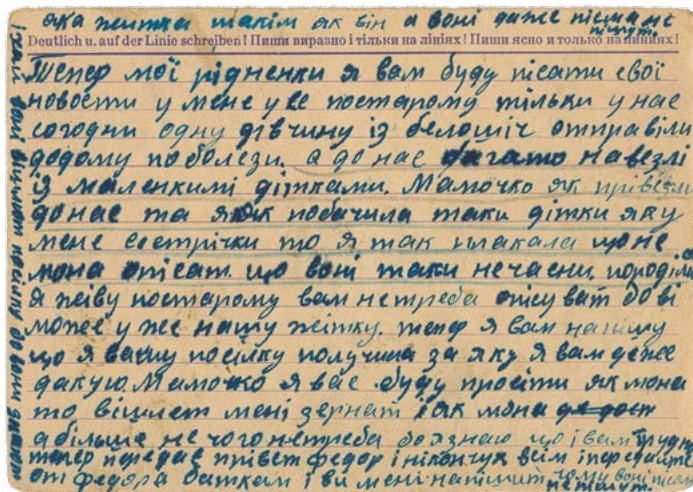
Фонди НМІУДСВ. – КН-280808. – Ф-35989.

Лист Любові Каленської до рідних.
Німеччина. 17 вересня 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/24. – Л-537/24.

Українські остарбайтери.
м. Мюнхен. Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-280796. – Ф-35983.

Сукня Віри Вишневської.
Німеччина. 1943–1945 рр.
Фонди НМІУДСВ. – КН-132519. – РТ-2143.

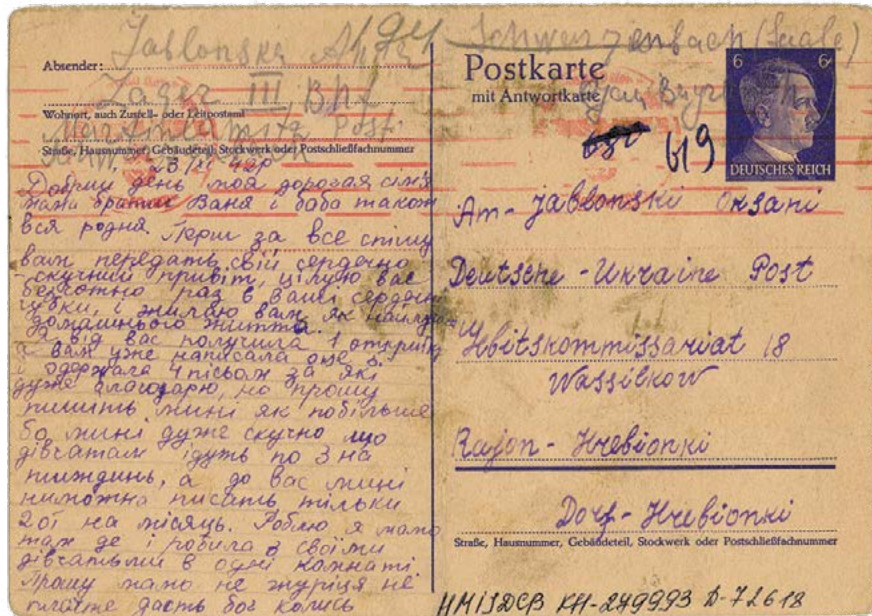
Галина Касіч зі своїми вихованцями –
німецькими дітьми.
Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-280797. – Ф-35984.

Іван Висоцький та Микола
Кирієнко. Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-220844. – Ф-29403.

Лист Ганни Яблонської до матері.
Німеччина. 23 листопада 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-279993. – Д-72618.

Вернувшись, мати я від вас получила дуже 1 листик попросила
від Пашики Ганні III Ганні Гудик. Вері Сої від Миколи Габриєлю
Мати ми ще нікуди не ходили, ще не писали, мати
ми уже спроби розорувалися, ми до документів, но ще
документів не давали. Мати я получила те ж саме, що ви
вистали у нього документ. І боти я двої, ще не пишу
хот вони уже і попоралися трохи бо у вас і їх мошби.
Мати у нас 10 числа ішов ота дуже але розтав і 18 то
тоже розтав. Мати писати ми ни сумно того за
дядько Пилипа миміти. Писати як ваше здоров'я бо я
знаю яке твоє здоров'я було дома, як закінче бобине
бо у мене болить рука та що була переломилась, як
ношу полки. Писати ми вам скаже вас мати не то
прошу хай скаже. Ви писати що він у колосні, це
літо був дуже миміти шкода, що він такий миміти а
вже робить у колосні. Ой щоб ви знали як я за
вами скучала то я вам не могу передати своїм
мислимими словами. Мати писати мати хто приїде
додому хто відбуде вмісачів. Колиб уже дождато
того дня тої миміти що кажуть дожди бо вже миміти
миміти так сумно додому. Ой! скучила дуже миміти боти. Хай
лише Оля до мене писала дуже прощай. писати тільки закозні
ну пока довідання цілком вас всіх крепко. – крепко Мати Паши
баба і жилаю як найлучше, передає привіт Марі Миколи Габриєлю.

Наукавна пов'язка «Ostarzt» Анастасії Заморської.
Німеччина. 1942–1945 рр.
Фонди НМІУДСВ. – КН-251629. – РТ-3523.

Робітниця залізничної сортувальної станції.
м. Брауншейг. Німеччина. [1944 р.].
Фонди НМІУДСВ. – КН-277162. – Ф-35560.

Олександр Стрепетович. Німеччина. [1943 р.].
Фонди НМІУДСВ. – КН-9489. – Н-726.

Українські остарбайтери. м. Фюрт. Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-252210. – Ф-32696.

Українські остарбайтери. Німеччина. 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-247558. – Ф-32216.

Ольга Савенок. Німеччина. 1944 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-196545. – Ф-26011.

Нарешті вільні!
Німеччина.
травень 1945 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-280809. Ф-35990.

Українські остарбайтери.
м. Зальцведель. Німеччина.
1945 р.
Фонди НМІУДСВ. – НД-31294.

Борис Гвозданий.
м. Ашафенбург, Німеччина. 1944 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-227120. – Ф-30437.

Листівка
«Великодний привіт з Німеччини».
1943 р.
Із серії німецьких пропагандистських
вітальних листівок. До Великодня, який
у 1943 р. для християн обох обрядів,
припав на 25 квітня.
Фонди НМІУДСВ. – КН-10723/37. – Л-537/37.

Українські оstarбайтерки. Австрія. 1943 р.
Фонди НМУДСВ. – КН-220467/1. – Ф-29339/1.

Ольга Вербицька. Україна. Фото 1947 р.
Фонди НМУДСВ. – КН-256538. – Ф-33251.

Сорочка Ольги Вербицької. Німеччина. 1942 р.
Фонди НМУДСВ. – КН-256586. – РТ-3608.

Станіслав Танн, Ольга Васюхно та Галина
(прізвище невідоме). Німеччина. 1944 р.
Фонди НМІУДСВ. – НД-28242.

Родина Анастасії Павлюк
(перша праворуч), вивезеної
на примусові роботи до Німеччини.
с. Возилів, Тернопільщина. 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. – КН-209149. – Ф-28259.

О П И С Ь
заполненных опросных листов на репатрированных из Германской оккупации
граждан СССР

№	Фамилия, имя, отчество	год рож.	откуда прибыл
VI. 1.	Посмитиха Мария Яковлевна	1927	гор. Дортмунд
VI. 2.	Холоменко Софья Григорьевна	1923	гор. Дессау
VI. 3.	Ходяковская Нелли Фридриховна	1923	гор. Кленбург
I. 1.	Редькин Алексей Фридрихович	1921	гор. Магдебург
VI. 1.	Нечеталек Агathe Агatheвна	1927	гор. Дрезден
I. 1.	Ольшинона Ольга Ивановна	1909	гор. Реннзен
I. 1.	Вудко Анастасия Васильевна	1908	гор. Кюнигсберк
I. 1.	Павловская Гресья Прокопьевна	1921	гор. Рюссен
I. 1.	Яроменко Петро Оксентьевич	1907	гор. Ноймюнстер-Чеходрозен
VI. 1.	Дроздовский Николай Игнатьевич	1923	гор. Мельдбург
I. 1.	Шербак Владимир Федорович	1928	гор. Дрезден
VI. 1.	Вайсман Мария Григорьевна	1920	гор. Саарланд
VI. 2.	Слободкин Ольга Константиновна	1923	гор. Зулль
VI. 1.	Полески Анна Ивановна	1923	гор. Франкфурт
VI. 2.	Бурнац Ирина Александровна	1925	гор. Берлин
VI. 3.	Завяруха Мария Васильевна	1924	гор. Берлин
VI. 4.	Майборода Ольга Дмитриевна	1925	гор. Франкфурт
VI. 1.	Чаплинская Елизавета Федоровна	1922	гор. Фортит
VI. 2.	Чаплинская Анна Федоровна	1922	гор. Штотельбах
I. 1.	Портянко Мария Федоровна	1922	гор. Алтербург
I. 2.	Багрий Тамара Ивановна	1924	гор. Штотельбах
I. 1.	Осташенская Виктория Иосифовна	1923	гор. Регенсбург
I. 2.	Побережная Мария Григорьевна	1923	гор. Регенсбург
I. 3.	Кондратьев Владимир Михайлович	1923	гор. Регенсбург
I. 4.	Жинчук Юлия Федоровна	1927	гор. Регенсбург
I. 5.	Луиновская Анна Семёновна	1923	гор. Дессау
I. 6.	Волко Григорий Викторович	1927	гор. Висбаден
I. 7.	Голубева Валентина Васильевна	1927	гор. Штотель
I. 8.	Несколомлек Мартола Петровна	1924	гор. Вреслау
I. 9.	Иванова Анастасия Демьяновна	1922	гор. Карлсруэ-Польден
I. 10.	Ярова Оксана Харитоновна	1925	гор. Агаль
I. 11.	Ничипуренко Анна Артёмовна	1923	гор. Вреслау
I. 12.	Хомская Оксана Ивановна	1923	гор. Вреслау
I. 13.	Ольшинона Николай Игнатьевич	1909	гор. Таушгер
I. 14.	Варошко Мария Яковлевна	1924	гор. Анштиц

/ см. на обороте /

1.	Волыньская Гера Викторовна	20. 01. 1924	гор. Регенсбург
2.	Валонкина Ольга Давидовна	1902	гор. Ратт-Померань
3.	Шосталева Екатерина Кузьминична	1922	гор. Вреслау
4.	Рабчик Мария Григорьевна	1925	гор. Регенсбург / Вальми /
1.	Потемко Анастасия Игнатовна	20. 01. 1924	гор. Регенсбург
2.	Колесник Елена Семёновна	1922	гор. Кэттен
3.	Аврамчук-Хомкина Лена Евгеньевна	1902	гор. Дессау
4.	Ташук Василия Павловна	1924	гор. Берлин
1.	Панченко Федора Ивановна	21. 01. 1924	гор. Антельбург
2.	Загоруко Гера Ивановна	1924	гор. Нойенбург
1.	Полономский Михаил Иванович	1924	гор. Магдебург
2.	Дульневский Леонтий Давидович	1907	гор. Магдебург
3.	Сусленко Харитон Павлович	1900	гор. Магдебург
4.	Безлобенко Александр Петрович	1903	гор. Мисень
5.	Валюков Евгений Антонович	1924	гор. Антельбург
6.	Гарфоломеев Прокопий Иванович	1924	гор. Дессау
7.	Горбак Александр Степанович	1922	гор. Дессау
8.	Вельников Мария Александровна	1921	гор. Берлин
1.	Возний Петр Михайлович	23. 01. 1924	гор. Грем
2.	Шилек Марья Романовна	1907	гор. Раттель / Метна /
3.	Шилек Евгений Викторович	1924	гор. Метна
4.	Шилек Александр Александрович	1924	гор. Метна
5.	Возний Петр Михайлович	1924	гор. Грем
1.	Волыньская Виктория Ивановна	1903	гор. Регенсбург
2.	Павловская Анастасия Александровна	1920	гор. Дессау
3.	Маузеренко Иван Яковлевич	1925	гор. Штотель
4.	Мостовская Телля Яковлевна	1922	гор. Зиген
1.	Мартыновская Анна Ивановна	1926	гор. Нойенбург
2.	Столярчук Давид Александрович	1905	гор. Штотель / Франца /
3.	Мельник Мария Григорьевна	1926	гор. Франкфурт на Майне
4.	Кравчук Оксана Александровна	1926	гор. Кемптен
5.	Уманец Мария Ивановна	1925	гор. Штотельбах
6.	Уманец Анна Ивановна	1923	Вена
1.	Томчауки Дача Иосифовна	26. 01. 1923	гор. Антельбург
2.	Рибак Анна Ивановна	1922	гор. Антельбург
3.	Полтенко Светлана Николаевна	1921	гор. Антельбург
4.	Лидук Анна Михайловна	1920	гор. Антельбург
5.	Ситник Надежда Ивановна	1924	гор. Антельбург
6.	Буденко Екатерина Игнатовна	1920	гор. Антельбург
7.	Двац Мария Федоровна	1924	гор. Дессау
8.	Романчук Татьяна Васильевна	1923	гор. Оппон-Бург
9.	Велюк Анна Ивановна	1927	гор. Дессау
10.	Яремчук Антолина Васильевна	1923	гор. Антельбург
11.	Голубева Валентина Васильевна	1927	гор. Антельбург
12.	Павленко Екатерина Кузьминична	1923	гор. Антельбург

Зав. опрацювання Тетівського
Кіровоградського району
Гульська

/ Гульська /

Список опитувальних листів репатрійованих
з Німеччини примусових робітників,
мешканців Тетіївського району на Київщині. 1945 р.
Фонди НМІУДС. – КН-214676. Д-35172.

Марія Кравець з подругою під час роботи
на шахті. Донеччина. Фото повоєнне.
[кін. 1940-х рр].

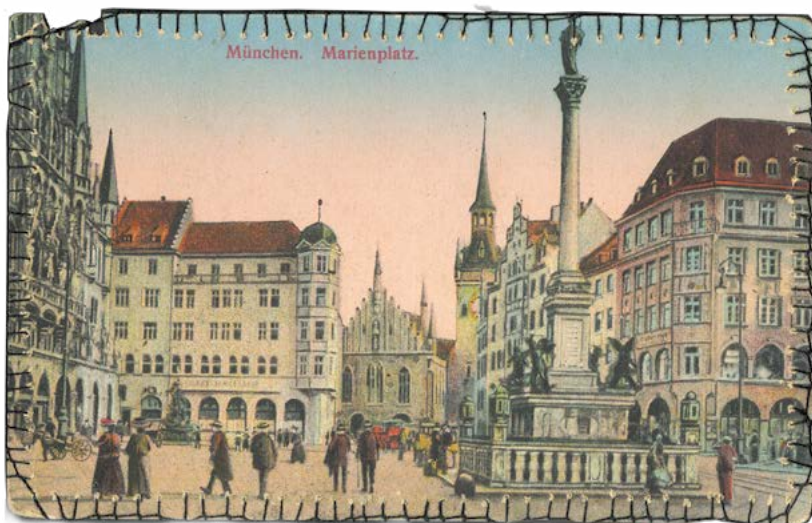
Фонди НМІУДСВ. – КН-280810. – Ф-35991.

Олександр Грех, в'язень ГУЛАГу.
м. Норильськ, Російська Федерація.
Фото 1954 р.

Фонди НМІУДСВ. – НД-27636.

Поштівка «Мюнхен. Марієнплац».
Німеччина. Поч. ХХ ст.
Була використана Євдокією
Лобенковою для написання листа.
Фонди НМІУДСВ. – КН-280802. – Д-72949.

Архівна довідка,
видана Марії Ряпич (Кльофі)
з відомостями про її перебування
на примусових роботах у
Німеччині.
м. Львів. 19 березня 1996 р.
Фонди НМІУДСВ. – НД-31178.

ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА РАДА НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

290008, м. Львів, вул. Шевченка, 13. Тел. 72-07-14, 74-33-23

№ 19.03.96 № Р-1291/н *Ряпич М. А.*
від _____

АРХІВНА ДОВІДКА
У документах Держархіву Львівської області є відомості, що
Лобенко Марія Федорівна, 1930 р. н. с. Баранівки
(с. Баранівка, 1930 р. н. с. Баранівка, 1930 р. н. с. Баранівка)
з *ліпня 1942 р.* по *травень 1945 р.* примусово знахо-
дилася на роботах в Німеччині. Працював(ла) в *селському*
господарстві

Підстава: *спр. 3189 от 1, сир 5489*
Відомостей про скоєння злочину проти Батьківщини в період з
1942 р. по *1945 р.* в архіві немає.

Директор архіву *Шер*
Зав. відділом *Шер*

В. І. Куцинда
И. Л. Штанько

КОПІЯ

Справа № 2-969/2001р.

**РІШЕННЯ
ІМ'ЯМ УКРАЇНИ**

31 жовтня 2001 року
Богуславський районний суд Київської області в складі:
головуючого судді Бакуменка А.С.
при секретарі Кушківій О.Є.
з участю завісника Коваленка І.Т.
розглядали цивільну справу за заявою Коваленка Івана Тимофійовича про встановлення факту перебування в концентраційному таборі, –

ВСТАНОВИВ:

Заявник просить суд встановити факт перебування його у 1943-1945 роках в концентраційному таборі Заксенхаузен (Німеччина), посилаючись на те, що перебував у зазначеному таборі під прізвиськом та ім'ям Романенка Миколи Харитоновича, поскільки будучи вивезеном на примусові роботи у Німеччину у 1942 році, втік із примусових робіт, але був затриманий і боєчись покарання, назвався Романенком, який дійсно проживав і проживав в с.Щербашенці Богуславського району Київської області.

Заявник також посилається на те, що встановити даний факт іншим чином неможливо, поскільки документи в концентраційному таборі всі оформлені на Романенка Микола Харитоновича.

Встановлення даного факту йому потрібно для отримання компенсації від уряду Німеччини.
В судовому засіданні заявник заху підтримав і пояснив, що в березні 1942 року був вивезений на примусові роботи у Німеччину, будучи підлітком, і працював на залізничній дорозі станції Шомбер, звідки втік, але був затриманий. Щоб його не покарали за втечу, назвався Романенком Миколаю Харитоновичем. Присвоєний йому номер у концтаборі Заксенхаузен у січні 1943 року знав лише він один, а тому відповідь з Фонду Меморіалу концтабору Заксенхаузен підтверджує, що в'язень під даним номером дійсно прибув до концтабору в січні 1943 року, а також знаходився на лікуванні під даним номером. Інші документи про перебування в концтаборі згадані охороною концтабору.

Суд, вислухавши пояснення заявника Коваленка І.Т., покази свідка Романенка М.Х., вислухавши думку представника Українського фонду взаєморозуміння і примирення Шевченка В.І., дослідивши писемні докази, вважає за необхідне заху задовольнити.

В судовому засіданні встановлено, що заявник уродженець і житель с.Щербашенці Богуславського району Київської області, 1926 року народження. Романенко Микола Харитонович також уродженець і житель с.Щербашенці Богуславського району Київської області.

З листа з Фонду Меморіалу концтабору Заксенхаузен, вбачається, що дійсно в'язень за номером 60564 прибув до табору у січні 1943 року і у березні 1944 року він перебував у блоці хворих.

З Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації видана довідка за №59717 від 16 квітня 1997 року про те, що Коваленко Іван Тимофійович, 1926 року народження, був призваний в Радянську армію у травні 1945 року, будучи репатріантом в Германії з 1942 року по 1945 рік.

З облікової картки члена КПРС (а.с.8) гр.19 рік діяльності зазначено, що Коваленко І.Т. з вересня місяця 1942 року по квітень місяця 1945 року перебував в концтаборі Заксенхаузен.

Допитаний в якості свідка житель с.Щербашенці Романенко Микола Харитонович підтвердив в судовому засіданні, що він не перебував в Німеччині під час Великої Вітчизняної війни і знає, що заявник Коваленко І.Т., будучи у концтаборі, називався його ім'ям.

Таким чином, враховуючи вилежані обставини, а також те, що номер в'язня 60564 назвав заявник вірно і вказав вірно на час, коли він був присвоєний в'язню, свідчать об'єктивно про те, що заявник Коваленко І.Т. дійсно перебував у концтаборі з січня 1943 року по квітень 1945 року і був звільнений військами Радянської армії та призваний в ряди Радянської армії, про що відзначено у довідці з Міністерства оборони Російської Федерації

Керуючись ст.ст.271-275 ЦПК України, суд, –

ВЕРШИВ:

Встановити факт, що Коваленко Іван Тимофійович перебував з січня 1943 року по квітень 1945 року в концтаборі Заксенхаузен (Німеччина) як в'язень.

Сідовий коєс бути оскаржено до апеляційного суду Київської області на протязі місячного терміну, шляхом подачі апеляційної скарги, через Богуславський районний суд.

(підпис)

А.Бакуменко

З оригіналом згідно:

Секретар

Рішення Богуславського районного суду Київської області про встановлення факту перебування Івана Коваленка на примусових роботах у Німеччині.

м. Богуслав, Київщина.

31 жовтня 2001 р.

Фонди НМУДСВ. – НД-29472.

Зустріч через 50 років.
Марія Нестеровська та її колишній вихованець Герберт Шюслер.

1995 р.

Фонди НМУДСВ. – НД-25276.

Плакат до виставки
«Про них ще не все сказано...».
1998 р.
Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Фонди НМІУДСВ. – КН-209105. – П-1877.

БІОГРАФІЧНІ ЕТЮДИ (остарбайтерів чиї матеріали використанні у II чи у III частині видання)

Олександр БИЧОК. 1925 р. н. Із м. Київ. Навчався в ремісничому училищі. Навесні 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини – оstarбайтер. Працював у сільському господарстві неподалік м. Ляйнефельде-Ворбіс (Тюрингія, Німеччина). Учасник групової втечі. В'язень гестапівської тюрми м. Галле (Саксонія-Ангальт, Німеччина). Від червня 1942 р. до квітня 1945 р. – в'язень концтабору Бухенвальд (Тюрингія). Після війни мобілізований на відбудову шахт Донбасу. Майстер київського заводу «Медприлад» (1950–1980-ті рр.).

Андрій БУРЕНКО. 1925 р. н. Із с. Чернявщина (Дніпропетровщина). Закінчив вісім класів у м. Свердловськ (нині – м. Довжанськ, Луганщина). Від жовтня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтер. Робітник на металообробному заводі неподалік м. Еберсвальде (Бранденбург, Німеччина). Після війни проходив військову службу в збройних силах СРСР. Заарештований і засуджений за «прославлення німецького укладу життя». У 1947–1954 рр. – в'язень виправно-трудоxв таборів ГУЛАГу (Пермська область, Росія). Після звільнення одружився з колишньою оstarбайтеркою Галиною Угрюмовою (1955 р.). Електромеханік з ремонту та

обслуговування лічильно-обчислювальних машин заводу «Будмаш» у м. Прилуки (Чернігівщина). Учасник художніх виставок, автор поетичних збірок. Реабілітований (1992 р.).

Галина БУРЕНКО (Угрюмова). 1925 р. н. Із м. Єнісейськ (Росія). Закінчила вісім класів у м. Свердловськ (нині – м. Довжанськ, Луганщина). Від жовтня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтерка. Різнорабоча підприємства з виготовлення оптичних приладів м. Ратенов (Бранденбург, Німеччина). Після війни повернулася до м. Свердловськ. Працювала в місцевих поштових відділеннях, а від середини 1950-х рр. – за місцем проживання чоловіка, Андрія Буренка, в м. Прилуки (Чернігівщина).

Ольга ТАНН (Васюхно). 1926 р. Н. Із м. Бориспіль (Київщина). Закінчила сім класів. Від грудня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтерка. Різнорабоча в експериментальній сільськогосподарській філії концтабору Дахау в м. Гокенгайм (Баден-Вюртемберг, Німеччина). Від 1943 р. працювала у приватному сільському господарстві. Після звільнення одружилася з колишнім польським оstarбайтером Станіславом Танном. Бухгалтер промислового підприємства у м. Каліш (Великопольське воєводство, Польща).

Ольга ВЕРБИЦЬКА. 1922 р. н. Із с. Вороньків (Київщина). Навчалась у Київському учительському інституті. Від травня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтерка. Робітниця в сільському господарстві в районі Нортгайм (Саксонія, Німеччина). Після війни закінчила Станіславський учительський інститут (нині – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ). Учителька української мови та літератури на Прикарпатті. Наприкінці 1940-х рр. повернулася на Київщину.

Віра ВИННИЧЕНКО. Із м. Київ. Від жовтня 1943 р. – оstarбайтерка. Працювала в м. Уффенгайм (Баварія, Німеччина).

Іван ВИСОЦЬКИЙ. 1927 р. н. Із с. Новосілки (Київщина). Закінчив сім класів. У 1942–1945 рр. – оstarбайтер. Різнорабочий на шахті, промислового підприємстві, а також у сільському господарстві (Саар, Німеччина). Після війни мобілізований на відбудову шахт Донбасу. Кранівник Макіївського металургійного заводу імені С.М. Кірова (нині – Макіївський металургійний комбінат, Донецщина). Від 1953 р. – електрик на підприємствах м. Київ.

Віра ВИШНЕВСЬКА. 1925 р. н. Із с. Форту-натівка (Житомирщина). Закінчила семирічну школу. Від травня 1943 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтерка. Працювала на пивоварному заводі м. Гальденслебен (Саксонія-Ангальт, Німеччина) та в місцевому сільському

господарстві. Після повернення додому закінчила курси водіїв трамваїв. Працювала на міському електротранспорті в м. Житомир.

Софія ГАЙНОВСЬКА. 1912 р. н. Із с. Золотий Потік (Тернопільщина). Після закінчення початкової школи була найманою робітницею. Від 1942 р. – оstarбайтерка. Працювала в сільському господарстві неподалік м. Саарбург (Райнланд-Пфальц, Німеччина). Унаслідок конфлікту з власницею господарства в 1943 р. відправлена до концтабору Аушвіц (м. Освенцим, Малопольське воєводство, Польща). В'язень № 64937. Звільнена на початку 1945 р. Повернувшись додому, працювала шкільною прибиральницею та в колгоспі.

ГАЛИНА. Українська оstarбайтерка. У 1943–1945 рр. – робітниця в сільському господарстві (Баден-Вюртемберг, Німеччина).

Володимир ГАЛЯПА. 1924 р. н. Із с. Новоросійське (Казахстан). Навчався в ремісничому училищі м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро). Від серпня 1941 р. – у складі трофейно-санітарної команди (Південний фронт). Потрапив у німецький полон під м. Мелітополь. Утікши, повернувся до м. Київ. Від травня 1942 р. – оstarбайтер. Помічник формівника ливарного цеху машинобудівного підприємства у м. Ляйпциг (Саксонія, Німеччина). Учасник групової втечі з робочого табору. В'язень гестапівської тюрми м. Галле (Саксонія-Ангальт, Німеччина). Від червня 1942 р. до квітня 1945 р. – в'язень концтабору Бухенвальд (Тюрингія, Німеччина). Після війни навчався на Вищих електротехнічних курсах у м. Київ. Начальник технічного відділу Київської трикотажної фабрики. Від 1960-х рр. – співробітник Української студії науково-популярних фільмів. У 1997–2007 рр. – голова Апеляційної комісії Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Борис ГВОЗДАННИЙ. 1927 р. н. Із м. Бровари (Київщина). Закінчив семирічну школу. Від травня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтер. Робітник на промисловому підприємстві м. Ашаффенбург (Баварія, Німеччина). Після війни – зварювальник Броварського будівельного комбінату.

Олександра ГОРЄВА (Дворниченко). 1935 р. н. Із м. Київ. У жовтні 1943 р. разом із матір'ю Оленою Теодорівною (1908 р. н.) та сестрами Лідією (1931 р. н.) й Людмилою (1937 р. н.) потрапила під облогу й була вивезена до Німеччини. Спочатку всі вони перебували в робочому таборі м. Зольтау (Нижня Саксонія, Німеччина), де матір і старша сестра працювали на залізниці. У березні 1944 р. з дозволу табірної адміністрації (за клопотанням далекої родички, громадянки Німеччини, всі вони переїхали до м. Лукенвальде (Бранденбург, Німеччина).

Мати й Лідія працювали на місцевому промисловому підприємстві до квітня 1945 р. Повернувшись до м. Київ, закінчила середню школу, оптико-механічний технікум. Інженер на заводі «Арсенал».

Олександр ГРЕХ. 1923 р. н. Із с. Терешівці (Хмельниччина). Навчався в Чернівецькому учительському інституті (нині – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича). Від травня 1942 р. – остарбайтер. Різнорабочий паровозо-вагоноремонтного заводу неподалік м. Дрезден (Саксонія, Німеччина). Восени 1943 р. утік із робочого табору. Після кількохтижневих допитів у місцевій гестапівській тюрмі продовжив працювати на заводі до квітня 1945 р. Після звільнення – перекладач Дрезденської військової комендатури. У серпні 1945 р. заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. Учасник Норильського повстання 1953 р. (особливий табір № 2) (Красноярський край, Росія). Звільнений у 1955 р. Закінчив Львівський торгово-економічний інститут. Мешкав у м. Хмельницький.

Ганна ГРИЩЕНКО. Українська остарбайтерка із Житомирщини. Працювала на металобробному заводі м. Хемніц (Саксонія, Німеччина).

Галина (Ганна) ГРУШКО (Терещенко). 1925 р. н. Із с. Кочерги (Сумщина). Закінчила семирічну школу. Від липня 1942 р. до квітня 1945 р. – остарбайтерка. Різнорабоча промислового підприємства неподалік м. Бад-Блюмау (Штирія, Австрія). За згодою табірної адміністрації в 1944 р. одружилася з французом Емілем. Після війни примусово розлучена з чоловіком у перевірно-фільтраційному таборі в м. Одеса. Закінчила Київський інженерно-будівельний інститут (нині – Київський національний університет будівництва і архітектури). Працювала на ремонтно-будівельних підприємствах м. Київ.

Софія ДІГТЯР. 1924 р. н. Із с. Селичівка (Київщина). Закінчила середню школу. Від грудня 1942 р. – остарбайтерка. Різнорабоча промислового підприємства компанії Siemens у м. Берлін (Німеччина). Після втечі та відбуття покарання у штрафному трудовому таборі працювала хатньою робітницею та на паперовій фабриці в м. Берлін. Звільнена в 1945 р. Додому повернулась у грудні 1945 р.

Ксенія ДОВГА. 1924 р. н. Із с. Межирічка (Кіровоградщина). Закінчила семирічну школу. Від листопада 1942 р. – остарбайтерка. Працювала на промислових підприємствах м. Дюрен, а також на цукровому заводі неподалік м. Кельн (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Звільнена навесні 1945 р. Після лікування в радянському військовому госпіталі м. Лодзь (Польща) повернулася додому.

Анастасія ЗАМОРСЬКА (Варвашина). 1899 р. н. Із с. Кодня (Житомирщина). Закінчила Київський медичний інститут (1924 р.). Психоневролог. У червні 1941 р. звільнена від військової мобілізації у зв'язку з виконанням обов'язків завідувачки неврологічного та хірургічного відділенням лікарні ім. М.І. Калініна, що обслуговувало хворих і поранених учасників оборони м. Київ. Від початку німецької окупації – педіатр Інституту охорони материнства і дитинства. У травні 1942 р. добровільно виїхала до Німеччини, щоб підтримати свого сина Володимира, вивезеного на примусові роботи. До квітня 1945 р. – остарбайтерка, лікарка санітарної частини табору цивільних робітників металообробного заводу м. Швайнфурт (Баварія, Німеччина). Після звільнення – лікарка армійського госпіталю (Група радянських окупаційних військ у Німеччині). Повернулася до м. Київ у 1946 р. Заслужений лікар України (1967 р.).

Ельвіра ІВАНОВА (Дейнес). 1926 р. н. Зі ст. Лозова (Харківщина). Закінчила семирічну школу в м. Дніпропетровськ. Від квітня 1943 р. – остарбайтерка. Працювала в сільському господарстві, різноробочою на нафтоперегонному заводі в окрузі Голлабрунн (Нижня Австрія, Австрія). У квітні 1945 р. пройшла фільтрацію в м. Чеські Будейовиці (Чехія). Діловод, секретар-друкарка військової частини (Центральна група радянських військ, Австрія). У 1947 р. повернулася до м. Дніпропетровськ.

Любов КАЛЕНСЬКА. Остарбайтерка з м. Житомир. Робітниця промислового підприємства в м. Дуйсбург (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Катерина КАРПЕНКО. Остарбайтерка із с. Пиріжки (Житомирщина). Працювала на промисловому підприємстві м. Кельн (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Галина КАСІЧ. 1924 р. н. Із с. Вигурівщина (нині – житловий масив Вигурівщина-Троещина Деснянського району м. Київ). Навчалася в Київському бібліотечному технікумі. У червні 1942 р. потрапила під масову облаву в селі й була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Працювала у млинаря на х. Мільбах неподалік с. Фахендорф (Баварія, Німеччина). Виконувала хатню роботу, стала вихователькою для дітей (віком від 6 до 14 років), яких у родині було шестеро. У червні 1945 р. залишена для ведення документації в радянському фільтраційному таборі. Після повернення додому у вересні 1945 р. продовжила навчання в технікумі. Завідувачка Бориславської міської бібліотеки (Львівщина). Від кінця 1940-х рр. –

ініціаторка розбудови бібліотечної мережі у Броварському районі Київщини. У 2001 р. як представниця Броварського відділення Української спілки колишніх жертв нацизму відвідала м. Мюнхен (Баварія, Німеччина), де зустрілася зі своїми колишніми вихованцями з німецької родини.

Микола КИРІЄНКО. Український остарбайтер. Робітник промислового підприємства (Саар, Німеччина).

Борис КЛИПА. Інформація відсутня.

Іван КОВАЛЕНКО. 1926 р. н. Із с. Щербашинці (Київщина). Закінчив шість класів. Від травня 1942 р. – остарбайтер. Робітник залізничної станції м. Шемберг (Баден-Вюртемберг, Німеччина). У січні 1943 р. здійснив утечу. На допиті в гестапівській тюрмі назвався «Романенком Миколою Харитоновичем» (колишній його односелець). Під цим прізвиськом був зареєстрований і в концтаборі Заксенгаузен (Бранденбург, Німеччина). В'язень № 60564. Звільнений у квітні 1945 р. Військовослужбовець Групи радянських окупаційних військ у Німеччині. Старший сержант запасу (1947 р.). Закінчив семирічну школу, курси ветеринарних фельдшерів. Працював у рідному селі.

Валерія КОМЕНДАНТОВА (Вітвицька). 1928 р. н. Із м. Київ. З раннього дитинства дівчинку виховували батько та бабуся. Закінчила сім класів. Батько пішов на фронт у червні 1941 р. Бабуся померла від важкої хвороби у травні 1942 р. Валерія вижила завдяки допомозі сусідів, які влаштували її до дитячого туберкульозного санаторію в районі місцевості Звіринець, а потім до сиротинця на вул. Саксаганського. 1 листопада 1943 р. разом зі знайомими старшими жінками сіла в товарний потяг, щоб дістатися ст. Мотовилівка (Київщина), але він без зупинок доїхав до м. Львів, а далі за маршрутом рушив до Німеччини. Через десять днів придбана на біржі праці для роботи служницею в приватному готелі м. Бад-Нойштадтан-дер-Заале (Баварія, Німеччина). До м. Київ повернулася в серпні 1945 р. Закінчила десятирічну школу, Одеський сільськогосподарський інститут (нині – Одеський державний аграрний університет). Від 1970-х рр. мешкала в м. Васильків на Київщині.

Лідія ШЕВЧЕНКО (Котова). 1926 р. н. Із с. Саксагань (Дніпропетровщина). Закінчила семирічну школу. Від травня 1942 р. до квітня 1945 р. – остарбайтерка. Різнорабоча на заводі сільськогосподарських машин у м. Дюссельдорф (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина). Повернувшись додому, працювала в колгоспі.

Марія КРАВЕЦЬ. 1925 р. н. Із с. Станіславчик (Київщина). Закінчила семирічну школу. Від жовтня 1942 р. до квітня 1945 р. – остарбайтерка. Різномарочна фабрики технічних інструментів у м. Берлін (Бранденбург, Німеччина). Після нальотів британської авіації влітку 1943 р. устаткування фабрики було демонтоване й перевезене до м. Кенігзее-Роттенбах (Тюрингія, Німеччина), туди само доправили й технічний персонал та робітників-остарбайтерів. Повернулася додому в червні 1945 р. Невдовзі за трудовою мобілізацією місцевих органів влади виїхала на Донбас відбудувати шахти. Від 1950 р. працювала в колгоспі.

Тамара КУДРЯ. Сестра Поліни Пегової (Кудрі). Жителька м. Бровари (Київщина). Від травня 1943 р. до квітня 1945 р. – остарбайтерка. Працювала у приватному господарстві м. Клагенфурт-ам-Вертерзее (Каринтія, Австрія).

Євдокія ЛОБЕНКОВА. Українська остарбайтерка. Від липня 1942 р. до квітня 1945 р. працювала на фармацевтичній фабриці м. Мюнхен (Баварія, Німеччина).

Олександра МАТЮХИНА. Українська остарбайтерка. Від вересня 1942 р. працювала на заводі склометалевих виробів у м. Гросбрайтенах (Тюрингія, Німеччина). На початку 1944 р. познайомилася з остарбайтером із Курщини (Росія), старостою сусіднього робочого табору, і, сподіваючись на серйозні стосунки, погодилася на переведення в його табір. У ніч на 24 серпня 1944 р., будучи вагітною, вкоротила собі віку.

Інеса МІРЧЕВСЬКА. 1933 р. н. Із м. Київ. Закінчила два класи (червень 1941 р.). За кілька днів до вигнання німецьких окупантів із м. Київ разом із матір'ю потрапила під облогу й була вивезена на примусові роботи до м. Дуйсбург (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина). Мати працювала у бригаді з ремонту залізничних колій, а вона виконувала дрібні роботи на кухні робочого табору. Від осені 1944 р. до квітня 1945 р. обидві працювали в сільському господарстві. Після війни закінчила школу, Київський інженерно-будівельний інститут. Працювала в проектно-дослідних інститутах.

Ольга НАГОРНА. Остарбайтерка з Київщини. Робітниця промислового підприємства у м. Нордгаузен (Тюрингія, Німеччина).

Надія. Остарбайтерка із Сумщини. Робітниця промислового підприємства м. Бад-Лаутерберг (Нижня Саксонія, Німеччина).

Зінаїда НАРІЗНЯК (Науменко). 1926 р. н. Із м. Глухів (Сумщина). Закінчила семирічну школу. Від жовтня 1942 р. до квітня 1945 р. – оstarбайтерка. Різноробоча на промислових підприємствах м. Зальцведель (Саксонія-Ангальт, Німеччина) та м. Бад-Лаутерберг (Нижня Саксонія, Німеччина). Після війни повернулася до рідного міста.

Марія ПИСЬМЕННА (Нестеровська). 1922 р. н. Із с. Михайлівка (Черкащина). Закінчила дев'ять класів. Від червня 1942 р. – оstarбайтерка. Різноробоча на промислових підприємствах м. Людвігсгафен-ам-Райн (Райнланд-Пфальц, Німеччина). Здійснила утечу в грудні 1944 р. У січні 1945 р. через біржу праці м. Ансбах (Баварія, Німеччина) потрапила на роботу до пекарні Ганса Шюсслера в м. Лойтерсгаузен. Повернулася додому влітку 1945 р.

Олександр НОСАР. Український оstarбайтер.

Анастасія САЙЦ (Павлюк). 1926 р. н. Із с. Возилів (Тернопільщина). Закінчила семирічну школу. Від грудня 1942 р. – оstarбайтерка. Працювала в родині сільського господаря поблизу м. Штутгарт (Баден-Вюртемберг, Німеччина). На початку 1945 р. отримала листа від батька з порадою не повертатися додому без його вказівки (через побоювання поганого ставлення радянської влади до оstarбайтерів). Дотримуючись вказівки, деякий час продовжувала роботу у своїх колишніх господарів по закінченні війни в Європі, а пізніше влаштувалася до приватної міської пекарні. У 1951 р. познайомилась і одружилася з Вальтером Сайцом, колишнім вояком Вермахту, який повернувся з радянського полону й лікувався в лікарні. Уперше після війни змогла приїхати до України в 1970 р. Довгий час була головою Управи Об'єднання українських жінок у Німеччині, очолювала колектив самодіяльної фольклорної групи українських емігрантів «Київ». Активно займалася власною добродійною діяльністю в Україні.

Євдокія ПАХАР. 1924 р. н. Із м. Яготин (Київщина). Закінчила дев'ять класів. Від початку німецької окупації певний час працювала робітницею на місцевому елеваторі. Загинула в червні 1943 р. під час спроби втекти з транспорту оstarбайтерів у районі с. Триліси на Київщині.

Іван ПЕТРОЩЕНКО. 1906 р. н. Із м. Київ. Оstarбайтер, робітник на промисловому підприємстві м. Ной-Ульм (Баварія, Німеччина).

Поліна ПЕГОВА (Кудря). 1922 р. н. Із м. Бориспіль (Київщина). Закінчила Переяслав-Хмельницьке педагогічне училище (нині – Університет Григорія Сковороди в Переяславі).

Учителька початкових класів Яськовецької семирічної школи (Хмельниччина). У червні 1941 р. на період відпустки приїхала до батьків, де її застала війна. Від травня 1942 р. – остарбайтерка. Різноробоча фабрики електроприладів у м. Вупперталь (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина). Повернулася на Батьківщину в травні 1945 р. Учителька Процівської семирічної школи на Київщині.

Антоніна БАЛАШОВА (Полетаєва). Із с. Покровське (Кіровоградщина). Закінчила семирічну школу, бухгалтерські курси. Працювала в обласному фінансовому відділі, обласній конторі з постачання хімічних добрив для сільськогосподарських підприємств. У червні 1941 р. повернулася до рідного села. Восени 1941 р. залучена до виконання підсобних робіт у німецькій районній управі, що діяла в приміщенні місцевої школи. Від травня 1942 р. інформувала односельців про заплановані облави, які окупанти влаштовували для вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. У січні 1944 р., після вигнання гітлерівців із м. Кіровоград (нині – м. Кропивницький), повернулася до роботи в обласному центрі.

Микола ПОНОМАРЕНКО. 1909 р. н. Із м. Черняхів (Житомирщина). Остарбайтер. Різноробочий промислового підприємства в м. Хемніц (Саксонія, Німеччина).

Катерина ПРЕДКО. 1924 р. н. Із с. Софіївка (Київщина). Від жовтня 1943 р. – остарбайтерка. Працювала у громаді Цамс (Тіроль, Австрія).

Марія РЯПИЧ (Кльофа). 1930 р. н. Із с. Баранівці (Львівщина). Закінчила п'ять класів. Від липня 1942 р. до квітня 1945 р. разом із батьками – остарбайтерка. Працювала неподалік м. Діршау (нині – м. Тчев, Поморське воєводство, Польща). У 1946 р. вся родина за зв'язок із українським націоналістичним підпіллям була депортована на спецпоселення до Читинського району (Забайкальський край, Росія). Різноробоча цегельного заводу м. Чита. У 1956 р. одружилася з Богданом Ряпичем, колишнім учасником українського визвольного руху. Після повернення в Україну працювала на цегельному та цукровому заводах у м. Самбір (Львівщина). Реабілітована (1991 р.).

Антоніна САВЕНКО. Українська остарбайтерка. Різноробоча на заводі сільськогосподарських машин м. Дюссельдорф (Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Ольга САВЕНКО. 1923 р. н. Із с. Рудьки (Київщина). Закінчила семирічну школу. Працювала в Річицькому лісництві (Київщина). Під час німецької окупації, допомагала батькам по господарству. Від квітня 1943 р. до квітня 1945 р. – остарбайтерка. Працювала на цегельному

заводі, в сільському господарстві. Після війни – в польовій бригаді колгоспу с. Річиця (колишнє село Іванківського району Київської області, зняте з обліку через відселення жителів унаслідок аварії на ЧАЕС).

Олександр СТРЕПЕТОВИЧ. Остарбайтер із Житомирщини.

Станіслав ТАНИН. 1923 р. н. Із м. Каліш (Великопольське воєводство, Польща). У 1942–1945 рр. – остарбайтер. Працював на промисловому підприємстві м. Місбах (Баварія, Німеччина), у сільському господарстві неподалік м. Гокенгайм (Баден-Вюртемберг, Німеччина). Після звільнення одружився з колишньою українською остарбайтеркою Ольгою Васюхно й повернувся до рідного міста. Був електриком на місцевому підприємстві.

Віра ТРЕТЯК. 1923 р. н. Із с. Уляники (Київщина). Закінчила середню школу. У 1942–1945 рр. – остарбайтерка. Працювала на промисловому підприємстві в Німеччині. Померла навесні 1945 р. від туберкульозу.

Антоніна УЛАНОВСЬКА. 1927 р. н. Із смт Штерівка (Луганщина). Закінчила семирічну школу. У 1942–1945 рр. – остарбайтерка. Працювала на авіаційному заводі й на ткацькій фабриці в м. Леер (Нижня Саксонія, Німеччина). Після війни закінчила технікум. Агроном, завідувачка магазину в Бахчисарайському районі АР Крим.

Герберт ШЮСЛЕР. 1931 р. н. Із м. Лойтерсгаузен (Баварія, Німеччина). З дитинства запам'ятав добру українську дівчину Марію Нестеровську, яка працювала служницею в пекарні його батька Ганса Шюслера (січень – квітень 1945 р.). Знайшов її завдяки публікаціям запорізького журналіста-дослідника Віктора Педака в німецькій пресі й зустрівся з нею в м. Звенигородка (Черкащина) під час свого візиту до України в 1995 р.

Ганна ЯБЛОНСЬКА. Із с. Гребінки (нині – смт Гребінки, Київщина). Остарбайтерка. Працювала на підприємстві в м. Шварценбах-ан-дер-Заале (Баварія, Німеччина).

Михайло ЯВОРСЬКИЙ. Із Київщини. Від 1942 р. – остарбайтер. Працював у сільському господарстві, на машинобудівному підприємстві в м. Еберсвальде (Бранденбург, Німеччина). У вересні – листопаді 1944 р. у складі великої групи робітників підприємства брав участь у будівництві оборонних укріплень поблизу м. Данциг (нині – м. Гданськ, Польща). За неповними відомостями, помер (загинув) у [1944–1945 рр.].

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АР Крим – Автономна Республіка Крим
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВУЧК (ВНК) – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами
ГЕС – гідроелектростанція
ГПУ (ДПУ) – Державне політичне управління
ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць позбавлення волі
ДВРЗ – Дарницький вагоноремонтний завод
ДОСААФ (ДТСААФ) – Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту
ДПО (ДВО) – Дарницьке виробниче об'єднання

ЗАГС (РАЦС) – Орган реєстрації актів цивільного стану
ЗПП – збірно-пересильний пункт
КГБ (КДБ) – Комітет державної безпеки
МВД (МВС) – Міністерство внутрішніх справ
МГБ (МДБ) – Міністерство державної безпеки
МЗС – Міністерство закордонних справ
МПС (МШС) – Міністерство шляхів сполучення
МПУ – Музей партизанів України
НАН – Національна академія наук
НАОМА – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
НДР – Німецька Демократична Республіка
НКВД (НКВС) – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКГБ (НКДБ) – Народний комісаріат державної безпеки
НКЗМ (НКМЗ) – Новокраматорський машинобудівний завод
НКО – Народний комісаріат оборони
НМІУДСВ – Національний музей історії України у Другій світовій війні
НПУ – Національний педагогічний університет
НСДАП (NSDAP) – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)
НЭП (НЕП) – нова економічна політика
ОГПУ (ОДПУ) – Об'єднане державне політичне управління
ОКВ (OKW) – Верховне командування Вермахту (Oberkommando der Wehrmacht)
ОЛП (ОТП) – окремих табірний пункт
ОСТ (OST) – східний робітник (Ostarbeiter)
ПВО (ППО) – протиповітряна оборона
ППП – приймально-розподільчий пункт
ПФП – перевірконо-фільтраційний пункт
ПФТ – перевірконо-фільтраційний табір
РВ – районний відділ
РВ МГБ (РО ММВС) – районне відділення Міністерства внутрішніх справ
РВК – районний військовий комісарат
РККА – Робітничо-селянська Червона армія
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
РОА (РВА) – Російська визвольна армія
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСР – Радянська Соціалістична Республіка
РСХА (RSNA, РЗГА) – Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt)
СД – Служба безпеки (Sicherheitsdienst)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС – Захисні загони (Schutzstaffel)

США – Сполучені Штати Америки
УНФ – Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»
УССР (УРСР) – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УШПР – Український штаб партизанського руху
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ЦК – Центральний Комітет
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України
ЦУМ – Центральний універсальний магазин
ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

Науково-документальне видання
УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ
ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТИ, СВІДЧЕННЯ

Редакційна колегія

В. Смолій, Ю. Савчук, Л. Легасова (керівник проєкту),
І. Патриляк, О. Лисенко, В. Сімперович

Рецензенти

М. Михайлуца, доктор історичних наук, професор
Л. Левченко, докторка історичних наук, професорка

Упорядники

О. Білоус, В. Горобець, Г. Рафальська, В. Смірнова

Редагування, коректура

Ю. Бедрик, І. Шумахер

Дизайн: О. Собкович

Верстка: С. Нікітіна